ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXIII

ВІННИЦЯ
2015

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК XXIII

ВІННИЦЯ
2015

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – 286 с.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №9 від 25 лютого 2015 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

О.А. Мельничук – *доктор історичних наук, професор (головний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);*
А.В. Войнаровський – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
С.Д. Гальчак – *доктор історичних наук, професор;*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.А. Коляструк – *доктор історичних наук, професор;*
П.М. Кравченко – *кандидат історичних наук, доцент;*
О.І. Криворучко – *кандидат історичних наук, доцент;*
Казімєж Латак – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Г.Г. Лазько – *доктор історичних наук, професор* (Білорусь);
Лєх Мруз – *доктор габілітований, професор* (Польща);
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук, доцент.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського,
Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: О.А. Мельничук, А.В. Войнаровський.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Т.В. Кузнець – *доктор історичних наук, професор;*
К.І. Левчук – *доктор історичних наук, професор;*
Г.М. Стародубець – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2015
© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гуцал В.А.
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І.С. ВИНОКУРА НА ВІННИЧЧИНІ …. **8**

Лапшин С.А.
ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА УМОВ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА АВТОНОМНІ ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ (30-ТІ РР. XVIII СТ.) …… **14**

Друздєв О.В.
ПРОТИСТОЯННЯ ЛЬВІВСЬКОГО СТАВРОПІГІЙСЬКОГО БРАТСТВА ТА ЄПИСКОПА ЙОСИФА ШУМЛЯНСЬКОГО, ПРИЙНЯТТЯ УНІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ……... **18**

Ступко К.В.
ПЕРЕСЕЛЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО НАРОДУ НА ЗЕМЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII СТ. ……. **23**

Бороденко О.А.
НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ) …… **27**

Мельник І.В.
ЄВРЕЙСЬКА СІМ'Я В УМАНІ XIX СТ. …….. **33**

Кунецька О.О.
МАЙНОВИЙ СТАН ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ПАРАФІЯХ КІНЦЯ XVIII – XIX СТ. …….. **37**

Гусак Л.В.
СПАСО-СВЯТОГІРСЬКИЙ СКИТ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. …….. **41**

Герасимов Т.Ю.
РОЗВИТОК ТРАМВАЙНОГО РУХУ В М. ВІННИЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.) …….. **44**

ЗінькоЮ.А.
ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В БОРОТЬБІ З РЕЛІГІЙНИМИ ВПЛИВАМИ НА ВІННИЧЧИНІ У 1920-1930-Х РР. …… **48**

Андрущак Р.І.
РЕЄСТРАЦІЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД НА ВІННИЧИНІ В 20-Х РР. XX СТ. ЯК ПРОЯВ АНТИКАТОЛИЦЬКОГО ВЕКТОРА РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ……. **51**

Мурашова О.П.
ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ У 1920 – 1930 -Х РР. …… **55**

Мазур-Стукальська І.В.
ІНФРАСТРУКТУРА СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАНИ В СЕРЕДИНІ 20-Х РР. XX СТ.: ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА СПЕЦИФІКА …… **60**

Ніколіна І.І.
СТАН ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПРИМІЩЕННЯМИ В УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ. …… **66**

Кузьмінець Н.П.
НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ ТА ЇХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК У 1920-І РР. ХХ СТ. …… **71**

Мартинюк Я.М.
ПІДТРИМКА ОСВІТИ ОРГАНАМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД …… **75**

Стадник О.О.
ПРОФСПІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ КОМУНІСТИЧНОГО ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ ……. **79**

Поліш В.В.
БАЛАГУЛЬСТВО НА ПОДІЛЛІ В 30-40-Х РР. ХІХ СТ., У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ …… **86**

Сокур Л.А.
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ДІЛОВОДСТВА В УРСР: ОСНОВНІ РИСИ Й НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (1930-1950-ТІ РР.) …… **91**

Корзун О.В.
НАУКОВО-ДОСЛІДНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ …….. **96**

Стельникович С.В.
ОРГАНИ НАЦИСТСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР» (1941–1944 РР.) …….. **102**

Очеретяний В.В.
ЖУРНАЛІСТСЬКА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. СЛАВИНСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ……. **108**

Онопенко О.П.
ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО М. ВІННИЦІ У 1950-1955 РР. …… **112**

Ломака О.А.
МОВНА СИТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКЛАДІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. ……. **116**

Яніцький О.Ю.
ОСВІТНЯ РЕФОРМА 1958-1964 РОКІВ В УРСР: ПРИЧИНИ, ХІД, ЗНАЧЕННЯ ……. **120**

Кононенко В.В.
ІУДЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ВІННИЧЧИНИ В ЕПОХУ «ЗАСТОЮ» (1960-ТІ – 1980-ТІ РР.) ……. **124**

Мельничук Т.А.
РЕАЛІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ……. **129**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ціватий В.Г.
ГУМАНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ДИПЛОМАТІЇ У ФРАНЦІЇ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII СТ.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ …….. **134**

Балицький О.Ю.
СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В МІСТАХ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. …… **139**

Кравчук О.М.
Т.Ґ. МАСАРИК: КАРДИНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ГЛОБАЛЬНІЙ КРИЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (1914-1918 РР.) ... **144**

Ластовець Н.О.
ВПЛИВ ОСОБОВОГО СКЛАДУ МІСІЇ УНР В США НА ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН В 1919 – 1921 РР. ……. **150**

Покляцька А.І.
КАРИКАТУРА В РАДЯНСЬКИХ САТИРИЧНИХ ЖУРНАЛАХ 1920-1930 Х РР. ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ «НОВОГО ПОБУТУ» В СРСР …… **154**

Мельничук О.А.
СТРАХУВАННЯ ІНВАЛІДНОСТІ ТА СТАРОСТІ В НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ……. **158**

Іванов В.О.
НІМЕЦЬКО-ФІНЛЯНДСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС «ВІЙНИ-ПРОДОВЖЕННЯ» З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У 1941 Р. …….. **165**

Окуньовська Ю.В.
АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПОЛЬЩІ У 90-Х РР. XX СТ. В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА … **170**

Захарчук В.О.
СПІВПРАЦЯ З НАТО ТА ПРАГНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ. …….. **174**

Неприцький О.А.
ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ……. **178**

ЕТНОЛОГІЯ

Якименко О.І.
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА КРУТА БУДА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ) …….. **184**

Іваневич Л.А.
ЛОКАЛЬНІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРАДИЦІЙНИХ ВЗУТТЯ, ПОЯСІВ І ДОПОВНЕНЬ ДО ОДЯГУ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ ……. **189**

Кудінова А.Г.
ЗВИЧАЙ «ЗАВДАТКУ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЯРМАРКОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ. ……. **196**

Ганус Д.М.
МАГІЧНІ СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ ЕПІЛЕПСІЇ У ДІТЕЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ) …….. **200**

Воробєй О.В.
ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ 1940 – 1950-Х РР.: ЗДОБУВАННЯ ОДЯГУ …….. **204**

Жмуд Н.В.
ДІАЛОГИ «СВОГО-ЧУЖОГО» У СУЧАСНІЙ КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ……. **209**

Кротов А.М.
ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКОЙ ИМАГОЛОГИИ (НА ПРИМЕРЕ БЕЛОРУССКОГО СТЕРЕОТИПА ПОЛЯКА) …….. **214**

Гребеньова В.О.
ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР ЗА МАТЕРІАЛАМИ Н. А. ПРИСЯЖНЮК …… **219**

Косаківський В.А.
ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИТИНАНКИ ……. **224**

Полек (Момот) Т.В.
ФАКТОРИ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ДО МІСТ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ …….. **228**

Цимбалюк В.І., Гришко В.І.
СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ **233**

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Степанчук Ю.С.
ОСОБЛИВОСТІ ПОГЛЯДІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ФУНКЦІЙ ЗАГАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ РАДИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ …….. **240**

Дорожинська М.Ю.
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДОВСЬКИХ МИСТЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. …… **243**

Ратушняк І.І.
ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. С. КИСЕЛЬОВ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ …….. **249**

Попенко Я.В.
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВЗАЄМИН 1917-1920-Х РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ …….. **255**

Тучинський В.А.
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ …… **258**

Коляструк О.А.
ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ТА СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВІННИЧАН В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ …….. **265**

Тарасов В.В.
«ДЕРЖИСЬ, КАЗАК, АТАМАНОМ БУДЕШЬ!». ЩОДЕННИК ТА ЛИСТУВАННЯ З РІДНИМИ ВИПУСКНИКА ЗАЛІЗНИЧНОГО ТЕХНІКУМУ. 1946-1948 РР. ……. **268**

РЕЦЕНЗІЇ

Зінько О.В.
ЗІНЧЕНКО А.Л. ІСТОРІЯ. ВСТУП ДО СПЕЦІЯЛЬНОСТИ: НАВЧ. ПОСІБ. ДЛЯ СТУД. ВИШІВ СПЕЦ. «ІСТОРІЯ» / А.Л.ЗІНЧЕНКО. – ТОВ «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», ВІННИЦЯ, 2014. – 236 С. …… **276**

Дровозюк С.І.
КАРОЄВА Т.Р. ПРОВІНЦІЯ У ГАЛАКТИЦІ ГУТЕНБЕРГА: КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ПОДОЛЯН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ. – ВІННИЦЯ, 2014. – 414 С. …… **278**

Круковська О.М.
О.В.ЗІНЬКО, Ю.А.ЗІНЬКО. НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ. / 2-ГЕ ВИД.: ДОПОВН., ПЕРЕРОБ. – ВІННИЦЯ, ТОВ «НІЛАН-ЛТД» 2012. – 248 С. …… **280**

Войнаровський А.В.
ВАСИЛЬЄВ ВАЛЕРІЙ. ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО УРСР І СРСР: ДИНАМІКА ВІДНОСИН ЦЕНТР – СУБЦЕНТР ВЛАДИ (1917 – 1938) / ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬЄВ; ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ – К.: ВИДАВНИЦТВО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2014. – 376 С. …… **282**

Відомості про авторів ……. **284**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902 (477.44) (092)

В.А. Гуцал

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І.С. ВИНОКУРА НА ВІННИЧЧИНІ

У статті аналізуються результати досліджень експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І.С. Винокура археологічних пам'яток на території Вінницької області. Розглядаються результати розкопок багатошарового поселення І тис. н.е. та могильників IX-VII ст. до н.е. і II-IV ст. н.е. у с. Бернашівка Могилів-Подільського району та давнього скельного храму у с. Буша Ямпільського району. Підкреслюється, що роботи у Бернашівці збагатили науку новими унікальними матеріалами для вивчення питань соціально-економічного і культурного розвитку місцевого населення часів раннього залізного віку та середньовіччя. Наголошується на тому, що дослідження у Буші дали підстави більш обґрунтовано, на основі конкретних фактів стверджувати приналежність храму слов'янам-язичникам та визначити кілька періодів його функціонування.

Ключові слова: Винокур, Бернашівка, Буша, археологічні дослідження, поселення, могильник, рельєф, ювелірні вироби.

Вінницька область одна із тих в Україні, які особливо багаті на пам'ятки археології. За далеко не повними підрахунками їх відомо понад півтори тисячі [1, с. 72-141] і число їх постійно зростає за рахунок нововиявлених. Людські колективи на Східному Поділля з'явилися ще в добу палеоліту і життя тут практично не переривалося [2, с. 7-20]. Тому не дивно, що ця територія завжди цікавила дослідників. Протягом кінця XIX – початку XXI ст. тут працювали десятки археологів. Серед них В.Б. Антонович, М.І. Артамонов, М.Ф. Біляшівський, С.С. Гамченко, І.І. Заєць, В.Г. Збенович, П.П. Курінний, С. С. Магура, М.І. Макаревич, Т.М. Мовчанівський, М.Я. Рудинський, Г.І. Смирнова, П.І. Хавлюк та чимало інших [3, с. 36-38, 190-191, 212-213; 4, с. 53-72]. Свій помітний внесок у розвиток археологічних знань краю зробив і професор Кам'янець-Подільського педінституту І.С. Винокур. Вінниччина була в орбіті його наукових інтересів. Сюди він часто навідувався для обстеження вже відомих та пошуку нових археологічних об'єктів, окремі із яких стали предметом його досліджень на довгі роки. Але ця сторона його діяльності залишається не достатньо вивченою. В літературі зустрічаємо лише окремі короткі повідомлення з цього приводу [3, с. 462-463; 5, с. 88-89; 6, с. 229-234]. Метою цієї статті є спроба проаналізувати результати роботи археологічних експедицій І.С. Винокура на Вінницькому Придністров'ї та їх значення для сучасної науки.

Вперше знайомство вченого із старожитностями області відбулося ще на початку 70-х років попереднього століття. Тоді, у зв'язку з будівництвом Дністровської ГАЕС, науковими центрами Києва, Львова, Ленінграда й інших міст проводилися масштабні роботи по виявленню та наступними розкопками пам'яток в зоні майбутнього затоплення. Кілька років експедиція Кам'янець-Подільського педінституту на чолі з І.С. Винокуром працювала на стику Вінницької і Хмельницької областей на городищі періоду раннього залізного віку у с. Рудківці. Тому розвідковий загін кам'янчан мав можливість періодично організовувати виходи для огляду прибережних терас лівого берега Дністра довкола таких населених пунктів як Наддністрянське, Жван, Хоньківці, Козлів, Яришів, Нагоряни та ін. в межах Мурованo-Куриловецького та Могилів-Подільського районів. Серед інших увагу вченого привернуло багатошарове поселення в с. Бернашівка, розташоване за кілька кілометрів нижче греблі водосховища електростанції, яке ще у 1969 р. було відкрито Середньодністровською експедицією під керівництвом С.М. Бібікова.

Воно займало першу надзаплавну терасу південно-західної околиці села, витягнувшись смугою шириною 60-80 м вздовж лівого берега Дністра. Перші два роки (1977-1978) експедиція педінституту працювала разом з ранньослов'янською Дністровською новобудовою експедицією Інституту археології АН УРСР, яку очолював В.Д. Баран [7, с. 295-296; 8, с. 13; 9, с. 87-100].

Протягом наступних польових (1987; 1989-1995 рр.) сезонів експедиція Кам'янець-Подільського педінституту працювала самостійно. Дослідження поселення було продовжено.

Загальна площа розкопів, враховуючи і попередні роки, становила понад 6000 м^2, а число всіх, виявлених житлових і господарських споруд досягло 49. Вони належали до різних археологічних культур. Це об'єкти рубежу і перших століть нової ери, черняхівської культури, середини I тис. н.е. і ранньосередньовічного часу V-VIII ст.

До пам'яток рубежу і перших століть нової ери за керамічним набором були віднесені 5 жител і 1 господарська споруда. Визначено, що характерна особливість цих будівель, як наземних так і заглиблених, полягає в тому, що всі вони збудовані за каркасно-стовповою конструкцією стін та орієнтовані кутами за сторонами світу. Три житла опалювались кам'яними вогнищами, два – глинобитною пічкою грушевидної форми [10, с. 118]. Найбільш показовою була одна напівземлянка, в заповненні якої зустрічалися фрагменти східнопшеворської та гето-фракійської кераміки. За знайденою на підлозі бронзовою пізньолатенською фібулою житло датоване I ст. до н.е. [11, с. 19].

До черняхівської культури належить 12 жител і 1 господарська споруда. Домобудування цього періоду репрезентоване наземними і заглибленими будівлями підквадратної і підпрямокутної форми. Житла в однаковій мірі орієнтовані стінами або кутами за сторонами світу. 11 споруд каркасно-стовпової і 2 – зрубної конструкції. Опалювальними пристроями у приміщенях слугували глинобитні печі, вогнища і печі-кам'янки [10, с. 119].

Етап V-VIII ст. представлений 29 житловими та 1 господарською спорудою, з яких 6 наземних та 24 заглиблених. Для опалення в 21 випадку використовувались печі-кам'янки. В будівництві переважали каркасно-стовпові конструкції стін з орієнтацією кутами по сторонах світу [10, с. 117]. Особливо цікавими виявились 9 жител V-VI ст. з ознаками еволюції деяких елементів черняхівської культури в ранньослов'янську. Дане явище ще раніше було простежене І.С. Винокуром на таких пам'ятках як Бакота, Устя та інших і він послідовно відстоював цю ідею у своїх працях [12, с. 277], а Бернашівка суттєво підсилила її.

Винятково важливою подією для вивчення історії східних слов'ян середини I тис. н.е. стало відкриття у1990 р. в Бернашівці майстерні ювеліра. В одній із напівземлянок, яка загинула при пожежі, на долівці було знайдено керамічний тигель-ллячку і 64 ливарних форми, виготовлених із місцевого дністрянського вапняка та мергеля. У північному кутку житла знаходилася піч-кам'янка, яка використовувалася ювеліром для плавлення металу. Вчений простежив, що всього за цими формами можна було відливати понад 100 різних ювелірних прикрас. Асортимент виробів великий: це ромбічні, дзвоноподібні, трикутні і трапецієподібні підвіски, підквадратні з хрестом і прямокутні поясні бляшки, підвіски у вигляді круглого медальйона із зображенням хреста, хрестоподібні підвіски з округлим завершенням, прикраси у вигляді відерця, підвіски у вигляді орнаментованого ромба з циркульним «космічним» зображенням та інші [13, с. 85-86; 14].

Але найбільш цінною у цій колекції виявилася ливарна форма п'ятипалої пальчастої фібули. Автор знахідки підкреслював, що такі вироби деякими вченими вважалися імпортами. Але форма із Бернашівки підтверджує місцеве слов'янське походження вказаних ювелірних прикрас [13, с. 92; 14]. Керамічні матеріали напівземлянки, вигляд виробів, які могли відливатися у формах, спостереження за стратиграфією приміщення переконали дослідника в тому, що майстерня функціонувала в діапазоні кінця V – першої половини VI ст. н.е. [13, с. 91].

На поселенні були зафіксовані також три виробничих горни з вимощеними поблизу них кам'яними площадками, які могли використовуватись у технологічному процесі, пов'язаному із обробкою металу. В комплексі ці об'єкти створюють враження потужного виробництва і є доказом існування у тутешнього слов'янського населення високорозвинутого ювелірного ремесла і тісних економічних та культурних контактів з районами Причорномор'я, Подунав'я, Центральної Європи. Після вивчення матеріалів із напівземлянки ювеліра вони були передані у фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею, де і зберігаються [14, с. 14-143].

Крім цього на селищі I тис. н.е. було відкрито черняхівський могильник, де досліджено 13 поховань II-V ст. н.е. Вони представлені трупопокладеннями і трупоспаленнями в урнах і ямах.

Інтерес викликають поховання №4 з потривоженим трупопокладенням, в якому виявлено намисто, дев'ять посудин гончарної і ліпної роботи та поховання №1 з трупоспаленням, яке супроводжувалося трьома мисками гончарної роботи і ліпним горщиком, бронзовою фібулою, відеркоподібними підвісками, голками, намистом, кістяним гребінцем тощо. П'ять захоронень могильника стратиграфічно перекривалися житлами середини і третьої

чверті І тис. н.е. Це говорить про те, що частина площі могильника була використана під час розширення селища в V-VII ст. [15, с. 23].

Археологічні матеріали поселення і могильника, як стверджував І.С. Винокур, дали можливість простежити формування на основі традицій зарубинецької, гето-фракійської, східнопшеворської і сарматської культур - черняхівської спільноти. А вже на її основі у Середньому Подністров'ї відбувався розвиток ранньослов'янських старожитностей V-VIII ст. [16].

Крім пам'яток І тис. н.е., які демонструють безперервну генетичну лінію розвитку місцевих племен, в Бернашівці екпедицією були виявлені й старожитності інших епох.

Так, на підвищеній надзаплавній ділянці, східніше слов'янського селища, було розкопане одне трипільське житло. Воно являло собою площадку з потужним глиняним розвалом розмірами 6,2х2,3 м з глинобитною пічкою в основі довжиною 2 м та шириною 1,7 м і за розписною поліхромною керамікою відноситься до розвинутого етапу трипільської культури [7, с. 295; 9, с. 88]*.

Паралельно проводились розкопки на території могильника раннього залізного віку IX-VII ст. до н.е., який розташовувався північно-західніше поселення. Територія могильника загальною площею понад 4 га займала схил другої та третьої терас. Могильник складався із курганних та грунтових захоронень. Загалом розкопано 42 поховання, із них: 35 трупопокладень, 6 трупоспалень, 1 захоронення кенотаф і три кургани з кам'яними конструкціями в насипі. Камінь часто використовувався і для облицювання стінок та перекриття ям грунтового могильника [15, с. 16]. Поховальний інвентар складався із бронзових пронизок, кілець, браслетів, підвісок, залізних ножів, шпильок, керамічного, посуду, прясел тощо. Поховання здійснені за ритуалом, що характеризує його належність до місцевого аборигенного населення з вкрапленнями інших прийшлих елементів. Дослідження цього могильника дали нові важливі матеріали для характеристики поховального обряду, історії та культури середньодністровських старожитностей IX-VII ст. до н.е. [17, с. 22-23].

За час досліджень в центральній частині поселення відкрито також розвали кам'яних споруд пізнього середньовіччя. До них був віднесений один із фундаментів розмірами 7х8 м, який складався із рваного каменю. При його розчистці простежено шар попелу і деревного вугілля та знайдено окремі уламки гончарного посуду XVI-XVII ст. [18, арк. 6]. Скупчення кам'яних завалів з використанням великих фракцій вагою 100 і більше кілограм були виявлені ще у двох місцях. Серед каміння траплялась кераміка пізнього середньовіччя. Аналізуючи особливості кам'яних завалів І.С. Винокур дійшов до висновку, що вони є не що інше як фундаменти кам'яних споруд і кам'яних огорож села XIV-XVIII ст. [8, с. 16; 19, с. 8].

Ще однією пам'яткою, яку дехто з науковців вважає давнім храмом, і яка цікавила І.С. Винокура, був т.з. «бушанський рельєф», тобто зображення, вибиті на скелі в с. Буша Ямпільського району. Нагадаємо, що там передано складну за змістом сюжетну сцену. Впритул до лівого краю вертикальної кам'яної площини розташоване дерево з корінними гілками без листя. На ньому сидить півень. Трохи правіше дерева, якраз під тим місцем, де розміщено півня, висічено людську постать, яка стоїть навколішки (лівим боком до глядача). У витягнутих вперед, зігнутих у ліктях і піднятих вгору руках, вона тримає предмет схожий на чашу. За людиною зображено оленя. У верхній частині рельєфу, майже посередині, вирізьблено прямокутну рамку з написом, який настільки погано зберігся, що його неможливо прочитати [20, с. 124].

Як відомо, першу інформацію про пам'ятку до наукової громадськості довів відомий дослідник старожитностей, професор Київського університету В.Б. Антонович на VI археологічному з'їзді в Одесі у 1884 році [21]. З того часу до характеристики рельєфу зверталися десятки дослідників [22, с. 113]. І кожен намагався дати своє розуміння ідеї зображення, його хронології. Звідси великі розходження у датуванні, трактуванні смислового змісту, мети використання тощо. Інтерес до нього не втрачений і в наші дні. Це пояснюється тим, що пам'ятка унікальна за своїм значенням, але стан її збереження бажає кращого. Ряд деталей вивітрилися, через що їх пояснення базується переважно на домислах.

* З 1985 р. це поселення продовжила досліджувати експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О.Г. Колеснікова (Корвін-Піатровський).

Знайомство з публікаціями засвідчує, що на даний час жодна із версій [20, 22; 23] не має переваг і може розглядатися тільки як одна з гіпотез. У своїй більшості автори дуже часто не наводять якихось скільки-небудь переконливих аргументів на користь того чи іншого тлумачення, а частіше всього апелюють до своїх власних суб'єктивних вражень, які є здебільшого плодом обманливої фантазії. Наведемо лише один приклад. Напис у прямокутній рамці не могли розібрати ще в часи Антоновича у 1883 р., коли його вигляд був значно кращий. Але наступні дослідники залежно від своєї уяви бачили там текст, написаний у три [23, с. 36, рис. 3], чотири [20, с. 124, 125, рис. 4], п'ять і навіть шість [22, с. 114, 115, рис. 2] рядків. Окрім цього існує як мінімум три варіанти змісту написаного, які не мають між собою нічого спільного. Це, в якійсь мірі, можна зрозуміти, оскільки вчені намагаються хоч якось зрушити проблему з місця. Проте всестороннього вивчення рельєфу із залученням спеціалістів різних профілів поки що не було.

Найбільш повними в цьому плані виявилися роботи, профінансовані Правлінням Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, що виконала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського пединституту під керівництвом І.С. Винокура у 1985 і 1987 роках.

Місце, де розташований рельєф має вигляд приміщення, оточеного з трьох боків скелями, з кількома природними розщелинами (теж свого роду приміщеннями). На стінах скель було вибито поздовжні пази для закріплення дерев'яного даху. Всього І.С. Винокур виділив чотири приміщення. Значна частина цього простору, і особливо розщелини, була засипана намивами грунту, товщина яких досягала 1,5-4 м. За час дворічних розкопок вдалося розчистити всю площу всередині приміщень загальним обсягом понад 150 м^2. Крім цього було розкрито ділянку зверху над розщелинами площею понад 50 м^2 [20, с. 123].

Приміщення №1, яке безпосередньо примикає до рельєфу, дослідник вважав найдавнішим і відносив початок його функціонування до середини I тис. н.е., а кінець – до пізнього середньовіччя. При розчистці найглибших культурних пластів цього (основного) приміщення поблизу рельєфу були знайдені уламки кераміки, які вчений датував періодами черняхівської культури, ранніх слов'ян та Давньої Русі [24, с. 118, 120]. На скелі, протилежній рельєфу, у давнину було вибито нішу для язичницьких жертвоприношень [20, с. 125]. Про її давність, згідно інтерпретації дослідника, говорить вигляд у цьому місці скельної поверхні, яка станом патинізації різко відрізняється від сусідніх ділянок з пізнішими написами [20, с. 126].

Приміщення № 2,3,4 були відділені від першого – кам'яними стінами, нижня основа яких відкрилася в процесі розкопок. В одному із кутів приміщення №2 знаходилися залишки печі, складеної із кам'яних плиток, скріплених глиняними розчином. При розчистці четвертого приміщення виявлено, вибиті у стіні три ніші і лежак [20, с. 129].

Важливими, на думку І.С. Винокура, виявилися і спостереження за стратиграфією заповнення, завтовшки у 4 м, однієї із розщелин, де також вдалося зафіксувати культурні відкладення, згаданих вище культур [20, с. 126, 127, рис. 6]. Ці факти серйозно утвердили вченого у правильності його хронологічної схеми храму, згідно якої всі чотири приміщення використовувалися у XVI-XVII ст., але приміщення №1 почало функціонувати ще задовго до цього [20, с. 129]. Щодо спорудження дерев'яного даху над скельними приміщеннями дослідник припускав, що це могло відбутися в період Київської Русі (XI-XIII ст.) [20, с. 126, 128]. Відносно змісту напису у рамці і часу його появи, то І. Винокур прийняв версію В.М. Даниленка і вважав, що текст міг з'явитися в період, коли нова християнська релігія повела активний наступ на язичництво [24, с. 119].

Аналізуючи саму сюжетну композицію рельєфу, даючи характеристику зображеним там персонажам, техніці виконання окремих деталей, І.С. Винокур звертався до середньовічної кам'яної скульптури і не знаходив яких-небудь серйозних паралелей між ними. Це, з його погляду, теж було важливим додатковим аргументом на користь давнього, язичницького періоду виникнення рельєфу [20, с. 132, 133].

Розкоп на верхньому ярусі (над скельними приміщеннями) відкрив руїни кам'яних фундаментів на вапняковому розчині, серед яких трапилися фрагменти керамічного посуду і кахель XVI-XVII ст. Дослідних схилявся до думки, що це могли бути сліди невеликої пізньосередньовічної каплиці. А сам скельний архітектурно-скульптурний комплекс став на той час монастирем, обжитим ченцями-пустельниками. У середині XVII ст. всі споруди згоріли [20, с. 130].

І.С. Винокур уявляв собі храм як духовний осередок, що служив населенню великої округи. Сюди приходили люди з навколишніх поселень першої половини І – початку ІІ тис. н.е., розташованих у радіусі кількох кілометрів. Але для давньоруських жителів храм із рельєфом був уже свідченням сивої давнини [24, с. 118].

Бушанській пам'ятці І.С. Винокур присвятив ряд праць [20; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32] і, зваживши всю суму фактів, не дивлячись ні на що, послідовно відстоював свою концепцію, згідно якої скельний храм використовувався протягом тривалого часу. Започаткований він був за часів черняхівської культури ІІ-ІV ст. н.е., функціонував у ранньому середньовіччі V-VII ст. н.е., в епоху Київської Русі IX-XII ст. і у пізньому середньовіччі XVI-XVII ст. [24, с. 113].

Через умови збереження пам'ятки і її неодноразове використання протягом попередніх століть, результати розкопок не були настільки переконливими, щоб можна було розставити всі крапки над «і», залишається ще немало питань, на які треба шукати відповіді. Не виключено, що в процесі можливих наступних досліджень будуть отримані нові матеріали, які доповнять, уточнять або заперечать висновки І.С. Винокура. Проте, як здається, на сьогоднішній день вони найбільш переконливі, тому що базуються не на голослівних заявах, а випливають із конкретних даних, здобутих завдяки археологічним розкопкам.

І.С. Винокур першим ще у 1984 р. підняв питання про необхідність створення належних умов для збереження цієї винятково важливої для національної спадщини України пам'ятки [25, с. 7], мав тривалі розмови на цю тему з краєзнавцями – фанатичними патріотами і людьми закоханими в історію свого Бушанського краю. Його заклики було почуті і підтримані. За ініціативою органів місцевої влади Кабінет Міністрів України у 2000 р. прийняв постанову, а Вінницька обласна державна адміністрація відповідне розпорядження «Про Державний історико-культурний заповідник «Буша» Ямпільського району Вінницької області». Над скельним рельєфом і приміщеннями біля нього зведено павільйон.

Перебуваючи в Буші, І.С. Винокур проводив і археологічні розвідки в околицях села. Обстежувалися навколишні урочища, прибережні частини річок Бушанки, Мурафи, схили балок, територія замку і там часто вдавалося зафіксувати сліди давнього проживання людини. Зокрема було відкрито поселення трипілля, бронзової доби і скіфських часів, кілька черняхівських селищ, давньоруське поселення із залишками залізоробного горну. Розвідковими роботами було підтверджено послідовну заселеність Буші з часів енеоліту до пізнього середньовіччя [29, с. 19-20].

Без перебільшення можна сказати, що роботи археологічної експедиції І.С. Винокура у селах Бернашівці і Буші мають виняткове значення для розуміння багатьох давніх процесів соціально-економічного та культурного розвитку не тільки подільського регіону, а і всієї України та й Східної Європи в цілому. Матеріали розкопок стосуються різних історичних епох і джерельну базу кожної із них вони суттєво поповнили новою інформацією. Незалежно від того, чи йде мова про епоху початку раннього заліза, рубежу нашої ери, ранніх слов'ян, чи Київської Русі. Це цінне джерело ще довго служитиме науці, до нього звертатимуться наступні покоління науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / відп. за вип.: Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 400 с.
2. Войнаровський А.В. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: «словникова частина» як історичне джерело / А.В. Войнаровський, П.М. Кравченко // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 400 с.
3. Гальчак С.Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX- поч. XXI ст. / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
4. Потупчик М.В. Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х першої половини 40-х років / М.В. Потупчик, М.Є. Потупчик // Подільська старовина Вип. IV. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 407 с.
5. Косаківський В.А. Буша в археологічних дослідження І.С. Винокура / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура – Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року / редкол. : Б.С. Строцень, Л.Д. Строцень, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010, – С.88–89.

6. Гуцал В.А. Ювелірне мистецтво середньодністровських слов'ян в інтерпретації І.С. Винокура / В.А. Гуцал // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012, – С.229–234.
7. Винокур И.С. Раскопки селища Бернашовка / И.С. Винокур, В.Д. Баран, О.И. Журко // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 295–296.
8. Винокур І.С. Бернашівський археологічний комплекс на Могилів-Подільщині / І.С. Винокур // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 10–17.
9. Винокур І.С. Поселення середини І тис. н.е. біля с. Бернашівка на Дністрі / І.С. Винокур, В.Д. Баран, О.І. Журко // Археологія. – К., 1982. – № 39. – С. 87–100.
10. Мегей В.П. Про домобудування на Бернашівському поселенні у Середньому Подністров'ї / В.П. Мегей // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.117–119.
11. Винокур И.С. Об историко-культурной интерпретации памятников рубежа новой эры Среднего Поднестровья / И.С. Винокур, В.П. Мегей // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 19.
12. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 376 с.
13.Винокур І.С. Ювелірна майстерня ранньосередньовічних слов'ян / І.С. Винокур , В.П. Мегей // Археологія. - 1992. - № 3. - С. 82-95.
14 Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 200 с.
15 Гуцал В.А., Мегей В.П. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педагогічного університету (1963-1999) / В.А. Гуцал, В.П. Мегей // Давня і середньовічна історія України. (історико–археологічний збірник) на пошану Іона Винокура. – Кам'янець-Подільський: Інф. видав. центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету 2000. – С.15–32.
16. Винокур І.С. Бернашівка в системі слов'янських старожитностей середини І тис. н.е. / І.С. Винокур // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – № 2. – С. 57–58.
17. Гуцал А.Ф. Старожитності початку раннього залізного віку на Могилів-Подільщині / А.Ф. Гуцал // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, 1996, – С.20–23.
18. Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Винокур И.С., Мегей В.Ф., Петров Н.Б., Щегельский И.И. Отчет об археологических иследованих 1978 года. 9 арк. 23 табл.
19. Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.Ф Звіт про археологічні дослідження 1994-1995 рр. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області (в зоні будівництва Дністровської ГАЕС) 11 арк. 30 табл.
20. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу / І.С. Винокур //Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122–136.
21. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.
22. Березяк В.В. Бушанський скельний рельєф / В.В. Березяк //Археологія. – 1994. –№ 3. – С.113–121.
23. Забашта Р.В. До питання атрибуції бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) / Забашта Р.В. // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2011. – № 2(34). – С. 20–39.
24. Винокур І.С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / відп. за вип. І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта, М.Б. Петров, В.М. Петровський, О.М. Пірняк, В.С. Степанков. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
25. Винокур І.С. Бушанський язичницький рельеф і проблема його збереження / І.С. Винокур // Тези доповідей другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С.6–7.
26. Винокур І.С. Розкопки в Буші / І.С. Винокур, Р.В. Забашта // Пам'ятки України. – 1986. – №4. – С. 21–22.
27. Винокур І.С. Розкопки у Буші в 1985 р. / І.С. Винокур, Р.В. Забашта // Тези доповідей четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 51–52.
28. Винокур И.С. Исследование на месте Бушанского рельефа / И.С. Винокур // Археологические открытия 1985 года. – М.: «Наука», 1987. – С.316–317.
29. Винокур І.С. Археологічна карта Буші / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Тези доповідей восьмої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С.19–20.
30. Винокур І.С. Результати досліджень скельного храму в Буші / І.С. Винокур // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К., 1989. – С. 41–42.
31. Винокур І.С. Історична Буша / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Тези доповідей наук.-практ. конф. «Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 роки». – Дунаївці, 1992. – С.14–15.

32. Винокур І.С. Бушанський скельний храм / І.С. Винокур, Р.В. Забашта // Мистецтво України : Енциклопедія. – К., 1995. – Т. 1 (А-В). – С. 275.

Гуцал В.А. АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И.С. ВИНОКУРА НА ВИННИЧЧИНЕ.

В статье анализируются результаты исследований экспедицией Каменец-Подольского пединститута под руководством И.С. Винокура археологических памятников на территории Винницкой области. Рассматриваются результаты раскопок многослойного поселения I тыс. н.э. и могильников IX-VII вв. до н.э. и II-IV вв. н.э. в с. Бернашовка Могилев-Подольского района и древнего скального храма в с. Буша Ямпольского района. Подчеркивается, что работы в Бернашовке обогатили науку новыми уникальными материалами для изучения вопросов социально-экономического и культурного развития местного населения времен раннего железного века и средневековья. Сделано вывод, что исследования в Буше дали возможность более обоснованно, исходя из конкретных фактов, определить принадлежность храма славянам-язычникам и наметить несколько периодов его функционирования.

Ключевые слова: Винокур, Бернашевка, Буша, археологические исследования, поселение, могильник, рельеф, ювелирные изделия.

Gutsal V.A. ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF I.S. VINOKUR IN VINNYTSA REGION.

The article analyzes the results of the archeological monuments research in Vinnytsia region conducted by the expedition of Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute under the direction of I. S. Vynokur. The author describes the excavation of the multi-layered settlement belonging to the Ist millennium AD, ancient burial grounds in the village Bernashivka, Mogyliv-Podilsk region of IX-VII century BC and II-IV century AD, and of the ancient rock temple in the village Busha, Yampilskyi district. It is emphasized that research in the village Bernashivka has enriched the science with new unique materials which can be used in the study of social, economic and cultural development of the local population in the early Iron Age and Middle Ages. The author comes to the conclusion that the research in the village Bush provides new specific facts and reasons to attribute ownership of the temple to Pagan-Slavs and to identify several periods of its operating.

Key words: Vynokur, Bernashivka, Bush archaeological research, settlement, burial ground, terrain, jewelry.

УДК 94 (477.5) «1734-1750»

С.А. Лапшин

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА УМОВ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА АВТОНОМНІ ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ (30-ТІ РР. XVIII СТ.)

На основі комплексу джерел та літератури автор аналізує політичні настрої українського суспільства за умов наступу Російської імперії на автономні права української держави у 30-х рр. XVIII ст.

Ключові слова: Правління гетьманського уряду, інкорпорація, політична влада.

В 30-х рр. XVIII ст. суспільно-політична ситуація в Україні обумовлювалася такими провідними чинниками: по-перше, перебуванням її земель у складі різних великих державних утворень з досить агресивно налаштованими урядами щодо сусідніх країн і, зокрема, прагненням до швидкого підкорення українців своїй владі; по-друге, довготривалими і виснажливими, як щодо матеріальних ресурсів, так і людських втрат війнами, військовими походами козаків тощо; по-третє, кривавими міжусобицями старшинських угруповань і відсутністю у вищих політичних кіл чіткої програми з національного питання, яка б певною мірою передбачала незалежний статус і розвиток корінної нації.

Історіографія аналізованої проблеми невелика. Серед досліджень, які так чи інакше торкалися цього питання, слід виділити роботи З. Когута, В. Павелка, Г. Перієнко, Л. Домбровської, С. Дівовича.

Метою статті є здійснення аналізу політичних настроїв українського суспільства у 30-х рр. XVIII ст. за умов посилення інкорпораційних заходів Російської імперії, метою яких була ліквідація автономних прав української держави та її остаточне включення до складу Російської імперії.

Історія політичних та економічних відносин України з Росією наприкінці XVII – початку XVIII ст. свідчить, що наступ російського уряду на автономні права України характеризувався обмеженням прав українського народу, посиленням централізації управління, русифікації, цілеспрямованим розколом українського суспільства, використанням людських та матеріальних ресурсів задля блага Росії. Суть наступу полягала у намаганні ліквідувати автономію України та інкорпорувати її землі до складу Російської імперії.

Українська держава з демократичною формою правління не вписувалася у рамки абсолютистської монархії Російської імперії. В Російській імперії суспільство було закритим, ізольованим від зовнішнього світу, з деспотичним, майже рабовласницьким устроєм. Яскраву різницю двох суспільних устроїв описав З.Когут в дослідженні «Гетьманська держава і російський централізм», в якому акцентував такі дані: 95% населення Російської імперії становили селяни-кріпаки і лише 5% - вільні люди, підлеглі деспотичній владі імператора. В Україні половина населення була вільна, інша половина – селяни – користувалася обмеженими правами [1, с. 219].

Попри формальне пом'якшення російської політики щодо України в 1728-1734 рр., основні обмеження прав України за Петра І були збережені. Поступки автономному устрою Гетьманщини були визначені тимчасовою кон'юнктурою міжнародної обстановки або персональними впливами і не змінювали загального політичного курсу.

Наступний період характеризується посиленням наступу на українську державність. В останні роки гетьманства Данила Апостола, що співпали із воцарінням Анни Іоанівни, царський уряд взяв курс на дальше зміцнення російського самодержавства, нівеляцію національних окраїн імперії, а відтак повернувся до політики царя Петра І щодо України, спрямованої на послідовне обмеження автономії Гетьманщини, перетворення гетьманської влади на номінальну та її остаточну ліквідацію.

Таким чином, вже у перші роки перебування при владі новий уряд Російської імперії визначив два завдання щодо Гетьманщини. По-перше, здійснювати заходи, спрямовані на знищення у малоросійського народу пам'яті про «давні права», по-друге, якнайширше залучати малоросіян до виконання російських регілів та наказів, при цьому «щоб вони не дізналися по це» [2, с. 567]. Але процес інкорпорації України-Гетьманщини Російською імперією був затяжним, оскільки, потребуючи підтримки у численних війнах із турками, російський уряд уникав антагонізмів з українською адміністрацією. Разом з тим, імперські політичні кола при найменшій можливості намагалися обмежити українські автономні права. Кожен прорахунок української адміністрації, чолобитна чи скарга на її дії використовувалися російським урядом як привід для впровадження змін. Ці нововведення супроводжувалися деклараціями про монарше піклування щодо суспільного добробуту.

Стрижневим конфліктом XVIII ст., який визначив політичні настрої тодішнього українського суспільства, було протистояння Росії – могутньої імперії та України-Гетьманщини, яка стійко опиралася інкорпорації до імперських державних структур. Причини такого тривалого протистояння криються в самому українському суспільстві. Так, в 30-х рр. XVIII ст. для українського суспільства були притаманні державницькі орієнтації, які базувалися на міфологемах часів Б.Хмельницького, і неприйняття «нового», що приходило в Гетьманщину з Російської імперії. Зазначені фактори спонукали українську еліту шукати можливості відновлення автономії Гетьманщини.

Іншою проблемою було те, що свідомість українського суспільства, яке тривалий час перебувало у повній залежності від Російської імперії, зазнала фундаментальних деформацій. Наслідком негативного впливу імперської політики на свідомість українського суспільства стало формування комплексу меншовартості, так званого малоросійства.

Результатом ціннісних переорієнтацій українського суспільства була руйнація системи уявлень про державу: відсутність необхідності розбудови власної держави, як зайвого елементу в Російської імперії; зміна гетьмана–символу автономії імператором–гарантом існування державності та організуючого початку суспільства; прийняття частиною генеральної старшини системи цінностей елітних груп Російської імперії – прохання у зрівнянні з російським дворянством та наділенням відповідними привілеями.

Якщо врахувати, що полкова і сотенна старшина затверджувалася гетьманом, а генеральна старшина обиралася із старшинського середовища, однак затверджувалася імператором, лояльне ставлення російських урядовців було визначальним. Пізніше, Канцелярія

Іноземних справ сама складала список кандидатів, які й ставали генеральною старшиною. Таким чином, призначення на старшинські посади відбувалося не через вибори, як мало бути за козацькими правами, і не через вибори кандидатів, як регламентувалося «Рішучими статтями», а згідно з визначенням імперської влади.

Незважаючи на обмеження владних прерогатив вищого репрезентанта – гетьмана Д.Апостола (позбавлення його права розпоряджатися українськими фінансами, підпорядкування козацьких полків російському воєначальнику, запровадження системи контролю за судочинством Гетьманщини), уряд Анни Іоанівни, розумів, яку небезпеку становить український автономізм для Російської імперії. З метою ліквідації цієї небезпеки було продовжено політику Петра І – систематичне і неухильне нищення ознак української державності. Для цього російська адміністрація економічно та політично послаблювала Україну-Гетьманщину, фізично знищувала українське населення.

Російська колонізаторська політика будувалася на трьох взаємопов'язаних принципах: уніфікація, бюрократизація і русифікація. Кінцевою метою даної політики була ліквідація особливостей національного життя як потенційного джерела протистояння імперській владі.

Запровадження нової владної інституції, так званого Правління гетьманського уряду, на теренах України російський уряд розпочав з широкої пропаганди та русифікаторської політики. Як зазначав М.Драгоманов, у ході експерименту «перерусіння», формувалася специфічна малоросійська ментальність, прищеплювався комплекс меншовартості українців в порівнянні з росіянами (своєрідний комплекс національно-політичної неповноцінності)., схильність до компромісів замість боротьби за автономні права [3, с. 76].

За умов соціально-економічної диференціації українського суспільства, численних зловживань з боку козацької старшини, яка незважаючи на окремі обмеження здійснювала політику визиску і покріпачення народних мас, у частини громадськості Гетьманщини ліквідація гетьманства та запровадження державної влади за імперським зразком викликало позитивні почуття.

Роль російської адміністрації нижчі верстви суспільства розцінювали як месіанську – покладали надії на її здатність відновити соціальну справедливість, обмежити зловживання старшин. Результатом стали чисельні чолобитні про зловживання козацької старшини та державних службовців, подача яких заохочувалася імперськими державцями. Застосовуючи давнє правило «розділяй і володарюй», кожен прорахунок української адміністрації, кожна чолобитна чи скарга на її дії використовувалися російським урядом як привід для впровадження адміністративних та політичних змін.

Результатом зазначених дій стали не лише адміністративні та політичні зміни, а й зміни в політичній свідомості старшини, яка позбавлялася орієнтацій на активні прояви солідарності з членами старшинської спільноти перед російськими інституціями. Це підверджується діями Я.Марковича, який не заступився за Семена Лизогуба та Андрія Горленка, взятих під варту за доносом ченця Мигулинського монастиря.

Якщо в кінці XVII ст. українська старшина прагла визнання за Україною прав незалежної держави, то на початку XVIII ст. намагалася протистояти проникненню в Україну імперських порядків.; до 30-х рр. XVIII ст. в Україні-Гетьманщині сформувалися два суспільно-політичних напрями: колабораціоністський та автономічний.

Проросійські настрої українського суспільства підтримувала старшинська група, до якої входили Г. Галаган, Я. Маркович, Я. Лизогуб. Наляканий кадровими переміщеннями, арештами опозиційно налаштованої старшини в середині 20-х рр. XVIII ст., зазначений прошарок українського суспільства змирився з інкорпораційною політикою Російської імперії. Вірнопідданські орієнтації зазначених осіб були породжені політико-культурним конфліктом у їх свідомості і прагненні зберегти право вільно служити російській імперії. Крім того, усвідомлення факту, що за умови володіння значними багатствами та земельними ресурсами вони не постраждають від нововведень російського уряду, реалізації власних інтересів супротив загальнодержавних, підштовхнуло старшин зайняти лояльну позицію щодо Російської імперії. Російські адміністратори гідно їх винагороджували за відмову від збереження автономії України. Вони радо йшли на зустріч намаганням старшини щодо перетворення у спадково-привелійований стан.

Реакція автономічно налаштованої козацької верхівки на події в Гетьманщині була кардинально протилежною. Хоча у них і не було загальної думки щодо методів боротьби з

наступом Російської імперії та подальшою розбудовою Гетьманщини, вони, відчуваючи постійну зневагу росіян до старшин та українських інституцій, вважали за неможливе продовження взаємодії російської та української політичних систем.

Радикально налаштована козацька верхівка, сподіваючись на відновлення української державності, інституту гетьманства, вважала необхідним у процесі відновлення української державності, гетьманського правління використовувати лише методи збройної боротьби, а не угод чи компромісів. Україну і Росію вони розглядали як дві антитези.

Протест проти запровадження петербурзького централізму автономічно налаштована старшина мотивувала Переяславською угодою як конституційним актом, який гарантує автономний статус української нації.

Менш радикальне крило автономічно налаштованої частини старшини вважала доцільним на основі договірних статей між Україною та Росією, традицій міждержавних стосунків зберегти автономію України, будувати стосунки між ними на протекторатно-васалітетних основах. В прихильності до Російської імперії, у згоді на співпрацю з російськими адміністраторами завжди приховувалося почуття протесту, нескореності, патріотизму, національної особливості, вичікування сприятливого часу для зміни ситуації на користь українського народу. Подібні настрої передані в Розмові Великоросії з Малоросією С.Дівовича: «Вважаю тебе рівною собі», «не ти, республікою, керуєш мною» [4, с. 384].

Провал планів автономічно налаштованої старшини був обумовлений кількома причинами. Найголовніша – відсутність у автономістів гідного претендента на посаду гетьмана, особи, яка могла б маневрувати між наступом Російської імперії та збереженням автономії Гетьманщини (такою особою був у 1727 р. Д. Апостол). Другою причиною ліквідації інституту гетьманства було невдоволення панівних класів Російської імперії демократичними традиціями козацької держави. Третя причина – низький рівень політичної культури населення України.

Підданська політична культура позбавляла козацьку старшину протиімперського імунітету, гарантувала російським адміністраторам успішну ліквідацію державно-політичної автономії України-Гетьманщини.

Незважаючи на фактичну відсутність опору козацької старшини на наступ щодо автономних прав Гетьманщини, його поодинокі зразки продемонстрували світу належну політичну культуру деяких представників України-Гетьманщини. Серед них слід виділити спроби П.Орлика надати правову основу політичним, владним взаєминам провідних політичних суб'єктів, орієнтації старшини на республіканські устрої у часи домінування монархізму в Європі. На жаль, подібні прояви політичної культури не могли протистояти тиску Російської імперії на Гетьманщину.

Таким чином, прагнучи монополізувати владу, російські імператори й уряд виступали проти ідеї української автономії та українського самоврядування. По всій Європі XVIII ст. поширювалися принципи і практика абсолютизму. Володарі російської булави вважали централізований уряд найбільш ефективним і дієвим. Але ці погляди суперечили тій формі самоврядування, що існувала в Гетьманщині. Зважаючи на широкомасштабність наступу імперської влади на автономні права України-Гетьманщини, дедалі ширші кола української старшини втрачали орієнтації партиципаційної політичної культури та набували орієнтації у межах культури підданих Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zenon E. Kohut. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. / Zenon E. Kohut. - Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1988. – 363 p.
2. Павелко В.Конец Старой Малороссии / Павелко В. //К.С. – 1905. - №11-12. – С.343-349; Сб РИО. – Т.117. – С.567.
3. Перієнко Г.К. З історії політичних та економічних відносин України з Росією / Г.К. Перієнко, Л.Ф. Домбровська //Науковий Вісник Одеського державного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія. Одеса, 2004. - №9. – С.76-89.
4. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею /Дівович С. // Українська література XVIII століття. – К., 1983. – С. 384 – 414.

……

Лапшин С.А. ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАСТРОЕНИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ НАСТУПЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА АВТОНОМНЫЕ ПРАВА УКРАИНА-ГЕТМАНЩИНЫ (30-Е ГГ. XVIII В.)

На основе комплекса источников и литературы автор анализирует политические настроения украинского общества в условиях наступления Российской империи на автономные права украинского государства в 30-х гг. XVIII в.

Ключевые слова: Правление гетманского правительства, инкорпорация, политическая власть.

Lapshyn S.A. POLITICAL ATTITUDES OF UKRAINIAN SOCIETY UNDER THE RUSSIAN EMPIRE VIOLATION OF THE AUTONOMOUS RIGHTS OF UKRAINE (30s of the XVIII CENTURY).

The author considers a number of scientific sourses to analyze political ATTITUDES of the Ukrainian society in conditions of the Russian Empire violation of the autonomous rights of the Ukrainian state in the 30's of the XVIII century.

Key words: Hetman's government, incorporation, political power.

УДК [94 (477.83-25):271.2-737] «168/1708»

О.В. Друздєв

ПРОТИСТОЯННЯ ЛЬВІВСЬКОГО СТАВРОПІГІЙСЬКОГО БРАТСТВА ТА ЄПИСКОПА ЙОСИФА ШУМЛЯНСЬКОГО, ПРИЙНЯТТЯ УНІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Питання переходу Львівської єпархії на унію є одним з ключових для розуміння культурних та релігійних процесів, які відбувались на її теренах. Ця трансформація супроводжувалась певними конфліктами, одним з яких був конфлікт львівського братства та єпископа Йосифа Шумлянського. У даній статті подається загальний огляд на конфлікт між львівським Успенським братством та єпископом Йосифом Шумлянським. Розглядаються загальні та особистісні причини конфлікту, а також його перебіг та результати.

Ключові слова: Шумлянський, унія, Ставропігійське братство, Львівська єпархія.

Багато з тих подій, які на сьогодні нам здаються самозрозумілими і логічними мали, в свій час, абсолютно неочікуваний перебіг з невизначеними результатами. Яскравим прикладом цього став процес прийняття унії у Львівській єпархії, який пройшов через серйозний конфлікт між Львівським Ставропігійським братством та львівським єпископом Йосифом Шумлянським, про що піде мова далі.

Хронологічні рамки охоплюють період кінця XVII-початку XVIIIст. – з часу отримання Йосифом Шумлянським єпископського сану до 1708 року – прийняття братством унії.

Мета даного дослідження проаналізувати перебіг конфлікту між братством та єпископом Шумлянським та визначити причини, які призвели до переходу братства на унію.

Джерельну базу становлять документи фонду Львівського Ставропігійського інституту, які знаходяться у ЦДІА у місті Львові, зокрема листи та привілеї короля Августа II братству, які вони отримали в ході боротьби з єпископом [1, ф.129, оп. 1, спр. №754, 758, 762, 763,764], які відображають перебіг протистояння та його специфіку. Також до джерельної бази праці відноситься «Хроніка Ставропігійського братства» Дениса Зубрицького [2], та його ж «Хроніка міста Львова» [3], які є базовими джерелами для вивчення історії Львова даного періоду, хоч і мають певну тенденційність у висвітленні подій, відповідно до поглядів автора. Окремо слід відзначити збірку документів «Собори Львівської єпархії XVI-XVIIIст.», упорядковану Ігорем Скочилясом, яка дає достатньо цінні відомості про перебіг переходу на унію єпархії [4]. Також в цій статті було використано дані з дванадцятого тому «Архива Юго-Западной России», присвяченого Львівському братству [5].

Вперше дану проблематику в історіографії порушила Олександра Киричук у свої статті «Перехід львівського ставропігійського братства під юрисдикцію святого Апостольського престолу (за матеріалами ЦДІА України у Львові)», подавши поверхневий погляд на дану проблематику та зазначивши основні моменти процесу переходу братства на унію [6, с. 95-99]. Окрім цієї статті окрему інформацію стосовно даної проблематики можна отримати у статтях Я.Ісаєвича [7, с. 5-8], І.Паславського [8, с. 43-51], Т. Чухліба [9, с. 787-801], М. Капраля [10, с. 282-286], С. Білої [11, с. 4-11], В. Кметя [12, с. 246-250], І. Скочиляса [13;14] та інших.

Загалом дана тема є цікавою та перспективною з огляду на потребу вивчення шляхів впровадження унії та її впливу на культурне та соціальне життя українського населення Львова.

Для розуміння суті конфлікту між єпископом Йосифом Шумлянським і львівським Успенським ставропігійським братством та факту прийняття останнім унії, в першу чергу, слід звернутися до загального огляду ситуації, яка склалась на той час. Період так званої Руїни прямо відобразився не тільки на політичному, а й на церковному житті. Фактично, станом на середину XVII ст.. Київська митрополія виявилась поділеною на лівобережну та правобережну частини. Якщо з лівобережжям, яке поступово все сильніше переходило в сферу впливу Московської церкви, то правобережжя виявилось поділене ще раз між Йосифом Нелюбовичем-Тукальським (1664-1675), якого підтримувала козацька верства та Антонієм Винницьким (1663-1679), якому підпорядковувались вірні Волині, Галичини та Поділля [15, с. 491]. До цього поділу додались й складнощі зв'язків з митрополією у зв'язку з військовими діями, які, за висловом Наталії Яковенко, «загнали православних владик в глухий кут» [15, с. 491]. Ще більше ускладнила життя постанова коронаційного сейму від 5 лютого 1676 року про заборону людям «релігії грецько-руської» особистих та інституційних контактів з православним закордоном (тобто Царгородським патріархатом) [13, с. 273]. Більше того, окремим пунктом згадувались церковні братства, які мали підпорядковуватись єпископам [10, с. 282]. Дана заборона була частиною ширшої політики королівського двору, яка передбачала проведення релігійної уніфікації Польсько-Литовської держави шляхом упровадження «нової унії» завдяки фаворитизуванню унійної церкви коштом православної [13, с. 273]. Такий крок влади був зрозумілим, зважаючи на те, що після підпорядкування Київської митрополії Москві православні єпархії, які знаходились у Речі Посполитій стали чудовим способом політичного тиску на польсько-литовську державу з боку Москви,тому переведення їх на унію було справою не тільки суто релігійної, а й державної ваги [16, с. 268]. Виходячи з вище сказаного можна зробити висновок, що унійна спрямованість церковних ієрархів була єдиним можливим виходом з ситуації, що склалась у той час.

Ключовим моментом та своєрідним символом тих змін, які були пов'язані з прийняттям унії на західноукраїнських землях і Львівській єпархії зокрема, було протистояння львівського Успенського ставропігійського братства та єпископа Йосифа Шумлянського. Львівське Успенське братство, за висловом Я.Ісаєвича, було «включене в протиунійний рух» у зв'язку з обставинами прийняття Берестейської унії, яка не була узгоджена з іншими східними церквами [7, с. 6]. І саме це складає основну причину його протиунійності. Братство, відоме своїми реформаційними ідеями, стояло на позиції, що без згоди соборних засідань та світських людей владики не мають права вирішувати питання про зміни у релігії [17, с. 60]. Така позиція в сукупності з домінантною позицією в культурному житті православного населення правобережжя дозволяла йому довгий час утримувати свої позиції в суспільстві. Додаткової ваги братству надавало право ставропігії, яке не раз призводило до конфліктів з єпископами у минулі роки, які прагнули підпорядкувати собі його. Фактично, саме ці позиції лягли в основу конфлікту з Йосифом Шумлянським, про який піде далі мова.

Після смерті Арсенія Желібовського на вакантний пост було два кандидати – Єремія Свистельницький та Йосиф Шумлянський. Як зазначає у «Хроніці ставропігійського братства» Д.Зубрицький: «митрополит Винницький, духівництво, Ставропігія і шляхта обрали Свистельницького. Натомість Шумлянський, який також мав своїх прихильників, звернувся по протекцію до латинського архієпископа й зумів привернути на свій бік митрополита Тукальського» [2, с. 168]. Розпочалась кількарічна боротьба між прихильниками обох кандидатів, в якій важливим для нас є те, що Ставропігія прийняла сторону Свистельницького, а не Шумлянського, навіть дозволивши йому прийняти хіротонію у своїй церкві (адже собор св.Юра був захоплений, на той час, Шумлянським) [14, с. 70]. Це стало першим каменем спотикання між двома сторонами. Завершилась ця боротьба у 1679 році зі смертю Антонія Винницького [13, с. 247]. Однак ще до цього між братством і Шумлянським був судовий процес через братську Медзапетівську кам'яницю, в якій він оселився [2, с. 171]. Шумлянський такого ставлення не забув і 9 червня видав пастирського листа, яким заборонив духовенству відправляти літургії у церкві братства, сповідати й ховати мертвих через незгоду братчиків визнати його владикою [2, с. 184]. Згодом братство визнало таки Шумлянського єпископом, однак «завжди ставилося до нього неприязно. Маючи небезпідставні підозри, які згодом підтвердилися, що він зречеться православної віри і приєднається до унії» [2, с. 171].

Про витоки унійних поглядів Шумлянського однозначно говорити важко. Очевидно, що деяку роль зіграла його військово-політична кар'єра при дворі польських королів [9,с. 789]. А.Криловський писав, що Шумлянський прийняв католицизм і тільки через бажання посісти православну кафедру у Львові знову повернувся до православ'я [18, с. 171]. Мабуть, найближчим до істини був І.Скочиляс, який вважає, що Шумлянському йшлось не стільки про реалізацію унійної ідеї, скільки про всебічну легітимізацію еклезіальної моделі Галицької (Львівської) церкви, главою якої він став [13, с. 275]. Про це свідчать умови переходу на унію, які склала «група Шумлянського», а саме: декларацією від 18 березня 1681 року про права руського народу у випадку переходу на унію зазначалось наступне: 1. Грецька віра буде вважатися святою на рівні з римською; 2. Церковні бенефіції будуть роздаватись тільки руським людям; 3. Руське духовенство буде користуватись тими ж правами і бенефіціями, що й латинське; 4. Братства і монастирі, які користуються патріаршими привілеями залишаться при своїх правах, але вища наглядова функція залишиться за єпископами (включно з цензурою друкованих книг); 5. Урівняння руської шляхти і міщанства в правах з латинським; 6. Шість людей з руських не дворян, включно з двома братчиками Василієм Корендовичем та Олександром Журавським будуть возведені в шляхетний стан [18, с. 183].

Таке торгування привілеями свідчило не стільки про ідейність, скільки про практичність. Ці ж умови були передані братству, як такі, які мали б їх схилити до прийняття унії, та вони відмовились [18, с. 183]. Однак єпископ не полишив своїх задумів і вирішив провести єпархіальний собор у 1694 році, де мав відбутись диспут між латинськими і «греко-руськими» теологами. За місце проведення було обрано міську братську церкву, та братчики непогодились на це. Денис Зубрицький у своїй «Хроніці міста Львова» з цього приводу пише: «…єпископ хотів провести диспут між римськими і греко-руськими теологами в міській братській церкві з метою поширення унії і видав універсал про це, але братство не захотіло й не дозволило ці суперечки у своїй церкві, звернувшись до короля з суплікою, до якої додало 20 дукатів, єпископові також дало грошовий дарунок і таким чином відсунуло цей диспут» [3, с. 399]. Згодом це було підкріплено універсалом Яна ІІІ про перенесення унійного собору з Успенської Ставропігійської церкви до кафедрального храму Св.Юрія Побідоносця [4, с. 112].

Цей собор важливий з двох моментів. Перший полягає в розкритті позиції єпископа щодо унії, як способу досягнення власної домінації над руською церквою, як написано в документі: «я прихилятися до московського патріарха [не буду] – бо до нього наша Руст ніколи не належала; до київського митрополита не хочу, бо він не є нашим вибраним [первоєрархом]. До константинопольського патріарха не можу – не лише тому, що немає там жодного ладу…а й тому, що уже й сеймова конституція … усім нам, русі, загородила до нього дорогу» [4, с. 119]. В такій ситуації єдиним виходом було приєднання до папи як верховного зверхника. Другий момент полягає в тому, що після такої промови, єпархія поділилась на дві частини: одні, ті що прийняли позицію єпископа: «…владика відразу в той же час покликав світське духовенство, а саме намісників і парохіяльних єреїв, до окремої каплиці у [храмі] св.Юра і заявив [їм]те саме, що й у церкві. На що всі одностайно пристали..» [4, с. 120], та інші, які відхили цю позицію: «Після цієї промови деяка шляхта, ченці окремих монастирів, Ставропігійське й усі інші братства відступилися від цієї побожної справи єднання святої віри і, не виконавши справи, залишили церкву» [4, с. 120].

Фактично на цьому соборі були покладені початки переходу православного кліру Львівської єпархії на унію, що в кінці зіграло вирішальну роль у переході самого братства на унію. Окрім того, як зазначає І.Скочиляс: «проведення соборів 1694 і 1700 року уможливили публічне обговорення еклезіального статусу Львівської єпархії, тому католицький вибір у масовій свідомості значною мірою був корпоративним актом» [13, с. 277], тобто таким чином Шумлянський кардинально звужував ту соціальну базу, на яку опиралось львівське братство у справі відстоювання православ'я. Новий виток протистояння розпочався з офіційним проголошенням переходу Львівської єпархії на унію у 1700 році. Шумлянський розумів, що не зламавши опір братства впровадити унію повноцінно не вдасться. Спершу він видав фальсифікат, за яким нібито самі братчики приєднувались до унії [16, арк. 1]. Але цей задум провалився, тому він вдався до прямої сили, захопивши за допомогою коронного гетьмана Станіслава Яблоновського братську церкву та поставивши в ній свій престіл [3, с. 403].

Братство подало королю скаргу і розпочалось майже чотирирічне листування між братством, єпископом, королем Августом ІІ, львівським магістратом та львівським старостою А.Сінявським [6, с. 95]. Король зайняв позицію братства і видав кілька рескриптів і декретів, які підтверджували права братства та забороняли єпископу змушувати його до прийняття унії [20;спр.754,755,756]. Для вирішення даної проблеми королем була призначена комісія для звільнення Успенської церкви від єпископського престолу та дано наказ захищати братство перед нападами єпископа Шумлянського відносно прийняття унії. Цікаво те, що у листі до львівського старости А.Сінявського, який і повідомлялось про створення комісії та наказ захищати братство король робить особливий акцент на те, що братство має в нього «особливу повагу і протекцію», підкреслюючи свою лояльність до братства [12, арк. 1]. Через 10 днів король видав новий рескрипт про призначення комісії для звільнення захоплених будівель та передачу їх братству, в якій ствердив їх право на свою релігію і заборонив Шумлянському примушувати їх до унії [5, с. 600-6002]. Очевидно, що не останню роль тут зіграли зовнішні обставини, зокрема позиція Москви щодо православного населення Речі Посполитої [13, с. 281]. До того ж варто додати, що Август ІІ зважаючи на протистояння з С.Лещинським потребував допомоги Петра І, тому така лояльність до братства була своєрідним «дружнім актом» щодо московського царя [6, с. 96].

Шумлянський розумів, що й силовий сценарій не дав очікуваного результату, тому пішов на примирення з братством, затвердивши у своєму посланні від 11 червня 1704 року, всі права і привілеї братства [22, арк. 1]. Одначе справа приєднання братства до унії вирішилась набагато простіше. Прийнявши унію Шумлянський їздив по деканатах й приймав від священників католицьке ісповідання віри,в результаті чого до унії приєдналось на початок XVIII ст. 1186 парафій [23, с. 292]. В результаті чого, як зазначає А. Криловський, братство залишилось мало не єдиною (точніше однією з небагатьох) православною інституцією в єпархії [18, с. 185].

Остаточного удару Ставропігії завдав дозвіл Шумлянського святоюрським василіанам на друк «руських книг», на які була монополія у братства [2, с. 220]. На цей раз жодні апеляції не допомогли б, адже братські богослужбові книги, продаж яких був однією з основних статей доходів братства, не підходили для уніатських богослужінь. Тому братство втративши соціальну та фінансову основу для існування було змушене почати переговори про перехід на унію. Тут варто віддати належне єпископу, який зробив все, щоб римська сторона прийняла усі вимоги братства, основні з яких були такими: 1. Передання з 2 тис. злотих братству василіанської друкарні; 2. Збереження прав і привілеїв братства; 3. Підпорядкування лише папі, а не єпископу (тобто збереження статусу Ставропігії) [2, с. 221]. Ці вимоги за посередництвом Шумлянського були виконані і братство погодилось прийняти унію, про що свідчать листи братства до паи і Конгрегації по поширенню віри, подані у Хроніці Ставропігійського братства [2, с. 222-223]. Ця подія стала своєрідним завершенням попереднього періоду історії братства і одночасно завершенням загального переходу Львівської єпархії на унію. Далі розпочинається новий етап, який пов'язаний в більшій мірі боротьбою за права українського населення, ніж з культурно-освітницькою діяльністю, але це тема окремого дослідження.

Підсумовуючи варто відзначити, що перехід братства на унію став результатом загальної кризи, яка охопила організацію. Основою цієї кризи, на думку І.Паславського, стало «постійне прогнення знайти покровительство на Сході, в немічного царгородського патріарха, що призвело до його випадання з русла розвитку української культури XVIIст.» [8, с. 50]. З цим висновком можна погодись частково, оскільки він не враховує загальної тенденції занепаду православного життя на теренах Львівської єпархії, яка в умовах кризи та перепідпорядкування Київської митрополії Москві фактично не мала інших можливостей, окрім як прийняти унію для нормального функціонування церковної установи. В процесі цього виникали конфлікти, основним і знаковим з яких був конфлікт єпископа Йосифа Шумлянського та львівського Ставропігійського братства, перебіг якого став символом тих змін, які стались в житті Львівської єпархії в кінці XVII на початку XVIII ст..

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп. 1, спр. №754,758,762, 763,764.
2. Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства/Переклад:Іван Сварник. – Львів: «Апріорі»,2011. – 404с.
3. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів: Центр Європи. – Т.3. – 2006. – 602с.

4. Собори Львівської єпархії / Упорядкування та історичний нарис Ігоря Скочиляса. – Львів:Видавництво УКУ, 2006. – 462с.
5. Архивь Юго-Западной Россіи. – Кіевь:Типографія Императорскаго Университета св.Владиміра,1904. – 748с.
6. Киричук О. Перехід львівського ставропігійського братства під юрисдикцію святого Апостольського престолу (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні / Матеріали наукової конференції 4-5 квітня 1996 року/за ред. М.Бандрівського. – Львів,1996. – С.95-99.
7. Ісаєвич Я. Історія Львівського Успенського братсва: проблеми періодизації) // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні / Матеріали наукової конференції 4-5 квітня 1996 року / за ред. М.Бандрівського. – Львів,1996. – С.5-8.
8. Паславський І. Суспільно-культурна діяльність львівського братства кінця XVI-першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні/Матеріали наукової конференції 4-5 квітня 1996 року / за ред. М.Бандрівського. – Львів,1996. – С.43-51.
9. Чухліб Т. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський – військовий діяч та дипломат Корони Польської (60-ті роки XVII-початок XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Випуск 21. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – С.787-801.
10. Капраль М. Мандат Яна III Собєського про скасування ставропігійського статусу братств // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. 13. – С. 282-286.
11. Біла С. Іван Франко про унійні процеси в Перемишльській та Львівській єпархіях на зламі XVII-XVIII ст. // Проблеми гуманітарних наук:наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред.кол. Т.Біленко (головний редактор), Р.Попп, С.Макарчук та ін.. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка,2008. – Вип.22.Історія. – С.4-11.
12. Кметь В. Церква і релігійне життя // Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин,Ф.Стеблій. – Львів:Центр Європи. – Т.1. – 2006. – С.246-250.
13. Скочиляс І. Галицька (Львівська)єпархія XII-XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2010. – 832 с.
14. Скочиляс І. Єпископ львівський, галицький і кам'янецький Єремія (Свистельницький,1668-1676) // Генеалогічні записки:Збірник наукових праць. – 2010. – Вип.8. – С.70-74.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ: Критика, 2006. – 584 с.
16. Шкрібляк М. Запровадження унії на Правобережній Україні: досвід львівської та перемишльської єпархій // Наукові записки. Серія « Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія»,2012. – Випуск 7. – С.267-282.
17. Матковська О. Львівське братство. Культура і традиції. – Львів: Каменяр, 1996. – 70с.
18. Крыловский А. Львовское Ставропигіальное братство (Опыт церковно-историческаго изследованія). – Кіевь: Типография Императорскаго Университета Св.Владиміра,1904. – 578с.
19. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп.1, спр.762.
20. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп.1, спр.754,755,756.
21. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп.1, спр.763.
22. ЦДІА України у Львові, ф.129, оп.1, спр.773.
23. Мудрий С. Нарис історії церкви в Україні. – Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківського Теологічно-катехитичного інституту,1999. – 528с.

Друздєв А.В. ПРОТИВОСТОЯНИЕ ЛЬВОВСКОГО СТАВРОПИГИЙСКОГО БРАТСТВА И ЕПИСКОПА ИОСИФА ШУМЛЯНСКОГО, ПРИНЯТИЯ УНИИ: ОБЩИЙ ОБЗОР.

Вопрос перехода Львовской епархии в унию является одним из ключевых для понимания культурных и религиозных процессов, которые происходили на ее территории. Эта трансформация сопровождалась определенными конфликтами, одним из которых был конфликт львовского братства и епископа Иосифа Шумлянского. В данной статье дается общий обзор на конфликт между львовским Успенским братством и епископом Иосифом Шумлянским. Рассматриваются общие и личностные причины конфликта, а также его ход и результаты.

Ключевые слова: Шумлянский, уния, Ставропигийское братство, Львовская епархия.

Druzdiev O.V. CONFRONTATION BETWEEN LVIV STAUROPEGION BROTHERHOOD AND BISHOP JOSEPH SHUMLYANSKIY, THE ADOPTION OF THE UNION: AN OVERVIEW.

The issue of transition of the Lviv Eparchy to the Union is one of the key aspects for understanding of cultural and religious processes that occurred on its territory. This transformation was accompanied by certain conflicts, one of which was the conflict of the Lviv Brotherhood and Bishop Joseph Shumlyanskiy. The article

provides a general overview of the conflict between the Lviv Dormition Brotherhood and Bishop Joseph Shumlyanskiy. It also examines general and personal causes of conflict, as well as its progress and results.

Key words: Shumlyanskiy, Union, Stauropegion brotherhood, Lviv eparchy.

УДК 94 (477=135.2) «17»

К.В. Ступко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МОЛДАВСЬКОГО НАРОДУ НА ЗЕМЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

В даній статті автор, базуючись на історичних розробках попередників, досліджує переселення молдаван на територію Півдня України в зазначений період. Аналізуються історичні праці, на основні дослідження яких автор визначає хід, основні віхи та особливості переселення молдаван на територію Півдня України.

Ключові слова: молдавани, україно-молдавські відносини, переселення, Південь України, Слов'яносербія.

Тема іноземних переселенців на території сучасного Півдня України неодноразово піднімалась у історіографії Росії до 1917 р., Радянського Союзу та сучасності. Проте темі переселенців-молдаван у всі часи присвячувалась невелика увага, і на сьогодні майже не представлена в сучасній українській історіографії. Як ми можемо побачити, питання взаємовідносин українців із національними меншинами є в сьогоднішніх непростих умовах дуже актуальним, і стосується молдавської меншини як однієї із найбільш значних кількісно. Тому ми вважаємо доцільним вести дослідження в даному напрямку.

Назвати дану проблематику абсолютно нерозвіданою не можна. Певні напрацювання в питаннях іноземної колонізації в загальному та молдавського елементу як її складової є у В. Шишмарьова [1], М. Мохова [2] та В. Кабузана [3, 4]. Із сучасних істориків, які займалися дотичними з даною проблематикою питаннями, необхідно згадати С. Дідика [5]. Значний внесок у дослідження проблеми молдаван Півдня України зробив В. Тучинський, автор монографії «Молдавани Півдня України з найдавніших часів по початку XX ст.» [6].

Метою публікації є дослідження головних особливостей та шляхів переселення молдаван на територію Півдня України у XVIII ст.

Із поступовим переходом території України під юрисдикцію Російської імперії постало питання заселення південних окраїн тодішніх Гетьманщини та Слобожанщини, а також Степової України. Це питання було підняте з ряду причин. Найголовніша - захист південних кордонів імперії. Попри те, що татарський Крим на той час значно ослаб, він все ще представляв собою загрозу жителям прикордонних областей. Крім того, татари були старими союзниками Османської імперії, з якою російська держава протягом всього XVIII ст. знаходилась у напружених відносинах. Тому малозаселені землі Півдня України були слабким місцем імперії, яке необхідно було захистити. З цією метою російський уряд всіляко заохочував переселення як власне із внутрішніх земель Росії, так і із найближчого прикордоння.

З давніших часів відомо, що молдавани опинялись тут разом із козаками, і нерідко займали навіть керівні пости, наприклад, Дмитро Григорович Райча [7, с. 92]. В подальшому тенденція збереглася, але із поступовою втратою козацтвом своїх впливу та ролі до часів війн Петра І з Туреччиною прийняла дещо інший характер.

Варто зауважити, що остання чверть XVII - початок XVIII ст. характеризуються для молдаван ускладненням геополітичних умов на батьківщині - внаслідок польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Волощина, як найближчий тил Османської імперії, серйозно постраждала. Крім звичайної для стану перманентної війни розрухи країну роздирали політичні протиріччя. Не дивно, що в даних умовах населення намагалось покинути дану територію. Найбільш привабливими їм бачились українські землі і територія московської держави. Історик М. Мохов наводить дані про неодноразові спроби молдавської знаті запросити протекції у Росії. Особливого успіху посольства не досягали - прийняти молдаван у власне підданство означало би для Московської держави розпочати війну з Туреччиною, і тим самим ще більш загострити відносини із Польщею, до чого дана держава була не готова [2, с. 114].

Перша ж по-справжньому велика хвиля переселення молдаван припала на Прутський похід Петра I 1711 р. Після його невдачі близько 4 тис. молдаван на чолі з колишнім господарем Дмитром Кантемиром опинились не могли повернутись на батьківщину, тому Кантемир прийняв рішення перейти у російське підданство. На запит Кантемира про своїх підданих Петро розпорядився про розселення їх по території України, в першу чергу по Слобожанщині. Із переселенців-волохів було сформовано 3 кінні команди: Козацька, Угорська і Волоська, причому етнічний склад не завжди відповідав назві [1, с. 22-23].

Крім безпосередньо біженців, які чи добровільно, чи за наказом ставали військовими поселенцями, молдавський елемент також направлявся до царя із конкретною метою вступу на військову службу. Тим паче, це заохочувалось російським урядом, який планував вибудувати на південних кордонах систему військових поселень по типу австрійських. Примітним для історика фактом буде те, що значна частина молдаван переходила на Південь України не безпосередньо з території Волощини та Молдавського князівства, де діяв протурецький режим греків-фанаріотів, які конфліктували із місцевим боярством. Ці молдавани ще раніше оселились у російсько-польському прикордонні як у складі козачих сотень, так і як окремі поселенці-втікачі із Задністров'я і Волощини, і вже згодом переселені у т. зв. Нову Сербію, згідно наказу Сенату [7, с. 29; 5, с. 35].

Поступовий рух царату до Чорного моря переслідував ряд завдань економічного, і найперш військово-політичного характеру. Зокрема, одним із них було заселення південних кордонів антитурецькими елементами, значну частину яких складали молдавани-волохи. Особливо яскраво це проявилось під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. По-перше, під час війни російська армія мала необхідність у кінноті, через що князем Мініхом було утворено Волоський кінний корпус, до складу якого увійшла значна кількість молдаван. Д. С. Вирський у своїй монографії згадує вихідця з Молдови Олександра Бутовського (Буте), який займав посаду чигиринського сотника [8]. А після закінчення війни молдавські переселенці осіли на території сучасних Кіровоградської та Черкаської областей, а згодом Сенатом було видано указ від 25 серпня 1740 р., який дозволяв постійним поселенцям купляти землю [6, с. 45]. За час існування Нової Сербії дані вольності відносилися лише до представників сербського, македонського, болгарського і волоського народів, що, в свою чергу, свідчить про зацікавленість царату у переселенні саме представників національностей, в яких були сильні антитурецькі настрої [9, с. 42].

Часи Катерини II по праву вважаються епохою колонізації. Переломним етапом стало видання маніфесту 1763 р., згідно якого іноземний переселенець отримував значні пільги і субсидії - 30 рублів безоплатно для військового, 12 рублів для цивільного поселенця, незаможні отримували від держави провіант. Крім того, вони наділялися землею, і на строк, який коливався від 6 до 16 років, звільнялися від податків [6, с. 48].

Через певний час, явище переходів у російське підданство за власною ініціативою перетворюється у постійне явище. Але поряд із ним формується досить специфічний інститут вербувальників. Справа в тому, що посадовець, в першу чергу військовий, відправляючись «для вербування», фактично робив це за державний рахунок, оскільки царським указом було наказано не робити відрахування із платні. Навіть більше - вербувальник за завербованих людей отримував військовий чин від капітана до вахмістра, залежно від кількості «приведених». Це призводило до того, що вербувальники починали займатися спекуляціями [1, с. 38]. Крім чинів, за часів Катерини II вербувальникам виплачували і грошову винагороду - 5 рублів за іноземця і 1,5 за росіянина.

Показовим у даному плані є факт переходу у російське підданство цілого турецького полку, сформованого Портою із представників різних підконтрольних османам народів, в тому числі і молдавського. Вони були реформовані у Молдавський гусарський полк і розміщені на землях, які належали Запорізькій Січі. Кожен військовослужбовець даного полку отримував земельну ділянку у розмірі 30 десятин. Кожна із 16 рот полку заснувала своє поселення [6, с. 49]. Пізніше, після територіальних реорганізацій Молдавський гусарський полк опинився у складі Єлизаветградської провінції [3, с. 54].

Проте реальне становище самих поселенців суттєво відрізнялося від описуваного вербувальниками. Про це свідчать факти ухиляння від несення військової служби, а то і втечі на Запорізьку Січ, з якою поселенці, переважно серби, конфліктували (за землю і за

господарські будівлі). В 1774 р. для повернення втікачів на Січ було вислано спеціальну команду Молдавського полку [6, с. 50].

Безперечно, ще одним і доволі поширеним шляхом, яким молдавани опинялись на території України, було примусове поселення, в першу чергу військовополонених. Крім того, певна частина «добровільних» поселенців, на думку автора, також цілком підпадають під цю категорію. В. Шишмарьов наводить ім'я І. Штерича, одного із найбільш енергійних вербувальників катеринінського періоду. Наводиться приклад, коли група виведених ним переселенців була поселена в Єлизаветинській провінції Новоросійської губернії, а не на території Бахмутського полку, куди їх вів Штерич [1, с. 60].

Сам Штерич також не був розбірливим у методах. Збереглись свідчення, що він серйозно зловживав владою, відбираючи у переселенців худобу і скарб, а також застосовував фізичні покарання та залякування. Це, в свою чергу, дає досить прозору характеристику методам вербувальників – вивести якнайбільше потенційних поселенців за певний проміжок часу, для чого були придатні будь-які методи. Найбільш суттєвим висновком є те, що приклад Штерича не був одиничним – скоріше за все, подібним чином діяла більшість вербувальників.

В пізніший період, який послідував за Кючук-Кайнарджинським миром 1774 р., масштаби колонізації значно зростають. Росія отримала значний приріст територій, які було необхідно забезпечити придатним до роботи та військової служби населенням. Крім того, назрівав черговий конфлікт з Османською імперією, тому постало питання і захисту даної території. Внаслідок територіальних і військових реформ було утворене Бузьке козаче військо, в яке увійшов у повному складі і Молдавський полк. А через деякий час, у 1783 р., було утворене Чорноморське козаче військо, в якому також був значним молдавський елемент [1, с. 67].

Цивільна колонізація також мала місце, особливо широко у 60-90 рр. XVIII ст. Основна маса таких поселенців представляла собою в першу чергу полонених і біженців, які не бажали приєднуватися до військового контингенту. Є відомості про те, що значна частина цивільних поселенців нерідко виходила із тих же самих груп, які вербувалися російськими агентами на території Волощини і російсько-польського прикордоння. Проте не рідкісними були і випадки переселення на південь молдаван, які вже певний час проживали на інших територіях, підконтрольних Російській імперії. Зокрема, В. Шишмарьов наводить інформацію про молдаван с. Великий Хутір Київського намісництва (нинішня територія Полтавщини), які поселились у даному населеному пункті після російсько-турецької війни 1768-1774 рр., а точніше не пізніше 1777 р. У 1784 р. згідно Сенатського указу вони були переселені в місцевість поблизу Херсона [1, с. 68-69]. Не менш цікавою виглядає і справа про присвоєння поміщиком Лосєвим групи із 73 переселенців, зібраної консулом Севериним. Дана група була направлена в Таврійську область, проте була перехоплена Лосєвим і відправлена в його помістя в Павлоградському повіті. Причому сам Лосєв наніс збитки переселенцям, відібравши в них значну кількість майна (наведена сума - бл. 100 рублів, значна сума на той час). Суд постановив повернути людей на місце їх першого пункту призначення, проте відомостей про відшкодування понесених ними збитків не збереглось. Дана інформація дозволяє зробити досить цікаві висновки. По-перше, історія з Лосєвим, очевидно, мала прецеденти, відомостей про які або не залишилося, або справа не дійшла до суду, або замовчувалася. По-друге, не встановлена кількість молдаван на Півдні України, так ніколи і не досягли місць поселення, виділених для них російським урядом, а були перехоплені одним із багатьох поміщиків в якості додаткової робочої сили, можливо, і у якості кріпаків. [10, с. 134]. На противагу селянам, представники молдавської знаті та чиновництва отримували значні привілеї, зокрема, великі земельні наділи з умовою їх заселення. А указом від 26 січня 1792 р. намісніку Каховському рекомендувалось віддавати перевагу волоським боярам, які переходили у російське підданство [1, с. 76]

Не менш цікавим фактом буде і те, що молдавани прибували на Південь України не тільки із власне рідних земель і ближнього західного прикордоння, а і із території Криму. У період, який передував Кючук-Кайнарджинському мирному договору 1774 р. царський уряд провів акцію виведення із Криму християнського населення із метою позбавити ханський уряд козиря у майбутньому захопленні півострова. У досить чисельній групі виведених знайшлось місце і волохам. Щоправда, масштаби були непорівнянні із масштабами переселень із

традиційних територій - із понад 30 тис. кримських християн волохів було всього 161 чол. [1, с. 70].

Вже після приєднання Криму і Ханської України значна кількість молдаван оселяється на території Очаківської області. Значна їх частина представляла собою втікачів від турецького гніту, частина, очевидно просто повернулись на рідні місця, які покинули під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Масштаб заселення молдаванами Очаківської області призвів до того, що на кінець 1792 р. в регіоні вони становили абсолютну більшість населення (49%) [6, с. 55]. Згодом ситуація, ясна річ, змінилась не на користь молдаван. Зокрема, на початку першої половини XIX ст. склалася парадоксальна ситуація загального приросту молдавського населення в Російській імперії і одночасного падіння його чисельності в губерніях, районах та повітах. В. Кабузан пояснює це притоком населення в Новоросію із внутрішніх територій Російської імперії і зростанням асиміляційних процесів в губерніях, де молдавани становили меншість [5, с. 157]. В свою чергу, В. Зеленчук, говорячи про часи єлизаветинської колонізації, наводить цікаві дані – питома вага молдаван в Новій Сербії переважала власне вагу сербського населення. Наприклад, в 1754 році їх налічувалось 2997 осіб із 3840 поселенців, тобто 78% від загального населення Нової Сербії [11, с. 45]. Щ ж стосується пізнішого періоду, то В. Тучинський наводить наступні дані. На 1762-1764 рр. кількість молдаван-переселенців чоловічої статі становить 6227 осіб (9,1% від загального населення краю), а в 1782 р. – вже 18 196 осіб (8,9% від загальної кількості населення) [6, с. 53] Ми бачимо, що при фактичному зростанні кількості молдаван у відсотковому відношенні їхня питома вага зменшилась на 0,2%, що служить підтвердженням слів В. Кабузана.

Крім того, певна частина молдаван покинула території, підконтрольні Росії, тікаючи від війни. Вони осіли переважно на польських землях. Після остаточного переходу територій Півдня України до царату, уряд імперії доклав чималих зусиль щодо повернення цих молдаван до Катеринославського намісництва. Вивчаючи дані зусилля, ми повертаємося до часів катеринінських вербувальників – методи агентів царизму фактично не мінялись. Зокрема, В. Шишмарьов наводить приклади двох таких агентів – Гиржева і князя Кантакузіна, нащадка Фоми Кантакузіна. Акція Гиржева закінчились невдало – проведене чиновниками опитування показало, що майже всі виведені ним молдавани приведені проти власної волі, і навідріз відмовляються жити в Катеринінському намісництві. Попри всі вмовляння, ситуація не змінилась. Намісник, М. Каховський, віддав наказ про репатріацію всіх бажаючих, проте ревізор, який прибув на місце тимчасового перебування переселенців поневолі, не застав половини із них. Інші отримали дозвіл на репатріацію [1, с. 78].

Історія із переселенцями Кантакузіна ще більш показова. Дана група відкликнулась на виклик князя і подали прохання в надії на поселення в Очаківській області. Але по прибуттю вони побачили, що їх збираються перетворити у військових поселенців, а придатних до служби направити служити у полк Кантакузіна. Переселенці виказали протест, вимоги якого Кантакузін частково виконав, переселивши 50 сімей у державне («казенне») село Гольму. Проте ще 47 сімей залишились у підпорядкуванні князя, зазнавши катувань і залякувань. Представники цих переселенців відправили до намісника Каховського скаргу, яка була прийнята і виконана. З наведених прикладів ми можемо зробити висновок, що значний відсоток переселенців навіть у 90-ті рр. XVIII століття переселявся обманом і силою, а методи вербувальників практично не зазнали жодних змін [1, с. 79]

Однією із головних особливостей переселення молдаван на землі Півдня України у XVIII ст. була активна роль в ній агентів-вербувальників, які протягом всього XVIII ст. використовували в тому числі і методи обману. Таким чином, вербування являє собою головний шлях переселення молдаван на територію Півдня України. Основна маса поселенців мала на меті покращити умови життя, оскільки їхня батьківщина нерідко ставала територією військових дій та об’єктом агресії з боку тієї чи іншої сторони конфлікту. Значний відсоток молдаван вступав на військову службу та ставав військовими поселенцями, оскільки царський уряд був зацікавлений в першу чергу у поселенцях, придатних до несення військової служби. Цивільна міграція за масштабами була меншою, проте в період 60-90-х рр. XVIII ст. досягла свого піку. Спостерігались факти зловживань місцевою владою щодо переселенців, особливо стосовно території та умов проживання.

У перспективі подальших досліджень даної проблеми актуальним видається дослідження господарського життя молдавського населення Півдня України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шишмарёв В. Ф. Романские поселения на юге России. Труды архива АН СССР. Вып. 26. – Л.: 1975. – 250 с.
2. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 219 с.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.
4. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав. – М.: Наука, 1992. – 216 с.
5. Дідик С.С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, 1751–1764 рр.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XX. - Запоріжжя, 2006. – С.35-40.
6. Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів по початку XX ст. Монографія. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 220 с.
7. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов / [під ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Наукова думка, 1980. – 326 с.
8. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. Люди «білого царя»: імперська поселенська колонізація [Електронний ресурс] / Д. С. Вирський. Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Kremenchuk/Colonization/Border/Foreigners.html
9. Белова Е. В. Из прошлого Новороссии: сербы на охране российских границ (1750-1760-е гг.) // Новый исторический вестник. – Вып. 17, Москва, 2008. – С.39-49.
10. История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. / [відп. ред. В. І. Царанов]. – Кишинев: Штиинца, 1984. – 556 с.
11. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX веке. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 288с.

Ступко К.В. ПЕРЕСЕЛЕНИЕ МОЛДАВСКОГО НАРОДА НА ЗЕМЛИ ЮГА УКРАИНЫ В XVIII В.

В данной статье автор, базируясь на исторических разработках предшественников, исследует переселение молдаван на территорию Юга Украины в указанный период. Анализируются исторические труды, на основе исследования которых автор определяет ход, основные вехи и особенности переселения молдаван на территорию Юга Украины.

Ключевые слова: молдаване, украино-молдавские отношения, переселение, Юг Украины, Славяносербия.

Stupko K.V. RESETTLEMENT OF THE MOLDOVAN PEOPLE TO THE SOUTH OF UKRAINE IN THE XVIII CENTURY

The author refers to the historical studies of the predecessors and investigates Moldavan resettlement to the territory of southern Ukraine in the specified period. The article focuses on the historical works, which help to reveal progress, milestones and features of Moldavan population resettlement to the territory of the southern Ukraine.

Key words: Moldavan, Ukrainian-Moldavan relations, resettlement, The South, Slavianoserbiya.

УДК 631.1.017.3: 94(477)»1648/179»

О.А. Бороденко

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ)

У статті на матеріалах сповідних розписів 1775 року зроблена спроба визначення показників населеності домогосподарств сільського соціуму Полтавського полку, здійснення історико-порівняльного аналізу з подібними даними інших українських, східноєвропейських та західноєвропейських регіонів та виокремлення можливих чинників впливу рівня заселеності територій.

Ключові слова: домогосподарство, населеність, Полтавський полк, сільський соціум.

В українській історіографії все виразніше прослідковуються тенденції до наслідування наукового досвіду представників школи «Анналів», які започаткували окремі напрямки сучасних історичних досліджень. З-поміж таких виокремлюються «квантитативної історії»,

історичної демографії, історичної антропології, локальної соціальної історії тощо. У контексті міждисциплінарності вони досить часто поєднуються, адже висновки дослідників можуть бути обґрунтовані чисельними показниками й статистично підтверджені, у центрі уваги постає комплекс проблем, пов'язаних із людиною, з її розмаїттям індивідуальних і неповторних рис, з простеженням її життєвого шляху та поведінкових стратегій, з аналізом соціальних регуляторів людської поведінки через посередництво родини, локальної громади та суспільства загалом. Загальновизнана тріада людина-сім'я-суспільство стає невід'ємним елементом вивчення будь-якої людської популяції.

Таку взаємозалежність показово демонструють унікальні та надзвичайно інформативні матеріали фіскальної та церковної облікової документації другої половини XVIII ст., приміром Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 років та сповідні розписи. Саме в них репрезентовано конкретних індивідів, які зареєстровані подвірно. Така ілюстративність джерел створює можливості для вивчення особливостей розвитку ранньомодерного українського суспільства від приватного, родинного до загальнодержавного.

У нашому дослідженні спробуємо на основі кількісних показників, обчислених за матеріалами церковної облікової документації – сповідних розписів 1775 р., розкрити особливості населеності домогосподарств сільського соціуму Полтавського полку, їхньої соціальної структури, зосередитися на компаративному аналізі подібних показників з іншими українськими, східно та західноєвропейськими регіонами другої половини XVIII ст. та визначити можливі причини, котрі впливали на заселеність та розміри домових спільнот. Вважаємо, що саме кількість людей у дворі в сукупності з особливостями статевовікової, шлюбної та станової структур родин впливали на економічну міцність господарства, мікроклімат сімейних відносин, формування різних стилів життя його мешканців тощо.

Сповідними розписами називають книги, в яких фіксувалося відвідування парафіянами сповіді та причастя. Метою їхнього запровадження було встановлення церковного контролю за мораллю парафіян [1, с. 123]. Сповідні розписи знаходяться у 990 фонді «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві, окремій архівній справі «Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии за 1775 год», яка записана скорописом другої половини XVIII ст.

Реєстрації в сповідних розписах проводилися за певною структурою. У преамбулі вказувалися назви поселення та церкви, ім'я священика, який складав розпис. Там само повідомлялося про те, що до реєстру вносилися лише ті парафіяни, які сповідувалися та причащалися, зазначалася дата створення документа. У нашому випадку це 1775 р. Для проведення аналізу демографічних величин населеності було взято сільський регіон Полтавського полку, в склад якого увійшли парафіяни окремих церков досліджуваних населених пунктів: Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів [2, арк. 120-193, 205-228, 351-382, 501-512, 579-583, 683-691, 712-744].

Парафіяни представлені мешканцями певного виду господарських одиниць – «двору». Слід зауважити, що в історичній науці побутує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст., тобто в доіндустріальну добу, на теренах усієї Європи поняття «сім'я», «домогосподарство», «домова спільнота», «двір» були тотожними [3, с. 118]. Ще на початку XX ст. Г. Максимович виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків [4, с. 317]. Саме такий потрійний принцип об'єднання індивідів визначений за теорією британського дослідника П. Ласлетта (P. Laslett). Об'єднання індивідів ґрунтувалося на основі географічної, функціональної та сімейної ознаках [5, с. 132]. Загалом домогосподарство можна визначити як спільнопроживаючу «домову групу», тобто сукупність людей, які живуть разом в одному житлі. У більшості випадків центром такої групи була сім'я (батьки з дітьми), але доволі часто вона включала в себе також інших осіб – наприклад, наймитів, інколи зі своїми сім'ями [6, с. 9]. Як справедливо відзначає український дослідник Ю. Волошин: «нерідко вони проживали в господарствах своїх господарів усе життя і фактично перебували на правах молодших членів сім'ї» [3, с. 261]. Бувало, що в домогосподарстві могли проживати й поодинокі особи.

У розписах визначені домогосподарства трьох основних соціальних груп населення: «духовних та їх домашніх» (духовенство), «військових та їх домашніх» (козацтво),

«посполитих та їх домашніх» (селянство). У визначеному регіоні переважали посполиті, яким належало 60% (506 дворів). Доволі суттєво їм поступалися козаки – 38,4% (324 двори), а останню позицію закономірно посідали представники духовенства – 1,6% (13 дворів). У двох селах: Головачі та Розсошенцях козацькі домогосподарства відсутні. Крім того, у Розсошенцях, імовірно, через відсутність власної парафії, не було домових спільнот духовенства.

Далі в структурі домогосподарств розглянемо залюдненість дворів. На основі загальної чисельності дворів (див. табл. 1) та кількості населення у кожному поселенню було визначено середню населеність (див. табл. 2).

Таблиця 1. Населеність дворів у селах Полтавського полку (за матеріалами сповідних розписів 1775 р.)

ПОСЕЛЕННЯ	**Кількість господарств з числом осіб**												*Разом*
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15	16-20	21-30	
Головач	-	-	3	2	2	2	2	-	-	5	5	3	*24*
Горбанівка	-	1	2	3	2	1	2	-	2	3	1	2	*19*
Диканька	3	10	13	26	40	26	37	28	32	87	33	32	*367*
Жуки	-	-	5	2	8	12	7	8	11	33	19	21	*126*
Куклинці	-	-	-	1	-	2	-	1	2	8	3	10	*27*
Пушкарівка	-	1	2	1	6	2	1	3	3	14	2	2	*37*
Рибці	1	3	7	5	6	16	9	8	6	24	5	5	*95*
Розсошенці	-	-	-	4	1	1	3	4	2	5	-	-	*20*
Стасовці	1	6	8	12	9	11	12	14	5	20	8	10	*116*
Триби	-	-	2	1	2	2	2	-	-	1	1	1	*12*
Разом	*5*	*21*	*42*	*57*	*76*	*75*	*75*	*66*	*63*	*200*	*77*	*86*	*843*

Найбільшою вона виявилася у с. Трибах – 17,5 осіб, с. Куклинцях – 16,9 та с. Жуках – 13,5. Найменш залюдненими виявилися домові спільноти с. Розсошенців – 8,6 особи. У решти населених пунктів число мешканців домогосподарств перевищувало 10 осіб. Так, у с. Стасовцях цей показник становив – 10,4, у с. Горбанівці – 10,6, с. Рибцях – 10,8, с. Головачі – 11,2, с. Пушкарівці – 11,3, а у найбільшому с. Диканьці цей показник складав 11,5 осіб. Виходячи з отриманих результатів, відображених в таблиці 2, можемо стверджувати, що в названих селах Полтавського полку середня залюдненість домогосподарств становила 11,7 осіб.

Таблиця 2. Середня населеність селянських дворів за сповідними розписами 1775 р.

Населений пункт / Показники	Головач	Горбанівка	Диканька	Жуки	Куклинці	Пушкарівка	Рибці	Розсошенці	Стасовці	Триби	Разом
Разом дворів	24	19	367	126	27	37	95	20	116	12	843
Число мешканців	269	202	4210	1702	455	417	1029	171	1203	210	9868
Середній показник	11,2	10,6	11,5	13,5	16,9	11,3	10,8	8,6	10,4	17,5	11,7

Порівняємо цей показник з аналогічними даними з інших регіонів. Так, сучасний львівський дослідник М. Крикун встановив, що середня населеність домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства у 1791 р. становила 6,6 особи [7, с. 27]. Згідно з дослідженнями С. Шамрая, подібний показник у Київській сотні 1766 р. становив 7,3 особи [8, с. 155], а за даними А. Перковського населеність домогосподарств у всьому Київському полку в 1767 р. становила 8,2 особи [9, с. 105]. Як стверджує Ю. Волошин, в українських домогосподарствах Стародубського полку тоді в середньому проживало 8,9 особи [3, с. 262-264]. Згідно з дослідженнями О. Сакала, які побудовано на основі сповідних

розписів другої половини XVIII ст., середня населеність домогосподарств у селах Лубенському полку була 10,4 особи [10, с. 16]. Отже, отримані нами результати вказують на те, що середня населеність домогосподарств Полтавського полку була доволі високою і перевищувала населеність домогосподарств у північних регіонах Гетьманщини – Київському та Стародубському полках, і найбільш наближалася до показників сільського соціуму суміжного Лубенського полку.

На інших територіях Центрально-Східної Європи, зокрема етнічних польських землях кінця XVIII ст., показники цієї демографічної величини були нижчими, ніж у селах Полтавського полку. Зокрема, середня залюдненість селянських родин у парафії Раціборовіц у 1791 р., за підрахунками М. Вижги (M. Wyżga), склала 4,9 осіб [11, с. 267]. Дещо вищі дані польського сільського населення XVIII ст. визначено М. Копчинським (M. Kopczyński) у 7,1 осіб [12, с. 97].

Можна стверджувати, що у східноєвропейському регіоні загалом, окрім Прибалтики, населеність домогосподарств була нижчою, ніж вирахувана нами. Так, М. Миттерауер та А. Каган у російських сільських районах Ярославського повіту встановили показники в 5,2 особи, Рязанській губернії – 8-9,7 осіб, певних регіонах Прибалтики – 12,1-18,8 особи [13, с. 46-47]. Різняться дані за окремими районами білоруських земель. Наприклад, у 1770-1780-х рр. в одному з поселень Берестейської економії середня населеність домогосподарств становила 4,9 осіб, у маєтку Смединь на Поліссі – 6,3, Дубровно на самому сході – 7,1, Друя на північному заході у 1793 р. – 8,5, у подніпровському Биховському графстві у 1796 р. на двір приходилося 8,1 особи [14], у маєтках Корень та Красний Бор Мінської губернії – 6,3 особи в 1740 р. та 6,9 – у 1795 р. [15].

Наші дані значно перевищують і західноєвропейські, отримані П. Ласлеттом. Згідно із його обрахунками, у 100 англійських селах за період з 1574 по 1821 рр. середня населеність домових спільнот становила 4,75 особи [5, с. 152].

Зауважимо, що наші підрахунки показали найбільшу залюдненість домогосподарств найменших за числом населення сіл. Відтак, цей показник може залежати від розміру населеного пункту, а також наявності декількох дуже великих за кількістю осіб домогосподарств, які корегували населеність сіл загалом. Так, у с. Трибах з 12 дворів один був найбільшим за чисельністю мешканців усього регіону. Він нараховував 123 особи. Це панський маєток генерального обозного, кавалера Семена Васильовича Кочубея [2, арк. 502-504]. У інших особливо залюднених селах (Куклинцях та Жуках) переважали складні за типом домові спільноти, що врешті й зумовило велику їхню населеність.

Проте рівень заселеності домових спільнот міг залежати від багатьох чинників. Згідно з твердженням англійського дослідника К. Беркнера (K. Berkner), вирішальною була правова система, яка визначала характер успадкування домогосподарств, а також процес одруження осіб. Окрім того, значний вплив мали: економічні умови, особливі способи забудови, що визначалися географічними умовами, час існування спільнот та характерні особливості певної родини, демографічна специфіка людських популяцій: природній приріст, народжуваність та смертність [16, с. 14].

Іспанський учений І. Дуберт (I. Dubert) серед інших чинників, що впливали на географічні межі та населеність домових спільнот, додає міграційні процеси, які пов’язані з завойовницькими війнами; високий ступінь використання ґрунтів та варіативність їхньої товарності, що породжували акумуляцію цілих родин у сільські домогосподарства; кризові явища, що викликали родинну міграцію та створювали умови для існування саме дрібних та середніх спільнот. Подібно до К. Беркнера, він вказував на вплив демографічних процесів та забезпеченість сільськогосподарською продукцією, що могли порушувати єдність родини та породжувати міграції [17, с. 101].

Польський дослідник Ц. Кукльо (C. Kuklo) також зауважив вплив воєнних конфліктів на збільшення середньої населеності домогосподарств до 5,7 осіб [18, с. 109-110]. Він так само нагадує, що розміри родин визначали епідемії та захворювання, які впливали на їхню репродуктивність, а також й інші природні катаклізми: повені, зливові дощі, довготривалі градобиття, посухи, котрі викликали зменшення кількості продуктів харчування і в результаті зумовлювали їхню дорожнечу [18, с. 105]. Загалом низькі врожаї, часті посухи та недорід, нальоти сарани, як указує вітчизняний дослідник Е. Острась, негативно впливали на хлібозабезпеченість населення українських земель та норми його споживання [19, с. 52], а отже

впливали на демографічні показники народжуваності та смертності, що врешті відображалося на рівні заселеності домових спільнот. Виходячи з вищеперелічених чинників, можемо припустити, що подібні явища мали місце й в українському доіндустріальному соціумі, а отже, й впливали на населеність домогосподарств.

Таблиця 3. Населеність дворів у селах Полтавського полку (за матеріалами сповідних розписів 1775 р. (у %))

Населений пункт	Кількість господарств з числом осіб											
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15	16-20	21-30
Головач	-	-	12,5	8,3	8,3	8,3	8,3	-	-	20,8	20,8	12,5
Горбанівка	-	5,3	10,5	15,8	10,5	5,3	10,5	-	10,5	15,8	5,3	10,5
Диканька	0,8	2,7	3,5	7,1	10,9	7,1	10,1	7,6	8,7	23,8	9,0	8,7
Жуки	-	-	4,0	1,6	6,3	9,5	5,6	6,3	8,7	26,2	15,1	16,7
Куклинці	-	-	-	3,7	-	7,4	-	3,7	7,4	29,6	11,2	37,0
Пушкарівка	-	2,7	5,4	2,7	16,3	5,4	2,7	8,1	8,1	37,8	5,4	5,4
Рибці	1,1	3,2	7,4	5,3	6,3	16,7	9,5	8,4	6,3	25,2	5,3	5,3
Розсошенці	-	-	-	20,0	5,0	5,0	15,0	20,0	10,0	25,0	-	-
Стасовці	0,9	5,2	6,9	10,3	7,8	9,5	10,3	12,1	4,3	17,2	6,9	8,6
Триби	-	-	16,7	8,3	16,7	16,7	16,7	-	-	8,3	8,3	8,3
Разом	*0,6*	*2,5*	*5,0*	*6,8*	*9,0*	*8,9*	*8,9*	*7,8*	*7,5*	*23,7*	*9,1*	*10,2*

Зібрані нами дані дозволяють детальніше розглянути домові спільноти визначених сіл за числом мешканців. Ураховуючи показники їхньої населеності, які відображено у таблиці населеності дворів у селах Полтавського полку за матеріалами сповідних розписів 1775 р. (див. табл. 3), умовно поділимо села на дві групи: ті, у яких переважали домогосподарства із заселеністю до 11 осіб та ті, де більшість становили двори із числом 11 та більше мешканців (критерієм поділу в даному випадку слугує округлений показник середньої населеності досліджуваних сіл). До першої групи можна віднести сім з десяти сіл Полтавського полку: Пушкарівку (51,4% господарств), Диканьку (58,5%), Рибці (64,2%), Стасовці (67,3%), Горбанівку (68,4%), Розсошенці (75%), Триби (75,1%). До другої групи відійшли лише три населенні пункти: Головач (54,1%), Жуки (58%), Куклинці (77,9%). Загалом частка домогосподарств з населеністю 2-10 осіб становила 57%. Натомість, була й частка тих домових спільнот (43%), населеність яких становила 11 осіб або ж перевищувала цю кількість.

Отже, проведений аналіз вказує на перевагу в українських селах визначеного регіону домогосподарств дрібних та середніх розмірів. Основну частку становили домогосподарства з числом мешканців 5-10 осіб (57%), тобто домові спільноти загалом не були перенаселеними. Схожа ситуація спостерігалася в українських селах Топальської сотні Стародубського полку, де більшість дворів належало до першої групи (71,4%), а до другої – меншість, лише 28,6%. Дещо по-іншому було в домогосподарствах старообрядницьких слобод Стародубського полку, де спостерігалося переважання господарств із залюдненістю більше 10 осіб (52,4%) [3, с. 265].

Підсумовуючи, зауважимо, що однією з особливостей реєстрації людності в сповідних розписах було декларування мешканців сіл за «дворами» окремих соціальних станів. У соціальній стратифікації суспільства переважали посполиті, яким належало 60%, їм поступалися козаки – 38,4% та останню позицію посідали представники духовенства – 1,6%. Середня населеність дворів полтавського сільського регіону складала 11,7 осіб. Переважали домові спільноти дрібних та середніх розмірів з кількістю мешканців 5-10 осіб. Нашим дослідженням ми лише порушили одну з маловивчених проблем історії ранньомодерного українського суспільства. Отже, постає необхідність у подальших вивченнях й інших історико-демографічних характеристик тогочасного українського соціуму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. Як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122-148.
2.Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, 1327 арк.
3.Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 / Ю. В. Волошин. – Полтава, 2006. – 394 с.
4.Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Т. 1. – Нежин: Типо-Литография В. Г. Меленевскаго, 1913. – 401 с.
5.Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический поход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / [под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона]. – М.: Статистика, 1979. – С. 132-158.
6.Семья, дом и узы родства в истории / [под ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома]. – Санкт-Петербург: Унив-т АЛЕТЕЙЯ, 2004. - 285 с.
7.Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. [Електронний ресурс] / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6. – Режим доступу: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/2-KRYKUN%20Mykola.htm
8.Шамрай С. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / С. Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 170 с.
9.Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века / А. Перковский // Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей [под ред. Р.Н. Пуллата]. – Таллин, 1977. – С. 104-111.
10.Сакало О.Є.Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / О. Є. Сакало. – Полтава, 2011. – 22 с.
11.Wyżga M. Rodzina chłopska w parafii Raciborowice pod Krakowem w XVII–XVIII wieku / M. Wyżga // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – T. III. – [pod red. M. Kopczyński, in.].– War–wa: Wyd-wo DIG, 2009.– S. 245-278.
12.Kopczyński M. Studia nad roziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku / M. Kopczyński. – Warszawa: Wyd-wo Krupski i S-ka, 1998. – 203 s.
13.Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ / М. Миттерауер, А. Каган // Семья, дом и узы родства в истории / [под ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбома]. – Санкт-Петербург: Унив-т АЛЕТЕЙЯ, 2004. - 285 с.
14.Носевич В.Л. Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы [Електронний ресурс] / В. Л. Носевич. – Режим доступу: http://vln.by/node/116
15.Носевич В.Л. Демографический рост в белорусской деревне второй половины XIX – начала XX века: причины и последствия [Електронний ресурс] / В. Л. Носевич. – Режим доступу: http://www.tambovdem.ru/thesises.php?id=conference.nosevich
16.Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridqe Group – «angielska tajna broń», jej krytycy I jej «długie trwanie» / M. Szołtysek // Przeszłość demograficzna Polski / Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – № 24. – S. 7-48.
17.Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752-1860 / I. Dubert // Przeszłość demograficzna Polski / Materialy i studia. – Wroclaw: Wyd-wo Historyczne Poznań, 2003. – № 24. – S. 75-102.
18.Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne / C. Kuklo. – Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 1996. – 267 s.
19.Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е.С. Острась. – Донецьк: Донецький національний унів-т, 2003. – 80 с.

Бороденко Е.А. НАСЕЛЕННОСТЬ ДОМОХОЗЯЙСТВ СЕЛЬСКОГО СОЦИУМА ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ ИСПОВЕДНЫХ РОСПИСЕЙ)

В статье на материалах исповедных росписей 1775 года сделана попытка определения показателей населенности домохозяйств сельского социума Полтавского полка, осуществляется историко-сравнительный анализ с подобными данными других украинских, восточноевропейских и западноевропейских регионов и выделяются возможные факторы, которые влияли на уровень населенности территорий.

Ключевые слова: домохозяйство, населенность, Полтавский полк, сельский социум.

……

Borodenko O.A. HOUSEHOLD POPULATION OF RURAL SOCIETY OF POLTAVA REGIMENT IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (ACCORDING TO CONFESSIONAL SIGNATURES)

The author examines confessional signatures of 1775 and makes an attempt to identify indicators of household population of rural society of Poltava regiment, to implement historical and comparative analysis of similar data from other Ukrainian, East European and West European regions and to allocate possible factors of population density on these territories.

Key words: household, population density, Poltava regiment, rural society.

УДК 94(477.46)"182/189"

І.В. Мельник

ЄВРЕЙСЬКА СІМ'Я В УМАНІ XIX СТ.

У статті досліджуються характерні особливості єврейського сімейного життя в Умані впродовж XIX ст.: порядок укладення шлюбу, його значення; стосунки всередині подружжя; права та обов'язки дружини і чоловіка стосовно один одного; досліджено традиції єврейського сімейного виховання дітей, права та обов'язки дітей перед батьками, вплив думки єврейської общини на поведінку її членів. Також автором зроблено спробу проаналізувати законодавство Російської імперії, яке регулювало сімейні відносини, та визначити вплив релігії на всі сфери єврейського сімейного життя.

Ключові слова: єврейська сім'я, сімейне законодавство Російської імперії, Умань, єврейське виховання, XIX століття.

Щоб пізнати суть певного явища, потрібно роздивитись його зсередини. Так само, аби зрозуміти особливості єврейського укладу життя на землях історичної Уманщини, необхідно зазирнути в саму «душу» єврейства цих земель – в єврейську сім'ю.

Актуальність досліджуваної теми пояснюється важливістю вивчення такої дещо інтимної сфери існування єврейської спільноти, як сімейне життя. Сучасні детективи, розкриваючи певну справу, в першу чергу намагаються з'ясувати мотиви того чи іншого вчинку людини. Задля цього нерідко вивчаються особливості дитинства цієї людини, її сімейного життя, стилю спілкування в родині та стосунки всередині сім'ї. Дослідження усіх вищезазначених факторів впливу на формування особистості дозволяє скласти більш повну картину про середовище існування людини.

Мета дослідження полягає у необхідності дослідити характерні риси традиційної єврейської сім'ї на землях історичної Уманщини впродовж періоду існування смуги осілості.

Завдання дослідження, обумовлені метою, полягають у наступному: проаналізувати юридичне тло сімейного життя єврейського подружжя; з'ясувати особливості системи виховання дітей в єврейській сім'ї; дослідити місце дружини в традиційному єврейському домі та роль батька в сім'ї, їх права та обов'язки.

Оскільки немає, на жаль, комплексної праці, яка б досліджувала сімейне життя єврейського населення на Уманщині впродовж кінця XVIII – початку XX ст., ми користувались працями, які побіжно стосуються означеної теми. Важливий узагальнений матеріал містить Єврейська енциклопедія [1], [6], [9]. «Труды этнографическо-статистической експедиции в Западно-Русскій край» [8], підготовлені П. Чубинським,цікаві тим, що поданий в них матеріал висвітлює всі сфери життя єврейського населення смуги осілості, зокрема і сімейну. Також єврейство смуги осілості досліджується в праці А. Алєксєєва «Очерки домашней и общественной жизни евреев» [5]. Становище дитини, ставлення до неї, а також роль батьків у вихованні молодого покоління досліджується у статті О. Соболевської «Мир детства в еврейскоймемуаристике XIX – начала XX в.» [7]. Безпосередньо сімейне життя уманського єврейського населення частково досліджується у праці Ш. Шварцмана «Легенды старой синагоги» [10].

Стосунки єврея з Богом багато в чому нагадують його стосунки з дружиною, а Тора ніби виконує роль своєрідної кетуби – шлюбного договору при одруженні. Ідеальна єврейська сім'я завжди вважалась прототипом ідеальних стосунків з Богом [3].Сімейне життя в єврейських общинах смуги осілості багато в чому було подібним, адже мало непорушну основу із заповідей, настанов та рекомендацій, що містились в священних книгах. Згідно із

законодавством Російської імперії, чоловік-єврей міг одружуватись по досягненні вісімнадцятирічного віку, жінка-єврейка могла виходити заміж в шістнадцять років. Проте скликана в 1893 р. Рабинська комісія зауважувала, що, згідно із законами єврейської віри, чоловік може вступати в шлюб після тринадцяти років, а жінка – дванадцяти. А у 18 років чоловік був просто зобов'язаний одружитись.

В бідніших верстах єврейського населення зазвичай одружували юнаків і дівчат в 15 років. Батьки з багатших сімей також рано підшуковували своїм синам дружин, і цьому теж є пояснення. Питання шлюбу і військової повинності були тісно пов'язані. Обов'язок постачати на державну військову службу юнаків лежав на плечах кагалу, який можна було підкупити, а як аргумент висувався факт одруження. Так сини заможних євреїв убезпечувались від військової служби, а замість них брали хлопців з бідніших верств єврейського населення [5, с. 150].

Згідно із законодавством Російської імперії, реєстрація єврейського шлюбу проводилась без втручання місцевої адміністрації: «кожному племені і народу… дозволяється вступати в шлюб згідно з правилами їхнього закону або згідно з прийнятими звичаями, без участі цивільного керівництва або християнського духовного управління. Шлюб у всіх віросповіданнях, терпимих в Російській імперії, не виключаючи євреїв, визнається законним, якщо він був здійснений згідно з правилами їх віри» [1, с. 885]. Всі сімейні справи євреїв були у віданні місцевої громади. Сім'я була основною соціальною одиницею єврейського містечка. Ключові сімейні події, такі як народження, обрізання, бар-міцва, весілля і смерть, ставали справою усієї общини, контроль якої був одним із головних регулюючих факторів самоуправління і підтримання приписів Галахи [9, с. 101].

В єврейській традиції був присутній звичай укладання шлюбу без відома майбутнього подружжя, за домовленістю батьків. Але в сімейному вихованні на дітей не тиснули, тому якщо син або дочка були категорично проти шлюбу, то, скоріше за все, він не укладався. Цікавим є той факт, що заможні уманські євреї, як от Фішмани, Файнштейни, Шварцмани, охочіше брали собі в зяті освічених євреїв з репутацією вченого, ніж багатих, але малограмотних. Це яскраво показує ставлення єврейської громади Умані до освіти.

Залишились свідчення офіцера російської армії про шлюб у євреїв: «Коли юнак підростає, батьки намагаються йому підшукати наречену. Одружуються дуже рано… Подружжя зазвичай живе у злагоді. Випадки розлучень дуже рідкісні… Уманські євреї ставляться з великою любов'ю і повагою до своїх дружин, оберігаючи їх від стороннього ока, поводяться з ними м'яко і змушують своїх дружин трудитись тільки перед урочистими подіями; у звичайний час у забезпечених родинах на єврейку лягає в основному турбота про дітей…» [10, с. 14].І справді, якщо в подружжя не народжувались діти, це вважалось прокляттям, божою карою за аморальний спосіб життя до одруження.

Філіп Зімбардо, американський соціальний психолог, назвав євреїв «дітоцентристською нацією» [7, с. 241].Народження і виховання дітей було обов'язком кожного єврея, що знайшло відображення у заповіді: «Плодіться і розмножуйтесь». Виходячи з цього, на єврея, який досяг віку понад 20 років і все ще не одружився без поважних причин, накладались різного роду покарання, він міг навіть стати свого роду вигнанцем у рідній общині. І якщо любов дітей до своїх батьків – явище природне, то авторитет і повагу у дітей потрібно було виховати.

Створення сім'ї було своєрідним священним обов'язком кожного єврея, сприймалось як умова нормального існування в общині та вважалось боговгодною справою. Ось чому традиційна єврейська сім'я дуже часто будувалась на раціональних засадах, а почуття мало брались до уваги. Може виникнути питання, а як же така сім'я могла взагалі існувати, якщо подружжя часто вперше бачилось тільки під час весільного обряду? Вирішення цієї справи брав на себе Талмуд, який зобов'язував чоловіка турботливо ставитись до дружини, забезпечувати її всім необхідним, а дружину – у всьому підкорятись чоловіку, поважати його та підтримувати його авторитет в домі. Єврейська система виховання, маючи під собою міцну релігійну основу, була досить ефективною. Діти не мали права, наприклад, сісти на місце батька чи матері за столом, а коли одружувались, повинні були допомагати батькам матеріально, якщо мали змогу, причому це мало форму благодійництва [8, с. 142].

З перших років життя дітей привчали до виконання релігійних приписів, молитов, прищеплювали любов до релігійної освіти, і часто головною мрією дітей було навчання в хедері чи єшиві. Перший похід в школу перетворювався у свято. Та все ж першими вчителями

завжди були батьки. Часто дитина йшла до хедеру, вже вміючи читати і знаючи на пам'ять уривки зі священних текстів. Як зазначає П. Венгерова, «етика єврейських мудреців, прагматичність і в той же час піднесеність їх світогляду рано перетворювали єврея в мислителя і філософа, що знаходив красу в своїй релігії» [2, с. 110].Виховання дітей в єврейській сім'ї було природним і практичним, сімейні проблеми не ховали від дітей, змалку їх привчали до дорослого життя, до прийняття важливих рішень. Такий практицизм був досить корисним, адже соціальна адаптація дитини проходила природним шляхом.

Господинею дому традиційно вважалась дружина. На її плечі лягало виховання дітей, ведення домашнього господарства, тоді як чоловік часто займався лише вивченням Талмуду і Тори, брав активну участь у релігійному та громадському житті общини. Серед єврейських жінок Умані поширеною була книга Іцхака бенельякіма «Добре серце», де автор записав десять заповідей хорошої дружини: 1) будь обережна, коли твій чоловік сердиться. В цей момент не будь ні веселою, ні сварливою – усміхайся і говори тихо; 2) не змушуй чоловіка чекати їжу. Голод – батько гніву; 3) не буди його, коли він спить; 4) будь обережна з його грошима. Не приховуй від нього свої фінансові справи; 5) бережи його секрети. Якщо він вихваляється – тримай це в секреті; 6) не схвалюй його ворогів і люби його друзів; 7) не заперечуй йому і не стверджуй, що твоя порада краща, ніж його; 8) не чекай від нього неможливого; 9) якщо ти будеш уважною до його прохань – він стане твоїм рабом; 10) не говори нічого такого, що зачіпало б його. Якщо ти будеш ставитись до нього, як до царя, він буде ставитись до тебе, як до цариці [10, с. 17].

Єврейська сім'я у XIX ст. була патріархальною. Батько завжди був центром дому. Навіть коли він вирушав у інше місто, аби заробити грошей і прогодувати сім'ю, а всі сімейні справи, в тому числі і забезпечення дітей, лягали на плечі матері, все рівно у прийнятті важливих рішень вона апелювала до волі батька, який був уособленням судді. В той час мати частіше виконувала роль адвоката, захисника. У згадках багатьох сучасників залишився образ жінки-матері, яка постійно була зайнята домашніми справами, лавкою, рукоділлям [7, с. 243].

Законодавство Російської імперії захищало права жінки. Зокрема, шлюб міг призвести тільки до збільшення її прав. Наприклад, якщо жінка нижчого стану виходила заміж за представника вищого стану, то вона отримувала всі права стану чоловіка. Але ж якщо вона виходила заміж за представника нижчого стану, ніж її, то в шлюбі вона зберігала свої права. Правда, це не стосувалось права проживання. Якщо єврейка до заміжжя мала право повсюдного проживання, але її чоловік його не мав, то і вона це право втрачала. Проте 11 серпня 1904 р. уряд прийняв закон, за яким дружина чоловіка, що закінчив вищий навчальний заклад, отримувала право довічного проживання поза смугою осілості, в тому числі і в сільській місцевості, окремо від чоловіка. Також єврейки отримували право купувати нерухомість там, де їм дозволялось проживати. Якщо ж пара розлучалась, то дружина продовжувала користуватись усіма правами її колишнього чоловіка [4, с. 554-555].

За іудейським правом, чоловік і дружина мали один перед одним чітко сформульовані обов'язки. Зокрема, чоловік повинен був повністю утримувати дружину, забезпечувати її житлом, харчами та одягом, виконувати свій подружній обов'язок, лікувати її, викупляти з полону, поховати, якщо вона помирала раніше, а якщо чоловік помирав першим, то дружина мала право на частину спадку, яка б відповідала її соціальному стану і за яку вона могла б забезпечити себе житлом і всім необхідним; утримувати спільних з дружиною дітей аж до видачі дочок заміж за свій рахунок; якщо дружина помирала перша, сини отримували її частину спадку.

Обов'язки дружини полягали в тому, що чоловік отримував право на результати її праці, на всі її знахідки, на всі доходи, які їй приносила її власність якщо така була (мається на увазі те, чим вона володіла до заміжжя, що вона отримала як придане і успадкувала), право успадкувати її власність після смерті [8, с. 131].Та все ж, опрацьовані джерела не дають можливості однозначно охарактеризувати становище жінки в традиційній патріархальній єврейській сім'ї, зазнавала вона дискримінації, чи ні. Зрештою, про це до сьогодні сперечаються науковці. З одного боку, постать чоловіка-батька була ключовою в домі, але, з іншого боку, єврейське сімейне право забезпечувало жінці міцне економічне становище як при житті чоловіка, так і після його смерті, або розлучення [6, с. 137].

Отже, основою єврейської общини Умані була традиційна патріархальна сім'я, весь уклад якої слугував досягненню єдиної цілі – передати підростаючому поколінню традиційний

спосіб життя, виховати в ньому усвідомлення причетності до єврейства усього світу. Основою сім'ї була релігія, тому будь-яка дія члена сім'ї регламентувалась релігійним законом. Дитина виховувалась в рамках повсякденної культури, рано отримувала обов'язки, що допомагало виховати її відповідальною і готувало до життя у суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брак // Еврейская енциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. – СПб.: ИзданиеОбщества для НаучныхеврейскихИзданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1909. – Т. 4. – С. 874-890.
2. Семейное право // Еврейскаяенциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. – СПб.:ИзданиеОбщества для НаучныхеврейскихИзданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1913. – Т. 14. – С. 132-142.
3. Хонигсман А. Я., Найман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). - К., 1992. - Ч.1. - 156 с.
4. Трудыэтнографическо-статистическойэкспедиции в Западно-Русский край, снаряженнойРусскимГеоргафическимОбществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные д.-чл. П. П. Чубинским; издан. под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильдебрандта: репринт.вид. у 7 т. Т. 7 / відп. за вип. Г. Скрипник; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2011. – 608 с.
5. Очерки домашней и общественной жизни евреев, их верования, богослужения, праздники, обряды, Талмуд и кагал / сост. А. А. Алексеевым. – Новгород, 1891.
6. Соболевская О. Мир детства в еврейскоймемуаристике XIX – начала XX в. // Материалы Пятнадцатой ежегодной международной конференции по иудаике / под ред. В. Бушкова, А. Воробьева, А. Локшина. – М., 2008. – Вып. 23. – Ч. 2. – С. 240-247.
7. Шварцман Ш. Легендыстарой синагоги. – Умань, 2013. – 76 с.
8. Еврейскаясемья // Отцы и дети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judaicaru.org/mekorhaim/tema_31.html
9. Венгерова П. Воспоминаниябабушки: ОчерккультурнойисторииевреевРоссии в XIX веке. – Иерусалим; М., 2003. – 350 с.
10. Жены // Еврейская енциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. – СПб.: ИзданиеОбщества для НаучныхеврейскихИзданий и изд. Брокгауз – Эфрон, 1910. – Т. 7. – С. 554-555.

Мельник И.В. ЕВРЕЙСКАЯ СЕМЬЯ В УМАНИ XIX В.

В статье исследуются характерные особенности еврейской семейной жизни в Умани на протяжении XIX в.: порядок заключения брака, его значение; отношения между супругами; права и обязанности жены и мужа в отношении друг друга; исследовано традиции еврейского семейного воспитания детей, права и обязанности детей перед родителями, влияниемнения общины на поведение ее членов. Также автором предпринята попытка проанализировать законодательство Российской империи, которое регулировало семейные отношения, и определить влияние религии на все сферы еврейской семейной жизни.

Ключевые слова: еврейская семья, семейное законодательство Российской империи, Умань, еврейское воспитание, XIX век.

Melnyk I.V. JEWISH FAMILY IN UMAN IN THE XIXth CENTURY

This articleexamines the main featuresof Jewish familyli fein Umanduring the XIX th century: the procedureofmarriage, itsvalue; relations hipswithin the marriedcouple; right sandres ponsibilitie sof hus bandandwi fetoe achother; investigated the tradition of Jewish family educationo fchildren, the righ tsandobli gationso fchildrento parents, in fluence the viewsof the Jewish communityon the behavioro fits members. Also, the author attemptsto analyze the legislationof the Russian Empire, whichregulate family relations, and to determine the in fluenceofreligional aspectsof Jewish familylife.

Key words: Jewishfamily, family legislationof the Russian Empire, Uman, Jewisheducation, XIX century.

УДК 262.1(477)"175/189"

О.О. Кунецька

МАЙНОВИЙ СТАН ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ПАРАФІЯХ КІНЦЯ XVIII –XIXСТ.

У статті досліджується майновий стан православного духовенства в українських парафіях кінця XVIII – XIX століття. Розкриваються причини убогості життя сільського парафіяльного духовенства кінця XVIII –до 1842 р., а також причини покращення матеріального стану після 1842 року та подальший розвиток. З'ясовуються джерела прибутків духовенства упродовж вказаного часу;описуються звичаї та обряди, що змінювали майновий стан священства; замальовується побут православного духовенства в українських парафія зазначеного часу.

Ключові слова: майновий стан, православне духовенство, прибуток, матеріальне забезпечення, збір.

З проголошенням незалежності України формуються нові, неупереджені підходи до вивчення церковної проблематики. Значним кроком у подоланні ідеологічних нашарувань з проблеми церковної історії, а саме її економічного розвитку стала праця О. Крижанівського [1]. Автор з'ясував головні засади політики Речі Посполитої та російського царизму щодо церковного землеволодіння, розкрив основні риси господарств духовенства, становище селянства в них та ін.

Важливим джерелом для проведення даного дослідження було «Руководство для сельскихпастырей» [2]. Це видання містить матеріали з церковної історії, зокрема корисні поради та настанови для сільських священиків, повчання до православного люду, духовно-моральні статті. Робота з цим джерелом дала змогу прослідкувати матеріальне, духовно-моральне становище не лише сільських священиків у досліджуванихмежах, а й місцевого православного населення. «Киевская старина» містить загальну інформацію про православне духовенство Київської єпархії XIX – початку XX ст., в окремих статтях висвітлено регіональну історію України.

Значний масив матеріалу для даного дослідження дали фонди Державного архіву Черкаської області (ДАЧО), зокрема матеріали фонду Уманського повітового суду (ф. 833), що містить величезну кількість судових справ, порушених членами причтів та проти них, про церковні володіння, про власне священицьке, церковне та причтове майно [3]. Справи містять копії ерекцій, фундушів, презент на церковну власність, наводяться відомості про склад церковних причтів і стан парафій. Опрацювання таких документів дало змогу якнайяскравіше змалювати тогочасне матеріальне становище православного духовенства в українських парафіях.

Тож мета даного дослідження полягає у висвітлені майнового стану православного духовенства в українських парафіях кінця XVIII –XIX ст. на основі доступних опублікованих матеріалів та архівних джерел.

Ще наприкінці XVIII ст. церковне законодавство ретельно регламентувало якості осіб-кандидатів у священицький стан. Для вступу у священство існувало чимало перепон фізичного (різноманітні тілесні недоліки і хвороби), духовного (маловір'я, наявність нехрещених членів родини чи смертних гріхів, низький рівень богословських знань) та соціального (другий шлюб, негативна репутація у громаді, належність до деяких професій) характеру. За розпорядженням Київського митрополита в березні 1798 р. миряни мали право подавати не прохання про висвячення священика, а формальні схвалення обраного кандидата за встановленим владикою зразком [4, с. 72-73].

У 1798 р. на українські землі поширювалось розпорядження імператора Павла «О способах късодержанію православного духовенства», роз'яснене в маніфесті від 18 грудня 1797 р. та наказі Сенату від 18 січня 1798 р. На основі цих постанов земля, яка колись належала священику, мала переходити у загально-парафіяльну власність, а прихожани зобов'язані були обробляти ці землі та доставляти у двір священика продукти з цієї землі. Такий порядок нібито мав покращити матеріальне становище православного духовенства, та насправді ще більше загострив проблему. Тоді ж поміщики, не гаючи часу, відмінили роковщину, або десятину (збір

продуктів на користь священикам), збір урожаю було обмежено, земля, яка мала перейти в розпорядження прихожан, насправді переходила до рук поміщиків [5, с. 202-203].

Питання належності земельних наділів священику чи приходу було суперечливим, оскільки довгий час українські землі були загарбані поневолювачами, то більшість документів про наділи церковної землі були знищені.

Для покращення становища духовенства, на початку XIX ст. уряд вдається до розширення прав та привілеїв останнього. Було видано ряд указів: 1801 р. – скасування тілесних покарань для духовенства, 1804 р. – звільнення від подушної податі; 1821 р. – постоїв, земської повинності, від військової служби [6, с. 207].

Ще з першої половини XVIII ст. стало правилом, що кандидат у священики мав би отримати від поміщика або старости презент, або земельне ерекційне угіддя задля власного користування. Зазвичай за видачу такої землі священик мав сплачувати від 30-ти до 150-ти руб. старою срібною монетою. Траплялися випадки, коли оголошувалися торги на продаж презенти за вакантний прихід, і прихід залишався тому священику, який платив більше. Плата за ерекції і презенти нерідко перевищували спроможність священика, тому виплата відкладалася на певний час, і потім при несплаті насильно «обкрадалося» священицьке господарство.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. у межах Київської єпархії при церквах були землі, відведені не за розпорядженням уряду, не подаровані поміщиками, а придбані у них священиками за нав'язану ціну, іноді повторно (два, три рази). Тому можна було вважати, що ці землі особисто належали священикам, а не церкві. Тому, син отримував священицьке місце батька разом із придбаними землями, за дочкою померлого священика зараховувався прихід з ерекційною землею, або ж священицька вдова на невідомих умовах переуступала іншій особі парафію свого чоловіка, водночас передаючи у власність і землю [7, с. 197-201]. Траплялися випадки, коли священицькі вдови вимагали від минулої спадщини хоч якийсь відсоток для безбідного утримання своїх дітей. Наприклад, священицька вдова Серафима Джозовська після смерті свого чоловіка, священика СимеонаДжозовського, залишившись із чотирма малолітніми дітьми, звернулася з проханням надати їй, окрім 10 % пожертв хліба з приходу, ще половину оброблюваної та сінокісної землі [8, арк. 1-2]. Типова ситуація мала місце і в с.Полянецькому, коли вдова священика Івана Ольшевського – Марія залишилася з двома дітьми: Никифором, якому було 11 років та Агафією, 14 років, – намагалась отримати від церковної землі третину [9, арк. 1]. Вдова ЄвффиміяМальшинська із с.Максимівка, маючи сина Павла, звернулася до священика Левицького з проханням видати їй частину від церковних прибутків [10, арк. 3]; така ж ситуація склалася і в с. Маньківка [11, арк. 12].

З приєднанням Правобережної України до Росії становище православного духовенства змінилося. Православний клір отримав усі політичні права й опинився серед привілейованої верхівки тогочасного суспільства. Російська влада забезпечувала як правове становище духовенства, так і опікувалася його матеріальним забезпеченням, прагнучи зміцнити свою присутність на новоприєднаних землях. У той час до православного кліру перейшла частина маєтків уніатського духівництва [12, с. 42]. Православним церквам, що не мали земельної власності, земельні наділи виділялись із поміщицького землеволодіння за вотчинними грамотами.

Як правило, прибутки православного духовенства у досліджуваний час становиливідпричтової землі, від зборів та добровільних пожертв, а також від часткового утримання з казни. Щодо зборів та добровільних пожертв, то зазначимо, що збір мав назву десятина: тяглові давали священику по дійниці зернового хліба, пізніше – по можливості. Роковщина являла собою збір з кожного двору по ½ четверика зернового хліба. Наприкінці XVIII ст. роковщина та збір були відмінені поміщиками, але традиція збору збереглася, набувши іншого значення. Наприклад, перед великими церковними святами – Різдвом Христовим або ж Пасхою – священик відвідував домівки селян з молитвою й отримував пожертви від останніх продуктами, і це вважалося не боргом селян, а милостинею. Священики отримували, окрім зернового хлібу, й інші продукти: борошно, крупи, яйця тощо.

Існував ще один звичай, який міг би покращити матеріальне становище священиків, зокрема, новообраних, новопризначених. Для того, щоб обзавестися домашнім господарством, молодому священику селяни жертвували своє господарське начиння. Зазвичай це відбувалося так: дружини (матушки) священиків на початку весни самостійно здійснювали похід у парафію, пригощаючи селян своїм добром та отримуючи при цьому від них усякі речі господарського

побуту, переважно це були прядиво і льон, тому сам збір отримав назву льонування. Проте саме в такій формі льонування свідчило про жебрацтво сільських священиків.

Ще одним засобом для існування священиків була оплата прихожанами виконання треб: подаяння в гаманець або плата за свічки – це було своєрідним атрибутом ввічливості та вдячності з боку прихожан. Якщо у другій половині XVIII століття плата була різною залежно від сумлінності священика, від його сімейних потреб, а також від взаємної домовленості між священиком та прихожанами (попередньо визначеною) [5, с. 230-231], то на початку XIX століття, 3 квітня 1801 р., було видано нове імператорське положення «О взаиманіиплаты за требывъ приходах сельскихъ». Це положення передбачало такі норми: за молитву породіллі – 4 коп., за хрещення новонародженого – 6 коп., за весілля – 20 коп., за поховання дорослого – 20 коп., дитини – 6 коп. Прихожани могли встановлювати вищу плату. Такі ціни були недостатніми для забезпечення матеріальних потреб православного духовенства, але вони ніби захищали права бідних селян, хоча водночас применшувався авторитет сільського священика [5, с. 234].

За таких умов майновий стан православного духовенства на початку XIX ст. залишався не задовільним. Не маючи необхідного для розвитку господарства капіталу, духовенство не могло отримувати достатньої віддачі із землеробства, копійчаний дохід служив поганою підмогою в господарстві. Зокрема, складно було новоприбулим священикам, які всі свої турботи та доходи довгий час спрямовували на придбання або спорудження будинку та господарських приміщень, на оплату за навчання своїх дітей. Ці потреби витягували з духовенства всі прибутки, тому іноді священик опинявся на межі крайньої бідності. Становище духовенства погіршувалося ще тим, що в багатьох приходах у зимовий період був відсутній матеріал для опалення домівки та відсутня домашня прислуга, що ускладнювало ведення господарства та польові роботи. Хоч у 1798 р. був прийнятий спеціальний указ, який мав врегулювати порядок обробітку церковної землі селянами і давав би можливість парафіяльному духовенству більше часу приділяти своїм пастирським обов'язкам і водночас робив би його соціально вагомішим [6, с. 207].

Побут сільського парафіяльного духовенства початку XIX ст. мало чим відрізнявся від побуту селян: домашнє начиння – досить бідне, придбання дорогих речей було не під силу парафіяльному духовенству, в небагатьох були дешевий настінний годинник, кишенькові могли собі дозволити лише повітові протоієреї. Самовар почали використовувати лише з 1842 р. (ще у 30-х роках не всі священики знали про прийом приготування чаю). До того часу задовольнялися мідним чайником, чавунним або глиняним горщиком. У хаті не було підлоги, замість стільців були лавки. Одяг священика та його родини теж був бідним. Дружини та дочки не мали елементарної освіти, мало хто знав слов'янську грамоту, ще менше – російську мову, знання були більш направлені на пізнання сільського господарства [5, с. 235-236].

Починаючи з 1842 р., становище православного духовенства в Київській єпархії покращилось як у матеріальному, так і в суспільному аспектах, воно наблизилося до середнього прошарку суспільства – поміщиків [5, с. 238].

У XIX ст. перед імперською владою гостро стояло питання якісного утримання духовенства, оскільки саме за допомогою місцевих пастирів російська православна культура ширилася на українських землях. Тому протягом століття було прийнято кілька законопроектів, які мали на меті вирішити питання щорічного фінансування кліру. Ще у 1800 р. було подано проект про встановлення окладів для духовенства від 700 до 1000 рублів на рік; у 1829 р. була ще одна спроба вирішити питання фінансування причтів, на цей раз найбідніші причти мали отримувати щорічно 500 руб.А у 1842 р. вже була розроблена чітка система штатів церков. Усі сільські причти поділено на сім класів залежно від числа парафіяльних душ. Священик отримував до 180 рублів на рік, диякон – 80 і псаломщик – 40. Але з 1860 р. виплата заробітку духовенству стала нерегулярною, що викликало пошуки додаткових поповнень коштів причтів, зокрема за рахунок добродійного подання прихожан [13, с. 46].

В окремих випадках рішенням сільських сходів причти було переведено на громадське утримання, що позбавляло священиків принизливої доброчинності з боку мирян. Хоча саме добровільні пожертви і служили священикам прибутком, який вони могли використовувати на свої потреби. Окрім цього, священик міг користуватися й іншими церковними прибутками, такими як гаманцевий та скриньковий збір, дрібний та випадковий прибуток. Тому більшість духовенства, включаючи найнижчі категорії, мала пристойне для того часу матеріальне

утримання. Наприклад, священик с.РизінаВасилій Березовський служив при сільській церкві 30 років. Служба його була сумлінною, а дії спрямовані на добробут приходу. Після пожежі церкви 16 травня 1801 р. отримав від прихожан дозвіл користуватися частиною церковних доходів, оскільки в минулому він завжди матеріально підтримував церкву і навіть після пожежі пожертвував 330 руб. мідними на фундамент нової будівлі [14, арк. 5].

Отже, поділяючи всю убогість життя селянства, сільське парафіяльне духовенство кінця XVIII – першої половини XIX ст. (до 1842 р.) близько стояло до народу, чим заслуговувало його довіру та повагу. Його майновий стан на початку XIX ст. був не задовільним, про що свідчать вищевказані факти. Починаючи з 1842 року до 1917 року матеріальне забезпечення православного сільського духовенства покращилося, воно складалось з державного грошового утримання та плати за треби, а це забезпечувало досить пристойне матеріальне становище.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України: XVIII – перша половина XIX ст. / О. П. Крижанівський. – К.: Вища шк., 1991. – 125 с.
2.Руководство для сельскихъ пастырей : журн., издаваемый приКиевкой Духов. Семинарии. – К.: в Университетской тип., 1860. – Т. 2. – 452 с.
3.Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. 833,оп. 1,спр.259. – 62 арк.
4.Перерва В. С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII – XIX ст. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / В. С. Перерва. – К., 2002. – 211 с.
5.Лебедицевъ П. О способахъсодержанія, коими пользовалось православное сельское духовенство, впредълахъКіевскойгуберніи, въ 18-мъ вькъ и въ первой половинъ 19-го вька, – до 1842 года. Ч. 2 / СвященникъПетръЛебедицевъ // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1860. – Т. 1. – С. 229–239.
6.Історія православної церкви в Україні: збірка наук. пр. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.
7.Лебедицевъ П. О способахъсодержанія, коими пользовалось православное сельское духовенство, впредълахъКіевскойгуберніи, въ 18-мъ вькъ и въ первой половинъ 19-го вька, – до 1842 года. Ч. 1 / СвященникъПетръЛебедицевъ // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1860. – Т. 1. – С. 197–211.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі –ЦДІАК України), ф. 127,оп. 608, спр. 86. – 4 арк.
9.ЦДІАКУкраїни, ф. 127,оп. 602, спр. 62. – 12 арк.
10.ЦДІАКУкраїни, ф. 127,оп. 602, спр. 41. – 3 арк.
11.ЦДІАКУкраїни, ф. 127,оп. 602, спр. 58. – 12 арк.
12.Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 178 с.
13.Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К.: Знання, 1998. – 270 с.
14.ЦДІАКУкраїни, ф. 127,оп. 594, спр. 70. – 10 арк.

Кунецкая О.А. ИМУЩЕСТВЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАИНСКИХ ПРИХОДАХ КОНЦА XVIII – XIX В.

В статье исследуется имущественное состояние православного духовенства в украинских приходах конца XVIII – XIX века.Раскрываются причины нищеты жизни сельского приходского духовенства конца XVIII – в до 1842 г., а также причины улучшения материального состояния после 1842 года и последующее развитие. Выясняются источники прибылей духовенства на протяжении указанного времени; описываются обычаи и обряды, которые изменяли имущественное состояние священника; изображается быт православного духовенства в украинских приходах отмеченного времени.

Ключевые слова: имущественное состояние, православное духовенство, прибыль, материальное обеспечение, сбор.

Kunetska O.O. PROPERTY STATUS OF ORTHODOX CLERGY IN UKRAINIAN PARISHES IN THE LATE XVIII – XIXCENTURIES

The article deals with the property status of Orthodox clergy in Ukrainian parishes in late XVIII – XIXcenturies. The reasons of rural parish clergy's poverty in late XVIII - up to 1842 are revealed, the causes of the material conditions improvement after 1842 and their further development are discussed. Te article investigates the sources of the clergy's income, describes the customs and rituals which change the priests' property status, outlines Ukrainian Orthodox clergy's mode of life in parishes within the mentioned period.

Key words: property status, orthodox clergy, income, material security, donation.

УДК 726 (477.54./62) ″18/19″

Л.В. Гусак

СПАСО-СВЯТОГІРСЬКИЙ СКИТ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті показано поступове формування архітектурного комплексу Святогірського монастиря кінця XIX – початку XX ст.. Увага сконцентрована на вивченні одного з найбільш сакральних об'єктів в історії Святогірської обителі – Спасо-Святогірського Скиту Харківської губернії.

Ключові слова: Святогірський монастир, Харківська губернія, Скит, архітектурний комплекс, архімандрит, каплиця.

Активні і всеохоплюючі процеси національного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не лише до загальної історії, але й до минулого окремих її регіонів. З огляду на це, підвищеної уваги науковці вимагають проблеми краєзнавства, зокрема релігії. На противагу ще донедавна пануючим стереотипам про культурну малозначимість православної традиції, нині утверджується думка про її важливість для підтримання миру і злагоди в суспільстві. Церква залишається головним осередком культурного розвитку. У цих умовах активізується потреба осмислення багатовікової минувшини Святогірського монастиря середини XIX – початку XX ст..

Формування структури Святогірського монастиря відбувалося поступово. Зі споруд, що формували архітектурний ансамбль Святогірського монастиря в XIX ст.., особливе місце займали скити. Скит – невелика обитель, де жили ченці у молитві та пості. Устав скитського життя в порівнянні з монастирським відрізнявся більш обмеженими можливостями, а життя нагадувало замкнену общину. Найвідомішими скитами для монастиря Святих Гір – Скит Великого Арсенія, Спасів Скит у станції Борки Харківської губернії [1, с. 71]. На відміну від Скиту Великого Арсенія, Спасів Скит знаходився далеко від Святих Гір, біля залізничної станції Борки, де зазнав катастрофи царський потяг і чудом врятувалася сім'я Олександра III 17 жовтня 1888 р. [2, с. 8 – 10].

Актуальність даної теми проявляється в тому, що ці пам'ятки були втрачені в 1917 році і відновити їх повністю неможливо.

У радянський період часу через закритість відповідних наукових установ та обмежений доступ до них, вивчення історії будівництва Спасо-Святогірського Скиту не набуло поширення. Ситуація суттєво поліпшилася з проголошенням незалежної України. Після відновлення Святогірської чоловічої обителі на початку 1992 р. , з'явилися деякі свідчення духовників про існування скитів, що входили до складу монастирського комплексу [3]. Деякі факти щодо причин будівництва даного Скиту на перегоні Тарановка-Борки згадуються у путівнику І. Преловської [4, с. 12].

Отже, всі події стосовно будівництва Спасо-Святогірського Скиту досліджено частково.

Мета: вивчити процес будівництва та функціонування Спасо-Святогірського Скиту кінця XIX – початку XX ст. на основі архівних джерел та спогадів очевидців.

Споруди XIX ст. відносяться до доби відкриття та становлення Святогірського духовного осередку. Зазначений період характеризується формуванням нових принципів забудови, представлених досить складним плануванням.

Об'ємно-планувальна організація Святогірського печерного комплексу базувалася на системі релігійно-світоглядних принципів, властивих монастирській культурі XIX ст.: поєднання природного фактору і аскетичного способу життя ченців. Дана тенденція простежувалася у будівництві монастирських скитів, особливо Спасо-Святогірського (знаходився на віддаленій відстані від обителі).

До складу архітектурного комплексу Святогірського монастиря входило 3 скити: Святоарсенівський («Святе місце»); Святогірський (зараз це територія залізничної станції «Борки») та монастирський хутір з церквою в ім'я ікони Охтирської Божої Матері. [5, арк. 12]. Будівництво цих споруд велося окремо та в різні періоди часу. Відповідно до цього адміністративне підпорядкування теж де в чому різнилося.

Скит на станції «Борки» в архівних джерелах відомий як «філіал Святогірського монастиря» [6, арк. 3]. Ця архітектурна пам'ятка побудована в 1888 р. і пов'язана з катастрофою імператорського потягу.

17 жовтня за старим стилем 1888 р. потяг з царською сім'єю, який повертався до Санкт-Петербургу після кримського відпочинку зазнав катастрофи. Імператорська сім'я обійшлися легкими ушкодженнями, за виключенням ад'ютанта Шереметьєва, який ушкодив руку: «образовалось треугольное пространство, позволившее практически уже обреченным путешественникам выбраться из вагона живыми…» [7, арк. 15]. Хоча в потязі на момент аварії знаходилося 68 чоловік, з яких 13 (інші джерела надають 19) загинуло.

Ця аварія сталася у станції Борки – село Зміївського повіту Харківської губернії, в 25 верстах від Змієва, станція Курсько-Харково-Азовської залізниці, стала більш відомою після катастрофи 1888 р. [8, арк. 44].

На місці аварії було побудовано Скит Спасо-Святогірський і храм в ім'я Христа Спасителя Преславного Преображення. Проект був представлений архітектором Марфельдом 21 травня 1891 р.. Імператрицею Марією Федорівною, княгинею Ксенією Олександрівною відбулася закладка храму на станції Борки [5]. На високому місці насипу, біля залізничного полотна, це те, місце, де стояв великокняжий вагон поставили дерев'яний хрест з зображенням Спаса Нерукотворного. На місці, де імператриця разом з дітьми допомагала пораненим, адміністрація Курсько-Харково-Азовської залізниці спорудила сквер [8,арк. 20].

Спасо-Святогірський Скит складався з дерев'яної церкви, капиці, кам'яного храму в ім'я Христа Спасителя, заснований в 1889 р. Святогірською обителлю в пам'ять спасіння імператорської сім'ї. На місці катастрофи недалеко від зведеного храму знаходилася надгробна плита, під якою знаходилися тіла загиблих [9, с. 24 – 25].

Ініціатором створення скиту був архімандрит Святогірської обителі о. Герман у грудні 1888 р.: «думаю побывать у владыки нашого императора и попросить его благословения на строительство небольшого Господнего дома» [10, с. 33]. Допомога з боку Святогірського монастиря була запропонована не випадково: по-перше о. Герман завжди брав участь у благодійних акціях на території Харківській губернії; по-друге, ця доброзичливість імператорської сім'ї гарантувало «милість держави» щодо розбудови Святогірської обителі [8, арк. 35].

Будівля монастирської церкви була побудована в строгому давньоруському стилі. Внутрішня сторона храму відрізнялася простотою. З правого боку царської обителі розташовано Нерукотворний образ Спаса; з лівої сторони – ікона Божої Матері. Царська брама була вирізана з липового дерева.

Недалеко від місця аварії, святогірські ченці побудували печерну капличку [10, с. 18 – 20]. На західній стороні від каплички збудували храм в ім'я Христа Спасителя.

Зовні храм був представлений куполом, прикрашений рельєфним поясом орнаментів. Зовнішня сторона орнаментів витримана в стилі московських церковних споруд XVII ст.. Внутрішнє оздоблення споруди складалося з орнаментного живопису з позолотою. Іконостас храму – чотирьохярусний; всі ікони в ньому написав проф. В.І. Маковський. На західній стороні – Христос Спаситель [11, с. 55].

Храм і каплиця після будівництва були передані у ведення монастирської адміністрації. Пізніше була відкрита бібліотека імені імператора Олександра III та школа [12, арк. 14]. Як відомо з ряду документів, саме в цій бібліотеці були взяті церковні книги для навчання учнів у Народному Училищі Святогірського монастиря.

Ченці Святогірського монастиря в співпраці з архієпископом Харківської і Охтирської єпархії, Преосвященним Амвросієм відлили дзвін, вагою в 10 пудів. Він став своєрідним символом нагадування про трагічні події 1888 р.

Деякі пожертви на відлиття дзвону зробила М.І. Іловайська (донька І.Г. Іловайського). Необхідно було зібрати 2 тисячі карбованців. Гроші та срібні предмети вона збирала шляхом організації благодійних заходів. За один місяць було зібрано суму, що дозволяла відлити дзвін не 10, а 20 пудів. Дещо було зібрано на Успенському ярмарку в Святогірську настоятелем Германом, та незначна частка була виділена графом Рибоп´єром [13, арк. 131].

Срібний дзвін відлили 5 червня 1890 р. в місті Харків на заводі П. Рижкова, а 14 жовтня його укріпили на першому поверсі соборної дзвіниці. Дзвін в Царській дзвіниці відбувався кожного дня близько 13 години пообідні.

Після революції сліди цього дзвону загубилися. На основі деяких свідчень є декілька версій зникнення дзвону:

- дзвін було знято німцями, а храм зруйновано;
- дзвін, на основі наказу влади, забрали більшовики [14; с. 17 – 18].

У 1890 р. імператор Олександр ІІІ, в знак подяки, подарував ікону Спаса Нерукотворного настоятелю Спасо-Святогірського Скиту. Ця ікона довгий час знаходилася у Покровській церкві Святогірського монастиря. На ній зображені небесні покровителі царської сім'ї: благовірний великий князь Олександр Невський, Свята рівноапостольна Марія Магдалина, святитель Микола Чудотворець, святий князь Михайло Тверський, свята велика княгиня Ольга, великомученик Георгій, преподобна Ксенія та всі святі пам'ять яких приходиться на цей день жовтня: «пророк Божий Осій і преподобний Андрій Критський» [15, с. 18 – 20].

День 17 жовтня став всенародним днем пам'яті, скорботи, всенародним святом. Храм Христа Спасителя і капиця Нерукотворного Спасу, побудовані за проектом академіка архітектури Марфельда – згадка про жахливі події тих років.

Спасо-Святогірський Скит проіснував недовго до 1922 р., але тут чітко простежувалася система управління. Даний Скит був не лише духовним осередком, але і господарським.

Як відомо з записів настоятеля о. Германа, наставником Спасо-Святогірського Скита був старець-ієродиякон Пармен. Його помічником став ієромонах о. Герасим, котрий тривалий час займав посаду економа в Святогірській обителі. Штат спочатку складався з 20 монахів: 4 – ієромонахів, 2 – ієродиякона, 14 – послушників. А вже в 1898 р. кількість ченців збільшилася до 50 чоловік, що пояснювалося розширенням комплексу [16, арк. 6]. Обов'язки розподілялися в такий спосіб: 1 наставник, 1 економ, 2 підекономa, 1 скарбник, 2 уставника, 3 паламаря, 2 доместика, 2 кононарха, 4 письмоводителя, 2 ризничих, 12 скитських послушників, 2 граматника… [17, арк. 18].

З 1902 р. у системі управління Скита спостерігаються незначні зміни: збільшується кількість ченців, які прийняли велику схизму. Великосхимники вже ніколи не виходили із Скиту, від них не вимагали особливого подвигу, бо зречення від світу і є великою перемогою над собою. Серед затворників чернець Феофіл, ієродиякон Ісаакій [16, арк. 10].

У 1922 р. Святогірський монастир закрили, а всі його будівлі перебудували. Лише залишився один запис щодо Спасо-Святогірського Скиту: «закрытие станции Борки, а имущество переписати…» [14, с. 22]. Можливо, саме в цей час він припинив своє функціонування.

Якщо спиратися на спогади о. Вассіана, то після революції радянські керівники затіяли суд, щоб заволодіти храмом Христа Спасителя і в 1928 р. весь комплекс перейшов під їх керівництво [18, с. 44].

Отже, згадкою про аварію імператорського потяга – каплиця Нерукотворного Спаса, Храм Христа Спасителя, Спасів Скит, невеликий пам'ятник біля лікарні, та назва зупинки між станціями Таранівка і Борки — Первомайськ.

Таким чином, Спасо-Святогірський Скит залишається унікальним історичним об'єктом, який зберіг своє функціональне призначення як релігійного осередку Слобідського краю. Він водночас став святим місцем для прихожан та усамітнення для ченців.

Майбутні дослідження планується провести у напрямку вивчення архітектурних споруд Святогірської обителі в зазначений період. Опрацювання цього питання допоможе дослідити особливості будівництва монастирського комплексу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусак Л.В. Втрачені комплекси Святогірського монастиря. Скит Великого Арсенія / Л.В. Гусак // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали всеукр. наук. – теорет. конф. Молодих учених, 24 – 25 квітня. 2008р./Хар.держ. акад.. культури: відп. ред. Т.Д. Булах. – Х.:ХДАК, 2008. – С.71.
2. Багалей Д.И. Из прошлого Святогорской обители / Д.И. Багалей // Хар. губерн. ведомости. – 1894. – №210. – С.8 – 10.
3. Бухарев А. Святогорский храм: церковное богослужение в вопросах и ответах/ А. Бухарев (Преосвященный Афанасий). – М. : Русская Симфония, 2008. – 28 с.
4. Преловська І.М. Використання культурної спадщини Святогірського монастиря / І.М. Преловська. – Слов'янськ : Печатний двір, 2003. – 40 с.

5. Скиты. Монастырский хутор // Науково-допоміжний архів Святогірського Заповідника (НДАСЗ), № 1690. – 50 арк.
6. Церковные постройки XIX века // НДАСЗ, №11957. – 20 арк.
7. Крушение императорского поезда // Державний архів Харківської області (ДАХО), ф.40, оп.103, спр.242. – 123 арк.
8. Крушение императорского поезда // ДАХО, ф.40, оп.103, спр.243. – 118 арк.
9. Крушение царского поезда // Огонек. – 1989. – №25. – С. 24 – 25.
10. Толмачов Е.П. Александр III и его время / Е.П. Толмачев. – М. : Просвещение, 1989. – 340 с.
11. Данилов С. Историко-статистическое описание Харьковских соборов. / С. Данилов. –Х .: Гор. музей, 2006. – 120 с.
12. Народное училище // ДАХО, ф.40, оп.105, спр. 1280. – 35 арк.
13. Благодетельность // ДАХО, ф.40, оп.108, спр.184а. –132 арк.
14. Матвеев И. История Харьковской епархии (1850 – 1988). Научный очерк / И. Матвеев. – Х., 1999. – 175 с.
15. Елизаров А.И. Воспоминания об Александре / А.И. Елизаров // Хар. губерн. вед. – 1898. – №44. – С.18 – 20.
16. Служащие монастыря за 1870 – 1880 гг. // НДАСЗ, №11962. – 15 арк.
17. О Святогорском монастыре // НДАСЗ, №11960. – 45 арк.
18. Скит // Огонек. – 1989. – №27. – С.44.

Гусак Л.В. СПАСО-СВЯТОГОРСКИЙ СКИТ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ст.

В статье показано постепенное формирование архитектурного комплекса Святогорского монастыря конца XIX – начала XX вв.. Внимание сконцентрировано на изучении одного из наиболее сакральных объектов в истории Святогорской обители – Спасо-Святогирского Скита Харьковской губернии.

Ключевые слова: Святогорский монастырь, Харьковская губерния, Скит, архитектурный комплекс, архимандрит, часовня.

Gusak L.V. SPASO-SVYATOGORSKIY SKETE IN THE KHARKOV PROVINCE OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY.

The article outlines the gradual formation of the architectural complex of the Svyatogorsk monastery of late XIX – early XX century. It focuses on the study of one of the most sacred sites in the history of the Svyatogorsk monastery - Spaso-Svyatogirskiy Skete of the Kharkiv Province.

Key words: Svyatogorsk monastery, Kharkiv province, Skit, architectural complex, archimandrite, chapel.

УДК [94:629.433](477.44-25)«1914/1917»

Т.Ю. Герасимов

РОЗВИТОК ТРАМВАЙНОГО РУХУ В М. ВІННИЦІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.)

У статті досліджуються проблеми функціонування вінницького трамвайного господарства в умовах Першої світової війни. Висвітлюються заходи, вжиті вінницьким міським самоврядуванням та військовим командуванням щодо впорядкування трамвайного руху і встановлення правил користування трамваєм у м. Вінниці для цивільних та військових осіб. Розглядаються деякі аспекти повсякденного життя городян, що пов'язані з проблемою нестачі вагонів у трамвайного парку та тимчасовою кризою у сфері грошового обігу в Подільській губернії.

Ключові слова: трамвай, Перша світова війна, транспорт, повсякденність, Вінниця, дорожньо-транспортна пригода.

У жовтні 2013 р. минуло рівно 100 років від започаткування у Вінниці трамвайного руху, що є однією із найбільш знаменних подій в історії міста, будучи вже протягом багатьох років предметом гордості для місцевої громади. В рамках святкування ювілею того ж року було відкрито Музей вінницького трамвая, а в грудні 2014 р. відповідну назву отримала одна із зупинок новозбудованої трамвайної лінії.

Станом на сьогодні багаторічна історія функціонування трамвайного транспорту в «Перлині Поділля», як не дивно, фактично не відображена у фахових вітчизняних історичних працях. Мова йде лише про епізодичні згадування в загальному контексті. Серед них, наприклад, можна назвати краєзнавчий нарис О. Логінова і Л. Семенка, присвячений історії міста в 1917 р. [1], та колективну працю місцевих істориків «Вінниця. Історичний нарис» [2]. З огляду на вкрай скромний доробок авторів зазначених матеріалів, зокрема стосовно періоду Першої світової війни, нами здійснено спробу здійснити невеличкий історичний екскурс з метою дослідження перших кроків вінницької влади в напрямку розвитку місцевого трамвайного господарства, що припали на воєнну добу, та збагачення відомостей з повсякденного життя пересічних вінничан тих років. Для цього автором використано знайдену ним інформацію в документах Державного архіву Вінницької області та на сторінках часопису «Юго-Западный край» 1915 – 1916 рр.

Перші трамвайні вагони, що з 28 (13) жовтня 1913 р. почали рухалися міськими вулицями, символізували набуття містом європейських обрисів та свідчили про його поступове ментальне входження в XX ст., оскільки це стосувалося не лише спрощення та здешевлювання внутрішніх міських комунікацій, а й певною мірою нівелювало усталену в Російській імперії практику соціальної диференціації. Феномен полягав у тимчасовому перебуванні в обмеженому просторі в рівних умовах кількох десятків людей різних майнових прошарків, релігійних конфесій та національностей, що робило окремий внесок у довготривалий процес формування політичної нації та громадянського суспільства. Безумовно, характер взаємовідносин учасників трамвайного руху (пасажирів та кондукторів) визначався особливостями соціальних реалій, породжених «Великою війною», що розпочалася влітку 1914 р.

Через рік після відкриття трамвайного руху вінницька влада продовжувала активно розбудовувати транспортну інфраструктуру міста. Влітку 1914 р. було споруджено другу лінію: від Вознесенської церкви до Військового містечка по Миколаївському проспекту. Загальна протяжність шляхів у Вінниці відтоді вже склала 10,5 км, і вже у вересні того ж року новий маршрут увели в експлуатацію. Досить знаково, що саме для нього місту в останній момент пощастило встигнути отримати 4 нових, більш просторих, вагони (на 144 місця), які раніше замовили в Німеччині на заводі «MAN», розташованому в м. Нюрнберг [3], адже перебування Росії в стані війни з країною-виробником у подальшому апріорі унеможливлювало посилення вінницького трамвайного парку подібним чином.

Встановлена із самого початку плата за проїзд по одній чи по двом ділянкам на лінії майже протягом усього досліджуваного періоду залишалася незмінною і становила 5 та 8 коп. відповідно, і лише в січні 1917 р. вона подорожчала на 1 – 2 коп. [4, с. 2]. З одного боку, в продуктовому еквіваленті, ціни на квитки виглядали досить високими, оскільки у Вінниці, наприклад, на початку 1915 р. за 5 коп. можна було придбати 1 фунт білого хліба [5, с. 2], а за 10 коп. – один лимон [6, арк. 4зв], при щомісячній зарплаті того ж таки трамвайного кондуктора в розмірі 25 руб. [3]. Проте зазначене підвищення вартості квитків не йшло в жодне порівняння зі стрімкою інфляцією в Російській імперії у воєнні роки, а послуги гужового транспорту могли бути до 10 разів дорожчими через звичне нехтування візниками встановленої такси [7, с. 2].

Уже за рік від початку війни вінницьке трамвайне господарство відчуло наслідки раптового зникнення з грошового обігу мідної монети, внаслідок чого надзвичайно ускладнилося придбання проїзних квитків. Поява незнаного раніше явища була спричинена різким підвищенням ціни на мідь на чорному ринку, вартість якої влітку 1915 р. різко підвищилася з 6 – 7 коп. до 25 – 30 коп. за один фунт. Це, зокрема, особливо стосувалося прикордонних районів Подільської губернії. Місцеві спритні «бізнесмени» скуповували мідь у будь-якому вигляді та переховували на складах з метою подальшого спекулятивного перепродажу. Коли мідні речі почали закінчуватися, об'єктом закупівлі стали дрібні монети [8, с. 1–2]. У серпні того року у Вінниці поліція констатувала появу окремих пасажирів, котрі неодноразово сідали в трамвайні вагони з метою отримання решти мідними монетами під час розрахунку за проїзд. Кондукторам вони навмисно давали купюри номіналом по 1, 3 та 5 рублів [9, с. 2]. У вересні одного з тих зловмисників доправили до 2-ї міської поліцейської дільниці. Під час перебування у вагоні трамвая затриманий намагався розрахуватися з кондуктором одно-рублевою банкнотою, вперто вимагаючи від останнього решти. В ході суперечки в гаманці пасажира були виявлені дрібні монети [10, с. 3].

Аби зарадити ситуації, на початку вересня 1915 р. вінницька управа почала випускати спеціальні абонементські книжки. Вартість кожної становила 1 руб. Книжка навіть передбачала 5%економію, оскільки була рівноцінна 21 квитку по 5 коп. На аналогічних умовах пасажири могли також придбати «пакетом» 100 квитків, або безпосередньо у вагоні трамвая в кондуктора, або в міській управі [11, с. 1]. Запропонований місцевою владою зазначений спосіб розрахунку за проїзд, жорсткі дії поліції щодо мідних спекулянтів та введення державою нових паперових дрібних грошей номіналом від 1 до 50 коп. дозволили вже наприкінці того року фактично повністю припинити монетний ажіотаж [12, с. 2].

Починаючи з 1915 р. почала даватися взнаки обмеженість ресурсів вінницького трамвайного парку, що полягала у невідповідності наявної кількості вагонів із чисельністю населення міста. Статистичні дані свідчать, що протягом 1913 – 1916 рр. кількість мешканців Вінниці збільшилася з 49 тис. до 55 тис. осіб [13, с. 2]. Статистика пасажирських перевезень також це підтверджувала: якщо в травні 1914 р. місцевими трамвайними вагонами скористалися 144451 чол., то в травні 1915 р. – 187300 чол. [14, с. 3]. Тобто, проаналізувавши лише ці цифри, можна дійти до висновку, що протягом одного року навантаження на вінницький трамвай зросло приблизно на 30 %.

Як наслідок, у Вінниці трамвайні вагони, особливо в години-пік, здебільшого були переповненими. Людям часто доводилося подовгу стояти на трамвайних зупинках, не без роздратування пропускаючи вщерть забиті пасажирами вагони. В свою чергу сувора заборона стояти на підніжках трамвая спричинювала неодноразові сварки між городянами. В липні 1915 р. на сторінках місцевої газети в дотепній формі була зображена суперечка між двома пасажирами, в якій один з них доводив, що його тіло «законно» перебуває на площадці вагону, хоча його ноги стояли на підніжці [15, с. 2].

Внаслідок обмеженості ресурсів трамвайного парку в липні 1916 р. вінницька влада розпорядилася зменшити час руху на лініях, суттєво скоротивши до необхідного мінімуму кількість зупинок [16, с. 2].

Пасажирський ажіотаж також посилювався відносною близькістю розташуванням міста до Південно-Західного фронту. Це стосувалося як використання трамвайних вагонів для перевезення з вокзалу до вінницького лазарету поранених воїнів [17, с. 2], так і перебування значної кількості військових у місті, які пересувалися і без того переповненими вагонами. Останній важливий чинник викликав необхідність реагування влади на найвищому рівні. В січні 1916 р. вінницькому гарнізону оголосили наказ начальника штабу верховного головнокомандувача від 10 грудня (27 листопада) 1915 р. про заборону в містах нижнім чинам (рядовим та молодшим офіцерам) їздити у вагонах. У зв'язку з тим комендант м. Вінниці попросив міську управу негайно заборонити продаж квитків військовим зазначеної категорії. Виняток становили поранені, у разі надання ними відповідного документу від лікувального закладу про посвідчення поранення, а також ті чини, які мали особливий дозвіл від свого начальника з відповідним підписом з казенною печаткою. Однак 18 (5) травня 1916 р. ці обмеження були вже послаблені наказом по Київському військовому округу, який надавав право нижнім чинам на проїзд в трамваї без особливих посвідчень, але лише на площадках вагонів. Щоправда, в грудні того ж року начальник вінницького гарнізону заборонив своїм підлеглим їздити всередині транспорту на задній площадці, дозволивши лише на передній, у кількості не більше 6 осіб [18, арк. 55зв, 89, 323].

Варто зазначити, що 1916 р. ознаменувався для вінницького трамвайного руху кількома жахливими аваріями, зокрема, із летальними наслідками. Перша трапилася 26 (13) січня біля вокзалу, на перехресті трамвайної та залізничної лінії внаслідок зіткнення трамвая з паровозом. Не дивлячись на силу удару, на диво ніхто у вагоні не постраждав, хоча його передню частину була геть розбито [19, с. 2]. Однак вже 30 (17) вересня по вул. Олександрівській (нині – проспект М. Коцюбинського) під колесами трамвая загинув 67-річний мешканець с. Луки-Мелешківської. Трагедія сталася через те, що запряжені у віз коні селянина, перелякавшись, зіштовхнулися із вагоном [20, с. 2]. Цей випадок, до речі, не вважався тоді поодиноким, оскільки тварини, особливо із сільської місцевості, ще не встигли звикнути до трамвайного руху по вулицям міста. Проте зазвичай усе закінчувалося легким переляком [21, с. 2]. Остання в 1916 р. ДТП, що трапилася в першій декаді грудня, була наслідком неуважності 70-ї жінки, яка переходила через трамвайне полотно біля «Мурів». Водій трамвая, хоч і миттєво натиснув на гальма, однак не зміг запобігти смерті пішохода. Між іншим, вагоном тоді управляв чоловік на

прізвище Кухар, який нещодавно повернувся після отриманого поранення, і мав у своєму активі кілька георгіївських хрестів та медалей [22, с. 2].

Отже, протягом Першої світової війни трамвайне господарство у м. Вінниці переживало складні часи. Втративши у воєнні роки можливість кількісно посилювати трамвайний парк, міській владі доводилося повсякчас реагувати на зростання місцевого пасажиропотоку. Враховуючи те, що все це відбувалося за несприятливих економічних обставин, місту загалом вдалося підтримувати трамвайний рух на належному рівні, який залишався більш-менш доступним для переважної більшості городян. Висвітлена нами проблема є лише окремим фрагментом величезного спектру повсякденності українських міст в зазначений період, що наразі здебільшого залишається маловивченим. Цим і зумовлена необхідність проведення подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Логінов О. В. Вінниця у 1917 році : Революція у провінційному місті / О. В. Логінов, Л. І. Семенко . – Вид. 2-ге виправ. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2001. – 272 с.
2. Вінниця: Історичний нарис. / [гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с.
3 Первые километры, первые годы, первые пятилетки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://depo. vn.ua/node/132.
4. От Городской Управы // Юго-Западный край. – 1916. – 12 декабря. – С. 1.
5. Подольский Губернатор… // Юго-Западный край. – 1915. – 28 января. – С. 2.
6. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Д-230, оп. 1, спр. 1604. – 832 арк.
7. Маленький фельетон // Юго-Западный край. – 1916. – 9 ноября. – С. 2.
8. Эльди / Скупка меди и медной монеты // Юго-Западный край. – 1915. – 11 июля. – С. 1–2.
9. В последнее время… // Юго-Западный край. – 1915. – 18 августа. – С. 2.
10. Постовой городовой… // Юго-Западный край. – 1915. – 11 сентября. – С. 3.
11. От трамвайного отдела Винницкой Городской Управы. // Юго-Западный край. – 1915. –29 августа. – С. 1.
12. Разменные деньги // Юго-Западный край. – 1916. – 24 декабря. – С. 2.
13. Рост Винницы // Юго-Западный край. – 1916. – 24 мая. – С. 2.
14. Валовой доход… // Юго-Западный край. – 1915. – 3 июня. – С. 3.
15. В трамвае // Юго-Западный край. – 1915. – 12 июля. – С. 2.
16. Администрацией винницкого городского трамвая… // Юго-Западный край. – 1916. – 10 июля. – С. 2.
17. Вчера в вагонах трамвая… // Юго-Западный край. – 1915. – 7 июля. – С. 2.
18. ДАВО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1510. – 744 арк.
19. Вчера в начале 9 часа… // Юго-Западный край. – 1916. – 13 января. – С. 2.
20. Вчера около 10 часов утра… // Юго-Западный край. – 1916. – 18 сентября. – С. 2.
21. Вчера на Замостье… // Юго-Западный край. – 1915. – 16 апреля. – С. 2.
22. Смерть под трамваем // Юго-Западный край. – 1916. – 28 ноября. – С. 2.

Герасимов Т.Ю. РАЗВИТИЕ ТРАМВАЙНОГО ДВИЖЕНИЯ В Г. ВИННИЦЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (АВГУСТ 1914 Г. – ФЕВРАЛЬ 1917 Г.).

В статье исследуются проблемы функционирования винницкого трамвайного хозяйства в условиях Первой мировой войны. Освещаются меры, принятые винницким городским самоуправлением и военным командованием по упорядочению трамвайного движения и установления правил пользования трамваем в г. Виннице для гражданских и военных лиц. Рассматриваются некоторые аспекты повседневной жизни горожан, связанные с проблемой недостаточного количества вагонов в трамвайном парке и временным кризисом в сфере денежного обращения в Подольской губернии..

Ключевые слова: трамвай, Первая мировая война, транспорт, повседневность, Винница, дорожно-транспортное происшествие.

Gerasimov T. DEVELOPMENT OF VINNITSA TRAM SYSTEM DURING THE FIRST WORLD WAR (AUGUST 1914 – FEBRUARY 1917).

This article deals with the problems of functioning of Vinnitsa tram system during the First World War and discusses the measures taken by the Vinnytsia town government and the military command to manage the tram-traffic and to implement the rules of using Vinnitsa trams for civil and military officials. Some aspects of the daily life of citizens related to the problem of insufficient number of carriages in the tram park and temporary crisis in money circulation in the Podillia Region are considered.

Key words: tramway, World War I, transportation, daily life, Vinnytsia, a traffic accident.

УДК [94:2](477.44) «192/193»

Ю.А. Зінько

ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В БОРОТЬБІ З РЕЛІГІЙНИМИ ВПЛИВАМИ НА ВІННИЧЧИНІ У 1920-1930-Х РР.

У статті висвітлені основні заходи радянської влади з викорінювання релігійності населення у 1920-1930-х рр. Показано, як влада вдавалась до політичних репресій та дискредитації релігійних конфесій, намагалась поставити під контроль державних органів їх діяльність.

Ключові слова: релігія, антирелігійна політика, Спілка войовничих безвірників, державно-церковні відносини.

З приходом більшовиків до влади у 1917 р. докорінним чином змінилося релігійне життя населення. Обравши терор головним засобом внутрішньої політики, нова влада взяла курс на масову атеїзацію та намагалась релігію і церкву ліквідувати як свого класового ворога. Антирелігійна політика призвела до обмеження та поступового припинення діяльності значної частини легальних релігійних структур, закриття культових приміщень, переслідування священнослужителів та віруючих.

У сучасній історіографії окреслена проблематика виступала предметом побіжного дослідження. Вітчизняні вчені А. Киридон [1], В. Пащенко [2], А. Зінченко [3], О. Галамай [4] та ін. розглядали питання конфесійної ситуації в Україні у міжвоєнний період, впровадження більшовицької системи державно-церковних відносин, здійснення політики відокремлення церкви від держави. Додаткового вивчення потребує питання гальмування більшовицьким режимом розвитку церковного руху та адміністративного обмеження релігійної активності громадян.

Метою даної статті є спроба висвітлити вплив більшовицької моделі державно-церковних відносин на релігійно-церковне життя населення у досліджуваний період та з'ясувати форми, методи діяльності влади в її стосунках із релігійними організаціями й віруючими, а також представити окремі напрямки антирелігійної пропаганди в боротьбі з релігійними впливами на Вінниччині.

Встановлення більшовицької влади на більшій території України припадає на час завершення вироблення більшовицької моделі державно-церковних відносин. Першими діями влади стосовно релігії було те, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 19 січня 1919 р. видав декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», зміст якого містив основні положення відповідного декрету Наркомату з національних питань і Церкви РРФСР від 23 січня 1918 р. [5, с. 198, 207]. Згідно цього документу громадянину дозволялося сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, заборонялось обмеження свободи совісті та дозволялось вільне здійснення релігійних обрядів.

Однак подальші дії більшовицької влади засвідчували про не бажання дотримуватись задекларованих принципів. Релігійні організації позбавлялись права юридичної особи, майно церков оголошувалось народною власністю, а їх діяльність жорстко регламентувалась. Інструкція Наркомату юстиції від 10 листопада 1920 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» вимагала, щоб надалі публічні релігійні обряди здійснювалися лише з дозволу місцевих органів влади. За порушення передбачалось покарання примусовими роботами або штрафом. Одночасно радянська влада намагалась релігійні обряди замінити більшовицькими - «комсомольським різдвом», «комсомольською паскою» та ін.

В Україні активна реалізація більшовицької релігійної політики набула поширення після громадянської війни. Для регулювання відносин церкви і держави у червні 1921 р. в складі Наркомату юстиції УСРР було створено структуру, яку називали ліквідаційним відділом. На місцях створювалися губернські та повітові ліквідаційні комісії, які у жовтні 1922 р. були передані у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ УСРР.

Ще на початку 1920-х рр. головний чекіст Ф. Дзержинський, підтримуючи ставлення більшовиків до релігії і церкви заявляв: «Церковну політику розвалу мусить проводити В.Ч.К., а не будь-хто інший. Офіційні чи напівофіційні відносини з попами – недопустимі. Наша ставка на комунізм, а не релігію» [6, с. 7]. Працівники ДПУ були членами відділів у справах культів губернських і повітових виконкомів. Отримуючи вказівки від партійних та радянських органів,

вони наполегливо збирали інформацію про настрої віруючих та священнослужителів й фабрикували на них карні справи, втручались у внутрішньоконфесійне життя з метою дискредитації релігійних громад. У червні 1927 р. начальник Тульчинського окрвідділу ДПУ доповідав, що «важче піддаються розкладу сектантські релігійні групи ніж віруючі церкви. За останнє півріччя ми довели до ліквідації секту іоанітів, вислявши її керівника та віддавши до суду декількох осіб». У с. Гонорівці Піщанського району було заарештовано та відправлено до окрвідділу ДПУ 12 віруючих, які здійснювали богослужіння й співали релігійних пісень у хаті односельчанина [7, арк. 11,16].

Органи ДПУ для боротьби з віруючими використовували методи примусу, тиску, шантажу, а також підкупу за рахунок коштів, які виділялися владою на антирелігійну роботу. Начальник Могилів-Подільського окрвідділу ДПУ Ямніцький, доповідаючи про роботу серед релігійних громад, звертався до окружного партійного комітету КП(б)У з проханням виділити додатково 3 тисячі карбованців на антирелігійну роботу для оплати послуг «повідомителів» [8, арк. 27, 28].

У 1927-1928 рр. у Радянському Союзі відбулася велика дискусія з релігійного питання, наслідком якої став перехід від так званого «безвірницького» до антирелігійного виховання. Це було останнє справжнє суспільне обговорення за часів керівництва країною Йосифа Сталіна. Боротьба з релігією стала органічною частиною політичного курсу партії більшовиків, який досяг апогею у 1929 р., більше відомому як «великий перелом».

Проводити антирелігійну роботу серед населення була покликана Спілка безвірників, яку очолював затятий більшовик Омелян Ярославський. З посиленням наступу на релігію Спілку безвірників перейменували у Спілку войовничих безвірників, що повинно було засвідчити безкомпромісність влади у боротьбі з релігійністю.

Для керівництва безвірницькою кампанією була створена спеціальна Антирелігійна комісія, що діяла при ЦК ВКП(б). На місцях неухильну боротьбу з релігією забезпечували спеціальні уповноважені. До антирелігійної роботи залучались радянсько-партійний пропагандистський апарат, комсомольські та профспілкові організації, заклади освіти, преса. Свої ідеологічні засади безвірники викладали на сторінках газети «Безбожник», що виходила російською, українською та їдишем, а також журналів «Войовничий безвірник», «Антирелигиозник», «Безбожник у станка», «Юные безбожники», які друкували матеріали із закликом активно вступати в ряди борців з «опіумом для народу». На середину 1933 р. на Вінниччині до Спілки войовничих безвірників були записані 19859 осіб [8, арк. 24]. Вінницьке облбюро спілки планувало залучити в члени «безвірницьких» організацій до 400 тисяч робітників, колгоспників, молоді та дітей шкільного віку [9, арк. 3]. Членам товариства влада намагалась прищепити атеїстичні переконання та назавжди відвернути від віри та церкви.

Однак вжиті заходи виявились недостатніми. Безвірницькі організації не були широко підтримані населенням. У 1936 р. на Вінниччині нараховувалось лише 218 осередків Спілки войовничих безвірників, які об'єднували 8 720 членів [10, арк. 9]. Голова Вінницької обласної ради Спілки войовничих безвірників Ліхачова визнавала, що «релігійники і сектанти продовжують проводити свою шкідливу агітацію і вербують у свої організації ще відсталу частину населення» [11, арк. 4].

Поповнювати ряди безвірницьких організацій радянська влада намагалась за рахунок робітників, колгоспників, учнів шкіл, а також членів ВКП(б), комсомольців та піонерів. У Тиврівському районі у 1937 р. до складу 58 організацій Спілки войовничих безвірників входило 1300 осіб: 252 з них були робітниками, 800 колгоспниками, 248 ті хто навчався, а також 201 член ВКП(б) та 502 члени ВЛКСМ [12, арк. 50].

Для усунення ідеологічного супротивника та формування людини нового типу без релігійних переконань радянська влада використовувала всі можливі засоби антирелігійної пропаганди. У 1936 р. було утворено осередки безвірників у 28 районах області. Більшовицькі агітатори серед населення області прочитали 1 840 лекцій та бесід з питань «походження та класової суті релігії», а також провели 3 районні конференції Спілки войовничих безвірників. У Шепетівському, Уланівському та Теофіпільському районах області було обладнано 2 854 антирелігійних кутки, у колбудах організовано 238 антирелігійні гуртки, через пропагандистське горнило яких пройшло біля 12 тисяч осіб. Товариства Спілки войовничих безвірників Проскурівського району для проведення антирелігійної роботи отримували у районному комітеті КП(б) У агітаційну літературу: «Соціалізм і релігія», «Літні релігійні

свята», «Об аде и рае», «О свободе совести в СРСР», «Правда об Евангелии», «Борьба религии с наукой», «Збірник про антирелігійну пропаганду», «Антирелігійна пропаганда і завдання комсомолу», «Происхождение человека» [13, арк. 29, 60].

Одночасно розгорталась кампанія по закриттю та вилученню у релігійних громад молитовних будівель. Протягом 1936 р. у Вінницькій області було закрито 365 приміщень культового призначення. У Теофіпольському районі було вилучено 33 молитовні будівлі релігійних організацій різних віросповідань. Теофіпольська районна влада у доповідній записці обласному комітету партії більшовиків доповідала про виселення з району «останніх 7 попів» [14, арк. 14, 60].

Віруюче населення краю намагалось відстояти свої релігійні переконання в умовах «войовничого безвір'я». В м. Летичеві місцеві жителі, мотивуючи тим, що «зараз свобода релігії», збирали підписи з вимогою відкрити церкву. Під час перепису населення селяни Вінницького, Городокського, Ямпільського та деяких інших районів області домовлялися писати у графі про релігійність «віруючий» [14, арк. 62].

Отже, у 1920-1930-х рр. в період здійснення радянською владою антирелігійної політики характерною особливістю була двоїстість процесів атеїзації: констатувалось зростання безвірництва, з іншого боку, зберігалась висока релігійність населення. З метою утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин в країні здійснювалась політика з обмеження впливу релігійних громад на населення. Влада вдавалась до дискредитації релігійних конфесій та застосовувала політичні репресії проти священнослужителів й віруючих, активно діяла з викорінювання релігійної ідеології, втручалась у внутрішньоконфесійне життя, намагалась поставити під контроль державних органів діяльність релігійних організацій, вилучала у них молитовні приміщення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років. /А.М. Киридон – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
2. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. / В.Пащенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
3. Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? /А.Л. Зінченко // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С. 104 – 114.
4. Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках XX століття на Поділлі / О.М. Галамай // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Зб. наук. пр. – Вінниця, 2001. – С. 81 – 84.
5. Про релігію і атеїзм. Збірник документів і матеріалів. – К., 1973.
6. Архивы Кремля. В 2-х кн. Кн.1. Политбюро и церковь. 1922 – 1925. – М.: Новосибирск, 1997.
7. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф.П. 133, оп. 1, спр. 560.
8. ДАВО, ф.П. 31, оп. 1, спр. 379.
9. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. 454.
10. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. 852.
11. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. 924.
12. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. . 852
13. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. . 852
14. ДАВО, ф.П. 136, оп. 6, спр. 852.

Зинько Ю.А. МЕРОПРИЯТИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В БОРЬБЕ С РЕЛИГИОЗНЫМИ ВЛИЯНИЯМИ НА ВИННИЧЧИНЕ В 1920-1930-Х ГГ.

В статье освещены основные мероприятия советской власти по искоренению религиозности населения у 1920-1930-х гг. Показаны осуществляемые властью политические репрессии, а также дискредитация религиозных конфессий, попытки поставить под контроль государственных органов их деятельность.

Ключевые слова: религия, антирелигиозная политика, Союз воинственных безбожников, государственно-церковные отношения.

Zinko Y.A. MEASURES OF THE SOVIET AUTHORITIES IN COMBATING RELIGIOUS INFLUENCE IN VINNYTSIA IN THE 1920-1930 YEARS.

The article highlights the main activities of the Soviet authorities to eradicate religious population in 1920-1930's. Showing exercise power political repression and discredit religions, attempts to control the state of their activities.

Key words: religion, anti-religious policies, the Union of militant atheists, church-state relations.

УДК [94:272] (477.44) «192»

Р.І. Андрущак

РЕЄСТРАЦІЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ ГРОМАД НА ВІННИЧИНІ В 20-Х РР. XX СТ. ЯК ПРОЯВ АНТИКАТОЛИЦЬКОГО ВЕКТОРА РАДЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

В даній статті автор, на основі архівної джерельної бази, досліджує антикатолицький характер радянської релігійної політики в сфері державної реєстрації римо-католицьких громад Вінниччини зазначеного періоду. Аналізуються документи і матеріали радянських державних установ, що здійснювали реєстрацію релігійних громад. Автор стверджує, що реєстрація римо-католицьких громад, що здійснювалась радянською владою впродовж 20 рр. XX ст., мала антирелігійний характер, будучи формою жорсткого контролю над суспільною свідомістю.

Ключові слова: Римо-католицька церква, реєстрація, релігійна громада, костел, конфесія, радянська релігійна політика.

З моменту встановлення радянської влади в Україні становище Римо-католицької церкви вкрай погіршилось. Оскільки, дана конфесія перетворилась в політичного ворога, владні структури за допомогою відповідної правової бази розпочали масштабну боротьбу проти її духовенства та віруючих. Одним із способів такої антикатолицької політики стала процедура державної реєстрації римо-католицьких громад. В даному контексті важливу увагу заслуговують архівні документи і матеріали, що стосуються радянських установ, які здійснювали реєстрацію римо-католицьких громад Вінниччини в 20-х рр. XX століття.

Метою означеного дослідження є визначення антикатолицького вектора радянської релігійної політики в 1920-х рр. на Вінниччині через процедуру державної реєстрації римо-католицьких громад.

Проблема вивчення реєстраційних документів римо-католицьких релігійних громад 1920-х рр. недостатньо висвітлена в українській історіографії. За такими матеріалами діловодства владних структур Вінниччини окремі аспекти діяльності РКЦ досліджував лише В. Росовський [1].

Джерельну базу даного дослідження складають документи фонду Р-196 Державного архіву Вінницької області (ДАВО), а саме реєстраційні справи по Вінницькому окружному адміністративному відділі Вінницького окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Вінниці.

В січні 1919 р. робітничо-селянський уряд України, очолюваний Х. Раковським, прийняв Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [2], який по суті був аналогічним Декрету Ради Народних Комісарів РСФСР «Про свободу совісті, церковних і релігійних об'єднань або про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1918 р., який позбавляв церкву права юридичної особи (п.12) [3].

Юридична особа визначалась Цивільним кодексом УСРР 1922 р. (ст. 13) як об'єднання, організація, що може набувати майнових, зобов'язальних та інших прав [4]. Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. дозволяв створення релігійних громад, які не могли розпочинати свою діяльність без попередньої реєстрації, не мали права юридичної особи та були позбавленні будь-яких привілеїв та субсидій від державних установ та підприємств [5].

Римо-католицькі громади Вінниччини, були також позбавлені цих прав. Декретом від 22 січня 1919 р. (п. 11) всі окремо існуючі католицькі релігійні громади мали існувати лише як приватні товариства та спілки [2]. Для реалізації даного декрету створювались відповідні владні структури на зразок комісаріатів, комітетів, рад та комісій.

Контроль над всіма проявами суспільної думки здійснювали спеціалізовані державні органи, такі як Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Державне політичне управління (ДПУ). Функції такого контролю найбільш універсально виконували адміністративні підвідділи райвиконкомів, відділи управління та адміністративні відділи губернських і окружних виконкомів рад, які, перебуваючи в безпосередній підлеглості до радянського керівництва, виконували постанови Наркомату внутрішніх справ. Для всебічного контролю над релігійним життям в Україні цим адміністративним органам і було доручено формування реєстраційних документів, що були розгорнутими наглядовими справами щодо римо-католицьких громад. Облік релігійних громад

РКЦ здійснювався з моменту встановлення в Україні радянської влади, проте, їх реєстрація розпочалась лише на початку 1920-х рр. Для цього були організовані губернські та повітові ліквідаційні комісії (ліквідкоми) та підвідділи з відокремлення церкви від держави, які створювались у складі губернських і повітових відділів юстиції. З 1922 р. вони діяли в складі відділів управління [6], а з 1923 р. - в складі адміністративних відділів губернських і окружних виконкомів. Реєстрацію або перереєстрацію римо-католицьких релігійних громад здійснювали центральна та губернські міжвідомчі комісії в справах неприбуткових товариств і спілок (МІКОСО), що діяли при відділах управління губвиконкомів. Після проведення адміністративної реформи в 1925 р. губернські реєстраційні органи замінювали окружні, що вели свою діяльність при адміністративних відділах окрвиконкомів.

Згідно з постановою ВЦВК від 12 червня 1922 р., а згодом постановою ВУЦК від 1 листопада 1922 р. римо-католицькі громади не могли вести свою діяльність без попередньої реєстрації в вищезгаданих органах влади. Дані постанови фактично узаконювали переслідування незареєстрованих римо-католицьких громад, в тому числі духовенства та прихожан. Матеріали реєстрації релігійних громад складались з чітко визначеного переліку документів, до яких входили: заява (3 примірники); статут (5 примірників); протокол загальних зборів (3 примірники); список засновників (фундаторів) (3 примірники); списки виконавчого органу (3 примірники); список служителів культу (3 примірники); список всіх членів релігійної громади (3 примірники). Даний перелік документів є традиційний для всіх реєстраційних справ.

Для релігійних товариств Вінниччини до кінця 1922 р. не існувало чітких вимог, щодо їх утворення та подальшого існування. Щоб зареєструвати Римо-католицьку релігійну громаду необхідно було 20 осіб, які підписувались «фундаторами» даної громади. З середини липня 1923 р. для реєстрації необхідно було вже 50 чоловік, які й подавали підписану ними заяву про реєстрацію [7, арк. 16, 16зв, 17, 17зв]. Список «п'ятидесяток» релігійної громади містив: ПІБ особи-засновника, вік, місце проживання та адресу, соціальний та майновий стан, суспільне і службове становище, час приєднання до релігійного культу та підпис [8, арк. 11]. Зареєстрованими мали бути всі особи, причетні до того чи іншого костелу з зазначенням усіх вищезгаданих відомостей. Засновником римо-католицької релігійної громади міг бути кожен, хто на момент реєстрації досяг вісімнадцятирічного віку. Особи, які ставали засновниками римо-католицької громади мали представити в відповідні органи влади разом з оплаченою заявою протокол установчих зборів громади [8, арк. 10].

Разом зі списком засновників релігійної громади подавався також її статут, за реєстрацію якого сплачувався гербовий збір. Так, наприклад, релігійна громада римо-католиків м. Красного сплатила гербовий збір в розмірі 2 крб і канцелярський збір 5 коп. для реєстрації «типового статуту» релігійної громади [9, арк. 2]. «Типовий статут» релігійних общин був розроблений адмінвідділом НКВС в 1923 р. для уніфікованого формування релігійними громадами своїх статутів. Статут Вінницької римо-католицької релігійної общини мав таку типову структуру: 1) завдання громади; 2) склад громади; 3) кошти громади; 4) управління справами громади; 5) порядок зміни статуту громади; 6) порядок закриття громади [10, арк. 4]. За статутом, з метою об'єднання громадян римо-католицького віросповідання, релігійна община могла: здійснювати молитовні зібрання; розпоряджатися майном, отриманим згідно з договором від місцевих органів влади; укладати угоди приватно-правового характеру, пов'язані з управлінням культовим майном; брати участь в з'їздах релігійних общин; призначати священників для здійснення релігійних обрядів. Водночас, релігійна община не могла володіти і користуватися будь-яким рухомим та нерухомим майном, крім призначеного для потреб культу. Зарахування до членів общини статут пропонував здійснювати відкритим голосування на загальному зібранні громади. Вибуття з громади здійснювалось за особистою заявою або спільним рішенням двох третин від загальної кількості релігійної общини. Списки членів громади щорічно надсилались в Відділ Управління Губвиконкому. Окремим членам громади або її уповноваженим дозволялось збирати добровільні пожертвування для покриття необхідних витрат. Всі питання общини мали вирішуватись відкритим голосуванням на загальних зібраннях [10, арк. 4]. Римо-католицька релігійна громада не користувалась правом юридичної особи. Також вона не мала права здійснювати релігійні обряди хрещення, похоронів та вінчань без попередньої їх реєстрації в органах радянської влади. Для здійснення загальних зібрань громади також необхідно було отримати дозвіл. Яскравим прикладом є дозвіл адмінвідділу Вороновицького райвиконкому на скликання зборів римо-католицької релігійної

громади при Михайлівському костьолі 23 червня 1929 р. для вирішення питання щодо перевиборів уповноваженого релігійної громади [11, арк. 74]. Молитовні зібрання статутом заборонялось здійснювати в нічний час, тобто, з 00:00 до 7:00, крім Пасхи, Різдва і Нового року. Крім власної волі релігійна громада закривалась за розпорядженням губернських та окружних виконкомів або в результаті арешту членів релігійної общини з конфіскацією всього майна [10, арк. 4зв].

Католицькі релігійні громади зобов'язувались вести свою діяльність відповідно до уніфікованих статутів. У підписці засновники громади мали показати розуміння своєї відповідальності за можливі протиправні дії. Згідно з підпискою засновників Вінницької римо-католицької релігійної громади, вони (засновники) зобов'язувались вести свою діяльність в межах затвердженого статуту і методами, що не суперечать Конституції УСРР та її законам. Члени громади мали надавати відділам управління будь-які відомості, зокрема регулярно повідомляти про склад органів управління, що займаються справами товариства з точним зазначенням місця проживання їх членів. Уповноваженні відділів управління чи НКВС могли безперешкодно бути присутніми на всіх загальних зібраннях релігійної організації, ознайомлюватись, а отже контролювати будь-які справи громади, пов'язані з грошовими чи господарськими операціями [10, арк. 31].

В реєстраційних документах зберігаються детальні описи майна костелів, що здійснювались владними структурами в ході інвентаризації. Прикладом є описи костелів релігійних громад м. Гнівані [12, арк. 7, 7зв, 8] та м. Липовця [13, арк. 1]. За підрахунками автора вартість культового майна костелів по чотирнадцятьох районах Вінницької округи на 1927 р. склала 78259 крб. 82 коп. Тому, логічно, що радянська влада складала ці описи з метою визначення приблизної вартості костельного майна для його подальшої реквізиції. Не менш важливими є піврічні фінансові звіти, які подавались релігійною громадою на вимогу адміністративних органів. Звіти формувались в вигляді таблиці з прибутками і витратами. В прибутках зазначались суми добровільних пожертвувань та тарілкових зборів. В витратах фіксувались суми за освітлення (електрика, свічки, керосин), ремонтні роботи, утримання костельної служби (музика, спів), різноманітні витрати (прання, канцелярія, прибирання, олія, вино, пригощання людей на свята), державні податки, зокрема оплата за оренду земельної ділянки. Так, в одній зі справ прибуток релігійної громади м. Пикова за 1927 р. склав 437крб. 67 коп., а витрати – 257 крб. 21 коп. [14, арк. 70 зв]. Дохід релігійної громади с. Браїлова склав 1479 крб. 55 коп., а витрати 1474 крб. 95 коп. [15, арк. 46]. Збір даної інформації здійснювався з метою контролю над використанням молитовних будинків громадою, та речами, що знаходились в них, відповідно до складених договорів. Без укладення таких договорів з органами місцевої влади віруючі не могли отримати костел в своє розпорядження. Перелік інших обов'язків членів громади міститься в таких «договорах», які займають чільне місце серед матеріалів реєстрації. Згідно з договором від 26 серпня 1922 по 26 лютого 1923 р. римо-католицька громада при Костелі Капуцинів м. Вінниці за оренду молитовного будинку заплатила 137 крб. 50 коп. [10, арк. 40]. За «грошовою відчітністю» римо-католицької релігійної громади м. Хмільника з 1 січня 1927 по 31 грудня 1928 р. було виплачено орендну плату за молитовний будинок в розмірі 31 крб. 40 коп. [16, арк. 1].

Обов'язково всі реєстраційні справи закінчуються підписками про призначення завідувачів громади. Наприклад, Бродзінський Йосип Феліксович, уповноважений римо-католицької громади Тиврова, вибраний для завідування справами релігійної громади на загальному зібранні, яке відбулось 16 жовтня 1924 р. за участі 60 членів [17, арк. 17].

Результатом виконання всіх вимог щодо реєстрації, було створення релігійної громади, яка вносилась до загального переліку. Станом на кінець січня 1924 р. в Вінниці було 8 римо-католицьких громад, в Проскурові – 11, Тульчині – 9, Могилеві – 15, Гайсині – 3 [18, арк. 223].

Згідно зі звітом Вінницького відділу культів на 1927 р. облік римо-католицьких релігійних громад було майже завершено [19, арк. 8]. Проте, вже на початку 30-х рр. спостерігається тенденція посилення владного тиску на релігійні громади. В службових записках 1930 р. інспекторів відділу культів Вінницького окружного виконавчого комітету до районних відділень спостерігається невдоволення владними структурами процесом находження справ римо-католицьких громад. В них зазначались римо-католицькі костели, які нібито зовсім не надіслали матеріалів щодо реєстрації своїх громад, а саме: каплиця в с. Ситківці [20, арк. 4], костели в Констянтинові, Терешполі [20, арк. 4], Вахнівці, Соболівці-Сиваківцях [20, арк. 27],

Старому Пикові, Яневі [20, арк. 30], Ярошівці [20, арк. 31], Ворошилівці, Вітаво-Гнівані, Красному [20, арк. 32], Жмеринці, Браїлові [20, арк. 36], Іллінцях [20, арк. 38]. Уповноважені цих громад згідно Адміністративного кодексу (п.72.) та наказу ОВК №1 від 03.01.1930 штрафувались, а всі костели опечатувались і закривались.

Таким чином, реєстраційні документи римо-католицьких громад 20-х рр. XX ст. свідчать про безправне становище Римо-католицької церкви на Вінниччині. Державна реєстрація римо-католицьких релігійних громад здійснювалась з метою встановлення радянською владою жорсткого контролю над церковним життям віруючих, про що свідчить практика формування наглядових справ на всі релігійні організації. Антикатолицький характер такої політики підтверджується наявністю в реєстраційних справах ґрунтовного матеріалу, що містив всю потрібну інформацію про становище тієї чи іншої римо-католицької громади, а саме: імена, вік, соціальний та майновий стан членів громади, а також адреси їх місць проживання. Ці детальні відомості були зручним знаряддям радянської влади при здійсненні нею антикатолицьких заходів, а система зобов'язань, які католики змушені були виконувати (угоди про оренду молитовних будинків), щоб зареєструвати і зберегти свою громаду, була жорсткою формою радянського контролю над людською суспільною свідомістю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Rosowski W. Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941 / W. Rosowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2008. – 322 s.
2. Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2 (21). – 2003. – С. 49-50.
3. Об отделении церкви от государства. Декрет СНК РСФСР от 23 января 1918 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: drevo-info.ru/articles/15402.html.
4. Цивільний кодекс УСРР 1922 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: drive.google.com/file/d/0B4Jol7u6WEiLZTQxcODJIR00/edit?pli=1.
5. Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html.
6. Про передачу Відділу по відокремленню церкви від держави та його місцевих органів з НКЮ до НКВС. Постанова ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (24/25). – 2005. – С. 46-47.
7. Державний архів Вінницької області (далі–ДАВО), ф. Р-196, оп. 1, спр. 2634. – 62 арк.
8. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 598. – 14 арк.
9. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 488. – 22 арк.
10. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 104. – 52 арк.
11. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 2409. – 103 арк.
12. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 1529. – 166 арк.
13. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 2600. – 24 арк.
14. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 2653. – 91 арк.
15. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 2469. – 74 арк.
16. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 3082. – 54 арк.
17. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 231. – 18 арк.
18. ДАВО, ф. Р-254, оп. 1, спр. 188. – 223 арк.
19. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 1390. – 63 арк.
20. ДАВО, ф. Р-196, оп. 1, спр. 3332. – 43 арк.

Андрущак Р.И. РЕГИСТРАЦИЯ РИМО-КАТОЛИЧЕСКИХ ОБЩИН НА ВИННИЧЧИНЕ В 20-Х. ГГ. XX В. КАК ПРОЯВЛЕНИЕ АНТИКАТОЛИЦКОГО ВЕКТОРА СОВЕТСКОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКИ

В данной статье автор, на основании архивной источниковой базы, исследует антикатолический характер советской религиозной политики в сфере государственной регистрации римско-католических общин на Винниччине указанного периода. Анализируются документы и материалы советских государственных учреждений, осуществлявших регистрацию религиозных общин. Автор утверждает, что регистрация римско-католических общин, которая осуществлялась советской властью на протяжении 20 гг. XX в., имела антирелигиозный характер, являясь формой жесткого контроля над общественным сознанием.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, регистрация, религиозная община, костел, конфессия, советская религиозная политика.

Andrushchak R.I. REGISTRATION OF ROMAN CATHOLIC COMMUNITIES IN VINNYTSYA REGION IN THE 20S OF THE TWENTIETH CENTURY AS A MANIFISTATION OF ANTI-CATHOLIC VECTOR OF SOVIET RELIGIOUS POLICY

The article examines archival sources and investigates anti-Catholic character of Soviet religious policy in state registration of the Roman Catholic communities of Vinnitsa region. Much attention is given to analysis of documents and materials of the Soviet government agencies that registered religious communities. The author argues that registration of the Roman Catholic communities in the 20s of the XX century had anti-religious character and was a severe form of control over the human mind.

Key words: The Roman Catholic Church, registration, religious community, church, confession, soviet religious policy.

УДК 94 (477) «19»

О.П. Мурашова

ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ У 1920 – 1930 -Х РР.

У статті досліджуються основні напрямки діяльності радянського керівництва в галузі медичного обслуговування населення України. Висвітлено головні закономірності становлення та функціонування системи охорони здоров'я, особливості надання медичної допомоги різним групам населення. Розглядаються питання створення державних структур щодо забезпечення медичного обслуговування. Показано важливі позитивні та негативні аспекти у процесі розвитку даної сфери соціальної політики радянської влади.

Ключові слова: охорона здоров'я, медичне обслуговування, більшовики, нова економічна політика, охорона материнства та дитинства, робітнича медицина, Народний комісаріат охорони здоров'я, страхова медицина

Процес розбудови та утвердження демократичної національної держави залежить від проведення її керівництвом ефективної соціальної політики, одним із завдань якої є забезпечення належних санітарно-побутових умов життя, а також охорони здоров'я населення. Врахування історичного досвіду має суттєве значення для вироблення концептуальних підходів щодо формування нової якісної системи медичного обслуговування в Україні на сучасному етапі, що потребує модернізації.

Актуальність теми зумовлена відсутністю комплексних досліджень з даної проблематики, оскільки увага істориків здебільшого приділялася політичним, економічним, культурним питанням у зазначений період. Комплексний аналіз основних закономірностей формування, розвитку, визначення головних досягнень та прорахунків політики радянської влади у даній сфері дозволяє ґрунтовно вивчати новітню історію України у міжвоєнний період, зокрема утвердження та діяльність більшовицької влади в нашій державі.

Метою публікації є комплексний та об'єктивний аналіз формування та розвитку радянської системи охорони здоров'я, визначення основних закономірностей її становлення та розвитку, виділення головних здобутків та недоліків у забезпеченні функціонування медичної сфери.

Дана проблематика частково привертала увагу істориків. Ще наприкінці 1920-х рр. науковці робили перші спроби аналізувати процес становлення системи охорони здоров'я в новоутвореній державі. Під тиском обставин того часу вчені дотримувалися принципу партійності та класового підходу. Значна кількість досліджень з даної проблеми з'явилася в 1930-х - 80-х рр. XX століття. Незважаючи на значний інтерес до цієї теми, роботи даного періоду характеризувалися однобічним підходом та ідеологічною спрямованістю. Із проголошенням незалежності України виникли нові погляди на проблему. Розвиток охорони здоров'я в Україні в період непу досліджувала Ткаченко І.В., яка охарактеризувала санітарний стан, особливості надання медичної допомоги населенню, розвиток лікувально-профілактичної роботи. Вагомий внесок у вивченні даної проблематики здійснила Адамська І.Г. Особливості розвитку медичного обслуговування в регіонах знайшли своє висвітлення в роботах Барабаша Ю.В. та Демочко Г.Л. Окремі аспекти даної теми в контексті вивчення повсякденного життя робітників відображені в монографії Мовчан О.М.

Ще в середині XIX ст. з'являються перші відомості, що підтверджували прагнення держави запровадити елементи соціального захисту населення в разі хвороби. В цей період при заводах, шахтах та інших промислових об'єктах за кошти власників організовуються перші лікарняні заклади. Дана практика проводилася з метою попередження поширення епідемії холери на теренах колишньої Російської імперії. У зазначений період починає формуватися інститут робітничої (фабричної) медицини, що був підконтрольний земствам. 23 червня 1912 р. Державна Дума прийняла закон про обов'язкове страхування робітників на випадок хвороби [1, с. 139].

Після утвердження більшовицької влади першочерговим завданням радянського керівництва постало вирішення соціальних проблем населення, що були спричинені наслідками першої світової та громадянської воєн. Із цього моменту розпочинається новий етап розвитку охорони здоров'я. У 1919 р. в Україні було утворено Народний Комісаріат охорони здоров'я (НКОЗ) і вже на початок 1920-х рр. завершилося формування керівних органів даної галузі. У грудні 1921 р. постановою РНК було засновано відділ робітничої медицини («Робмед»). Головним завданням даного відділу була організація медичних закладів промислових підприємств для боротьби із професійними захворюваннями робітників. Дана установа складалася із чотирьох інспектур: відновлення працездатності, лікувально-профілактичної, оздоровлення робітників підлітків та Центрального лікувального бюро [2, с. 132]. Поступово почали організовуватися територіальні відділи, а в 1923 р. було відкрито у Харкові Інститут робітничої медицини [3, с. 228]. Засновані окружні відділи страхової медицини контролювали правильність надання медичної допомоги, а також стежили за використанням коштів страхових кас [4, с. 203]. На місцях «Робмеди» спиралися на комісії соціальної допомоги у лікувальних закладах та інститут страхових делегатів на підприємствах [3, с. 228].

Медичне обслуговування міського населення у порівнянні із сільським було відносно вищим. Мережа закладів медицини, що формувалася впродовж 1920-30-х рр., в першу чергу, охоплювала міста. Однак, там існували проблеми санітарного стану – перенаселення, неякісна питна вода, забрудненість, недосконалість каналізаційних мереж. Особливо це стосувалося промислових регіонів країни. Внаслідок обмеження товарно-грошових відносин, фінансування охорони здоров'я здійснювалося за рахунок державних коштів шляхом розподілу кредитів для проведення оборотних операцій. Після переходу до НЕПУ державний бюджет фінансував лише 10% потреб медичної галузі, а місцеві – 35%. Майже половина всіх коштів надходила із фондів соціального страхування, за рахунок відрахувань підприємств, установ, організацій. Разом з тим, медичні заклади мали право проводити комерційні операції [5, с. 10].

У січні 1920 р. на засіданні РНК УСРР було прийнято рішення про заснування Всеукраїнської комісії з охорони народного здоров'я у складі трьох осіб: М.І. Борсукова, М.М. Щербакова та С.І. Міцкевича [6, с. 24]. Їх головними завданнями були: організація відділів охорони здоров'я на місцях, підготовка медичних кадрів, боротьба з епідеміологічними захворюваннями, облік та розподіл санітарного та медичного майна. Було впорядковано статистичну звітність, започатковано виробництво фармацевтичних препаратів [7, с. 28]. 16 лютого 1920 р. було сформовано новий склад НКОЗ УСРР, основною функцією якого було створення широкомасштабної системи охорони здоров'я. Він складався із 13 відділів: управління справами, організаційно-адміністративного, фінансового, санітарного, лікувального, охорони материнства і дитинства, медичної статистики, охорони здоров'я дітей, головного військово-санітарного управління, лікарсько-санітарного, господарсько-матеріального, медичного забезпечення [8, с. 83]

Курс на розбудову безкоштовного, загальнодоступного медичного обслуговування був затверджений положеннями програми партії, прийнятої на VII з'їзді РКП(б), проте, із переходом до непу значно скоротилися обсяги державного бюджету. Головні принципи державної політики в даний період були викладені в постанові РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. «Положення про соціальне забезпечення робітників та службовців на випадок смерті годувальника». В цьому випадку безкоштовна медична допомога передбачалася лише для службовців та промислових робітників [9, с. 7].

Значно гальмувала систему медичного страхування відсутність належного фінансування. Давалися взнаки наслідки війни, голоду. Головною проблемою більшості міст України були епідемічні хвороби, особливо в районах Донбасу, де в першій половині 1920-х рр. спостерігалася тенденція поширення тифу і холери [8, с. 145]. У зв'язку із цим у 1928 р.

створюються мережі санітарно-наглядових пунктів для приїжджих, які шукали роботу на підприємствах Донецького басейну. Внаслідок проведення систематичних медико-санітарних заходів, поширення епідемій вдалося зупинити, хоч і спостерігалися окремі спалахи хвороб [10, с. 13]. Однак, більшість висококваліфікованих спеціалістів залишали дану сферу діяльності у зв'язку із складними умовами праці та йшли працювати у іншу сферу. Санітарний лікар на той час був рідкісним фахівцем [11, с. 149].Було введено єдину тарифну сітку, що означала зрівняння в оплаті праці лікарів різного профілю [12, с. 71].Тому з метою повернення кадрів та поліпшення матеріального становища санітарних лікарів було видано положення, згідно з яким санітарні лікарі та бактеріологи отримували в півтора рази вищий оклад, якщо працювали від 6 до 8 років на посаді (66 млн рублів) та подвійний оклад, якщо працювали більше зазначеного терміну (88 млн рублів) [13, с. 405].

Крім епідемічних існували і так звані соціальні хвороби – алкоголізм, венеричні захворювання, туберкульоз. Високий рівень безробіття, особливо серед жінок, призвів до поширення проституції. Статистичні дані свідчать про те, що загалом в Україні на початок 1920-х рр. туберкульозом хворіло до 6% жителів, а 70% було інфіковано. Тому в державі створювалися мережі протитуберкульозних закладів. Уже на 1 вересня 1923 р. в УСРР діяло 47 диспансерів [8, с. 170]. Через значний брак коштів більшість медичних закладів були в незадовільному санітарному стані. Коридори вчасно не прибиралися, а лікарі змушені були користуватися заржавілими інструментами [14, с. 139].

Широкого поширення набула практика обслуговування хворих вдома. З 1926 по 1928 рр. кількість відвідувань зросла втричі. З необхідністю підвищення трудової дисципліни значно активізувався лікарський контроль за станом хворих. І Всеукраїнська нарада по лікарському контролю, що відбулася 8-12 квітня 1926 р., прийняла рішення про те, що нагляд за хворими вдома повинен був стати головним засобом боротьби з прогулами та необґрунтованими видачами допомоги за рахунок страхових кас [15, с.7]. Щоб запобігти звинуваченням у класово-ворожому ставленні до робітників, медики не відмовляли їм у наданні лікарняних листів.

В період непу в Україні активно розвивалося власне виробництво медичних препаратів та обладнання, що здійснювалося за рахунок як державних, так і приватних підприємств. З метою проведення торговельних операцій було створено Укрмедторг, що функціонував у складі НКОЗ на комерційних засадах. Вагому роль у забезпеченні держави ліками відігравав імпорт медичних товарів, що здійснювався з Австрії, Англії, Німеччини та Франції. Дана сфера діяльності контролювалася та обмежувалася керівництвом СРСР. Наприкінці 1920-х рр. у зв'язку із згортанням приватного виробництва, виникає дефіцит на елементарні лікарські засоби.

На початку 1920-х рр. в Україні з'явився новий напрямок медичної допомоги – охорона материнства і дитинства (охмадит). Виникли жіночі консультації, завданням яких був нагляд за вагітними та породіллями, пропагування народження дітей у пологових будинках та відмови від непрофесійної медичної допомоги. На даному етапі було створено близько 500 дитячих консультацій та поліклінік, 120 молочних кухонь 900 сезонних та 200 постійних ясел. Ця робота була очолена створеним у Харкові у 1923 р. Інститутом охорони материнства і дитинства. Якісне медичне обслуговування було доступним далеко не всім жінкам, особливо це стосувалося жителів райцентрів та сіл. Негативним явищем зазначеного періоду було зростання абортних ліжок. Дана ситуація сприяла проведенню популяризації контрацептивів для зменшення кількості небажаних вагітностей. Протизаплідні засоби спочатку видавалися безкоштовно і були доступні у кожній аптеці [16, с. 15].

У 1927 р. створюються пункти першої медичної допомоги, особливо на великих підприємствах. На тих виробництвах, де кількість працівників становила від 100 до 230 чол., вони повинні були організовуватися в разі їх віддаленості від медзакладів не менше ніж на 1,5 км., а з небезпечними умовами праці – до 0,5 км. Від кількості робітників суттєво залежав штат медпунктів. На підприємствам з чисельністю понад 500 чол., персонал формувався у складі лікаря, медсестри та санітара, а з більшою чисельністю – фельдшера, медсестри та санітара і, відповідно, із меншою – помічника лікаря і медсестри [17, с. 22].

Існували випадки чисельних виробничих травм, несвоєчасна допомога при яких сприяла розвитку інвалідності. На той момент в державі діяв єдиний Інститут ортопедії, створений у 1922 р. у Харкові. Для того, щоб потрапити на прийом, необхідно було вистояти

довгі черги. Спеціальні відділення при лікарнях у місцевостях, де існували виробництва із підвищеним рівнем травматизму почали створюватися лише у 1927 р. Однак, брак коштів значно гальмував даний процес.

Суттєва нестача коштів позначилася на роботі медперсоналу. Отримуючи мізерну заробітну плату (26 коп. на добу), лікарі байдуже ставилися до виконання своїх обов'язків, що часто призводило до конфліктів із пацієнтами та їх родичами, та нерідко закінчувалося побиттям медиків, особливо в сільській місцевості. За образу лікаря при виконанні ним службових обов'язків навіть встановлювалося покарання за ст. 10 та 88 Кримінального Кодексу, які передбачали позбавлення волі строком, не менше ніж на 6 місяців [18, с. 11].

Через відсутність ліків, перев'язочних матеріалів, багато хворих, що отримали важкі травми ставали інвалідами [19, арк. 15].Медичні заклади систематично не доотримували за планами продуктів харчування. Приміщення погано опалювалися, пацієнти систематично недоїдали. У психлікарнях відсутніми були приміщення для ізоляції, тому різні групи хворих утримувалися разом, що призводило до частих бійок. Обслуговуючий медперсонал, якого суттєво не вистачало, практично не доглядав за пацієнтами і дуже часто змушував їх замість себе виконувати усю чорну роботу. Практикувалися фізичні покарання. Заготівельна криза 1928-1929 рр. спричинила погіршення продовольчого забезпечення. Термін перебування у медичних закладах був суттєво скороченим у зв'язку із проблемами фінансування.

Важливе значення мала не лише наявність медичного обладнання та ліків, але й правильна діагностика захворювань. Не зважаючи на значне зростання хіміко-бактеріологічних лабораторій та рентгенівських кабінетів, повністю задовольнити потреби медичної допомоги не вдавалося. Взнаки давався брак приміщень та фахівців із плівки. Досконало обладнувалися лише столичні заклади, де працювали кваліфіковані робітники. Проте, потрапити туди можна було лише після проходження низки бюрократичних процедур, що могли тривати місяцями.

На початку 1930-х рр. у сфері охорони здоров'я працювало близько 16 тис. лікарів та 29 тис. допоміжного медперсоналу. Практикувалося скорочення термінів навчання в інститутах до чотирьох років, що суттєво позначилося на якості підготовки спеціалістів. Вже на 1937 р. в УРСР налічувалося майже 25 тис. лікарів. Це означало, шо один фахівець припадав на 1 тис. населення. Масові репресії не обминули медичної галузі. Особливо це стосувалося працівників із дореволюційним стажем, незважаючи на свої позитивні напрацювання. Новостворені кадри суттєво поступалися професійним рівнем.

В даний період було започатковано так звану систему оздоровлення населення, яка була доступною не для всіх. 21 грудня 1921 р. було прийнято декрет «Про використання Криму для лікування трудящих», що передбачав проведення націоналізації майна регіону та передання його профспілкам для створення санаторних баз. До 1925 р. їх було 139, а на початок 1937 р. – 366 [20, с.429]. Не дивлячись на їх зростання, більшість робітників не могли «вибити» собі путівки. З метою отримання направлення на санаторне лікування, вони погрожували фізичною розправою лікарям, котрих вважали винними у несправедливому їх розподілі.

Відпочивальники дуже часто залишалися незадоволеними якістю оздоровлення. Близько 200-300 курортників обслуговував лише один лікар. Їх розміщували у тісних кімнатах без елементарних зручностей, погано годували. Єдиним способом дозвілля були прогулянки та гра в карти, а також пияцтво та бійки. Тому більшість відпочивальників залишали санаторії завчасно, а деякі, отримавши путівки та кошти на проїзд, залишалися вдома. Важке матеріальне становище змушувало більшість робітників від так званих відпусток для отримання грошової компенсації та можливості додатково підзаробити.

Як правило, путівки на курорти першочергово отримували працівники провідних галузей виробництва. Їм щорічно бронювалося близько тисячі місць, а також надавалася третина путівок на республіканські курорти. Незаконно привілеї також надавалися родичам керівників підприємств, голів профкомів. Для отримання направлення на санаторне лікування простим робітникам необхідно було пройти масу бюрократичних процедур, що було пов'язане із біганиною по різним інстанціям та чеканням у довгих чергах.

В окреслений період була створена так звана страхова каса, що передбачала запровадження контролю за ефективністю курортного оздоровлення, згідно з якою робітник не допускався до роботи без довідки із поліклініки та заповнення анкети про зміни у стані свого здоров'я, що викликало обурення серед населення.

Питання оздоровлення дітей також займало вагоме місце. Почали з'являтися дитячі майданчики, літні оздоровчі заклади, санаторії. У період з 1927 по 1929 рр. їхня кількість зросла майже вдвічі.

Таким чином, система охорони здоров'я України в досліджуваний період зазнала суттєвих зрушень, що мали як позитивні, так і негативні наслідки. Здобутками радянського періоду є запровадження робітничої медицини, створення охмадиту, проведення заходів щодо боротьби із соціальними та епідеміологічними захворюваннями, впровадження курортного відпочинку. Однак, недостатність фінансових ресурсів, що спричинила незацікавленість більшості лікарів у результатах своєї праці, відсутність придатного обладнання, класові принципи організації медичного обслуговування, наявність бюрократичного апарату, репресивні заходи значно гальмували розвиток даної сфери соціальної політики радянського керівництва. Для жителів сіл та віддалених невеликих містечок медична допомога в перші роки існування більшовицької влади була практично недоступною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н. А. Вигодорчик. – Спб.:Практическая медицина, 1912. – 295 с.
2. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан– К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
3. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Из-во полит. ли-ры Украины. – 1983. – 662 с.
4. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О.А. Мельничук. – Вінниця: Едельвейс, 2009. – 372 с.
5. Адамська І.Г. Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919-1929 рр.) / Адамська Ірина Геннадіївна: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. – К., 2011. – 15 с.
6. Едельман І. Ради і охорона здоров'я / І. Едельман. – К.: Держвидав, 1939. – 32 с.
7. Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918 - 1922) / Г.А. Баткіс. – К.: Держвидав УРСР, 1964. – 47 с.
8. Ткаченко І.В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / Ткаченко Ірина Владиславівна. – Черкаси, 2009. – 230 с.
9. Штейнберг А.П. Лекарственная помощь застрахованым / А.П. Штейнберг // Вопросы страхования. – 1922. – №3. – С.7-8.
10. Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект / Барабаш Юлія Василівна: автореф. дис. канд. іст. наук. спец. – 07.00.01 – історія України. – Луганськ, 2008. – 24 с.
11. Ленинские декреты по здравоохранению. – М.: Медицина. – 1970 . – 339 с.
12. Марзеев А. О санитарной организации на Украине / А. О. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1922. – № 1. – С. 71.
13. К санитарным врачам // Врачебное дело. – 1922. – № 15. – С.405-408
14. Лукашевич О. Медичне обслуговування міського населення України у 1920 – 30-х рр. / О. Лукашевич, О. Тарапон // Наукові записки з української історії. – Випуск 32. – С.138-143.
15. Медична допомога застрахованим в 1925/26 рр. – Харків,1927. – 172 с.
16. Демочко Г.Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я у Харкові (1919-1934 рр.) / Демочко Ганна Леонідівна: автореф. дис. канд. іст. наук. – 07.00.01. – історія України. – Харків, 2011. – 21 с.
17. Бюлетень НКОЗ. – 1927. - №11. – С.22-24.
18. О проведении кампании среди населения о взаимоотношениях между врачами и больными // Бюлетень ВУЦПС Медсантруд. – 1927. – № 9. – С.10-13.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.342, оп. 3, спр. 343.
20. История Украинской ССР: В 10 т. – К.: Наукова думка,1984. – Т.7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 - 1941) / за ред. С.В. Кульчицького. – 719 с.

Мурашова О.П. МЕРОПРИЯТИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОБЛАСТИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В УКРАИНЕ В 1920 - 1930-Х ГГ.

В статье исследуются основные направления деятельности советского руководства в области медицинского обслуживания населения Украины. Освещены основные закономерности становления и функционирования системы здравоохранения, особенности оказания медицинской помощи различным группам населения. Рассматриваются вопросы создания государственных структур по обеспечению медицинского обслуживания. Показано важные положительные и отрицательные аспекты в процессе развития данной сферы социальной политики советской власти.

Ключевые слова: здравоохранение, медицинское обслуживание, большевики, новая экономическая политика, охрана материнства и детства, рабочая медицина, Народный комиссариат здравоохранения, страховая медицина

Murashova O.P. ACTIONS OF SOVIET AUTHORITIES IN HEALTH CARE IN UKRAINE DURING 1920 – 1930s.

The article explores the main activities of the Soviet leaders in the field of health care in Ukraine. It deals with the main regularities of formation and functioning of the health system, especially the provision of medical care to different groups. The author focuses on the creation of health care government agencies and shows important positive and negative aspects in the development of this sphere of the Soviet government social policy.

Key words: health, medical care, the Bolsheviks, the new economic policy, protection of motherhood and childhood, Labour Medicine, People's Commissariat of Health, health insurance

УДК 94 (477.6) «1920/1925»

І.В. Мазур-Стукальська

ІНФРАСТРУКТУРА СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАНИ В СЕРЕДИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА СПЕЦИФІКА

Дослідження присвячено вивченню інфраструктури системи охорони здоров'я у губернських містах України в першій половині 1920-х років. У статті, на основі аналізу літератури, висвітлено особливості розвитку медичної сфери у означених містах; досліджено комплекс питань, пов'язаних із діяльністю влади щодо системи охорони здоров'я та стану розвитку даної галузі.

Ключові слова: інфраструктура, охорона здоров'я, медичні заклади, губернські міста санітарно-протиепідемічний стан, робітнича медицина, охорона матері і дитини.

Розбудова українського суспільства иередбачае формування ефективної соціальної політики, насамперед, у галузі охорони здоров'я населення. Проблема набирає на сучасному етапі ще більшої ваги внаслідок демографічної кризи та військового стану в нашій державі.

Завдання покращення системи охорони здоров'я в Україні вимагає ретельного вивчення історичного досвіду та модернізації сучасних концептуальних підходів. Тільки глибоке дослідження досягнень минулого дасть можливість розробити передові принципи побудови якісної системи охорони здоров'я.

Дана галузь є важливою складовою соціально-економічної сфери України 20-х років минулого століття, розвиток якої проходив у складних умовах. Одразу після революційних змагань гострими проблемами суспільства стали голод, стан охорони здоров'я, соціальне забезпечення, безробіття, матеріально-побутові умови. На порядок денний постали питання, які потребували виваженого та глибокого підходу. Особливо гостро криза проходила в місцях найбільшого скупчення населення тому для прикладу візьмемо губерніальні центри України.

Дійсно, нинішній стан можна дещо порівняти з 20-ми рр. ХХ ст. Як і у період проголошення незалежності нашої держави (1991 р.), відбувалася трансформація у соціально-економічній сфері. З переходом до ринкових відносин (1921 р. – перехід від політики «воєнного комунізму» до «нової економічної політики») спостерігалося скорочення бюджетного фінансування медичної допомоги, що призводило і до скорочення медичних установ, їхнього закриття. Недостатнє фінансування позбавляло можливості забезпечити медичні заклади належною кількістю медичних приладів та апаратури. Однак владні органи намагалися сконцентровувати зусилля, аби забезпечити населення медичною допомогою, тобто

приділялася увага питанню будівництва закладів охорони здоров'я, їхньому ремонту, забезпеченню належними приладами, вирішенню кадрових питань та ін.

Уже наприкінці 1920-х рр. було отримано значних результатів щодо відкриття медичних закладів та забезпечення сфери належною кількістю кваліфікованих кадрів. Тож, на нашу думку, проблеми у сфері охорони здоров'я періоду 1920-х рр. перегукуються з нинішніми, що й спричинює актуальність цього наукового дослідження.

Саме тому, метою означеної статті є прагнення автора висвітлити історичний процес формування основних принципів сфери охорони здоров'я та стан забезпечення медустановами губернських міст України за даними спеціального обстеження медично-санітарної справи, що було переведено в першому півріччі 1924-25 рр.

Загалом, проблеми медичної галузі на базі губернських міст України в 1920-х рр. не знайшли належного висвітлення в науковій літературі.

У той же час, серед літературно-історичних надбань радянського періоду присвячених системі охорони здоров'я можна вказати праці Д.І. Єфімова [1], П.Л. Шупика [2], І.Д. Хороша [3]. Цінними є видання узагальнюючого характеру що містять облікові та статистичні дані [4, 5, 6]. Підкреслимо що праці радянського періоду, незважаючи на ідеологічне забарвлення, містять досить важливі дані з історії розвитку інфраструктури охорони здоров'я.

Після здобуття Україною незалежності ситуація в українській історичній науці почала змінюватися. З'явилися праці українських авторів, які об'єктивно, враховуючи аспект історизму, аналізують етапи становлення системи охорони здоров'я. Значну увагу історії розвитку охорони здоров'я як складової соціального життя міста 20-х років приділено у дисертаціях Н.І. Коцур [7]. І.Ю. Робак [8]. Серед сучасних публікацій варто відзначити Ю.В.Барабаш [9], Н.П. Кузьмінець [10] Аналізуючи ці праці, зазначимо, що ще не створено узагальнюючого дослідження, де розглядався б процес формування інфраструктури охорони здоров'я в рамках урбаністичних тенденції по республіці у 20-х рр. XX ст.

Стан охорони здоров'я населення УРСР на 1920-й рік поставив перед органами влади низку завдань, завдяки виконанню яких остання мала сприяти подоланню недоліків, що призводили до погіршення умов життя та праці населення, а також стану їхнього здоров'я. По-перше, влада спромоглася вирішити питання стосовно створення управлінського органу у сфері охорони здоров'я – у 1919 р. в Україні з'явився Народний комісаріат охорони здоров'я. За короткий термін було створено і керівні органи на місцях – аж до повітів. По-друге, органи влади намагалися максимально охопити всю країну мережею медичних установ. В межах діяльності губернських установ було створено відділи охорони здоров'я, аналогічні відділи та секції діяли при міських радах губернських центрів, що посвідчує серйозність намірів та розуміння глобальності проблем у даній сфері місцевими адміністраціями та управлінцями.

30 грудня 1922 р. у м. Москві відбувся І Всесоюзний з'їзд Рад, який розглянув питання про утворення СРСР, у складі якого була і Україна як одна з 15-ти республік СРСР. Постало питання координації мероприємств у галузі охорони здоров'я усіх республік Союзу РСР. На ІІ Всеукраїнському з'їзді здороввідділів (1923 р.) було підкреслено необхідність приділяти увагу створенню мережі поліклінік, жіночих та дитячих консультацій, розширенню профілактичних заходів не тільки у діяльності санітарних лікарів, але і лікарів лікувального профілю. Поліклінікам надавалось все більшого значення в організації лікувально-профілактичної допомоги населенню.

Вирішенню питань стосовно будівництва установ лікувальної мережі перешкоджали фінансові аспекти, адже відсутність відповідного асигнування уповільнювало намічені кроки. Усе ж у 1921 році із започаткуванням непу намітилось певне зростання мережі лікувальних закладів, а вже у 1922-1923 рр. відслідковується тенденція до скорочення лікувальних установ та ліжок у них, пов'язана із нестачею коштів у місцевих органах влади на утримання лікувальних закладів на колишньому рівні. Все ж в умовах епідемічного стану та поширення соціальних захворювань у 1923-1924 рр. органи влади звернули увагу на бюджетне асигнування у сферу охорони здоров'я: будівництво лікарень, поліклінік, амбулаторій, диспансерів, забезпечення їх медичними приладами та обладнанням. І вже наприкінці 20-х рр. XX ст. в УРСР було сформовано таку мережу медичних установ: поліклініки, амбулаторії, пункти першої допомоги, дезінфекційні станції, санітарні бактеріологічні лабораторії, інфекційні відділення та бараки, венерологічні та туберкульозні диспансери, фізіотерапевтичні кабінети,

санаторії та будинки відпочинку тощо. Це характеризувало медичну сферу як якісно нову, з відповідними досягненнями.

Загальний стан розвитку лікарняної мережі 20-х рр. ХХ ст. відображений у звітах відділу робмеду при наркоматі охорони здоров'я УСРР. Його дані за 1922/23 р. свідчать про активні зрушення у цій сфері. [11, арк. 2]. Позитивним моментом у сфері охорони здоров'я у ті часи було створення системи робітничої медицини. У губернських відділах охорони здоров'я було започатковано підвідділи робітничої медицини.

Окрім загальних лікарняних закладів, значна увага з боку робмеду приділялася організації спеціалізованих установ. Так, у 1923 р. в УСРР розпочали свою роботу шість робітничих протитуберкульозних диспансерів. Теоретичною розробкою питань професійних захворювань та робітничої медицини опікувався, створений у Харкові, Український інститут робітничої медицини [11, арк. 2].

Серед недоліків початкового етапу становлення лікарняної мережі варто відзначити, в першу чергу, нестачу кваліфікованих кадрів. Частковим вирішенням проблеми була організація при Українському інституті робітничої медицини 4-х місячних курсів підвищення кваліфікації та перекваліфікації лікарів [12, арк. 18].

Перші повні відомості про стан лікарняної мережі робітничої медицини в УСРР, які вдалося розшукати, стосуються 1924/25 операційного року. В цей час до її складу входили: 61 поліклініка, 109 амбулаторій, 59 лабораторій, 40 консультацій, 17дитячих ясел, 13 санаторіїв, 14 диспансерів, 181 фабрично-заводська амбулаторія, 314 фабрично-заводських медпункти, 179 лікарень [13, арк. 57].

За поданою нижче таблицею можна відстежити кількісний склад закладів віднесених до фабрично-заводської мережі і рівень їх лікарсько-пропускної спроможності через наявність штатних місць (ліжок).

Таблиця 1. Лікарсько-профілактична мережа робітничої медицини [15, с. 502-505]

	Поліклініки	Амбулаторії	Фабр.-завод. медпункти	Зуб.лікарські кабінети	Загальні лікар	В тому числі амбулаторіями	Заг. к-ть штатних ліжок
Артемівськ	1	-	2	1	1	1	120
Вінниця	1	1	1	2	-	-	-
Житомир	1	1	-	2	-	-	-
Катеринослав	2	5	2	5	3	3	306
Київ	10	25	27	21	5	-	427
Одеса	5	4	38	7	-	-	-
Полтава	1	-	2	10	-	-	-
Харків	8	-	34	12	2	1	125
Чернігів	1	-	1	1	1	-	40

За вищенавединими матеріалами неважко помітити, що рівень охоплення населення закладами робітничої медицини на порядок вищий у таких містах як Київ, Катеринослав та Харків. В Одесі ж відсутність закладів із штатними лікарняними ліжками компенсувалась значною кількість фабрично-заводських медпунктів.

Аналізуючи чисельність установ робмеду в розрізі губерній можемо стверджувати, що найбільша їх кількість припадала на промислові губернії (Донецька – 235, Київська – 193, Одеська – 127, Харківська – 122). Серед різних видів лікарняних установ переважали, здебільш, заклади фабрично-заводського типу: амбулаторії, медпункти, лікарні. Крім того, в межах УСРР для лікування спеціальних хвороб найманих працівників функціонували 26 туберкульозних диспансерів та столових, 3 венерологічних диспансери та 10 санаторіїв [11, арк. 21].

Основними подальшими завданнями в даному напрямку визнавалися: чітка фіксація обсягу витрат на розбудову та підтримання амбулаторно-поліклінічної мережі; зниження собівартості медичної допомоги; забезпечення безперешкодного постачання медикаментів; оптимізація надання соціальної допомоги окремим категоріям хворих в домашніх умовах. Виняток із загального правила складали промислові регіони в яких із зростанням обсягів виробництва суттєво збільшувалася чисельність робочої сили. Незадовільні умови праці та побуту, високий виробничий травматизм сприяли збільшенню кількості осіб, що потребували медичної допомоги. В той же час оновлення та розширення лікарняної мережі відбувалося

надто повільно. Так, наприклад, при зростанні чисельності робітників Дніпровського заводу з 3 до 14 тис. кількість лікарняних ліжок залишалася без змін – 55 [14, с. 20]. Через відсутність достатньої кількості фахівців, окремі лікарі змушені були приймати до 40 хворих на годину. Серед робітників подібну практику лікарського персоналу кваліфікували як «огляд через пальто». Окремі робітники, щоб дістатися до поліклініки змушені були долати відстань до 8 верств. Як наслідок, голова профспілки будівельників Г. Богданов, відвідуючи Дніпробуд, змушений був констатувати поширення у робітничих селищах епідемій скарлатини та малярії, окремих венеричних захворювань [2, с. 19]. Становище лікарських установ ускладнювалося й тим, що нерідко за рахунок страхових коштів, окрім застрахованих обслуговувалися й інші верстви населення.

В основу лікувально-профілактичного обслуговування населення було покладено принцип соціальної профілактики, яка застосовувалася у синтезі з кваліфікованою лікувальною допомогою. Лікувально-профілактичний напрямок характеризувався дільнично-територіальним принципом.

Ще одним напрямком покращення рівня медичного забезпечення населення стала мережа лікарської загальноцивільної медицини. Дані таблиці демонструють найбільше забезпечення амбулаторіями та лікарнями із койкомісцями м. Харкова, Одеси та Києва. Зауважимо, що Артемівськ не зважаючи на свій статус губернського центру та промислового міста, що розвивається в цьому відношенні значно програє.

Таблиця 2. Мережа лікарської загальноцивільної медицини в губернських містах України на 1924-1925 рр. [15, с. 500-501]

	Амбулаторії	Поліклініки	Загальні лікарі	В тому числі з амб.при них	Заг.к-ть штатних ліжок в	Лікарні будинку праці	В них штатних ліжок	К-ть аптек	Зубні кабінети
Артемівськ	-	-	1	1	100	1	20	3	1
Вінниця	2	-	2	1	150	1	50	15	2
Житомир	-	-	2	2	385	1	56	1	2
Катеринослав	5	-	1	1	350	1	50	11	5
Київ	7	1	5	3	1100	1	110	57	8
Одеса	10	2	3	1	1321	1	75	30	6
Полтава	4	-	4	1	500	1	25	7	1
Харків	13	2	11	3	1395	1	150	43	9
Чернігів	-	-	1	1	400	1	20	4	1

На початку 1920-х років охорона материнства і дитинства стала одним з пріоритетних напрямів в діяльності місцевих органів влади. Постановою Раднаркому УСРР від 30 квітня 1920 р. справа охорони материнства і дитинства була передана з наркомсоцзабезу у відання наркомату здоров'я та його місцевих органів. Видача грошової допомоги матерям залишалася у віданні Наркомсоцзабезу, а оформлення документів на право одержання допомоги проводилося органами охорони здоров'я. Речі догляду за дитиною і дитяче придане замість грошової допомоги видавалися органами охорони материнства і дитинства. Цим досягалася єдність всіх заходів, пов'язаних з охороною матері і дитини, починаючи від допомоги породіллям і завершуючи створенням мережі консультацій та ясел, в яких мати і дитина отримували лікувальну і профілактичну допомогу [3, с. 103].

І Всеукраїнський з'їзд відділів охорони здоров'я, який проходив 27-28 червня 1920 р. в Харкові, прийняв розгорнуту резолюцію по доповіді завідуючого відділом охорони материнства і дитинства НКОЗ УСРР Н.І. Залигіна «Про перспективні завдання охорони материнства і дитинства на Україні». З'їзд визнав необхідним провести облік дітей і матерів і на підставі точних даних визначити мережу закладів по охороні материнства і дитинства в Україні за аналогією з лікувальною і шкільною.

При плануванні мережі дитячих закладів у губернії слід було мати на увазі створення закладів індивідуального відкритого опікування (консультації, ясла, «краплі молока», дитячі садки тощо) і закладів закритого опікування (будинки матері і дитини, приюти тощо).

У червні 1920 р. був скликаний І з'їзд губернських відділів охорони здоров'я України. З'їзд визнав становище охорони материнства і дитинства важким: не вистачало засобів

оснащення і устаткування, відчувалася гостра нестача підготовленого персоналу, спостерігалося нерозуміння здороввідділами всієї важливості і значущості заходів, здійснюваних органами охорони материнства і дитинства [11, с. 25].

Заклади охмаддиту перебували наутриманні місцевого бюджету що ускладнювало можливість їх повноцінного забезпечення та розширення установ цієї мережі. В поданій таблиці неважко помітити, залежність кількості представлених установ охорони матері і дитини та ліжок в них від політично-економічного статусу міста, наявності великих промислових підприємств та бюджетних надходжень з них. У такому відношенні зрозуміло складність ситуації у Вінниці та Житомирі.

Таблиця 3. Установи охорони матері і дитини в губернських містах України на 1924-1925 рр. [15, с. 506-507]

	Консультації	Молочні кухні	Ясла	В них ліжок	Будинки дитини	В них ліжок	Будинки немовлят	В них ліжок
Артемівськ	1	1	1	30	-	-	1	80
Вінниця	-	-	1	30	1	40	1	30
Житомир	3	1	2	60	1	30	2	77
Катеринослав	4	4	6	240	1	80	2	50
Київ	14	-	13	430	4	170	1	60
Одеса	5	2	9	350	4	245	2	80
Полтава	4	1	3	-	1	40	1	40
Харків	6	2	14	535	5	410	2	75
Чернігів	-	1	1	-	1	46	1	29

Значну увагу центральні і місцеві органи охорони і дитинства приділяли санітарно-освітній роботі. Ним була підготовлена показова виставка «Дитяча смертність і догляд за дитиною», видавалися листівки, брошури. Цей відділ працював у тісному контакті з відділом по роботі серед жінок. Жінвідділ мав свого представника у відділі охматдиту. Завідуюча відділом охматдиту входила до складу колегії жінвідділу. У річному звіті губздраву про санітарно-просвітницьку діяльність за 1923 р. було вказано, що спільно із жіночим відділом проведено лекції, мітинги для селян, «Тижні допомоги дітям», «Тижні матері-пролетарки». Зароблені кошти пішли на ремонт приміщень дитячих будинків. Протягом «Тижня матері», проведеного у губернії з серпня по вересень 1923 р., було зібрано 41 крб. У Вінниці на ці кошти розпочав діяльність денний санаторій [10, арк. 18].

Серед епідемій, що спалахували у 1920-х роках, були тиф, холера, малярія, дизентерія, кашлюк та ін. Задля боротьби з ними проводилися щеплювальні кампанії. Значну роль у боротьбі з епідеміями відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях. До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарно-промислового нагляду, виявлення та ізоляція хворих.

Тенденції поширення тифів, холери у промислових українських губерніях була характерною для першої половини 1920-х років, хоча не в повній мірі зникли ці епідемії і наприкінці десятиліття. Головними причинами, які не давали можливості зупинити епідемії тифів, були погані житлові умови особливо в губернських містах, де з огляду на економічне орієнтування спостерігається значна скупченість населення, нестача лазень, мила, майже повна відсутність пралень. Погане водопостачання, передача інфекцій через продукти харчування, у першу чергу через молоко, також були причинами розповсюдження захворювань на тиф.

До епідемій тифу та холери додалися захворювання на віспу та малярію. З 1921-1925 років особливого спалаху набули дитячі інфекції (скарлатина, кір, кашлюк та ін.). З середини 20-х років XX ст. значно поширився сказ, та епідемія грипу. Крім того, частими були спалахи і соціальних захворювань. Серед останніх вирізняються туберкульоз, венеричні хвороби, алкоголізм та ін.

Такий стан справ спонукав до створення спеціальних амбулаторно-профілактичних закладів. Розпочався процес відкриття туберкульозних диспансерів та диспансерних пунктів. Але коштів у достатній кількості на подолання цього соціального захворювання не було, тому органи влади на місцях зверталися по допомогу до громадськості.

Після значного зниження захворюваності на гострі інфекційні хвороби в країні перед санітарними органами постали нові завдання. Перш за все слід було визначити правовий стан

санітарно-епідеміологічної організації республіки, встановити єдину структуру губернських та повітових санітарних органів, укріпити санітарну організацію кваліфікованими кадрами, значно розширити характер її діяльності, поступово переключити з протиепідемічних питань, якими вона займалася через обставини, що склалися, на проблеми санітарно-гігієнічного характеру. Народне господарство потребувало міцної та дієвої санітарної організації, яка могла б вирішувати ці нові та складні завдання. Створення такої організації було розпочато у 1922 році.

Дані наступної таблиці демонструють закономірну залежність наявності відповідних установ та лікарів від кількості населення що мешкало у цих містах.

Таблиця 4. Установи санітарно-епідеміологічного підвідділу в губернських містах України на 1924-1925 рр. [15, с. 508-509]

	Санітарно-бактериологічні лабораторії	Малярійні станції	Дезсанції дезгагони, дезкамери і	Санітарні комісії	Склад персоналу			
					Лікарі	Дезинфектори	Віспарі	Інші
Артемівськ	1	-	3	-	5	3	1	2
Вінниця	1	1	3	-	8	4	-	9
Житомир	1	-	4	3	8	4	2	7
Катеринослав	1	1	8	2	15	5	7	23
Київ	1	1	2	5	35	9	3	16
Одеса	1	1	1	6	48	20	-	24
Полтава	1	1	1	-	7	2	-	7
Харків	2	-	2	2	19	1	1	26
Чернігів	1	-	1	-	7	2	-	2

Зазначемо, що надзвичайно важке санітарне становище у багатьох губернських містах мало не епізодичний, а систематичний характер. А, після зупинення масових епідемій, коло протиепідемічних завдань санітарної організації не звузилося, а навпаки, бурхливий ріст промисловості в регіоні, розвиток житлового будівництва у місті, будівництво нових робітничих селищ потребувало посилення на місцях санітарної консультації, особливо санітарно-технічної, яку мали б проводити санітарні організації. У деяких округах ще в 1927 та 1928 роках спостерігалася незадовільна діяльність санітарної організації.

Перешкоди, пов'язані з економічним станом країни, адміністративно-територіальними змінами, наявними у досліджуваний період, гальмували процес зміцнення матеріальної бази медичних закладів. 1922 рік виявився періодом, коли керівники закладів охорони здоров'я змушені були вдаватися до пошуку коштів на місцях. Витрати місцевих коштів на охорону здоров'я протягом 1922-1925 рр. становили 10-12% губернського бюджету на рік.

У 1920-ті роки місцева влада докладала значних зусиль задля створення належної бази медичних установ. Не зважаючи на всі негаразди і похипки було зроблено перші кроки у розробці теоретико-правових засад державної політики, створенно законодавчо-нормативну базу, сформовано керівні органи у сфері охорони здоров'я.

Вивчення історії розвитку інфраструктури охорони здоров'я в містах губернського значення дає підстави зробити наголос на досягненнях того часу: піклування уряду держави про розширення мережі медичних установ, проведення їхнього ремонту, забезпечення медичними приладами та обладнанням; набула розвитку тенденція до привілеювання безоплатного надання медичної допомоги; започаткування та втілення профілактичних основ в медицині; створення системи робітничої медицини. Ці позитивні на той час тенденції мають бути, на наш погляд, враховані при проведенні реформи системи охорони здоров'я сучасної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ефимова Д.И. Десять лет советского здравоохранения на Украине. /Д.И. Ефимова Д.И. – Х., 1929;
2. Шупик П.Л. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР./ П.Л. Шупик П.Л. – К., 1958.
3. Хорош І.Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918-1920). / І.Д. Хорош. - К., 1963;
4. Охорона народного здоров'я в УСРР: цифри і факти. – К., 1939;
5. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР: (1917-1947). – К., 1948;
6. Романенко А.Е. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. /А.Е.Романенко. - К., 1987.

7. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.)./ Н.І.Коцур - К., 1997.
8. Робак І.Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII - початок XX ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І.Ю. Робак ; НАН України; Ін-т іст. України. – К., 2009. 40 с. – укр.
9.Барабаш Ю.В. Деякі аспекти становлення медичних установ на Луганщині у 20-х рр. XX ст./ Ю.В. Барабаш // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Історичні науки. – 2005. - № 4 (86). – С. 9-14.
10. Кузьмінець Н. П. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр.//Н.П. Кузьмінець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць, 2014, Вип. 20. – С. 208-212.
11. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 1, спр. 878.
12. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр.1081.
13. ЦДАВО України, ф. 2623, оп. 1, спр.1542.
14.Кисиль П. Медпомощь на Украине / П. Кисиль. // Вопросы страхования. – 1926. - №32. – С.20-21.
15. Міські селища УСРР: Зб.стат.-екон. відомостей.–Х.: ЦСУ України, 1929. –200 с.

Мазур-Стукальская И.В. ИНФРАСТРУКТУРА СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ ГУБЕРНСКИХ ГОРОДОВ В УКРАНЕ В СЕРЕДИНЕ 20-Х ГГ. XX СТ.: ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И СПЕЦИФИКА.

Исследование посвящено изучению инфраструктуры системы здравоохранения в губернских городах Украины в первой половине 1920-х годов. В статье, на основе анализа литературы освещены особенности развития медицинской сферы в указанных городах; исследован комплекс вопросов, связанных с деятельностью власти по системе здравоохранения и состояния развития данной отрасли.

Ключевые слова: инфраструктура, здравоохранение, медицинские учреждения, губернские города санитарно-противоэпидемический состояние, рабочая медицина, охрана матери и ребенка.

Mazur-Stukalska I.V. HEALTH INFRASTRUCTURE SYSTEM PROVINCIAL CAPITAL DIVIDE IN UKRAINE IN THE MID 20'S. TWENTIETH CENTURY: HISTORICAL CONDITIONS AND SPECIFIC.

The research is devoted to the study of health infrastructure in the provincial cities of Ukraine in the first half of 1920. In this paper, by analyzing the literature the features of the medical field in the mentioned cities; investigated the complex issues associated with the authorities on health care and state of the industry.

Key words: infrastructure, health care, medical institutions, provincial city sanitary-epidemiological status, working medicine, health of mother and child.

УДК 930.85(477)»19»:371

І.І. Ніколіна

СТАН ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ ПРИМІЩЕННЯМИ В УСРР В 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. XX СТ.

У статті досліджується фінансове забезпечення сфери освіти як з державного, так і місцевого бюджетів, особливості будівництва загальноосвітніх закладів та їх ремонту, відкриття шкіл і відновлення їх матеріально-технічної бази в УСРР 20-х – початку 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: загальноосвітня школа, загальне обов'язкове навчання, шкільне будівництво, ремонт шкільних приміщень.

Причини жалюгідного становища матеріальної бази шкіл 20-х – початку 30-х рр. XX ст. полягали не лише у наслідках від загальної економічної кризи, але й у недоліках управління освітянськими закладами з боку державних органів влади, які б мали врахувати труднощі перехідного періоду і певний час відігравати роль координуючого центру, аби пом'якшити кризову ситуацію та зберегти від руйнації хоча б частину того позитивного, що було набуто в попередні роки. Поряд з цим, не можна заперечувати факт кількісного зростання широкої мережі шкіл, що було значним досягненням радянської системи освіти.

До досліджень, які присвячені проблемам культурного будівництва, слід віднести дослідження В.М. Курила та В.П. Шепотька [2], А. Слуцького [26], Г. Стронського [25] та інших. У них увага авторів зосереджувалася в першу чергу на ролі директивних та державних органів у розвитку культурно-освітньої роботи.

Завданням даної статті є дослідження фінансового забезпечення освіти в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. в УСРР, особливості будівництва та забезпечення приміщеннями загальноосвітніх шкіл.

Одним з проявів турботи радянської влади про народну освіту було будівництво шкіл. В постанові ВУЦВК і РНК УСРР про здійснення загального навчання, підкреслювалося, що шкільне будівництво було найважливішим політичним завданням, від успішного розв'язання якого залежало охоплення дітей шкільним навчанням. Тому, не зважаючи на всі економічні труднощі, впровадження цієї постанови в життя сприяло зростанню кількості побудованих шкіл. Так, за період з 1918-1920 рр. було збудовано 124 школи, 1921-1925 рр. – 666, 1926-1928 рр. – 1582, 1929-1932 рр. – 1543 [1, арк. 21]. Кількість учнівських місць за цей період збільшилась на 386,3 тис.

З 4032 побудованих шкіл в УСРР з 1918 р. по 1932 р. 3976 було споруджено у селах і 56 у містах. Цей факт засвідчує про намагання держави поліпшити справи освітньої системи не лише в містах, але і на селі. Аналіз шкільного будівництва в країні вказує й на те, що держава постійно піклувалася про створення умов для розвитку освіти. На це вказують дані про вартість будівництва шкільних закладів. Так, якщо у 1918-1927 рр. в будівництво шкільних приміщень було вкладено 25,2 млн. крб. – то в 1928-32 рр. – 161, 3 млн. крб., тобто ці асигнування зросли майже у сім разів [2, с. 65].

Щоб виконати план запровадження загального навчання, багато шкіл, а особливо окремих класів, довелося відкривати у приватних будинках. На 1 грудня 1925 р. в Україні діяло 17560 шкіл, в яких навчалися 2 млн. учнів [3, с. 31].

В обіжнику НКО від 19 вересня 1924 р. до всіх губнаросвіт зазначалася про велику кількість письмових звернень від сільрад та інших організацій до НКО і Головсоцвиху щодо надання грошової допомоги для шкільного будівництва. НКО змушений був відмовляти через повну відсутність в 1923-24 н.р. й 1924-25 н.р. будь-яких асигнувань, передбачених на шкільне будівництво [4, арк. 133].

Зі зростанням економіки збільшувалися витрати на освіту як з державного, так і місцевого бюджетів, а це сприяло збільшенню будівельних робіт. Загалом в Україні витрати на освіту з республіканського і місцевого бюджетів становили за п'ятирічку в цілому (1928-1932 рр.) 1610,3 млн. крб., з них 659,6 млн. крб. на загальноосвітню школу [5, с. 75].

Однак, це зростання далеко не характеризувало дійсних вкладень. Адже, само населення виявляло ініціативу в спорудженні своїми силами шкільних приміщень. По Україні в цей час здійснювалось масове шкільне будівництво. Лише по селах Криворіжжя, наприклад, влітку 1925 р. будувалось 130 нових шкіл, які планувалося закінчити до початку 1925-26 н. р. і розмістити в них 80% дітей [6, с. 2]. Масштабне будівництво в УСРР дозволило у 1927-28 н. р. охопити навчанням 80% дітей шкільного віку проти 35,4% у 1924-25 н. р. [7, с. 343]

У справі шкільного будівництва на місцях допускалися серйозні порушення у використанні коштів. Зокрема, на своєму засіданні Колегії НКО 11 вересня 1931 р. констатувала порушення деякими районами директиви про шкільне і культурно-освітнє будівництво. Так, у Волочиському прикордонному районі, наприклад, з дотацій попереднього року на будівництво замість концентрованого використання їх застосувався розпорошений метод фінансування численних об'єктів. При чому 2,5 тис. крб. витрачено на купівлю будинку не за призначенням [8, с. 48]. Ці факти мали місце і у інших районах. Зокрема, в прикордонному Чимировецькому районі було витрачено не за призначенням 41 тис. крб., а в Юринецькому – 5 тис. [8, арк. 48].

Серйозним недоліком в шкільному будівництві була відсутність типових проектів, відсутність контролю за його якістю. Траплялися випадки будівництва приміщень неприпустимої конструкції. Наприклад, в Лозівській школі Проскурівського району в одному приміщенні зі школою будувалася крамниця, кінозал. А в с. Стувченці того ж району крокви були зроблені за такою конструкцією, що була загроза обвалу [8, арк. 48].

НКО та Держплан в 1925 р., враховуючи всі ці недоліки, розробили єдині норми в справі шкільного будівництва та інструкцію контролю за ним. Був виданий альбом проектів типових шкільних будинків соцвиху, відповідно до місцевих природних умов кожного регіону УСРР [9, арк. 166].

Не зважаючи на прийняті заходи, шкільне будівництво в республіці проходило досить повільно [10, с. 33]. Основною причиною цього стало погано налагоджене постачання

будівельними матеріалами. Тому програма будівництва шкіл не виконувалася. Особливо критичним було становище у степових районах республіки [11, с. 2]. При спорудженні нових шкіл дерев'яне будівництво займало до 72% від загальної їх кількості по всій Україні в 1929-30 рр. [12, с. 45]. А це означало, що такі приміщення були не довговічні.

Як свідчили документи НКО, для здійснення загального обов'язкового початкового навчання (1930 р.) необхідно було забезпечити приміщеннями 11 200 комплектів І-го концентру, але в бюджетах 1929-30 н.р. для цього не передбачалося виділення коштів. Навіть ті 7700 нових комплектів, які пропонувалося відкрити в 1930 р., не забезпечувалися спеціальними приміщеннями. Тому для виконання поставленої мети школи відкривалися в колишніх «куркульських», в орендованих селянських будинках, в приміщеннях колгоспів, радгоспів, які взагалі не комплектувалися шкільними меблями, в старих шкільних будинках, де навчання проводилося в другу зміну. Зокрема, в обіжнику Секретаріату Київського окрвиконкому до всіх РВК, сільських та селищних рад Київської округи «Про запровадження загального обов'язкового навчання» від 21 липня 1930 р. рекомендувалося використовувати селянські будинки для класних кімнат, при їх нестачі. Разом з тим дозволялося добудувати лише частину школи під класні кімнати, де не можна було добудувати всієї школи [13, арк. 1]. Як показувала перевірка і свідчення представників окружних комісій по шкільній мережі на Всеукраїнській нараді (жовтень 1925 р.), у таких приміщеннях були жахливі умови для організації навчального процесу. «Буває так, – як вказував представник Шепетівської округи, – що на одному кінці стола обідає сім'я селянина, а на другому учитель працює з учнями» [14, арк. 213].

Зважаючи на таке становище, державні та директивні органи до будівництва шкільних приміщень залучали громадськість, підшефні організації та колгоспи. В постанові РНК УСРР від 26 жовтня 1932 р. «Про перебіг шкільного будівництва» констатувався незадовільний стан будівництва нових шкільних приміщень. Наслідком чого, на думку уряду, було те, що облвиконкоми, РВК і міські ради не забезпечили оперативного керівництва та контролю за цим будівництвом, а також не зуміли залучити до цієї справи широкі маси робітництва та селянства і мобілізувати на місцях матеріальні ресурси. Зокрема, відзначалося неприпустиме ігнорування цього завдання рядом союзних господарчих об'єднань («Сталь», «Кокс», «Азовсталь», вугільні трести) [15, с. 1].

Одним із свідчень величезних масштабів робіт за активної участі населення УСРР був ремонт шкільних приміщень. Адже, за невеликими винятками шкільні будинки не ремонтувалися з 1915 р. [16, арк. 34 зв.]. Анкети про стан шкільних будинків за 1921 р. та матеріали всесоюзного шкільного перепису на 15 грудня 1927 р. свідчили, що в шкільних приміщеннях багато класів були не пристосовані до навчання, не відповідали санітарнотехнічним вимогам [17, арк. 11;]. На це вказувалося й у доповіді про діяльність Жмеринського відділу наросвіти. Тут шкільні приміщення потребували капітального ремонту, деякі з них знаходилися в стані руйнування [18, арк. 90].

Ініціатором ремонту шкіл виступали місцеві органи влади. Зокрема, у зверненні Вінницької повітнаросвіти від 22 липня 1920 р. до всіх голів сільських рад Калинівської волості пропонувалося негайно вжити заходів для ремонту та забезпечення паливом шкіл. Для цього рекомендувалося обговорити на зібраннях селян про внесення власних коштів на допомогу владі у цій справі [19, арк. 27]. Подібне завдання отримали від Подільського губвіднаросу всі волосні виконкоми і волосні учительські спілки Вінницького повіту [19, арк. 26,32]. Відзначимо, що зазначені кошти на потреби школи поступали із значними запізненнями. Зокрема, в Будянській школі на Поділлі належний по колдоговору хліб було зібрано не вчасно і таким чином ремонт було закінчено з запізненням, в результаті навчання розпочалося лише 19 жовтня 1923 р. [20, арк. 30].

В телеграмі НКО до всіх Губвіднаросвіт від 13 квітня 1921 р. для якнайскорішого проведення ремонту шкільних будівель передбачалося надавати кредити до 100 тис. крб. в середньому на ремонт кожного приміщення [21, арк. 13].

Всі ці заходи дали певні результати. Так, у Волочиському районі Подільської губернії на 1 жовтня 1923 р. всі школи були відремонтовані на 70-80%. Ремонт проводився переважно силами селян, згідно колективних договорів [22, арк. 67]. У цьому ж районі кожною школою оброблялося 5,5 га землі, відведеної окружним земельним управлінням [22, арк. 67]. Весь прибуток від урожаю йшов на ремонт та на утримання шкіл [22, арк. 84]. Вагому підтримку для розвитку навчальних господарств при загальноосвітніх школах надала постанова ВУЦВК

від 23 серпня 1922 р. За нею школи звільнялися від оподаткування земельних і садових ділянок, якщо останні оброблялися особисто учасниками навчального процесу [23, арк. 120].

Наприкінці 20-х років XX ст. відчулося певне покращення робіт по підготовці шкіл до навчання. Адже, НКО за рахунок дотації вперше почав відпускати відповідні кошти. Так, Могилів-Подільський округ, наприклад, в 1926-27 н.р. отримав на ці цілі 125 тис. крб. В 1927-28 н.р. на шкільне будівництво було відпущено 85 тис. крб., на які передбачалось збудувати 3 школи. Крім того кошти, зібрані по самообкладанню в цьому окрузі 201 тис. крб. направлялися на шкільне будівництво [24, арк. 2,2 зв.]. У Мархлевському польському районі в селах поширеним було самооподаткування населення в сумі по 25-30 коп. з кожного 1,1 га. землі. Зібрані таким чином кошти, які досягли у 1928 р. 110,9 тис. крб., використовувалися на будівництво культурно-освітніх закладів [25, с. 24].

Наприкінці 1920-х рр. приймалися заходи по збільшенню капіталовкладень на освітні потреби. Згідно з рішеннями II сесії ВУЦВК (листопад 1929 р.) вони зросли у 1929-30 н.р. на 71%, мережа шкіл розширилась на 115%, шкіл лікнепу – на 95,3% тощо. З 1926 по 1929 р. в Українській РСР було додатково створено понад 3 тис. шкіл, кількість учителів збільшилась у півтора рази [26, с. 146].

Однак, на 1928 р. в УСРР відсоток шкільних приміщень, пристосованих для навчання, складав лише 41,6%, 31,5% приміщень – потребували капітального ремонту, а 26,9% – цілковитої перебудови [27, с. 22]. В 1930 р. 10% шкільних будинків являлися старими і їх потрібно було замінити новобудовами, а 50% потребували капітального ремонту. [12, с. 43,44].

Велике значення для ліквідації нестачі шкільних приміщень мали постанови союзного і республіканського урядів про виселення сторонніх осіб зі шкільних приміщень. Проте облвиконкоми, міськради та райвиконкоми не забезпечували вчасне виконання цих постанов. Про це свідчить листування губернських відділів наросвіти з НКО, завідуючих шкіл з губвіднаросвітами [28, арк. 2-4].

Як відомо, директивні органи неодноразово приймали рішення про використання для шкіл помешкань розкуркулених селян. Проте місцеві відділи наросвіти найбільш придатні для шкіл помешкання «використовували часто-густо під різні установи, канцелярії, правління тощо» [29, с. 10] , забезпечення житлом осіб, які не працювали в школі [30, арк. 2] та для інших потреб [31, арк. 7]. Адже і працівникам народної освіти, як виняток, було дозволено проживати в приміщеннях школи [32, арк. 36].

За даними НКО в 1928 р. шкільних помешкань в Україні, які займали установи чи організації, було приблизно 450. Тому РНК УСРР доручив НК РСІ УСРР разом з прокуратурою республіки негайно перевірити, які помешкання і з яких причин ще не було звільнено [33, арк. 94].

Про невиконання зазначених постанов свідчать наступні приклади. Так, в с. Пісках на Житомирщині секретар місцевого комітету партії поселився в колишньому «куркульськуму» будинку, в якому мала розміщуватися школа, а уповноважений від партії цей вчинок виправдав: «школа нехай почекає, від цього революція не постраждає» [33, с. 69]. Ще одним прикладом байдужого ставлення місцевого керівництва може слугувати те, що в Донецькій області близько 100 шкільних будинків також використовувалося не за призначенням. Подібне спостерігалось в Харківській області. Так, у висновках бригади про виконання Харківською віднаросвітою постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» від 5 вересня 1931 р. вказувалося, що із 44 будинків, які повинні були бути передані ВНО, повернено школам за останні роки лише 5 об'єктів [34, арк. 3]. З числа наявних «куркульських» будинків було передано в розпорядження ВНО лише біля 30% [35, арк. 3].

В республіці траплялися неодноразові випадки позбавлення шкіл власних приміщень. Зокрема, Київський окрвиконком продав будинок педтехнікуму Шкіртрестові за 600 тис. крб. У Вінниці в шкільних будинках розміщувалися медичні установи, конвойна команда. Центральна комісія розподілу будинків в столиці УСРР, звільнених внаслідок ліквідації округ, ухвалила виключити з списку установ, які потрібно було задовольнити приміщеннями, установи соціально-культурного сектору [36, арк. 16].

На масовий характер подібних явищ вказували і контролюючі органи. Так, у рішенні Колегії НК Юстиції від 9 серпня 1932 р. «Про роботу органів юстиції в галузі загального навчання та політехнізації школи» відзначалося, що багато шкільних приміщень, які використовувалися не за призначенням, було повернено школам [37, арк. 17].

Через нестачу шкільних приміщень в багатьох школах, як вказують архівні матеріали, заняття проводилися в дві й навіть три зміни. Хоча, шкільні приміщення не були оснащені вентиляційними системами і були непристосованими до змінних занять [38, с. 38].

Однак тільки шляхом встановлення змінності навчання вдавалося подолати проблему тісноти в школі і добитися більш-менш допустимою шкільною гігієною коефіцієнту щільності в класних кімнатах. Ступінь забезпечення шкільними приміщеннями учнів УСРР в цілому розподілявся таким чином: близько 1 $м^2$ припадало на 42% учнів, від 1 до 1,24 $м^2$ – 25%, 1,25 $м^2$ і більше, відповідно 33% школярів [12, с. 43]. Отже, біля половини учнів навчалися в умовах далеких від норми, встановленої шкільною гігієною з розрахунку на кожного учня в 1,5 $м^2$.

Непридатність приміщень або їх відсутність, неприпустимі санітарні умови, які призводили до епідемій хвороб, були причинами того, що навчання учнів проводилося з перервами. Стан приміщень трудових шкіл не міг не відбиватися на здоров'ї дітей та учителів.

Таким чином, складні економічні, соціально-політичні процеси 20-х – початку 30-х рр. XX ст. негативно позначилися на всій системі освіти. Механізми забезпечення фінансування загальноосвітньої школи мали політико-адміністративний характер. Залишковий принцип фінансування був основною перешкодою у своєчасній її відбудові, спричинив відставання матеріально-технічної бази навчальних закладів від реальних потреб. Тому досвід 20-х – початку 30-х рр. XX ст. засвідчує, що усунення недоліків у роботі загальноосвітніх закладів неможливе без покращення їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Тут вкрай необхідні значні державні асигнування, а також залучення альтернативних джерел фінансування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 318, оп. 1, спр. 1403. – 143 арк.
2. Курило В.М., Шепотько В.П. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В.М. Курило, В.П. Шепотько – К.: Деміур, 2006. – 432 с.
3. Україна. Стат. щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.
4. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф. Р-31, оп. 1, спр. 112, – 218 арк.
5. Культурне будівництво Української РСР: Стат. довідник. – К.: Рад. школа, 1940. – 203 с.
6. На шляху до загального навчання // Вісті. – 1925.– 19 лип. – С.2.
7. Украинская советская энциклопедия. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. – Т. 11. – Кн. 2. Украинская Советская Социалистическая Республика. – 515 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 20, спр. 4203, – 86 арк.
9. ДАЖО, ф. Р-153, оп. 1,спр. 57, – 168 арк.
10. Карась А. Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років / А. Карась // Наук. зб. Укр. Вільного ун-ту. – Мюнхен, 1992. – С. 219-246.
11. Шумський О. Загальне навчання на Україні та його перспективи: Доклад / О. Шумський // Вісти ВУЦВК. – 1926. – 20 лист. – С. 2.
12. Всеобщее обучение, ликвидация неграмотности и подготовка кадров: Стат. очерк. – М.: Планхозгиз, 1930. – 164 с.
13. Державний архів Київської області, ф. Р-1212, оп. 1, спр. 110. – 36 арк.
14. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 280. – 237 арк.
15. Про перебіг шкільного будівництва: Постанова Колегії НКЮ з 9 серпня 1932 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №54. – С. 1-3.
16. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 7. – 232 арк.
17. ЦДАВО, ф.166, оп. 5, спр. 669. – 26 арк.
18. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-254, оп. 1, спр. 142. – 104 арк.
19. ДАВО,ф. Р-384, оп. 1, спр. 15. – 47 арк.
20. ДАВО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 151. – 262 арк.
21. ДАЖО, ф. Р-1123, оп. 1, спр. 35. – 126 арк.
22. ДАВО, ф. Р-254, оп. 1, спр. 803. – 270 арк.
23. ДАВО, ф. Р-6, оп. 1, спр. 36. – 184 арк.
24. ДАВО, ф. П-31, оп. 1, спр. 438. – 30 арк.
25. Стронський Г.Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-ті роки / Г.Й. Стронський– Тернопіль, 1992. – 63 с.
26. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О.Б. Слуцький – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 209 с.
27. Скрипник М.О. Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на X з'їзді КП(б)У / М.О. Скрипник // Рад. освіта. – 1928. – №2. – С. 14-32.

28. ЦДАВО, ф. 27, оп. 4, спр. 855.– 23 арк.
29. Скрипник М.О. Завдання робітництва у загальному навчанню / М.О. Скрипник // Ком. освіта. – №1. – 1931. – С. 5-17.
30. ЦДАВО, ф. 27,оп. 4, спр. 878.– 21 арк.
31. ДАВО, ф. Р-384, оп. 1, спр. 15.– 47 арк.
32. ДАВО, ф. П-29, оп. 1, спр. 620, – 193 арк.
33. ЦДАВО, ф. 27, оп. 8, спр. 415. – 154 арк.
34. ЦДАВО, ф. 27, оп. 6, спр. 280. – 237 арк.
35. ЦДАВО, ф. 27, оп. 6, спр. 284. – 17 арк.
36. ЦДАВО, ф. 27, оп. 9, спр.1200. – 82 арк.
37. ЦДАВО, ф. 27, оп. 10, спр. 1164. – 72 арк.
38. Федотова О. Про санітарний мінімум у школі / О. Федотова // Ком. освіта. – 1932. – №3. – С. 37- 41.

Николина И.И. СОСТОЯНИЕ ШКОЛЬНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ ПОМЕЩЕНИЯМИ В УССР В 20-Х - НАЧАЛЕ 30-Х ГГ. XX СТ.

В статье исследуется финансовое обеспечение сферы образования как из государственного, так и местного бюджетов, особенности строительства общеобразовательных учреждений и их ремонта, открытие школ и обновление их материально-технической базы в УССР 20-х - начале 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: общеобразовательная школа, всеобщее обязательное обучение, школьное строительство, ремонт школьных помещений.

Nikolina I.I. STATE SCHOOL CONSTRUCTION AND PROVISION OF COMPREHENSIVE SCHOOLS IN THE USSR IN THE 20S – EARLY 30S OF THE XX CENTURY.

The paper investigates the financial support of the education sector from both the public and local budgets, especially the construction of educational institutions and their repair, opening of schools and updating of their material and technical base in the Ukrainian SSR in the 20s - early 30-ies of the XX century.

Key words: secondary school, universal compulsory education, school construction and repair of school buildings.

УДК [94:323.15](477) «192»

Н.П. Кузьмінець

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ ТА ЇХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК У 1920-І РР. XX СТ.

В статті аналізується стан національної меншини в Україні в 20-ті рр. XX ст. Розглядається її розвиток, освітнє та культурне становище, аналізується національна політика радянської влади.

Ключові слова: національна меншина, радянська влада, національна політика, освіта, культура.

В період розвитку незалежної Української держави проблема надійного захисту національних меншин стала пріоритетною. Україна є поліетнічною державою, до складу якої входять різні за походженням і ступенем соціально-економічного та культурного розвитку етнічні спільноти. Етнонаціональна політика має забезпечити сприятливі умови для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин. Вивчення історії національних взаємин на різних етапах розвитку держави є однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки. І тому зараз існує необхідність звернутися до досвіду (позитивного і негативного) попередніх часів, зокрема до 20-х рр. XX ст., коли були створені необхідні умови освітнього і культурного розвитку нацменшин. На території сучасної України мешкають, крім українців, понад 130 етносів і надбання попередньої доби є важливим для етнополітичного ренесансу в середовищі національних меншин.

Вітчизняну історіографію з даної теми можна умовно поділити на декілька етапів, перший з яких: 1920-ті – перша половина 30-х років. Публікації цього періоду характеризуються агітаційно-пропагандистською спрямованістю, мають описово-інформативний характер. Національні проблеми в них розглядаються крізь призму політичних завдань диктатури пролетаріату і тому набули значного викривлення [1]. З середини 30-х років

процес дослідження національних меншин, в тому числі їх освітньо-культурного життя, різко уповільнився. Етнічні меншини як об'єкт дослідження історичної думки на тривалий час зникли з поля зору [2]. І лише в період незалежності України дослідження історії національних меншин в УСРР виходить на якісно новий рівень. Головною особливістю даного періоду історіографії є відречення вітчизняних науковців від марксистсько-ленінської методології і партійно- класового підходу до аналізу суспільних явищ, широке використання заборонених в радянські часи документів,особливо архівних. Велике значення для переосмислення суспільно-політичного розвитку України та політики більшовиків щодо нацменшин у 20-і рр. XX ст. мають праці вітчизняних істориків С. Кульчицького, В. Даниленка, В. Гриневича, Б. Чирка, Л. Якубової, В. Мазура, с. Чорного та ін. [3] Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкриті в працях І. Балуби, Т. Єременко, І. Кулинича, Н. Кравець, В. Євтуха [4]. Приведений історіографічний аналіз свідчить про певні здобутки українських істориків в дослідженні стану національних меншин в означений період, однак їх культурне і освітнє життя висвітлено все ще недостатньо.

Мета і завдання даного дослідження полягають в тому, щоб показати стан національних меншин і їх культурне і освітнє життя в Україні у 1920-і рр.

У 1920-х роках Україна була багатонаціональною республікою із значною питомою вагою національних меншин. Прослідкувати національний склад її населення в цей час дають можливість результати міських переписів в 1920 і 1923 рр., особливо дані всесоюзного перепису 1926 року. В Україні, згідно даного перепису, проживало 29 млн. 200 тис. чол., з них 23,6 млн. (81,5 %) в сільській і 5,3 млн. (18,5 %) у містах. Українці становили 23,1 млн. чол., що складало 80,1%, національні меншини – 5,8 млн. чол. або 19,9% загальної кількості населення [5,с.28]. Найбільш чисельною нацменшиною було російське населення, яке згідно даного перепису становило 2,6 млн. чол. Росіяни переважно зосереджувалися у Луганській окрузі – 37%, Мелітопольській – 23%, Глухівській – 21 %. До однієї з багаточисельних нацменшин належали євреї, загальна кількість яких за переписом 1926 р. становила 1,5 млн. чол. або 5% від усього населення України. Чільне місце у національному складі посідали поляки, яких за даними перепису 1926 р. в Україні проживало 476,4 тис. чол. (1,64% всього населення республіки). Менш чисельним, в порівнянні з російським, єврейським і польським населенням, було німецьке. У 1926 р. в Україні налічувалося 326 тис. чол. німецької національності. Найбільше їх проживало в Одеській, Катеринославській, Донецькій і Волинській губерніях. Компактно в Україні проживали молдавани, особливо в Одеській і Подільській губерніях. За переписом 1926 р. в Україні було 270,1 тис. молдаван (0,9% від усього населення України). Крім вищезгаданих нацменшин, в Україні проживали 104,6 тис. греків (0,4%), 92 тис. болгар (0,3%), 75,8 тис. чол. білорусів (0,3%), татари (22,2 тис. чол.), цигани (13,5 тис. чол.), вірмени (10,6 тис. чол.), латиші (9,1 тис. чол.), литовці (67 тис. чол.). албанці (3 тис. чол.), караїми, естонці, грузини, мордвини, чуваші та ін. [6, с. 15,41,52,64,83].

В основу політичної лінії правлячої більшовицької партії щодо нацменшин ставилося завдання якнайшвидше радянізувати населення шляхом утвердження ідей інтернаціоналізму, викорінення націоналізму і клерикалізму, насадження нової культури, яка б базувалася на ідеологічних засадах і відповідала б завданням соціалістичного будівництва. Соціалізм вбачався суспільством, метою якого було не тільки зближення але й злиття націй. Підготувати ж умови для цього можливо лише шляхом попереднього вирівнювання соціально-економічного і культурного розвитку народів, що може відбутися завдяки допомозі тих народів, які пішли вперед у своєму розвитку. Більшовики вважали, що національне питання є другорядним, що національна держава є тимчасовим явищем на шляху до всесвітнього союзу націй і народностей.

Формування поглядів на національне питання і його складову політику щодо нацменшин, ставлення до нього як до політичної проблеми у більшовиків проходило разом з розвитком самої партії. Політика керівництва більшовиків в даному питанні була досить суперечливою і непослідовною. Її метою було забезпечити у кінцевому підсумку формування на базі інтернаціональної єдності всіх націй і народностей нової історичної спільноти радянського народу.

Проводячи досить жорстку політику, спрямовану на залучення населення національних меншин до будівництва соціалізму, радянська влада змушена була робити в умовах нової економічної політики і коренізації й певні позитивні кроки в справі лібералізації їх

національного життя. Зокрема, слід позитивно означити в цьому плані створення на основі постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і сільрад» у місцях компактного зосередження представників нацменшин окремих національних адміністративно-територіальних одиниць. Наприкінці 20-х років в Україні існували: 8 російських національних районів, 7 німецьких, 3 болгарських, 3 грецьких, 1 польський та 3 єврейських. На території національних районів і поза їх межами діяли 1122 національні сільради, з них 450 російських (в тому числі 41 селищна), 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська, 45 болгарських, 30 грецьких, 16 молдавських, 12 чеських, 4 білоруських, 3 албанських і 2 шведських [7,с.47]. Національні сільради становили 8% від їх загальної кількості в Україні. Серед селищних рад єврейських було 32,4%, російських – 23,0% [8,с.17]. Незважаючи на те, що створені національні райони, сільські і селищні ради в економічному відношенні були досить слабкими і не мали достатніх коштів для функціонування шкіл, лікарень, закладів культури, за певної допомоги центральних органів влади вони позитивно впливали на активізацію національного життя, формування самобутнього укладу життя різних етнонаціональних груп.

За умови відсутності у національних адміністративно-територіальних органах належних коштів і засобів для повноцінного розвитку освіти і культури нацменшин основний тягар мусила взяти на себе держава, можливості якої були, у свою чергу, вкрай обмеженими. Розвиток національної освіти супроводжувався істотними труднощами: нестача учительських кадрів і їх слабка підготовка, не вистачало коштів і навчальних приміщень, брак відповідної методичної літератури, підручників тощо. Часто траплялося так, що вчителі зовсім не мали спеціальної педагогічної підготовки, а приймалися на посаду лише завдяки володінню національною мовою. За браком асигнувань на потреби освіти, учителі, у багатьох випадках, утримувалися коштом місцевого населення.

Потреба в кваліфікованих кадрах для роботи серед етнічних меншин сприяла зростанню мережі установ спеціальної педагогічної освіти. У 1926-27 навчальному році в Україні діяли 3 єврейських. 1 польський, 2 німецьких, 1 болгарський, 2 російських педагогічні технікуми. Крім них, було відкрито ряд навчальних закладів, які готували фахівців різних господарських спеціальностей для нацменшин. Так, у 1929 р. з національною мовою навчання діяло 24 індустріальних технікумів, з них 20 єврейських, 2 польських і 2 німецьких, 27 сільськогосподарських технікумів, з них 3 з російською мовою навчання, 5 – єврейською, 4 – польською, 4 – німецькою, 4 – болгарською, 1 – грецькою, 1 – греко-татарською і 3 змішані. Окрім технікумів, діяли польський інститут народної освіти, Одеський німецький інститут народної освіти, Ново-Полтавський єврейський інститут єврейської культури при ВУАН, 5 єврейських відділень при різних вищих навчальних закладах, 5 німецьких, 1 болгарська, 2 грецькі сільськогосподарські школи; 15 єврейських, 1 польська, 1 німецька технічно-професійні школи та інші вищі і середні навчальні заклади, де навчання велося мовами національних меншин [9,с.64].

На кінець 20-х років успіхи політики розбудови освіти національних меншин в УСРР були очевидними. Якщо серед українського населення початкову школу в 1928/29 навчальному році відвідувало 77,4 дітей, то в середовищі великих національно-етнічних груп, таких як росіяни, євреї, німці, поляки, греки відповідний показник сягав майже 100%, болгар – 87%, молдован – 70% [10,с.30]. Багато було зроблено для забезпечення дітям можливості навчатися рідною мовою. Цей показник неухильно зростав, хоча проблема повного забезпечення національномовного навчання з різних причин так і не була вирішена. Так, в 1928/29 навчальному році не рідною мовою навчалися 23,8% росіян, 36,1% євреїв, 38,2 поляків, 6,6% німців, 10,9% болгар, 80,3% греків [10, с. 30].

Лібералізація національного життя в умовах нової економічної політики сприяла розширенню мережі культурно-освітніх установ. Динаміка їх зростання у другій половині 20-х рр.. незаперечно свідчить, якого розмаху досягла робота у цій галузі національно-культурного життя національних меншин. Якщо у 1925 р. було 9 клубів, 50 сільбудинків, 252 хати-читальні, 60 бібліотек, 122 червоних куточків, то вже в наступному році кількість клубів зросла до 85, сільбудів – 150, хат-читалень – 441, бібліотек – 213, червоних куточків – 235 [8, с. 114]. Лише на Одещині в цей час серед національних меншин працювало 22 німецькі хати-читальні, 9 німецьких сільських будинків, 9 єврейських хат-читалень, по 4 болгарських хати-читальні і сільських будинків, 2 молдавських сільських будинків. В цей час в Одесі відкривається і

польський клуб. Для його діяльності Іллічівська сільрада тільки в 1929 р. виділила 20 тис. крб. і зробила необхідні ремонтні роботи. В 1926 р. в м. Одесі розпочав роботу будинок єврейської культури, що проіснував до 1935 р. Він зіграв значну роль у популяризації єврейської культури, організації краєзнавчої роботи. Одночасно з цими закладами відкривається інтернаціональний клуб народів Заходу і Сходу, який проводив роботу серед представників 13 національностей, які проживали в Одесі [11, арк. 136].

Важливою подією в культурному житті польського населення було відкриття в середині 20-х рр. Польського інституту соціального виховання, Центральної польської бібліотеки, Польського центрального робітничого клубу, Інституту польської культури та польської драматичної студії в м. Києві. Польською мовою в Україні видавалася газета «Серп» та журнали «Глас молодежі», «Штандар піонера», діяло видавництво «Трибуна» [6, с. 53].

В 1925 р. в Україні був заснований Державний єврейський театр у Харкові. В наступні роки було утворено ще 7 єврейських театрів. Мовою ідиш видавалися газети «Дер Штерн», «Ідішер Пойер», «Ді роте Надл» та інші [12,с.41].

Значний внесок у дослідження історії ії культури національних меншин зробили наукові установи України, зокрема, Гебраїстична комісія, утворена в 1919 р. в структурі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) за підтримки відомого українського історика, академіка Д.І. Багалія. Як свідчать документальні матеріали,згадана комісія серед своїх першочергових завдань вбачала виявлення і вивчення пам'яток, пов'язаних з історією українського єврейства. Зусиллями науковців була підготовлена детальна картотека усіх наявних відомостей про історію і культуру євреїв в Україні [12, арк. 57]. Важливою сторінкою історії культури національних меншин України стала діяльність Всеукраїнської Асоціації сходознавства, організованої в Києві 15 липня 1925 року. Зокрема, одеська філія Асоціації, очолювана професором О. Томпсоном, всебічно досліджувала історію і тогочасний стан грецького і молдавського населення регіону, підготувала чимало оригінальних наукових розвідок.

Отже, як і кожний суспільний процес, культурно-освітня політика радянської влади щодо національних меншин у 20-ті рр. XX ст., як і практика її реалізації, мала як досягнення, так і прорахунки та недоліки, як своїх прибічників та ентузіастів, так і противників. Проте успіхи розбудови національної освіти і культури серед національних меншин протягом 20-х років були незаперечними. Їх правомірно розглядати як реальний поступ українського національно-культурного відродження 20-х років в цілому та кожного народу зокрема. Здобутки у розгортанні освіти і науки серед національних меншин відкривали сприятливі перспективи на подальший розвиток національної культури іноетнічного населення УСРР, їх національно-культурне відродження. Однак, з початком 30-х років політичне підґрунтя таких перспектив було знищене. В результаті ідеологічного наступу на етнонаціональну культуру більшість організацій, які опікувалися нею, перестали існувати і на середину 30-х років стали політичним додатком, який сумлінно обслуговував політичні завдання більшовиків, а їх керівники були репресовані.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Національні меншини на Україні. - Х.: ЦСУ УСРР, 1925; Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР /А. Буценко.–Харків: Видання ОРГІНСТРУ ВУЦВК, 1928. – 78 с. Левітан М. Освіта національних меншостей / М. Левитан // Шлях освіти. – 1927. - № 10. – С. 35-47; ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Х., 1928; Стан нацменшостей на Україні // Будівництво Радянської України: Збірник. Вип. 2. Господарське та культурне будівництво. – Харків: Держвидав України, 1928. – 32 с.; Полоцький О. Культурна п'ятирічка України /О. Полоцький. – Харків: Держвидав України, 1930. – 51 с.; Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине /А.Б. Глинский. – Харьков-Киев: Центриздат, 1931. – 77с.

2.Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти/ С.К. Гутянський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 108 с.; Бачинський П.П. Керівництво КП(б)У процесом українізації народної освіти в 1917 – 1927 рр./ П.П. Бачинський// Наук. прац. з істор. КПРС.– К., 1965. – Вип. 5. – С. 50- 58.

3.Кульчицький С.В., Гриневич В.А., Даниленко В.М., Лисенко О.С. Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3-х т. Т.2. Радянський проект для України/ С. В. Кульчицький, В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, О.С. Лисенко. – К.: Наукова думка, 2004. – 531 с.; Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30-і роки XX століття)/ Б.В. Чирко. - К.: Асоціація «Україно», 1995. – 214 с.; Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.)/ Л. Якубова.- К.: НАН України. Інститут історії України, 2006. – 507 с.; Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку

національних меншин України (1920-1929): Порівняльний аналіз/В.М. Мазур. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999. – 155с.; Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник./ С. Чорний. – К.: Картографія, 2001. – 86с.; Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки: історико-картографічний атлас/ Упорядник М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 91 с.; Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.: Полюс, 2000. – 447с.

4.Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20-30 рр. ХХ ст.: дис…. канд. іст. наук: 07.00.01/ І.А. Балуба. – К., 1997. – 30с.; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст./Т.І. Єременко. – К.: Інститут історії України, 1994. – 74 с.; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні/ І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 271 с.; Євтух В.Б., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні. 20-30-ті роки ХХ ст./ В.Б Євтух, Б.В. Чирко, с. П. Пишко. – К.: Інститут історії АН України, 1994. – 244 с.

5.Короткі підсумки перепису населення України 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. - Х.: Центральне статистичне управління, 1928. – 210 с.

6.Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки. Історико-картографічний атлас. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 91 с.

7.ВУЦВК. Друга Всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин 27-30 листопада 1930 р.: Стенографічний звіт та постанови. – Москва-Харків-Мінськ: Центрвидав, 1930. – 160 с.

8.Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз/В.М. Мазур. – Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999.-155с.

9.Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине/А.Б. Глинский. – Харьков-Киев: Центриздат, 1931. – 77 с.

10.Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація/ Л.Д. Якубова// УІЖ. – 1998. - № 6. – С. 22-36.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.166, оп.9, спр. 1421.

12.ЦДАВО України, ф. 166, оп.2, спр. 457.

Кузьминец Н.П. НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНЬШИНСТВА УКРАИНЫ И ИХ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В 20-е гг. XX В.

В статье анализируется состояние национальных меньшинств в Украине в 20-е гг. XX в. Рассматривается их историческое развитие, образовательное и культурное положение, анализируется национальная политика советской власти

Ключевые слова: национальная меньшина, советская власть, национальная политика, школа, культура.

Kuzminets N.P. NATIONAL MINORITIES of UKRAINE AND THEIR CULTURAL AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT IN the 20s of the XX CENTURY

The article analyzes the state of the national minorities of Ukraine in the 20-ies of the XXth century. Their historical development, educational and cultural position are considered. National policy of the Soviet power is analyzed.

Key words:, national minority, the Soviet government , national policy, education, culture.

УДК 947.084.3/6 (477.82)

Я.М. Мартинюк

ПІДТРИМКА ОСВІТИ ОРГАНАМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена дослідженню інституту територіального самоврядування, котрий функціонував на Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). На основі аналізу опублікованих і архівних джерел, наукової літератури, охарактеризовано деякі аспекти діяльності органів самоврядування у сфері підтримки освіти населення краю. Проаналізовано помилки та прорахунки у роботі самоуправ, виявлено регіональні особливості. У результаті проведеного дослідження зроблено відповідні висновки та узагальнення.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, гміна, повіт, сеймик, магістрат.

Незважаючи на всілякі законодавчі обмеження та загалом несприятливу економічну ситуацію в Другій Речіпосполитій, а також слабке фінансування державою самоврядних установ, доробок їх праці у важливих сферах соціально-економічного розвитку Волинського воєводства був досить вагомим. Досвід роботи самоуправ саме в цих галузях є особливо цінним та актуальним в наш час, коли налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення. Здійснений самоуправами доробок й набутий досвід у освітній сфері не втратили свого значення і в наш час.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з діяльністю інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речіпосполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. В сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, присвячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування. Особливу цінність становлять монографічні дослідження А. Айненкеля, А. Лучака, Р. Шведа [1; 2; 3]. Окремо можна виділити групу праць, у яких висвітлюється діяльність органів міського і територіального самоуправління та їх особливості в інших регіонах Другої Речіпосполитої [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Вміщений в них науковий матеріал дає можливість зробити порівняльний аналіз методів та напрямів роботи самоуправ на території різних польських воєводств.

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині в міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання. З огляду на зазначене, автор має за мету висвітлити окремі аспекти роботи самоврядних установ, виконуваної у сфері освіти місцевого населення.

Отже, чималу увагу самоуправи приділяли вирішенню такої проблеми, як підвищення освітнього рівня населення воєводства, хоча безпосередньо самоврядування не було відповідальним за стан його загальної початкової освіти. Окрім сеймиків та повітових відділів існувала незалежна шкільна рада – інституція, спеціально створена для вирішення проблем освіти та шкільництва краю. З цією ж метою на території Волинського воєводства за розпорядженням міністра віросповідань і публічної освіти 3 травня 1922 р. було створено шкільний округ з центром у Луцьку [10, арк. 29]. З 1 грудня 1922 р. місце перебування куратора було переведено в Рівне [11, арк. 6]. Однак, незважаючи на те, що керівництво освітою здійснювалось переважно на державному рівні, «власне з громадських доходів самоуправи, в яких українське населення бере головну участь на даному терені, – підкреслювала в 1938 р. газета «Волинське слово», – вони могли б в дуже значній мірі підтримати українське шкільництво та розбудувати таке потрібне на Волині фахове шкільництво. Українське шкільництво, що все більше розростається, відчуває негайну потребу будови відповідних будинків і сталої систематичної фінансової допомоги» [12, с. 4].

Згідно із законами «Про створення і утримання загальних шкіл» та «Про будівництво загальних шкіл» від 17 лютого 1922 р., до обов'язків гмінних самоуправ належало раціональне використання виділених державою коштів на забезпечення шкіл необхідними приміщеннями та кваліфікованими вчительськими кадрами [13, с. 28]. Наприклад, у 1933 р. повітове самоврядування отримало дозвіл державної адміністрації на відкриття в Горохові філіалу Луцької гімназії, але з тією умовою, що будівництво помешкання для навчального закладу фінансуватиме самоуправління. Вклад повітового союзу самоврядування в спорудження будівлі становив 16 617 злотих. Одночасно стараннями працівників самоуправ у 1938 р. було отримано згоду міністерства релігійних визнань та освіти на відкриття в цьому ж місті при підтримці самоврядування природничого ліцею [14, арк. 118].

Окрім того, законодавство зобов'язувало гміни постачати навчальним закладам спеціальне обладнання, письмове приладдя, забезпечувати їх опалення та освітлення. Самоуправи також несли відповідальність за належний санітарний стан шкіл.

Досить часто утримання працівників освіти здійснювалось за рахунок гмін. Кваліфіковані вчительські кадри, згідно із законодавством, отримували від останніх земельні наділи розміром близько 2 моргів. У тому випадку, якщо гміна не мала земельної власності,

держава сплачувала вчителям грошовий еквівалент її вартості. Забезпечення вчителів житлом (з умовою сплати його чиншової вартості) також належало до обов'язків гмінних самоуправ [13, с.197].

На практиці гміни не обмежувались виконанням лише передбачених законодавством обов'язків і, як правило, з огляду на скрутне становище шкільництва краю, добровільно несли значно більші витрати. Видатки на освіту, які передбачалися в щорічних бюджетах гмінних органів самоврядування, були обов'язковими, в протилежному випадку примусово вносились до бюджетів повітовими відділами. Натомість вільне користування цими коштами не належало до компетенції органів гмінного самоуправління. Вони передавались у розпорядження воєводського шкільного нагляду. Останній був незалежним органом, не пов'язаним із самоврядуванням. Це спричинювало певні тертя та суперечності між ними, що в цілому негативно відбивались на освітній справі.

Будівництво шкіл велось особливо з великим розмахом у 1930-х рр. Про це може свідчити той факт, що в 1930–1932 рр. завдяки фінансуванню гмінними самоуправами та при допомозі державних кредитів було побудовано два нових та відремонтовано одне приміщення для початкових шкіл у Горохівському повіті. Але це, звичайно, не задовольняло зростаючих потреб населення і тому в 1934 р. у сільських гмінах цього повіту було проведено акцію добровільних вкладів мешканців на будівництво шкіл, внаслідок чого було зібрано понад 113 тис. злотих, що сприяло новому плановому будівництву шкільних приміщень. Результатом було те, що вже до 1939 р. в Горохівському повіті було зведено 99 нових шкіл, вартість будівництва котрих становила 770305 тис. злотих. Усього ж на цей час навчання проводилось у 233 шкільних приміщеннях, 158 з яких були власністю гмін цього повіт [15, с.100]. У 1934–1938 рр. у Дубнівському повіті відкрито 50 нових шкільних приміщень. Витрати на їх будівництво становили 1,2 млн. злотих. У Луцьку лише в 1939 р. було введено в дію 6 нових приміщень для навчальних закладів [16, с. 28].

При будівництві шкіл, що було обов'язком усієї гміни, а не окремих громад, дотримувалась строга черговість, що встановлювалась повітовою шкільною радою. В цій справі не лише держава надавала самоуправам грошову допомогу у формі різноманітних дотацій (як правило, в розмірі 50% вартості будівництва), а й велику роль відігравали позики, котрі надавало самоуправам Товариство підтримки будівництва загальних громадських шкіл, а також добровільні пожертвування населення воєводства [15, с.100].

У позашкільній освіті діяльність самоврядування, зокрема повітового, набувала переважно форм фінансування культурно-освітніх громадських організацій. Це ж стосувалось і професійної освіти. Майже всі сеймики надавали фінансову підтримку різного роду сільськогосподарським союзам, гурткам і товариствам. Деякі повітові союзи самоуправління проявляли ініціативу в цьому напрямку та розвивали самостійну діяльність, наприклад, власним коштом утримували фахівців-інструкторів – спеціалістів з різних галузей господарства: рільничих, паркових, шкільних і т.п. [16, с. 95].

До обов'язків самоврядування належало й піклування про належний освітній рівень власних працівників. Значну роль тут зіграли спеціальні шеститижневі курси, котрі щорічно влаштовувались воєводським управлінням, та п'ятимісячні курси, які організовувались вищим навчальним закладом комунальної адміністрації у Варшаві (Studjum Administracji Komunalnej (SAK). Загалом у 1930 р. на подібних шеститижневих курсах навчалось 50 слухачів, а в 1931 р. – 55. Всього на п'яти щорічно проведених воєводським управлінням курсах для працівників самоврядування було підготовлено 230 спеціалістів: помічників бургомістрів, канцеляристів і т.п., а на VII-VIII курсах у Варшаві, котрі відбулися в 1930 р. було всього 23 слухачі з Волині, виключно працівники повітових та міських самоуправ, а також гмінні писарі та їх помічники. Отже, кількість працівників самоуправ, котрі отримали спеціальну освіту за такий незначний період часу, була досить значною, а їх праця у повітових союзах самоврядування, за словами волинського воєводи Г.Юзевського, була «безперечно помітною і плідною» [17, арк. 2].

Досить важливою ділянкою освітянської роботи самоуправ була організація бюро правових порад. Ця справа мала важливе значення саме для Волинського воєводства, в період його правового становлення як частини Другої Речіпосполитої та самоусвідомлення населення краю як громадян польської держави: «Коли щохвилі створюються нові закони, коли досить часто змінюються правові приписи, в цьому правовому лабіринті важко зорієнтуватись навіть освіченій людині, не те що населенню, цілком зайнятому лише фізичною працею» [16, с. 97].

Особливо відчутною була необхідність у наданні порад у галузі адміністративного права та державної податкової системи.

Ряд конкретних обов'язків було покладено на повітові союзи самоврядування законом від 9 липня 1920 р. «Про народні рільничі школи» [18, с. 162]. Ці навчальні заклади організовувались і для жінок-селянок. Так, було створено у 1931 р. жіночу рільничу школу в селі Охлопові Горохівського повіту. В ній щорічно навчалось близько 45 майбутніх молодих сільських господинь [15, с. 37].

Загальний аналіз праці на Волині у міжвоєнний період органів як міського, так і територіального самоврядування дає можливість виділити ряд її найбільш характерних рис та особливостей.

По-перше, позбавлені законодавством можливості серйозного впливу на політичне життя краю самоуправи покликані були вирішувати найактуальніші соціально-економічні проблеми. Підтримка сільського господарства і промисловості, ремесла і торгівлі, широкомасштабне міське будівництво і спорудження мережі доріг – ось далеко не повний перелік тих завдань, котрі ставили перед собою й успішно виконували самоврядні інституції з метою піднесення економічного рівня відсталого у господарчому відношенні регіону.

По-друге, здійснювати широке коло своїх обов'язків органам самоврядування доводилось у досить важких умовах, ускладнених глибокою економічною кризою, наростаючою інфляцією, нерівномірним надходженням державних інвестиційних вкладів, а понад усе – прагненням польського уряду обмежити фінансову незалежність самоуправ, що особливо яскраво проявилось у його податковій політиці. Однак, незважаючи на перелічені вище перешкоди, органи самоврядування у міжвоєнний період проявляли досить активну підприємницьку ініціативу і проводили власну господарську діяльність. Це надавало їм можливість не лише власними силами утримувати необхідний штат працівників, самостійно фінансувати більшість проектів із запланованої програми праці, але й здійснювати необхідні капіталовкладення в такі галузі, що безпосередньо не належали до їх компетенції, наприклад, освіту та медицину.

По-третє, державні інвестиції у розвиток Волині в тому розмірі, в якому вони надходили у 1920–1930-х рр., не забезпечували зростаючих потреб регіону, особливо це стосувалося його соціальної сфери. Саме тому фінансова підтримка загальної початкової освіти, діяльність щодо підвищення рівня медичного обслуговування населення воєводства та санітарного стану його міст та сіл, опіка над тими мешканцями краю, котрі особливо її потребували, значною мірою здійснювались органами самоврядування. Їх доробок у цих галузях є вагомим, а досвід – особливо цінним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ajnenkiel A. Polskie Konstytucje / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1982. – 234 s.
2. Łuczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronictw ludowych 1918–1939 / A. Łuczak. – Warszawa, 1973. – 145 s.
3. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządow terytorialnych w latach 1919–1939 / R. Szwed. – Częstochowa, 1993. – 133 s.
4. Antczak S. Samorząd miejski Poznania w latach 1919–1933 / S. Antczak // Kron. M. Pozn. – 1996. – № l. – S.288-300.
5. Heliasz A. Uslrój samorządu miejskiego w Galicji i w b. zaborze pruskim u progu II Rzeczypospolitej / A. Heliasz // Dzieje Najnowsze. – 1973. – S.15-20.
6. Chojecka E. Śląskie tradycje samorządowe / E. Chojecka // Myśl Protestantska. – 1997. – № 1. – S.25-31.
7. Marczuk J. Rada Miejska i Magistrat Lublina 1918–1939 / J. Marczuk. – Lublin, 1984. – 125 s.
8. Nartonowicz-Kot M. Oblicze polityczne samorządu miejskiego Łodzi w latach 1919–1939 / M. Nartonowicz-Kot // Rocznik Łodzki. – T.XXXI. – 1982. – S.102-103.
9. Dalecki M. Ustrój samorządowych władz miejskich Przemyśla w latach 1918-1939 / M. Dalecki // Rocznik Przemyślowy. – 1997. – T.33. – S.73-80.
10. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф.454., оп.1, спр.54. – 126 арк.
11. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф.30, оп.20, спр.836. – 204 арк.
12. Волинське слово. – 1938. – 3 липня.
13. Wakar W. Zagadnienia samorządu w Rzeczypospolitej odzyskanej / W. Wakar. – Warszawa, 1924. – 165 s.
14. ДАВО, ф.46, оп.6, спр.686. – 156 арк.
15. Powiat Horochowski. Jego możliwości i potrzeby. – Horochow: Nakładem wydziału powiatowego w Horochowie, 1939.

16. Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy / M. Jaroszyński. - Warszawa: Towarzystwo wydawnicze «Ignis», 1923. – 142 s.
17. ДАВО, ф.46, оп.9-а, спр.349-а. – 147 арк.
18. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1920. – №62. – Poz.398.

Мартынюк Я.Н. ПОДДЕРЖКА ОБРАЗОВАНИЯ ОРГАНАМИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ВОЛЫНИ В ПЕРИОД МЕЖДУ ДВУМЯ ВОЙНАМИ.

Статья посвящена исследованию территориального самоуправления на Волыни в период между двумя мировыми войнами (1921-1939 рр.). На основании анализа изданных и архивных источников, а также научной литературы, дана характеристика некоторых аспектов деятельности органов самоуправления в сфере поддержки образования местного населения. Отмечены ошибки и просчеты в исполняемой самоуправлением работе, проанализированы ее региональные особенности. В результате проведенного исследования сделаны соответствующие выводы и обобщения.

Ключевые слова: Волынское воеводство, территориальное самоуправление, гмина, сеймик, повит, магистрат.

Martyniuk Y.M. SUPPORT OF EDUCATION BY THE LOCAL SELF-GOVERNING BODIES IN VOLYN DURING THE PERIOD BETWEEN THE WARS.

The article is dedicated to the investigation of the institute of the local self-governing, which functioned in Volyn during the period between the wars (1921-1939). It summarizes scientific literature, published and archival source and characterizes certain aspects of self-government activities in support of local education. The author analyzed mistakes and errors in the self-government, reveals its regional features, and makes proper conclusions and generalizations.

Key words: Volyn principality, local self-governing, gmina, povit, sejm, magistrate.

УДК [94: 061.2] (477) «192 / 193»

О. О. Стадник

ПРОФСПІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ КОМУНІСТИЧНОГО ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

В роботі, на основі опублікованих і неопублікованих джерел, висвітлено діяльність профспілкових організацій в Україні в роки нової економічної політики на початку 30-х рр., та подано їх коротку характеристику. Автор показує процес перетворення профспілок в придаток командно-адміністративної системи, яка складається в 20-х – 30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: профспілки, робітники, законодавство, захист, нова економічна політика (НЕП), економічна і культурно-освітня діяльність, радянський режим.

Пріоритетним напрямком історичних досліджень в сучасній Україні стали проблеми становлення громадянського суспільства. Демократичне, правове і соціальне суспільство вимагає від держави здійснення активної послідовної політики, спрямованої на досягнення соціальної згоди, захист прав та інтересів своїх громадян, забезпечення належних умов їх праці.

Велику роль у захисті трудових прав та інтересів громадян виконують профспілки, діяльність яких спрямована на вдосконалення систем і механізмів соціального захисту своїх членів, забезпечення соціальних гарантій та максимальної ефективності у поєднанні інтересів держави і суспільства. Тому створення впливових профспілок, спроможних дієво захищати інтереси своїх працівників – невід`ємний атрибут цивілізованої держави.

З часу проголошення незалежності держава сприяє розвитку громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює належні умови для діяльності професійних об`єднань. Однак не зважаючи на те, що профспілкові організації України наразі проводять значну систематичну роботу по захисту прав та інтересів своїх працівників, ця проблема залишається достатньо гострою. У суспільстві зберігається недовіра до професійних спілок, які, декларуючи захист прав трудящих, протягом десятиріч радянської влади в дійсності обстоювали інтереси держави. Тому необхідністю стає вивчення досвіду діяльності профспілкових організацій Української республіки у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., особливо їх ролі і місця в умовах, коли закладалися підвалини радянського більшовицького режиму. Питання організації і роботи профспілок у цей період не втратило актуальності і на сьогоднішній день. Потрібно по-новому

висвітлити їх діяльність по створенню і вдосконаленню системи соціального захисту працівників, з`ясувати їх реальну, а не декларативну сутність, розкрити проблеми і суперечності у діяльності профспілкових організацій.

Питанню діяльності профспілок присвячено чимало досліджень. Історіографія питання умовно ділиться на два періоди: радянська і сучасна. Праці радянського періоду носять в цілому тенденційний характер, їм притаманний догматичний підхід до висвітлення ролі і місця профспілкових організацій у соціально-політичній системі радянського суспільства. Дослідження 20-х – 30-х рр. містять значний фактичний матеріал, насичені солідними статистичними даними. Однак головною сферою діяльності профспілок вважається виробництво, а соціальна політика, захист інтересів трудящих розглядається як другорядне. Йдеться також про активну підтримку членами профспілок офіційного політичного курсу держави [1]. У 50-х – 80-х рр. з`являються праці узагальнюючого характеру, написані у історико-партійному плані і присвячені досвіду «соціалістичних перетворень». Вони чітко підпорядковані вимогам системи, про творчі пошуки вчених не може бути й мови [2]. Істотно новий підхід щодо вивчення діяльності громадських організацій, в тому числі і професійних спілок у досліджуваний період, розпочинається з 1991 р. У них відзначено, що соціальна роль профспілок у 20-ті – 30-ті рр. була послаблена, вони перетворювалися на слухняних виконавців будь-яких наказів партії, а партія ретельно контролювала профспілкові організації, вимагаючи, щоб громадське життя в жодному разі не суперечило офіційній комуністичній доктрині [3]. Сучасні дослідники, базуючись на новій концепції політичної системи тоталітарного суспільства, розглядають різні аспекти діяльності профспілок, визначають їх роль у соціальній політиці, виробничому та культурно-освітньому житті всіх прошарків населення, механізми посилення адміністративно-партійного контролю за їх роботою [4].

Метою статті є вивчення діяльності профспілкових організацій УСРР як складової частини радянської тоталітарної системи у період її становлення, розкриття форм та методів роботи профспілок у 20-ті – 30-ті рр. XX ст., впливу ідеологізації на зміст цих громадських організацій та залежності їх функціонування від суспільно-політичних процесів.

Прийшовши до влади, більшовики за короткий час монополізували керівництво громадськими організаціями. На початку 1920-х років розпочинається процес утвердження радянського режиму. На території України насаджується нова комуністична ідеологія, що визначає подальший економічний, політичний і суспільний розвиток республіки. Важливу роль у цій системі мали відігравати професійні спілки.

У одній зі своїх праць, присвяченій міжвоєнному періоду нашої історії, с. Кульчицький на прикладі гострого протистояння між Леніним і Троцьким показує, наскільки значимими для більшовицького режиму були профспілкові організації [5, с. 98]. Вони були одними з найбільш масових громадських організацій, об`єднуючи основну частину робітників, селян, інтелігенції. На відміну від інших, які або ліквідовувались, або перетворювались в інші, мали вузьку функціональну спрямованість, профспілки постійно діяли як ланка політичної системи, що пов`язувала владу з масами.

Ленін розглядав профспілки як канал зв`язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією їх енергії та ініціативи. За допомогою цих органів можна було забезпечити партійний контроль над кожним робітником або службовцем. Але VI конференція КП(б)У, яка відбулася у грудні 1921 р., відзначила, що поряд з виконанням завдань державного і господарського будівництва та вихованням комуністичної свідомості своїх членів, профспілки мають захищати економічні інтереси працівників [6, с. 160]. Отже, профспілковим організаціям надавалися певні повноваження у сфері соціальної політики.

Попри такі наміри щодо визначення ролі профспілок в радянському суспільстві, повною несподіванкою для більшовиків стали масові добровільні виходи членів із профспілкових організацій. Зменшення чисельності членів профспілок спостерігається по всіх губерніях України. Так, у Одеській губернії їх кількість зменшилася на 65,5%, у Київській – на 42,8%, у Полтавській – на 42,5%, у Катеринославській – на 39%, у Донецькій – на 36 %. Пік масових виходів припадає на 1922 р. Якщо в липні 1921 р. членством у профспілках України було охоплено 1.473.682 чол., то у жовтні 1922 р. – 794.350 чол. Таким чином, за 15 місяців кількість членів союзів зменшилася на 46% [7, с. 62].

На тій же VI Всеукраїнській конференції КП(б)У говорилося, що «… профспілковий рух настільки виснажений, що ми фактично втратили можливість проводити комуністичний

вплив на робітничі маси…» [6, с. 111]. Не жалкували більшовицькі лідери лише за скороченням профспілок вчителів, лікарів, учених. У деяких губерніях зменшення кількості членів цих об`єднань становило близько 50%. Так, у Київській губернії вона скоротилася на 51,6%, у Полтавській – 40,7% [8, с. 30].

Однією із причин такого становища було зменшення чисельності робітників та службовців у республіці. Після семи років безперервних війн і революцій економіка України була майже повністю зруйнована. Наприклад, провідна галузь господарства Поділля – цукрова у 1921 р. виробила лише 375 тис. пуд. цукру, що становило 4% довоєнного виробництва цієї продукції [9,с. 66]. Наступною причиною скорочення був перехід до нової економічної політики та дозволу приватної власності і підприємництва. Частина промислового пролетаріату України на початку 1920-х рр. була ще тісно пов`язана з сільським господарством, прагнула до заможнішого життя і включалася у приватну торгівлю. Однак робітники залишали фабрики і заводи не лише з власної ініціативи. Внаслідок з переходом багатьох підприємств на нові економічні засади відбувалося закономірне скорочення кадрів. І, насамкінець, третьою причиною зменшення кількості членів профспілок була неувага, іноді нехтування профлідерами їх реальних потреб.

Через деякий час, з поступовим відродженням економіки у роки НЕПу, влада не тільки зуміла впоратися з профспілковою кризою, а й використати її для проведення змін у організаційно-структурній роботі самих профспілкових організацій з метою більш ефективного їх використання у соціально-економічних перетвореннях. Профспілки було перебудовано за виробничо-галузевим принципом. Тобто, усі працівники одного підприємства або установи, незалежно від професії, об`єднувалися в одну галузеву спілку. Вступ до спілки не був чітко обумовленим, що давало її керівникам можливість приймати до організації цілі трудові колективи без особистої згоди на те їх членів. На 1921 р. в Україні нараховувалося 24 галузеві спілки, які очолювали всеукраїнські комітети. Крім того, існувало 40 окружних рад, що керували профспілковими організаціями на місцях. Весь профспілковий рух республіки очолювала Всеукраїнська рада професійних спілок [10, с. 13].

У грудні 1922 р. ВУЦВК увів у дію Кодекс законів про працю УССР. Нагляд за виконанням усіма підприємствами, установами, господарствами і особами усіх постанов КЗоТу, декретів, інструкцій, розпоряджень, які торкалися умов праці, охорони здоров`я та життя працівників, покладався на спеціальні інспекції, створені при Уповнаркому праці України – праці, технічну і санітарну. Інспектори праці обиралися на визначений строк радами профспілок і затверджувалися Уповнаркомпраці. До середини 1923 р. у країні нараховувалося 142 інспектори праці, 39 санітарних і 73 технічних інспектори [11, с. 426].

Первинним органом профспілки на підприємстві, в установі або в господарстві вважався комітет робітників і службовців або заміняючий його делегат – уповноважений союзу. До його функцій входили: нагляд за точним виконанням установлених законом норм з охорони праці, соціального страхування, виплатою заробітної плати, дотриманням правил санітарії, техніки безпеки, а також допомога державним органам по охороні праці.

За цим документом профспілки отримали широкі права – законодавчої ініціативи, представництва у господарських органах та співучасті в управлінні виробництвом. В законі проголошувалося: «Професійні виробничі спілки, які об`єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах, мають право виступати перед різними органами від імені працівників за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці і побуту» [12, с. 95].Профспілкові організації, таким чином, мали виконувати своє основне завдання – захищати права і інтереси своїх членів, виступати за поліпшення умов праці, введення 8-годинного робочого дня, надання регулярних відпусток, підвищення зарплатні, видачі соцстрахівських засобів, дотримання колективних договорів, у складанні яких брали участь. У 1923 р. було укладено 40 тис. таких договорів, у 1926 – 200 тис., у 1928 р. – 274 тис.

Однак ці права не забезпечувалися належними політичними та економічними гарантіями. Без підкріплення майновими правами участь робітників в управлінні залишалася нестабільною, і в умовах компартійної диктатури приводила не до розширення демократії, а до подальшого одержавлення профспілкових організацій шляхом їх «зрощення» з господарськими органами.

Не зменшувалося державно-партійне втручання у роботу профспілок. Накази з їх боку були прямими і обв`язковими для виконання усіма організаціями. Керівну роль згори до низу у профспілках компартія реалізовувала через тих членів союзів, які були членами партії. Так, серед членів низових осередків профспілок Донбасу комуністів нараховувалося 27%, Харкова – 21%, Одеси – 12%, Вінниці – 8,7% [11,с. 95]. Таким чином, найбільша концентрація партійних сил спостерігається в основному в індустріальних спілках та промислових губерніях.

Наповнення членами партії всіх керівних профспілкових осередків на місцях було принциповим завданням більшовицького режиму. Тільки в цьому вбачалася ефективність проведення потрібної політики серед трудящих мас. Питання про кількість комуністів у профспілкових комітетах завжди вважалося одним з основних питань кадрової політики партії. Наприклад, на XII з`їзді РКП(б) серед інших нагальних для більшовиків питань, пов`язаних з профспілковим рухом, зазначалося, що у Харківській губернії серед 146 діючих фабрично-заводських комітетів 70 не мають у своєму складі жодного комуніста. А з 99 членів Всеукраїнської ради професійних спілок 13 не є членами партії. Така ситуація розцінювалася як значний недолік у роботі республіканського та губернського керівництва [11, с. 27].

З остаточним встановленням радянської влади було задекларовано утвердження диктатури єдиної соціальної верстви – пролетаріату. Тому більшовики будь-якою ціною намагалися втримати під своїм контролем робітничі маси. Одним із шляхів досягнення цієї мети було згуртування їх навколо «оновлених» профспілок. «Завдання полягає в тому, - йшлося вже на X з`їзді партії, - щоб ще більше завоювати для радянської держави ці масові безпартійні організації, де могли б перебувати робітники різних політичних поглядів, грамотні і не грамотні, віруючі і не віруючі…» [6, с. 234]. Відразу після закінчення з`їзду в Україні ініціюється проведення «тижнів професійного руху». Це не були заклики профспілкових лідерів до боротьби за права робітників, підвищення заробітної плати чи покращення умов життя і праці. «Основним завданням «тижня» є те, щоб відірвати кожного члена профспілки від його другорядних завдань і посвятити його в ті завдання, які ставить перед собою професійний рух». Завдання були нагальні і практичні: робота спілок повинна бути зорієнтована на залучення широких робітничих мас до активної участі по відновленню економічної могутності країни [13, с. 161]. За допомогою профспілок в умовах нової економічної політики пролетаріат отримує нове соціальне обличчя. Тепер це вже не наймані робітники, які змушені продавати свою робочу силу, а політично свідомий, згуртований у профспілкові колективи клас, який знищив капіталістичну систему господарювання, утвердив робітничо-селянську власність на засоби виробництва та спрямував радянське суспільство по шляху комунізму.

Окрім участі у господарському будівництві профспілки брали участь у політичних кампаніях, зокрема, у виборах до Рад – їх члени входили до складу виборчих комісій, підтримували заходи агітаційного характеру.В одному з повідомлень профспілкових організацій Подільської губернії зазначалося: «У Вінницькому і Летичівському повітах перевибори сільрад проведено успішно. Встановлено контакти з цукровиками, Робітземлісом, залізничниками» [14, арк. 60].

Ще одним напрямком роботи профспілок у період НЕПу була культурно-освітня робота. При спілках діяли школи лікнепу. Так, у 1923 р. у Подільській губернії нараховувалося 136 таких шкіл, у Волинській – 150. Школи діяли на кошти профспілкових організацій, оскільки видатків на цю справу з державного та місцевого бюджетів явно не вистачало. У звіті Всеукраїнської ради профспілок за 1926 р. відзначалося, що «частина профспілок через кволість органів Наркомпросу на місцях була змушена взяти на себе всю роботу щодо лікнепу… Асигнування на лікнеп фігурують у бюджеті кожної спілки і становлять за рік значну суму – 400000 крб.» [15, с. 338]. З метою охоплення якомога більшої кількості членів профспілок комуністичним впливом при школах пропонувалося організовувати бібліотеки, читальні, проводити бесіди, обговорювати книги. У циркулярному листі ЦК Всеросійської спілки металістів про бібліотечну роботу від 22 липня 1922 р. підкреслювалося, що створені при профспілках бібліотеки повинні «сприяти розумовому і духовному розкріпаченню широких робітничих мас, розвитку у них класової самосвідомості, виробленню і зміцненню комуністичної свідомості» [16, арк. 137]. А II з`їзд профспілок України, який відбувся у листопаді 1924 р., визначив головним завдання цих організацій у галузі бібліотечної роботи не тільки постачання літератури, але й участь у політосвітніх заходах та вилученні з бібліотек «шкідливої» літератури.

Не припиняючи ідеологічного впливу та намагаючись контролювати навіть дозвілля робітників і їх сімей, радянська влада повсюдно, на всіх підприємствах створює різні профспілкові клуби, червоні куточки та інші осередки комуністичної агітації і пропаганди. Кількість робітників, охоплених клубною роботою, постійно відслідковується і має свою статистику. Так, на 1 січня 1925 р. в Україні нараховувалося 6 тис. червоних куточків та 1 тис. профспілкових клубів, а членами останніх вважалося 264 тис. чол. [17, с. 56].

Однак культроботу можна назвати однією з найбільш слабких ланок профспілкової роботи. Її розвиток гальмувався відсутністю потрібних приміщень та досвідчених культпрацівників, недостатністю коштів та недоцільністю їх витрат, відсутністю належного керівництва. Левова частка коштів йшла на утримання апарату і адміністративно-господарські потреби, і лише мізерні видатки – на культурно-освітню діяльність. У шкіряників, наприклад, з 254 крб. на місяць на апарат витрачалося 238, а на культпотреби – 16, у металістів – 25 з 392 крб., а у хіміків – жодного [18, с. 33].

За роки відбудовного періоду кількість профспілок суттєво зросла. Станом на 1 квітня 1925 р. профспілкові організації України нараховували уже 1 млн. 287 тис. 855 членів. У Волинській губернії профспілковим рухом було охоплено 48 тис. 750 чол., у Донецькій – 285 тис. 708 чол., у Катеринославській – 159 тис. 909 чол., у Київській – 197 тис., у Одеській – 172 тис. 035 чол., у Подільській – 77 тис. 066 чол., у Харківській – 186 тис. 373 чол., у Чернігівській – 54 тис. 274 чол. Найчисельнішими були спілки індустріальних галузей, вони налічували майже 579 тис. чол. [19, с. 25].

Однак і на цьому етапі влада спрямувала діяльність профспілок не на гарантії соціального захисту трудящих, а на поступове їх перетворення у слухняних виконавців господарсько-політичних завдань. На зборах профспілок, у пресі мало місце критичне ставлення щодо того, аби профспілки дбали про матеріальне становище своїх членів. Вирішення таких питань розцінювалося як навмисне загострення соціальних протиріч, протиставлення особистих інтересів інтересам колективу чи класу. Але робітники у 20-ті роки працювали в нелегких умовах. Прикладом може слугувати розповідь робітниці Вінницької швейної фабрики: «В майстерні завжди шум, крик, робітники сваряться між собою. Немає рівномірного розподілу роботи серед працюючих. 12 робітників користуються однією праскою. В майстерні робітники плюють на підлогу, утворюють навколо себе нечистоти. Всі користуються однією склянкою, що є недопустимим, оскільки деякі робітники хворіють на туберкульоз. В жіночому відділенні всього одна праска, один стіл, відсутні стільці… Виробниче приміщення дуже темне. В шести маленьких кімнатах працює 70 робітників. Ця тіснота негативно позначається на здоров`ї робітників і продуктивності праці. Далеко негаразд справи з виплатою робітникам зарплати. Вони отримують її вкрай несвоєчасно, а якщо й отримують, то не всю суму» [20, с. 210]. Робітники Турбівської цукроварні скаржилися на низьку зарплатню: «Краще було б жити при старому режимі, - писали вони, - працювати по 14 годин на добу і мати вдосталь хліба, ніж зараз працювати по 8 годин і відчувати скруту» [21, с. 24].

На цьому грунті тривали постійні конфлікти між робітниками та адміністраціями як державних, так і приватних підприємств. За офіційними даними у 1922 р. в Україні відбулося 80 страйків робітників і службовців. У 1923 р. на підприємствах республіки виникало по 300 – 400 конфліктів щомісячно. Про страйки з економічними вимогами повідомлялося на конференціях профспілок у 1924 р., причому більше 10% з них відбувалося всупереч забороні профспілок [4, с. 51]. Страйки, які виникають стихійно, непередбачено і дуже рідко організовуються спілками, показують дійсний зв`язок профспілкових організацій з масами. Саме на це звертає увагу на пленумі ЦК КП(б)У у 1926 р. М. Попов: «Цехові і загальні збори приваблюють незначну кількість робітників – активістів, громадських діячів… коли взяти робітничі громадські організації, ці організації кількісно зросли, але не організували роботу всередині себе» [6, арк. 141].

З переходом країни до форсованих темпів прискореної індустріалізації відбувається чергова перебудова роботи профспілок. Саме за цих умов профспілкові організації мають у повній мірі відігравати відведену для них роль «передавального пасу від влади до мас». Профспілкові комітети на місцях переймають на себе функцію безпосередніх провідників економічних програм, сформованих партійними керівниками. Лунають заклики до злиття профспілок із державою. Такі поняття, як колективні договори, соціальне страхування,

третейський суд стають «капіталістичними категоріями». У нових умовах на перший план у роботі профспілкових органів виходять соціалістичне змагання, добровільне зниження розцінок, створення ударних бригад, рух винахідництва і раціоналізації.

У 1928 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову про соціалістичне змагання заводів і фабрик, на 1930 р. соцзмаганням в Україні було охоплено 2 млн. робітників [6, с. 212]. Перевірка соцзмагання, його постійний контроль стає для профспілкових комітетів одним із головних завдань. Однак діяльність профспілок у цьому напрямі наштовхнулася на серйозну протидію робітників. Доказами слугують свідчення документів, зокрема, резолюція бюро Вінницького окружного партійного комітету від 3 грудня 1929 р. на доповідь фракції окружної ради професійних спілок по питанню підсумків перевірки соцзмагання. У ній йдеться про те, що організація ударних бригад і ударних цехів в окрузі не набула масового характеру [22, с. 197]. А у інформаційній довідці органів ДПУ за 1929 р. «Про недоліки в розвитку соцзмагання» від 21 червня зазначається: «… робітники ставляться до соцзмагання недовірливо, вважають, що воно є лише заходом до погіршення їх становища і яке примушують провести під страхом скорочення з роботи». Деякі робітники ігнорують відвідування профспілкових зборів, присвячених соціалістичному змаганню. Так, на Макіївському металургійному заводі на такі збори із 300 робітників прийшло лише 42 [23, арк. 34 – 37].

З 1929 р. розпочалися «чистки» у профспілках, які мали «освіжити» професійні кадри, швидкими темпами розгорнути роботу з ліквідації «опортуністів», знищення «тред-юніонізм» у їх діяльності, проведення в життя лозунгу «Профспілки – лицем до виробництва!» Боротьба з «шкідниками» всередині профорганізацій досягла найвищої точки у 1930 р. Як класово і ідеологічно чужих елементів було виключено більше половини членів профспілок. Особливо сильною вона була у спілках, які об`єднували представників інтелігенції, так як саме у ній влада вбачала потенційних опонентів режиму. Натомість, місцеві відділи профспілок співробітничали з каральними органами. Представники ГПУ ставили перед ними завдання про необхідність виявлення політичних настроїв у вузах та наукових закладах.

Після проголошення політики індустріалізації, природно, зросла чисельність робітничого класу, а разом з тим і профспілкових організацій промислових галузей України. Це зростання збіглося з початком колективізації сільського господарства. Формування колективних господарств, відчуження приватної власності та безпрецедентні переслідування на селі зумовили активну міграцію сільського населення до промислових центрів республіки. Однак потрібно зауважити, що низькі заробітки та необхідність прогодувати себе і свою родину змушували значну частину промислового пролетаріату не відриватися від сільського господарства. Влада з особливою люттю боролася з цим явищем, звинувачуючи таких робітників у «куркульстві» та зраді класових інтересів. Шпальти робітничих газет та журналів починають майоріти заголовками про небезпеку, яку несуть пролетарській ідеї окремі представники робітничого класу своїм безпосереднім зв`язком з приватною власністю на селі. Про те, як профспілки боролися за ідеологічну чистоту своїх членів, дізнаємося із наступного викривного повідомлення: « У 1928 р. профспілковими активістами Південно-Західної залізниці було виявлено, що один член спілки неофіційно орендує у одного селянина 8 дес. землі, з яких 6 було засіяно маком. А під час збирання маку працювало до 100 чол. найманих робітників, причому керувала справою його дружина» [24, арк. 8]. За відбірковим дослідженням по 20-ти великих підприємствах країни, проведеного центральним комітетом профспілки металістів у 1928 р., по Україні були оприлюднені наступні дані: на заводі м. Балти з 1 тис. 187 робітників 85% були пов`язані із землею, на заводі ім. Леніна м. Дніпропетровська з 4 тис. 468 робітників 55% займалися сільським господарством, на заводі ім. Петровського – з 22 тис. 992 робітників ця частка становила 18 %.

Активісти профорганізацій активно залучалися до створення робітничих загонів з метою їх участі у «розкуркуленні», шефській діяльності та інших масштабних заходах радянської влади. Правда, після виходу директиви від 25 березня 1931 р. «Про повне припинення мобілізації робітників від верстата на потреби поточних кампаній місцевими партійними, радянськими та іншими організаціями», робота профспілкових колективів була націлена на виконання і перевиконання поставлених виробничих завдань. Керівники профспілок перетворилися на мовчазних статистів, які все більше ставилися у залежність від рішень адміністративних органів. Обов`язок визначати матеріальне та соціальне становище робітників брала на себе держава, виходячи із темпів проведення індустріалізації країни.

Прикладом явних перекручень розуміння закликів щодо підвищення ефективності виробництва може слугувати кинута у маси відозва про так званий «режим економії». Нерідко доходило до крайнощів, які полягали у зменшенні заробітної плати, безпідставному звільненні з роботи окремих осіб, згортання передбачених витрат на соціально-культурні потреби, охорону здоров`я, ремонт техніки. Так, на одному з Дніпропетровських заводів адміністрація, проводячи режим економії, скоротила зарплату робітникам і техперсоналу. Адміністрація шахти «Ветка» на Донеччині безпідставно збільшила норми виробітку, а керівництву Уманської філії Цукротресту у циркулярі радили для економії коштів розмовляти по телефону ясно, швидко і не більше трьох хвилин. Отже, альянс профспілкових і компартійно-державних органів надав можливість накопичення коштів для індустріалізації за рахунок прибутків робітників.

Для того, щоб діяльність профспілок була більш ефективною, влада періодично реорганізовувала їх структуру, вона була спрощена, відбулося їх укрупнення, кваліфіковані профпрацівники замінені виборними профактивістами, які не мали спеціальної підготовки.

Таким чином, професійні спілки, створені як справжнє знаряддя компартії в її боротьбі за побудову нового суспільства, виконували функцію вдосконалення державного апарату й сприяли зміцненню диктатури більшовиків. Владна система з їх допомогою контролювала соціальні процеси, посилювала свій ідеологічний вплив і значно полегшувала розв`язання завдання перетворення людини у слухняного виконавця. У роки нової економічної політики роль профспілок дещо змінилася в бік безпосереднього захисту інтересів трудящих, розвивалися певні демократичні засади у їх роботі, але й тоді спроби підвищити значення не мали успіху, оскільки це обмежило б роль правлячої партії. З початку 30-х рр. діяльність профспілок стає важливою ланкою функціонування більшовицької тоталітарної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях // П. Будаев // – Х: Изд-во «Харьковский рабочий», 1927. – 76 с.; Чувирін М. Профспілки в реконструктивний період // М. Чувирін // – Х: Книж. издат., 1930. – 56 с.
2. Белова Т. Н. Советские профсоюзы в период первой пятилетки // Т. Н. Белова // – М: Госполитиздат, 1954. – 185 с.; Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября // А. Слуцкий, В. Сидоренко // – М: Профиздат, 1961. – 231 с; Гинзбург М. А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности (1921 – 1925): Автореф. дис. к. и. н. // М. А. Гинзбург // – К., 1963. – 17 с.; Панфилова А. М. Советские профсоюзы в историографии 1917 – 1930 гг. В сб. «Очерки историографии Советского общества». – М:Издат-во Московского ун-та, 1967. – 320 с.; Кондратюк К. К. Профсоюзы Украины на завершающем этапе строительства социализма // К. К. Кондратюк // – Львів, 1985. – 175 с.
3. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.) // В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, с. В. Кульчицький // – К: Либідь, 1995. – 329 с.
4. Мовчан О. М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки // О. М. Мовчан // – К: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 277 с.; Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) // О. М. Мовчан // – К: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 418 с.; Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921 – 1929): Автореф. дис. к. і. н. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 19 с.; Веприцький Р. С. Профспілкові організації як громадські захисниці соціально-економічних прав людини // Право і безпека. – 2009. - №1. – с. 139 – 144.
5. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921 – 1939) // С. В. Кульчицький // – К: Альтернативи, 1999. – 217 с.
6. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з`їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К: Політвидав, 1976. – 1008 с.
7. Борисов Л. Численность и состав союзов Украины // Вестник профдвижения Украины. – 1924. - № 41.
8. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля // Г. В. Касьянов // – К: Глобус, Едмонтон: Канадський ін-т Українських Студій Альбертського університету, 1992. - 176 с.
9. Златопольський Н. Про праву небезпеку у профрусі // Вестник профдвижения Украины . – 1929. - № 12.
10. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості, 1921 – 1925 рр. // К. Шиян // – К:Держполітвидав, 1959. – 303 с.
11. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1925) // Сборник документов и материалов. – К: Политиздат, 1964. – 593 с.

12. Шаповал Ю. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) // Ю. Шаповал // – К: Ін-т національних відносин і політології НАНу, 1994. – 270 с.
13. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр.1362.
14. Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 50.
15. ДАВО, ф.П. 1, оп. 1, спр. 1519.
16. Герасимов Н. Актив партийной организации Украины // Коммунист. – 1924. – 30 марта.
17. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 10.
18. Профессиональные союзы СССР. 1924 – 1926 гг. Отчёт ВЦСПС к VII съезду профсоюзов. – М: Профиздат, 1926. – 112с.
19. ДАВО, ф.П. 29, оп. 1, спр. 172.
20. Шульга І. Г. Голод на Поділлі // І. Г. Шульга // – Вінниця: Континент-Прим, 1993. – 224 с.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 193.
22. ДАВО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 1519
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3017.
24. ДАВО, ф. П. 1, оп. 1, спр. 373.

Стадник Е.А. ПРОФСОЮЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ КАК СРЕДСТВО КОММУНИСТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ НА НАСЕЛЕНИЕ В 1920-Х – НАЧАЛЕ 1930-Х ГГ.

В работе, на основании изданных и неизданных источников, освещена деятельность профсоюзных организаций в Украине в годы новой экономической политики и в начале 30-х годов, дана их краткая характеристика. Автор показывает процесс превращения профсоюзов в придаток командно-административной системы, складывающейся в 20 – 30-е гг. XX в.

Ключевые слова: профсоюзы, рабочие, законодательство, защита, новая экономическая политика (НЭП), экономическая и культурно-образовательная деятельность, советский режим.

Stadnyk O. THE TRADE UNIONS OF UKRAINE AS A MEANS OF COMMUNIST INFLUENC ON THE POPULION 1920 – EARLY 1930s.

This study is based on the published and unpublished sources. It outlines the work of trade union organizations in Ukraine during NEP years and in the 1930s and gives its short description. The author reveals the process of trade unions merge into an appendage of the administrative system.

Key words: trade unions, works, legislation, protection, new economic policy (NEP), economical and cultural-educational activity, Soviet regime.

УДК 930 (308+477.4)

В.В. Поліш

БАЛАГУЛЬСТВО НА ПОДІЛЛІ В 30-40-Х РР. XIX СТ. У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті досліджується рух балагулів на Поділлі у 30-40-х рр. XIX ст., та його ідеологічна спрямованість. З'ясовується період існування руху та межі поширення на Поділлі. Аналізуються передумови та причини виникнення балагульщини, її основні особливості і значення у розвитку та поширенні українських національних ідей.

Ключові слова: балагули, український національний рух, українофільство, польсько-українська шляхта.

Початок XIX ст. в Україні характеризується значними суспільно-політичними, етносоціальними та культурними трансформаціями, які в різних регіонах мали свої відмінності. Поділля, в цей період, виділяється рядом особливостей, що мали характерне вираження в процесі зародження та поширення ідей українського національного відродження та формуванні українського руху на початку XIX ст. Важливу роль у цьому процесі відігравали громадські рухи, які хоча і ставили перед собою власні, часто доволі відмінні цілі, але все ж мали яскраво виражене проукраїнське забарвлення. Одним із таких рухів на Поділлі початку XIX ст. була балагульщина.

Через значний ідеологічний тиск питанням зародження, розвитку та ідейної спрямованості руху балагулів у дореволюційний та радянський час не приділялась достатня увага. Тому перегляд оцінок балагульства, як громадського руху, безсумнівно, має велике наукове значення.

Першим серед дослідників, які торкались питання балагульства був І. Франко [1,2]. У своїх працях, він на основі використання спогадів сучасників, виділив характерні особливості руху та дав характеристику окремим його учасникам. Більш детально визначити суть балагульщини, як широкого культурного явища, намагався український етнограф В. Гнатюк [3]. Серед сучасних дослідників, які приділили увагу балагулам слід виділити Ю. Земського[4] та В. Окаринського [5].

На жаль, про діяльність балагулів ми мало можемо дізнатись із архівних документів, так як вони не залишили по собі іншого роду джерел, які могли б пролити світло на суть їх діяльності та ідейні погляди. Здебільшого дослідники цього руху звертаються до спогадів очевидців, у яких багато фактів є досить суб'єктивними і однобоко висвітленими. Тому для розуміння сутності та значення такого явища як балагульство, потрібно досить детально проаналізувати причини його появи, поширення серед шляхетської молоді та ідейне підґрунтя.

Існує декілька протилежних думок, які характеризують балагулів з негативного боку зі значною долею скептицизму, та як представників демократичного проукраїнського руху. Балагулів досить часто називають неробами, неосвіченими простаками та пияками. І. Франко говорить про балагульство, як негативне явище, а балагулів називає людьми, які шукали вихід для своїх сил і вільного часу для такого виходу, який був одиноко можливий – у пиятиці та різного роду скандалах [2, с. 208]. С. Єфремов вбачає в ньому лише форму вуличного грубіянства, яке мало прихильність до української ідеї не через свої світоглядні погляди, а тому, що так було зручніше для «ультра-грубіянських витівок» [6, с. 317]. П. Чубинський та К. Михальчук [7, с. 246-247], М. Драгоманов [8, с. 237], В. Гнатюк [3, с. 144-165] також давали доволі скептичну оцінку діяльності балагулів. Вищезгадані дослідники робили свої висновки на основі мемуарів, літературних відгуків та тогочасних настроїв в середовищі Правобережного шляхетства. Безумовно, що сформовані ними висновки не є безпідставними, але з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію, ми можемо стверджувати про упередженість і суб'єктивність подібних джерел, спричинену особистою неприязню. Це пов'язано насамперед із тим, що основу руху балагулів складали представники переважно середньо-заможної шляхти, а найбільшими тогочасними критиками виступали заможні шляхтичі. Доказом того може слугувати лист київського генерал-губернатора Д. Бібікова О. Бенкендорфу, який займав посаду військового міністра. У цьому листі говориться про діяльність товариства балагулів-скуржан, і зазначається, що більшість впливових місцевих дворян відгукуються про балагулів з презирством і насмішкою [9, арк. 49]. Тому важливо зазначити, що ці джерела несуть багатий фактичний матеріал, але власні думки та висновки авторів потрібно піддавати глибокій критиці.

Більшість дослідників погоджуються, що термін «балагула» походить з єврейської мови, що означає «візник», «господар худоби», але цю назву учасники руху отримали від своїх критиків, але яка ж їх самоназва достеменно не відомо. В силу того, що Правобережна Україна зазнавала значного впливу польської культури, а згодом і наступу російської, «балагула» (бараґола) та «балагульство» (бараґольство) набули різник трактувань. Це яскраво ілюструє аналіз польських словників, у яких походження терміну та його значення мають безліч варіацій, у залежності від вживання в українській, польській чи російських мовах [10].

Варто відзначити, що в літературі немає єдиної думки стосовно часових рамок існування балагульщини. Польський мемуарист Т. Бобровський визначає рамки існування балагульства 1834-44 рр. [11, с. 43], такої ж думки дотримується І. Франко [2, с. 210]. Ю. Дунін-Карвицький говорить про 1831-1863 рр. [12, с. 163]. На думку В. Гнатюка [3, с. 146] та В. Єршова [14, с. 251] балагульщина виникла з поразкою Листопадового повстання 1831 р. і тривала до середини 1840-х рр., що є найбільш імовірним. Як зазначають ці дослідники, саме поразка повстання, стала тим каталізатором, який прискорював появу та розширював ідейні і географічні рамки балагульства.

Балагульщина була поширена майже по всій території Правобережної України. Нам відомі деякі міста та містечка на Поділлі, в яких збирались балагули, але так як місцями їх зібрань були ярмарки, то ми можемо говорити про значно більшу кількість таких місць. Для прикладу, В. Калінка серед таких міст називає: Пиків, Уланів, Калинівку, Меджибіж, Балту, Махнівку, Липовець, разом з тим вказує, що балагульство поширилось по всіх провінціях саме з Поділля [15, с. 286,289]. Центром балагульщини був Бердичів, у якому відбувались великі ярмарки, але як засвідчують історичні документи шляхетська молодь, побоюючись утисків з

боку місцевої російської адміністрації 1834 р. почала змінювати місця своїх зібрань і поступово перебралась до Балти. До того ж, як фіксує документ, до Подільських балагулів приєдналисьоднодумці з Херсонщини та Бессарабії [16, арк. 76]. Про значне поширення балагульства на Поділлі свідчить і той факт, що в містечку Ярмолинці, з середини 1870-х рр. знову відроджуються деякі елементи балагульщини [13, с. 19].

Польща в кінці XVIII ст. втратила свою державність, але не зважаючи на важке становище, шляхта мріяла про відродження Речі Посполитої в межах, які вона мала до поділів. Коли надії на позитивні зрушення внаслідок наполеонівських війн та реформаторської діяльності Олександра I не виправдались, шляхта вирішила діяти більш радикально, що призвело до Листопадового повстання 1830-1831 рр. Особливістю цього повстання було те, що його ідейними натхненниками і виконавцями став прошарок заможних шляхтичів, тоді як селяни і значна маса дрібної шляхти на Правобережній Україні залишались інертними до всіх подій. Але політика реакції була направлена проти усіх поляків. Подільський губернатор Ф. Лубяновський 1831 р. писав генерал-губернатору, що чиновники від корони, які майже всі є поляками, при сучасних обставинах стали неблагонадійними [17, арк. 2-6].

Листопадове повстання, яке часто називали «панським бунтом», було організоване задля реалізації планів заможної шляхти, а після його поразки, усі представники шляхти і навіть ті, які відмовились до нього долучатись зазнали гонінь та утисків. Це і послугувало основною причиною конфронтації між заможним прошарком правобережної шляхти, та середньою і дрібною шляхтою, що і стимулювало молодь долучатись до балагульського руху. Балагульство стало протестом серед шляхетства по змарнованих зусиллях 1831 і 1838 рр. [15, с. 131], а переоцінка причин поразки повстання, однією із яких була відмова залучення до боротьби українців, стала поштовхом до орієнтації руху на зближення з місцевим українським населенням та його культурою. Посилення тиску царату на польсько-шляхетську верству змушувало докорінно переглянути принципи, на яких базувалось співіснування з українським населенням краю та стимулювало до пошуку компромісів.

Важливо зазначити і те, що шляхетська молодь долучалась до балагульства також в знак протесту проти пасивності заможної шляхти, аристократизму та побуту, який базувався на копіюванні французьких манер [7, с. 246-247]. Як зазначає В. Калінка, подільських панів лякало лише одне – загроза важкої хвороби, ні про що інше вони і не думали. Вони не хотіли приймати якісь рішення чи дії, а воліли чекати кращих часів. І це все, що вони могли зробити для вітчизни. Вони повсюди вбачали московських шпигунів, боялися навіть власної тіні [15, с. 281-289].

Наступною причиною поширення балагульщини як явища, послугувала патріотична аморфність та бездіяльність значного прошарку Правобережної шляхти. Обивательське життя взяло верх над усім, що відбувалось поза ним, до того ж досить часто проявлялись найгірші риси кар'єризму, використовувались усі методи аби здобути бажану посаду та отримати підтримку царського уряду, що призвело до широкого спротиву у формі балагульства [4, с. 42]. Шляхта цілковито відокремилась від публічного життя поза сферою урядової кар'єри.

Поряд із внутрішньо-становими суперечностями до причин виникнення балагульства, ми можемо віднести і соціокультурні. Балагульство набуло українського забарвлення, не в останню чергу, завдяки поширенню на теренах Правобережжя ідей Романтизму. Саме соціокультурні особливості Романтизму, сприяли тому, що молодь, пройняту ідеями реформування старих устоїв і навіть такої сфери як побут, почали вважати диваками, які діяли «неестетичними», та епатажними методами [5, с. 39]. Це викликало значний осуд, адже старше покоління консервативної польської шляхти вважало неприпустимим навіть незначний відхід від традицій. Таке ставлення добре ілюструють слова відомого мемуариста Я. Охотського, – «Молодь, гарно вихована, слідує суспільним звичаям і не вирізняється від інших. …не хоче привертати до себе погляди» [18, с. 16]. Балагули ж навпаки, намагались різноманітними витівками заявити про свої погляди, що часто порушували не тільки шляхетські устої, а і суспільні та релігійні. Це було направлено на демонстрацію своєї незгоди та протесту, який кидався «вищому світу». До цього слід віднести повне ігнорування шляхетської культури та моралі, прагнення до простоти в одязі і поведінці та звернення до українського фольклору, усної народної творчості і побуту.

Однією із найголовніших ознак балагулів була їх відмова від аристократичного середовища. Із спогадів сучасників, ми можемо відтворити основні особливості балагульського

руху. Їхнім улюбленим заняттям було конярство, але коні та упряжка не повинні були мати навіть натяку на елегантність. Справжній балагула мав їздити на простій бричці, обшитій лубом та встеленій соломою. Коні «незвичайно вибігані» обов'язково мали йти поволі, і ніколи не бігти в галоп, таких відбраковували. Бричкою завжди правив сам власник, з люлькою в зубах, яка мала короткий дерев'яний цибух. Був він одягнений в гуньку або свиту з грубого сукна, підперезаний черкеським поясом, який був набитий сріблом, і широкі шкіряні рейтузи. Зимою носили баранячу шапку, а літом накривали голову шкіряним кашкетом із дашком. Як бачимо, балагули намагалися відокремитись від традиційного образу польського шляхтича та зблизитись із народом. Одяг обирали виключно український, простонародний грубого пошиву, як зазначив Ю. Дунін-Карвицький – «На інший рід елегації дивились криво. Служба прибрана козацька, без жодних блискіток, або борони боже, гербових ґудзиків[19, с. 75-76].» З одягу найчастіше мали сукняні свити козацького покрою і шаровари, чи так звані рейтузи, на голові носили баранячі шапки, форма яких вживалася місцевими селянами. Яскраво образ балагулів подають картини тогочасних художників, де вони обов'язково зображені в русі, на бричках, прототипами яких слугували подільські вози, одягнені в традиційний місцевий український одяг, який не вирізнявся особливою елегантністю.

Балагульська «народна простота» проявилась і в їхньому захопленні кіньми. Коні відігравали чималу роль, їх купували за великі гроші, інколи добували навіть ціною власних маєтків. Надавали перевагу не породистим верховим, а звичайним ловецьким доїжджацьким, донським або татарським з Криму. Але разом із тим, кінь у балагула мав виглядати особливо, відмінно від інших, і чим незвичніша порода та масть, тим і цінніший кінь. Дослідники пов'язують це із козацькою стороною балагульського руху, адже для балагула як і для козака, кінь був життєво-важливим супутником, символом свободи і одночасно елементом стилю. Балагули створили свій унікальний образ, в якому кінь та наїзницькі уміння відігравали одну із головних ролей [12, с. 165].

Ще однією рисою балагульства, яка була запозичена із козацтва стало побратимство. Кожен балагула повинен був мати близького друга, довірену особу, зазвичай завзятого українського юнака, так званого надвірного козака.

Крім зовнішньої атрибутики, рух до зближення українсько-польської шляхетської молоді з народом проявився і в шануванні української мови та народного фольклору. Вони розмовляли українською мовою, самі складали вірші, пісні, деякі із них, як наприклад А. Шашкевич, мали власних козаків-бандуристів, які акомпануючи на торбані співали українські пісні. З часом, за спостереженнями К. Михальчука, під впливом козакофільської літератури балагульство почало набувати політичного відтінку [7, с. 247], але, на жаль, цей процес відбувався в період згасання руху.

Найвідомішим з подільських балагулів був А. Шашкевич (1811-1880 рр.), якого називали «Королем балагулів». Харизматична постать А. Шашкевича притягувала до м. Бичева, який його стараннями вдалось перетворити в «столицю балагульства», молодь не тільки із Поділля, а й із Волині та Київщини [20, с. 141].

В літературі А. Шашкевич характеризується неоднозначно, але усі автори велику увагу звертають на поетичні та музичні здібності. З характеристики даної Ю. Дуніним-Карвіцьким, ми дізнаємось, що А. Шашкевич мав вроджені здібності до поезії та музики. Співав пісні народні та власні, написані українською мовою, мелодії створював сам та акомпанував на фортепіано [19, с. 78]. Пісні компонував із польських та українських, орієнтуючись на фольклорну поетику та народні мелодії. На жаль, він не записував свої твори, тому до нашого часу дійшли тільки 14 пісень та віршів, які були опубліковані 1890 року С. Бущинським [21, с. 844].

Поетичні здібності А. Шашкевича були доволі посередні, і написані ним вірші досить сильно поступались творам поетів популярної, на той час, «української школи» в польській літературі. Проте його поезії та пісні, не маючи чіткого патріотичного спрямування, були набагато популярніші в народі, серед польської й української молоді та інтелігенції. Це перш за все пов'язано із тим, що більшість із них були переробками народних, тому не втрачали простоти та гладкості [1, с. 141]. Імпровізації та пісні А. Шашкевича створювали фурор у панських маєтках, одна із його пісень, «Над Ятраньом», навіть згодом стала народною.

Важливим моментом для переосмислення оцінок значення балагульщини в українському русі на Поділлі першої половини XIX ст. є вірне трактування «гулянь» та

«безчинств». Усі мемуаристи, які залишили спогади про балагулів, особливу увагу акцентують на безчинствах та сороміцькій поведінці. У даному випадку критика стосується не стільки зовнішнього вигляду, як творчості, у вигляді «сороміцьких українських пісень від яких аж вуха в'янули» [15, с. 290]. Це стало однією із причин не лише негативного ставлення старшого покоління шляхтичів, а подекуди навіть і відвертої зневаги. Для прикладу Г. Жевуський вважав балагулів «двоногим бидлом», їх кінні бравади «незграбним мавпярством», а спосіб життя «вибриком, збоченням» [22, с. 24-26].

Насправді «сороміцька творчість» балагулів не була чимось новим та оригінальним. Свої жартівливі пісеньки вони або брали з українського фольклору, або ж компонували на його основі. Український фольклор багатий на твори еротичної та «сороміцької тематики», що підтверджують зібрані відомими українськими фольклористами та етнографами З. Деленгою-Ходаковським, М. Максимовичем, П. Лукашевичем, П. Чубинським зразки народної творчості. Знаходимо приклади подібних творів і в записках Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, та ін. [23]. Особливо поширеними подібного роду пісні були при справлянні весільних обрядів.

Балагули, намагаючись зблизитись з українськими селянами переймали мову, одяг, народну творчість. Тому запозичення українських інвектив – грубих і непристойних слів, жестів, поз, також є досить важливим фактором долучення до народної культури. Як стверджують дослідники, інвективи відіграють роль носіїв інформації про ставлення народу до певних сфер життя, а саме демонструють традиційні заборони, пошану до протилежної статі, сімейних цінностей, тіла [24, с. 135]. У даному випадку українські сороміцькі пісеньки, сленг та непристойну лайку, які використовували балагули, потрібно розцінювати не як суто негативний момент, а як факт, що підтверджує рух до зближення з українською народною культурою.

Таким чином, балагульщина являлась протестним рухом польсько-шляхетської молоді, який був спрямований на зближення із місцевим населенням Правобережної України, причинами якого став конфлікт інтересів заможної та незаможної шляхти під час польського повстання 1831-32 рр., його наслідки та недооцінка ролі українського населення. Балагули активно використовуючи культурні надбання українського народу, відіграли вагому роль у поширенні української мови і культури в середовищі українсько-польської шляхетської молоді та дали поштовх до демократизації стосунків різних верств.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Франко І. «Король балагулів» Антін Шашкевич і його українські вірші // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35. – С. 113-149.
2. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 47. – С. 191-241.
3. Гнатюк В. Ярмаркове україножильство в житті та літературі (балагульщина) / В. Гнатюк // «Українська школа» в польському романтизмі. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 144-165.
4. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в. Правобережній Україні середини XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 3-4. – С. 41-57.
5. Окаринський В.Формування україножильного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.) / В. Окаринський // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 9. – С. 33-55.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ: Femina, 1995. – 688 с.
7. Труды этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. ч. П. Г. Чубинским. – СПб: 1872. – Т.7. – 609 с.
8. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Политические сочинения / Под редакц. И.М. Гревса и Б.А. Кистяковского. Т. 1: Центр и окраины. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – С. 217-267.
9. Центральний державний архів України у Києві (ЦДІАК України), ф.442, оп.788а, спр.141. – 64 арк.
10. Nawarecki A. Bałaguły // Powiernik Rodzin. – №. 3. – Marzec 1996. – Режим доступу: http://www.humanfamilies.com/Powiernik/96/nr0396.htm
11. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego. Lwów, 1900. – T.I. – 417 s.
12. Брацка М. Базар как жизнь: культурные и литературные аспекты балагульщины // Acta humanitarica universitatis Saulensis. Šiauliai, – 2010. – T10. – P. 159-169.

13. Pruski W. Bałaguli i ich zaprzęgi. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 6/1/2. Warszawa 1958. – S. 7-35, 130-133.
14. Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Монографія. – Житомир: Полісся, 2010. – 451 с.
15. Balagulstwo. // Roczniki polskie z lat 1857-1861. Rok 1857. – T.I. Pariz, 1865. – S. 280-290.
16. ЦДІАК України, ф.1342, оп.1, спр.136, – 97 арк.
17. ЦДІАК України, ф.442, оп.791а, спр.135, – 52 арк.
18. Ochocki J. D. Pamiętniki. Wilno: wydane przez J. I. Kraszewskiego, T. 1. – 1857. – 461 s.
19. Dunin-Karwicki J. Wspomnienia wołyniaka. Lwów. 1897. – 339 s.
20. Kieniewicz S. Szaszkiewycz Antoni // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984. – t. XLVII/1, zeszyt 192. S. –140-142.
21. Колесник В. Відомі поляки в історії Вітчизни: біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
22. Rzewuski H. Mieszaniny obyczajowe przez Jarosza Bejłę, Wilno: nakład i druk Teofila Glücksberga, 1841. – 293 s.
23. Бандурка: Українські сороміцькі пісні / Упоряд. М. Сулима. – К.: Дніпро, 2001. – 280 с.
24. Гримич М. В. Етнолінгвістичні підходи до вивчення сороміцького фольклору // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – № 17. – С. 133-136.

Полиш В.В. БАЛАГУЛЬСТВО НА ПОДОЛЬЕ В 30-40-Х ГГ. XIX В. В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье рассматривается движение балагул на Подолье в 30-40-х гг. XIX в. и его идеологическая направленность. Определяются границы распространения на Подолье и период существования движения. Анализируются предпосылки и причины возникновения балагульщины, ее основные особенности и значение в развитии и распространении украинских национальных идей.

Ключевые слова: балагулы, украинское национальное движение, украинофильство, украинско-польская шляхта.

Polish V.V. BALAGULSTVO IN THE PODILLYA REGION OF 30-40S XIX CENTURY IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL

This paper examines the movement balahuly in the Podillya region of 30-40s of the XIX century and reveals its ideological orientation. The author defines the time period of the movement, its borders in the Podillya region and analyzes the background and reasons for the expansion of balahulschyna, its main characteristics and importance in the development and distribution of Ukrainian national ideas.

Keywords: balahuly, Ukrainian national movement, Ukrainophilism, Ukrainian-Polish nobles.

УДК 330.212.86 (477)

Л.А. Сокур

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСІВ ДІЛОВОДСТВА В УРСР: ОСНОВНІ РИСИ Й НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ (1930-1950-ТІ РР.)

У статті досліджено процес формування та реалізації державної політики у сфері діловодства в УРСР періоду сталінської доби, визначено її основні риси й напрями, окреслено здобутки та прорахунки в цій сфері. З'ясовано, що з приходом до влади Й. Сталіна розпочалось згортання політики «українізації» та взято курс на централізацію та відновлення тотального контролю центру за сферою діловодства. Зроблено висновки про те, що політика 1930-1950-х рр. характеризувалася посиленням адміністративно-командних важелів правління і супроводжувалась не лише тотальним контролем держави над процесами діловодства в республіці, а й тотальним засекреченням документів та обмеженням доступу до них, закриттям наукових установ, які займалися питаннями раціоналізації процесів діловодства, що становило сутність державної політики того часу.

Ключові слова: сфера діловодства, державна політика, тотальний контроль, директивне управління, централізація, стандартизація.

Сучасне українське суспільство переживає глибокі перетворення всіх сфер суспільного життя, які супроводжуються політичними та адміністративними реформами, кадровими ротаціями, трансформацією суспільної свідомості, руйнацією старих підходів в управлінні та

осмисленням історичного досвіду. Важливе місце в цих процесах посідає сфера діловодства, яка виступає своєрідним індикатором політичного та економічного розвитку суспільства. Подальший розвиток та раціоналізація якої має спиратися на науковий аналіз розвитку цієї сфери у попередні історичні періоди.

Метою статті є аналіз сфери діловодства в УРСР 30-50-х років XX століття та визначення основних рис і напрямів її розвитку.

Окремі аспекти організації діловодства в УРСР 30-50-х років XX століття розглядалися у працях О. Загорецької, с. Кулешова, І. Петрової, Ю. Палехи, В. Савицького, Н .Сальнікової та інших, що свідчить про інтерес до історії даного періоду та дозволяє сформувати цілісну історичну картину сталінської доби.

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. ознаменувався завершенням боротьби за владу серед вищого партійного керівництва та укріпленням одноосібної влади Й. Сталіна, що потягло за собою різку зміну державної політики. Було згорнуто «українізацію» та взято курс на централізацію, відновлено тотальний контроль центру за всіма сферами життя, в тому числі й діловодною. Все діловодство в УСРР переводилось на російську мову, блокувалась управлінська ініціатива, всі циркуляри та директиви, що надходили згори, сліпо копіювались та наслідувались на місцях. Державні акценти в цей час були зміщені з науково-освітньої сфери до економічної, що відразу ж позначилось на стані діловодства.

Використання структурного інструментарію, інформаційного та адміністративного тиску, інструментів тотального контролю й силових методів у здійсненні державної політики у галузі діловодства відтепер стає домінуючим. У 1930-х рр. було розпочато реорганізацію органів влади на місцях – райвиконкомів, що призвело до структурних змін у сфері організації процесів діловодства.

Варто відзначити, що при удосконаленні роботи державного апарату, акцент завжди робився, передусім, на інформаційному та документаційному забезпеченні управління (далі – ДЗУ), тобто на діловодстві. Проте раціоналізаторські роботи у сфері управління на початку 30-х рр. були згорнуті, а питаннями постановки діловодства у відомствах починає займатись виключно архівна служба [1, с. 15]. Тому питання діловодства цього періоду переважно розглядались на державному рівні через призму архівної справи.

Для врегулювання діловодних процесів та впорядкування документів у ліквідованих райвиконкомах було розпочато постановку архівної справи [2, 31 арк.], стан якої, за свідченням архівних матеріалів, значно погіршився. Зокрема, в одному з листів до Центрального архівного управління (далі – ЦАУ) зазначалось, що «архівні матеріали Виконкома переховуються невпорядковані, окремі матеріали... знищені на 50% крисами», в інших райвиконкомах «матеріали переховуються в сараї, невпорядковані, опису немає», і є навіть такі архіви, в яких документи «з початку існування райвиконкому і до 1930 р. включно загинули» [3, арк. 28-31]. Все це свідчило про неприпустимий стан організації діловодства в державних установах та необхідність негайного реагування шляхом залучення фахівців для налагодження процесів діловодства та збереження архівного фонду, активного включення в роботу наукових установ, зокрема, Інституту раціоналізації управління (далі – ІРУ). Натомість сталінське керівництво в 1934 р. закриває ІРУ, а сферу діловодства передає під опіку Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (далі – НКВС). З березня 1939 р. відання архівними установами України передавалося НКВС УРСР. ЦАУ УРСР було перетворене на Архівний відділ НКВС УРСР (з червня 1941 р. – Архівне управління), в компетенції якого залишалися питання діловодства. Наступним кроком сталінського керівництва стала реорганізація архівної сфери, як такої, що «не відповідає тим вимогам і завданням, які стоять перед радянськими архівними органами» [4, арк. 1].

Варто зауважити, що всі наукові напрацювання, зроблені у 1920-30-х рр. у сфері діловодства, на практиці не використовувались, що можна розцінювати, як свідому бездію партійних та державних органів влади для встановлення тотального контролю як над діловодними процесами в державі, так і над усім суспільством в цілому.

Переведення сфери діловодства під управління НКВС сприяло поглибленню централізації в цій сфері. Основними документами стали протокол, директивний лист та циркуляр, які були обов'язковими для виконання будь-якими відомствами. У 1930-х рр. протоколи засідань бюро чи секретаріату партійного комітету отримали гриф «Цілком таємно»

……

і, як зазначає Є. В. Балюліна, мали зберігатись членами парткомітету, яким вони були адресовані в незгораючих шафах або опечатаних ящиках [5, с. 73-74].

Отже, фактичне зрощення партійного й державного апаратів породило нові явища в діловодстві: сувору заборону копіювання, виписок та будь-яких посилань на протоколи парткомітету. Відтепер основні питання в державі вирішувалися компартією, її рішення та постанови здійснювали вагомий вплив на розвиток державної політики у сфері діловодства, і, як не прикро, не завжди позитивний. Суворий контроль з боку партійних структур та їх органів призвів до повного дублювання та переписування постанов партійних інстанцій, що спровокувало обвал однорідних документів, які повністю дублювали всесоюзні аналоги.

У ході проведеної реорганізації все діловодство та архівні установи на теренах Радянської України, їх структура, були повністю уніфіковані за радянським зразком і остаточно позбавлялись національної специфіки.

Тотальний контроль та репресивна політика сталінського керівництва ініціювали появу скарг, доносів, анонімних листів. 13 квітня 1933 р. було прийнято Постанову президії ЦВК «Про розгляд скарг трудящих та прийняття до них необхідних заходів» [6, с. 96], а 1935 р. постановою ЦВК СРСР «Про положення справ з розбирання скарг трудящих» від 14 грудня 1935 р. [7, с. 101] були внесені окремі уточнення. У результаті прийняття нової Конституції СРСР 1936 р, відповідно до якої місцеві ради та їх виконавчі органи отримали право прийняття рішень та видання розпоряджень у межах своїх повноважень [8, с. 117], процеси діловодства в республіці активізувалися. Однак в умовах тотального контролю це потягло за собою збільшення кількості розпорядчої документації, послаблення виконавчої дисципліни та розширення управлінського апарату. Більшість директив та постанов, що надходили, не містили чітких вказівок, а лише дублювали розпорядження вищих інстанцій. Щоб подолати кризові явища у діловодстві, було розпочато реорганізацію відділів обкомів, райкомів та ЦК ВКП(б), проте істотних змін це не принесло [9, с. 75].

Директивне управління та тотальний контроль, що мали місце в 1930-х рр., гальмували розробку дієвої державної політики у сфері діловодства. Протягом 1920-1930-х рр. так і не було створено базового нормативного документа, який би регулював діловодство в УРСР. Його організація здійснювалася на основі окремих інструкцій, обіжників, розпоряджень, методичних вказівок, поодиноких посібників, інформативна частина яких нерідко не була узгоджена між собою. Невирішеність проблем діловодства все частіше провокувала появу думок щодо відновлення діючої раніше системи діловодства та її удосконалення.

У 1941 р. відбулась Перша міжгалузева нарада з оргтехніки, яка зробила спробу дещо врегулювати діловодну сферу й підняла питання створення єдиного координаційного центру, який би займався проблемами діловодства в країні, розробки нормативної бази діловодства, проведення уніфікації, підготовки і перепідготовки працівників у сфері діловодства, створення Всесоюзного науково-дослідного інституту для розробки комплексу проблем ДЗУ тощо [10]. Питання, що піднімалися на нараді, свідчили про недосконалу систему державної політики у сфері діловодства, яка потребувала негайної раціоналізації.

Спроби врегулювати окремі елементи діловодних процесів, як і в попередній період, носили епізодичний характер. Так, наказом НКВС СРСР № 114 від 23.02.1941 р. було встановлено терміни зберігання документів [11, арк. 1]. Проте подальша діяльність держави та підпорядкованих їй відомств, на які було покладено роботу з раціоналізації діловодства та розробки нормативно-методичних матеріалів, була перервана початком Великої Вітчизняної війни.

В умовах війни було розпочато евакуацію, передусім, секретних документів, науково-технічних розробок та архівних матеріалів у віддалені республіки СРСР. Вивозу підлягали особливо цінні й унікальні документи, науково-довідковий апарат, документи, що характеризували обороноздатність СРСР, документи оперативного значення, тоді як історичні документи, евакуювати які було неможливо, залишали, розосередивши їх по сховищах.

Під час дослідження державної політики у сфері діловодства в роки війни її слід розглядати в ключі тих об'єктивних історичних подій, що відбувались довкола: з одного боку ми спостерігаємо вивезення з УРСР документальної частини діловодства вглиб СРСР, а з іншого – поширення нової системи діловодних процесів в умовах окупаційного режиму. Відтак, специфікою дослідження питань організації діловодних процесів цього періоду є

наявність двох течій, які ми умовно окреслимо як «діловодство в евакуації» та «діловодство в окупації».

Щодо першої складової, «діловодства в евакуації», зауважимо, що в період війни науково-методичні дослідження та робота над раціоналізацією діловодства в цілому значно уповільнилась та загальмувалась, проте не припинилась. Було продовжено роботу по раціоналізації поточного діловодства та впорядкуванню його архівної частини. Так, в Златоусті, куди було вивезено найбільшу кількість документальних матеріалів з України, на 1942 р. було розроблено план роботи управління держархівів УРСР. Проте основна діяльність здебільшого носила характер партійного замовлення і полягала у виявлянні документів контрреволюційних елементів, упорядкуванні довідників для органів держбезпеки НКВС, розробці матеріалів про буржуазно-націоналістичні партії в Україні тощо [12].

Для налагодження поточного діловодства та своєчасної передачі справ на зберігання, в умовах евакуації, в лютому 1943 р. було видано «Тимчасову інструкцію про постановку діловодства, порядок оформлення, зберігання та здачу в архів закінчених справ в радянських підприємствах та установах», яка складалась з двох розділів: I – «Постановка діловодства», II – «Порядок оформлення, зберігання та здачі в архів закінчених справ» [13, арк. 3-7]. Загалом же, характерною ознакою періоду евакуації стало перебування українських діловодних процесів у ключі всесоюзних та поширення дії постанов і розпоряджень уряду СРСР на діяльність усіх евакуйованих українських установ, підприємств та організацій. Так, в 1943 р. Головним архівним управлінням (далі – ГАУ) було розроблено проект «Інструкції по постановці документальної частини та охороні документальних матеріалів у поточному діловодстві установ, організацій та підприємств Союзу РСР», у якому висловлено думку про необхідність єдиних вимог до документів у діловодстві та зроблена спроба уніфікувати вимоги по постановці діловодства в загальнодержавному масштабі [14, с. 16].

Процеси діловодства в окупованій Україні були організовані фашистським командуванням за німецьким зразком. Архівні установи на початковому етапі окупації розвивались за раніше сформованою схемою і не зазнавали втручання з боку окупаційних властей. Проте наприкінці 1942 р. було створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарові України, яке взяло під свій контроль всі українські архівні установи та процеси діловодства, а починаючи з 1943 р., було розпочато масовий вивіз цінних документів до Німеччини [15]. Таким чином, документальній спадщині України в роки війни було завдано величезних втрат обома тоталітарними режимами.

Після визволення Києва в листопаді 1943 р. до столиці повертається Управління державними архівами НКВС УРСР та розпочинає обстеження уцілілих діючих установ й секретних архівів спецвідділів. Цю роботу було доручено інспекторам Відділу Держархівів УНКВС [16, арк. 13].

На звільненій території України знову відновлюється діловодство за радянським зразком. І в 1944 р. було видано «Інструкцію про постановку документальної частини і охорону документальних матеріалів поточного діловодства в наркоматах та інших установах СРСР» [17, арк. 1-28]. Інструкція поширювалась на всю документацію, що утворюється в діловодстві Народних комісаріатів та інших установ, організацій та підприємств СРСР, та містила зразки основних видів службових документів. На її основі окремі установи мали розробити власні інструкції по діловодству та переліки документів.

На основі вище окресленої інструкції було прийнято Інструкцію про постановку документальної частини і охорону документальних матеріалів поточного діловодства в міністерствах та інших установах, організаціях та підприємствах УРСР, яка включала в себе 8 розділів та додатки [18, арк. 29-52].

Важливим кроком у формуванні державної політики стало відкриття в 1944 р. при Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка кафедри архівознавства, яка готувала спеціалістів у сфері архівістики та діловодства [19]. Це було символічною подією, оскільки ще в 1852 р. на його базі було засновано Київський центральний архів давніх актів, а його документальні матеріали заклали фундамент формування Центрального державного історичного архіву України. Тож є підстави говорити про давні традиції і наступність. М.Г. Щербак та Я.С. Калакура слушно зауважують, що ці традиції передавалися від покоління до покоління його професорів і вихованців та були успадковані в ході і після Української

революції 1917-1921 рр. [20, с. 156], саме тому до середини 1990-х рр. Київський університет залишався єдиним центром підготовки спеціалістів з діловодства в Україні.

Повоєнний період ознаменувався активізацією діловодних процесів у республіці та підвищеною увагою з боку держави до питань діловодства. Уже в 1944 р. державними інституціями були затверджені «Тимчасова інструкція про постановку діловодства, порядок оформлення, зберігання та передачі до архіву завершених справ у радянських підприємствах та установах» [21, арк. 3] та «Інструкція з постановки документальної частини та охорони документальних матеріалів поточного діловодства в міністерствах та інших установах, організаціях та підприємствах УРСР» [22, арк. 29], в яких чітко прописувались організаційні форми діловодства, етапи документообігу та основні види документів, що унаочнювалися додатками.

Важливим у плані формування державної політики з діловодства стало усвідомлення державними органами, що архів починається з правильно організованого поточного діловодного процесу, а поточне діловодство є запорукою успішної управлінської діяльності. Усвідомлення цього активізувало впорядкування на рівні законодавчого та нормативно-методичного забезпечення діяльності органів радянської влади всіх рівнів. Свідченням цього стала Постанова Ради міністрів СРСР (далі – РМ СРСР) «Про впорядкування діловодства в сільських Радах депутатів трудящих» від 17.01.1948 р., відповідно до якої було розроблено «Інструкцію з діловодства у Сільських Радах депутатів трудящих Української РСР», затверджена постановою РМ УРСР від 5.07.1949 р. № 1808 [23] та Постанова РМ УРСР від 20.10.1950 р. № 3238 «Про затвердження Інструкції по діловодству у виконкомах районних Рад депутатів трудящих УРСР», відповідно до якої вироблено «Інструкцію з діловодства у виконкомах районних Рад депутатів трудящих УРСР», яку мали ввести в дію з 1.01.1951 р. [24, арк. 15]. Ці нормативні документи визначали загальні засади діловодства вищеокреслених органів та прописували основні етапи документообігу включно до передачі на архівне зберігання. При цьому мовою діловодства зазначених інституцій визначалась українська, про що свідчить Проект Інструкції по діловодству у виконкомах районних Рад депутатів трудящих УРСР [25, арк. 2–67] та Інструкції по діловодству у виконкомах обласних Рад депутатів трудящих УРСР [26, арк. 85-150].

Отже, політика 1930-1950-х рр. характеризувалася посиленням адміністративно-командних важелів правління і супроводжувалась не лише тотальним контролем держави над процесами діловодства в республіці, а й тотальним засекреченням документів та обмеженням доступу до них, закриттям наукових установ, які займалися питаннями раціоналізації процесів діловодства, що становило сутність державної політики того часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнецова Т. В. Архив начинается с делопроизводства / Т. В. Кузнецова // Делопроизводство. – 2009. – №2. – С. 13 – 17.
2. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1173. – 31 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1173. – 31 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1832. – 76 арк.
5. Балюлина Е. В. Из истории документирования деятельности местного партийно-советского апарата в 1930 г. / Е. В. Балюлина // Делопроизводство. – 2005. –№1. – С. 72-75.
6. Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917 – 1970): учеб. пособ. /под ред. Я. З. Лившица. – М.: МГИАИ, 1973. – 157 с.
7. Сборник законодательных актов по делопроизводству (1917 – 1970): учеб. пособ. /под ред. Я. З. Лившица. – М.: МГИАИ, 1973. – 157 с.
8. История делопроизводства в СССР: учеб. пособие / под. ред. Я. З. Лившица, В. А. Цикулина. – М.: МГИАИ, 1974. – 169 с.
9. Балюлина Е. В. Из истории документирования деятельности местного партийно-советского апарата в 1930 г. / Е. В. Балюлина // Делопроизводство. – 2005. –№1. – С. 72-75.
10. Балюлина Е. В. Из истории документирования деятельности местного партийно-советского апарата в 1930 г. / Е. В. Балюлина // Делопроизводство. – 2005. –№1. – С. 72-75.
11. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 6, спр. 2674. – 1-13 арк.
12. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення української держави (1917-1920р.р.) // Архівознавство / [Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін.]; під ред.: Ярослава Калакури, Ірини Матяш. – [2-е вид.]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 354 с.
13. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 6, спр. 2674. – 1-13 арк.

14. Кузнецова Т. В. Архив начинается с делопроизводства / Т. В. Кузнецова // Делопроизводство. – 2009. – №2. – С. 13 – 17.
15. Архіви та архівна справа доби визвольних змагань і відновлення української держави (1917-1920р.р.) // Архівознавство / [Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін.]; під ред.: Ярослава Калакури, Ірини Матяш. – [2-е вид.]. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 354 с.
16. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 6, спр. 2674. – 1-13 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2687. – 52 арк.
18. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр.2687. – 52 арк.
19. Зворський С. Питання підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в архівній галузі в контексті діяльності спеціалізованої вченої ради в УНДІАСД [Електронний ресурс] / Сергій Зворський // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 13. – С. 242.
20. Калакура Я. Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті / Я. Калакура, М. Щербак // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 156.
21. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2674. – 18 арк.
22. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2687. – 52 арк.
23. Инструкция по делопроизводству в Сельских Советах депутатов трудящихся Украинской ССР. – К.: [Б.и.], 1949. – 48 с.
24. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 519. – 21 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 562. – 160 арк.
26. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 562. – 160 арк.

Сокур Л.А. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССОВ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В УССР: ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ (1930-1950-Е ГГ.)

В статье исследован процесс формирования и реализации государственной политики в сфере делопроизводства в УССР периода сталинской эпохи, определены ее основные черты и направления, очерчены достижения и просчеты в этой сфере. Выяснено, что с приходом к власти И. Сталина началось свертывание политики «украинизации» и взят курс на централизацию и восстановления тотального контроля центра за сферой делопроизводства. Сделаны выводы о том, что политика 1930-1950-х гг. характеризовалась усилением административно-командных рычагов правления и сопровождалась не только тотальным контролем государства над процессами делопроизводства в республике, но и тотальным засекречиванием документов и ограничением доступа к ним, закрытием научных учреждений, занимались вопросами рационализации процессов делопроизводства, что составляло сущность государственной политики того времени.

Ключевые слова: сфера делопроизводства, государственная политика, тотальный контроль, директивное управление, централизация, стандартизация.

Sokur L.A. ORGANIZATION OF THE PROCESSES IN OFFICE-WORK SPHERE IN UkSSR: THE MAIN FEATURES AND DIRECTIONS OF THE STATE POLICY (1930-1950s)

The article observes the process of the state policy formation and realization in the office-work sphere in the USSR in the period of Stalin epoch. It defines its main features and directions, outlines achievements and failures in this area. It is revealed that when J. Stalin came to power there began the destruction of the policy of «Ukrainization» and was taken the course to centralization and restoration of the total control in the office-work sphere from the center. The author makes conclusions that the policy of 1930-1950s was characterized by intensification of the administrative-command levers of government and was accompanied not only by government's total control over the processes of the office-work sphere in the republic, but also total classifying of documents and restricted access to them, closure of scientific institutions that dealt with issues of rationalization processes in the office-work sphere which was the essence of state policy at that time.

Key words: the office-work sphere, the state policy, the total control, the policy management, centralization, standardization.

УДК 63.001.5(477)(«1939-1945»)

О. В. Корзун

НАУКОВО-ДОСЛІДНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

В роботі окреслюється коло наукових проблем, пов'язаних з дослідженням діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ в роки окупації 1941-1944 рр., більшість з яких через об'єктивні та суб'єктивні причини не були евакуйовані, однак продовжили свою діяльність за нової влади, яка планувала використати науковий потенціал цих установ для

кращого освоєння захоплених територій. Проаналізовано систему організаційної підпорядкованості, економічну, наукову та ідеологічну вигоду окупаційної влади щодо досліджуваних інституцій, кадрову політику щодо науковців-аграрії причини та проблеми їх співпраці з окупаційною владою.

Ключові слова: наука, окупація, Друга світова війна, науково-дослідні установи, сільськогосподарська дослідна справа, науковці-аграрії.

Однією з гострих дослідницьких тем вітчизняної історичної науки до сьогодні лишається питання пов'язане з Другою світовою війною. Незважаючи на те, що фахівцями досить багато зроблено для відтворення та аналізу відносин між державою, суспільством та людиною цього періоду, можливості для пошуків та переосмислень залишається багато. Донині все ще не вивченими є проблеми стосовно соціокультурних тематичних ніш, аполітичних форм й засобів суспільної самодіяльності цивільного населення в екстремальну добу нацистської окупації. Особливо трагічним для українських території став час так званого «нового порядку», запровадженого гітлерівською окупаційною владою на теренах Європи та СРСР. Адже, опинившись у центрі світового глобального конфлікту українське суспільство впродовж більш ніж двох років залишалось об'єктом нещадної колоніальної експлуатації Третього Райху.

Окремим аспектом досліджуваної тематики лишається вивчення діяльності тих вітчизняних науковців-аграріїв, які з різних причин не були евакуйовані, однак продовжили свою професійну діяльність, але вже на потребу окупаційної влади. Тривалий час архівні матеріали, які розкривали діяльність науково-дослідних установ 1941-1944 рр., лишались засекреченими, а тому в офіційній історіографії утвердилась думка про відсутність сільськогосподарських науково-дослідних установ, а отже й припинення розвитку вітчизняної аграрної науки в неевакуйованому науковому середовищі. Сьогодні є можливість, використовуючи невідомі раніше документи, переглянути ці «кліше», повернути вітчизняній науці імена тих, кого радянська влада викреслених за «співробітництво з ворогом», незважаючи на наукові досягнення світового рівня.

У роки незалежності України вітчизняні науковці І. Спудка та Л. Турчина [1], І. Верба [2], В. Шайкан [3], Т. Заболотна [4] підійшли до розгляду питань, пов'язаних з діяльністю наукових установ, становищем інтелігенції, питанням колабораціонізму. Вперше загальну характеристику сільськогосподарської дослідної справи в роки Другої світової війни в Україні дав В. Вергунов [5]. Окремі праці присвячені регіональним особливостям діяльності науково-дослідних установ аграрного спрямування, зокрема Г. Калмикова [6] досліджувала Сумський регіон, Л. Борисенко [7] вивчала діяльність Уладово-Люлінецької селекційної дослідної станції, що на Вінниччині, в роботах С. Могилюк [8] розглянуто наукові установи Дніпропетровщин. Окремі вчені [9] зупинились на відтворенні біографічних даних відомих постатей науки під час окупації, що дає можливість через долі людей простежити становище вітчизняної науки досліджуваного періоду. Однак повної історичної реконструкції аграрної науки, як у структурно-організаційному вимірі, так і щодо розвитку наукової думки під окупацією 1941-1944 рр. не зроблено.

Метою даної статті є окреслення кола наукових проблем, пов'язаних з дослідженням діяльності сільськогосподарських науково-дослідних установ в роки окупації 1941-1944 рр.: організаційної підпорядкованості, наукової тематики, кадрової складової, причини та проблеми співпраці науковців-аграріїв з окупаційною владою.

Контроль за сільським господарства українських земель було найголовнішим аспектом у геостратегічних та воєнних планах Німеччини. За його рахунок планувалось розв'язати продовольчу та сировинну проблеми, які гостро стояли особливо під час воєнних дій. З іншого боку крім продовольчого потенціалу українські аграрії могли пишатися функціонально розгалуженою мережею сільськогосподарських науково-дослідних установ, яка становила 15 інститутів, 34 науково-дослідні станції, 16 дослідних полів та 62 опорних пункти, які мали різне підпорядкування [10, с. 34-36]. Науковцями-аграріями було досягнуто чимало здобутків світового значення, зокрема у питаннях селекції сільськогосподарських культур, наукового обґрунтування застосування бактеріальних видів добрив, питання меліорації, агротехніки зернових культур, системи боротьби з шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин тощо.

З приходом німецьких військ на українські землі вони зіткнулись із невтішною картиною. Більшість стратегічно важливих об'єктів народного господарства було евакуйовано. Зокрема, було повністю вивезено 6 сільськогосподарських науково-дослідних інститутів та 8 дослідних станцій, але в основному з території Лівобережжя. Ті, які не встигали евакуювати, намагались руйнувати, аби вони не достались ворогові.

Згідно нещодавно оприлюднених документів з'ясовано, що більшість науково-дослідних установ, що опинились в окупаційній зоні продовжили свою діяльність. Вже на початок 1942 р. відновили свою діяльність 11 науково-дослідних інститутів галузі [10, с. 77-78.]. При кожній інституції на громадських засадах були призначені куратори з німецької сторони. Загальним науковим керуванням цих установ згідно донесення співробітника зондерштабу «Наука» при Оперативному штабі райхсляйтера А.Розенберга доктора фон Франке опікувався ректор Університету з Геттінгену, професор, доктор Зоммер (Sommer), який в адміністративному відношенні представляв Господарське управління «Південь» Головної групи «Сільське господарство» [11 с. 436].

Окупаційна влада була зацікавлена у діяльності наукових установ, розробки яких активно використовувались нацистами для експлуатації природних багатств, налагодження ефективної роботи промисловості та сільського господарства. У грудні 1942 р. райхкомісар України Е. Кох, звертаючись до чиновників апарату управління ввіреної йому території, наголошував: «Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету … передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили» [12, с. 341].

Усвідомлення обмеженості використання своїх наукових кадрів теж стимулювала до збереження та використання радянських фахівців у цій сфері. Тому не випадково було інституційно оформлено контроль за науковою сферою у вигляді спочатку Крайового відомства з питань сільськогосподарських досліджень на навчання, а у 1943 р. у Крайовий дослідний центр з виділенням у ньому окремої групи сільськогосподарських досліджень (Landwirtscaftliche Forschungszentrale) у Києві та з філіалом у Херсоні [13, с. 573-577]. Як зазначав у доповідній записці відповідальний за організаційну складову сільськогосподарських досліджень в Рейхскомісаріаті України Кьонер «природні та економічні передумови сільськогосподарського виробництва в Україні значно відмінні від німецьких (імперських), тому для сільськогосподарського освоєння потенціалу цього краю існують, крім всього іншого, дві передумови особливого значення: а) проведення широкого дослідження всіх питань, пов'язаних з сільським господарством, їх оцінка і передача у практичне застосування; б) поточна підготовка добре кваліфікованих місцевих спеціалістів» [13 с. 550-551]. Крайові дослідницькі центри повинні були провести організаційне та адміністративне об'єднання всіх дослідницьких установ.

До спеціальної групи науково-дослідних установ, що займались сільськогосподарськими дослідженнями входили: Крайовий інститут сільськогосподарського і виробничого господарства з дослідним центром для «Agrarordnung» у Києві; Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки у Києві; Крайовий інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва у Києві, станція в Умані; Крайовий інститут рослинництва у Києві на Батиєвій горі зі станціями: 1) в Умані, 2) у Полтаві (кормове рослинництво); Крайовий інститут вирощування та розведення фруктів та овочів у Києві (Китаєво) зі станцією в Умані; Крайовий інститут агрокультури та торф'яного господарства у Сарнах (Волинь); Крайовий інститут з питань захворювання рослин та тваринних шкідників у Києві зі станцією в Умані; Крайовий інститут тваринництва зі станціями: 1) у Боярці (Корсунський район, Генеральний округ Київ) – бджільництва та розведення гусениці тутового шовкопряда; 2) у Заворичах (Бориспільській район, Генеральний округ Київ) – хутрове тваринництво; Крайовий інститут рибоводства у Києві зі станціями: 1) у Гористому (Київський район, Генеральний округ Київ) – річкове рибоводство; 2) у Малій Салтановці (Васильківський район, Генеральний округ Київ) – розведення карпа; 3) у Пущі-Водиці (Київський район, Генеральний округ Київ) – розведення форелі; Крайовий інститут дослідження продуктів харчування у Києві (Солом'янка); Крайовий інститут сільськогосподарської техніки у Києві. Філія у Херсоні була представлена Крайовим інститутом рослинництва у Херсоні з відділом меліорації зі станціями: 1) у Розовці (район Полови, Генеральний округ Дніпропетровськ) – рослинництво на чорноземі; 2) у Ново-Олексіївці (Генічеський район, Генеральний округ Крим) – рослинництво

на засоленому ґрунті; 3) в Асканія-Нова (Геніческий район, Генеральний округ Крим); Крайовий інститут плодівництва, овочівництва та виноградарства; Крайовий інститут сільськогосподарської техніки в Акимівці (Генеральний округ Крим); Крайовий інститут з питань захворювання рослин та шкідників тварин; Крайовий інститут досліджень з питань бавовництва; Станція з утримання та годування тварин у Херсоні з відділом тваринництва в Асканії-Новій (Геніческий район, Генеральний округ Крим); Станція з риборозведення у Дніпропетровську; Станція з дослідження продуктів харчування у Херсоні [13 с. 573-577]. Це об'єднання було необхідне, щоб уникнути роздробленості та стану вузької спеціалізації, які були характерні для радянської сільськогосподарської політики.

Згідно цих завдань було перепрофільовано частину науково-дослідних інститутів «Великої» Академії: Інститут зоології було реформовано в Інститут сільськогосподарської ентомології на чолі з професором М. Шарлеманем; Інститут ботаніки – в Інститут сільськогосподарської ботаніки, який очолив професор Ю. Клеопов. Частина установ, які за думкою фахівців мали виключно прикладне значення, не потрапила під керівництво Крайового дослідницького центру. Селекційні станції, що до війни знаходились у відомстві Цукротесту передавались у підпорядкування Головне управління цукрової промисловості, яке з 1943 р. називалось Цукорцентраль [14], а в майбутньому планувалось остаточно передати їх на правах оренди німецьким селекційно-насіннєвим фірмам. Полтавський інститут кормів та Український інститут конопель, що на Чернігівщині, які територіально знаходились близько до театру військових дій, перебували під контролем обласних управлінь державних маєтностей.

Аналіз діяльності дослідних інституцій демонструє, що вони у своїй роботі продовжували теми досліджень, що були розпочаті, ще за радянської влади. Німецькі наукові куратори зазвичай не втручались, як в організаційні, так і у наукові питання, особливо на початку. У своїх звітах вони із захопленням відмічають масштабність як організаційної структури радянської аграрної науки, так і розгалуженість наукових пошуків. Тому першочерговим завданням для німецької сторони було визначення кількості вцілілого майна, вивчення кадрового потенціалу галузі. З часом німецькі фахівці активізують свою участь у контролі за виконанням дослідної роботи, частіше запрошуються науковці з рейху для проведення своїх досліджень на базах українських наукових установ. З наближенням театру військових дій, саме на кураторів було покладено завдання організації вивезення звітної документації, елітного насіннєвого фонду та цінної літератури. Показовим є розпорядження доцента професора О. Зігеля (Siegel), який керував з німецької сторони Інститутом агротехніки, живлення рослин та ґрунтознавства, де зазначалось про заборону розголошувати інформацію про запаковані для відправлення матеріали та документацію, зокрема українському директору цього ж інституту професору Г. Махову [15].

Крім економічної та наукової вигоди, існування науково-дослідних установ надавало можливість ідеологічно впливати на населення. Адже, необхідно було довести, що німецька армія несе не тільки смерть і розруху, а й веде боротьбу не заради досягнення прагматичних інтересів, а, перш за все, проти більшовизму, його ідеології і несе народу України звільнення від гніту та високу європейську культуру. З іншого боку, якнайшвидше відновлення цивільного життя на окупованих територіях у всіх його проявах могло стати яскравим підтвердженням тези про слабкість більшовицького режиму, його нежиттєздатність і близький крах. Це мало неабияке значення для формування громадської думки у світі і впливу на радянське суспільство, а відтак – і на досягнення кінцевої мети війни. Одним із найдієвіших пропагандистських кроків в цьому контексті стали повідомлення про відкриття наукових та освітніх закладів, огляди про роботу та досягнення цих інституцій. Беззаперечним є той факт, що німецькі ідеологи вважали шкідливим надання знань підкореним народам, розвивати їх науку, але військові реалії корегували дані постулати. Так, наприклад, освітні заклади використовували для контролю за освіченої молоддю. Крім того, такі заходи сприяли заспокоєнню місцевого населення, здобуттю довіри до німецької адміністрації. Адже кожне повідомлення у пресі про відновлення чи появу наукових, остатніх чи культурних установ супроводжувалось вихваляннням окупаційної адміністрації. Як зазначалось у газеті «Львівські вісті» за 1942 р.[16], яка давала замітку про діяльність науково-дослідних інститутів аграрного спрямування, де підкреслювалось, що вони мали завдання допомогти у вирішенні питань, пов'язаних з відбудовою і розвитком сільського господарства, яке допоможе успішно завершити війну.

Така ідеологічна політика впливала на інтелігенцію, яка активно долучалась до участі у діяльності відновлених за окупації установ. За даними Київської міської управи на кінець 1942 р. у місті було зареєстровано 3 академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших та 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів [17]. За нашими підрахунками лише професорський склад діючих за окупації сільськогосподарських установ становив 22 чол. Вражає й кількісні показники щодо кадрового забезпечення окремих інституцій. Зокрема Інститут агротехніки, живлення рослин та ґрунтознавства нараховував у своєму складі в різний час від 58 до 112 осіб [18], Інститут тваринництва – від 49 до 58 чол. [19], Гідробіологічний інститут – 65 чол. [20] За висновками Зондеркоманди «Наука» при Оперативному штабі райхсляйтера А. Розенберга «науковий ентузіазм неодмінно заслуговує на похвалу» [11]. Однак треба враховувати, що для науковця-аграрія і об'єкт, і результат дослідження практично не існує у відриві від землі, тому й евакуація наукового продукту в повному об'ємі була практично неможлива. Варто зазначити, що кадрова політика окупаційної влади унеможливлювала існування альтернативи щодо трудового питання та у виборі роботи, адже практично з перших днів окупаційної влади запроваджувалась обов'язкова трудова повинність. Престижні за радянські часи професії втрачали свою актуальність, а сфера застосування праці інтелігенції звелась до мінімуму. У більш вигідних умовах залишалась природнича сфера, де було більше шансів залишитись на посадах та займатись науковою роботою ніж в гуманітарний, де суттєвим була політична благонадійність.

Аналізуючи гендерний склад працюючих у досліджуваних установах, простежується значне переважання (1:3) представниць жіночої статі, особливо на посадах нижчого наукового та обслуговуючого персоналу. Про це неодноразово зазначали й німецькі аналітики [11], в планах яких було зменшення загалом кількості науковців-жінок в згадуваних установах. Окрема увага приділялась науковцям-фольксдойче, які отримували надбавки до заробітної платні до 20 % [21], що в кінцевому рахунку прирівнювало їх, а інколи й перевищувало, за рівне заробітної платні до керівництва цих інститутів.

Причини, що спонукали науковців до співпраці з німцями, були різними. Крім пристосуванства, коли зневірившись у радянську владу, люди будували своє життя з певними перспективами. Роль додаткового фактора, що налаштовував на такі дії, було почуття кривди від радянської влади за заподіяні нею злодіяння. Однак, за висновками І. Верби, значна частина когорти інтелігенції була аполітичною [2]. Вони, як і в радянські часи, намагались побудувати своє життя таким чином, аби зайвий раз не потрапити в поле зору відповідних режимних структур. Найважливішою, на нашу думку, причиною була соціально-економічна – постійна потреба у фінансових ресурсах, видача за місцем роботи продуктових пайків, можливість харчування у виробничій їдальні, отримання трудових карток (арбайтскарток) з відміткою про роботу, що давало шанс уникнути відправки до Німеччини, навіть в деяких установах медичне обслуговування та безкоштовний транспорт – все це змушувало людей триматися роботи, аби якось вижити в умовах окупації. Заробітна платня в порівнянні з середньою по Києву, яка становила 477 крб. [4], у сільськогосподарських науково-дослідних установах становила від 750 крб. рядовому спеціалісту до 120 крб. директора [22]. Однак, це все одно було мізерним у порівнянні з тогочасними цінами на «чорному» ринку, де сало чи масло сягало 450-1000 крб. за кг [23].

Крім того, не слід відкидати й ідеалістичне прагнення з альтруїстичних мотивів прислужитися своїм співгромадянам у важкий для них час. Психологічні чинники виявились у тому, що під тиском невизначеності в завтрашньому дні окремі люди, займаючись улюбленою справою, намагалися отримати певну психологічну розрядку, розвиваючи науку. З іншого боку, спілкування з німецькими колегами при виконання спільних дослідних завдань інтегрувало вітчизняних науковців до європейської наукової думки, чого вони були позбавлені в більшості у попередні роки. Найвдалішим спільним проектом стало проведення ґрунтознавчої експедиції, яку очолив професор-грунтознавець Г. Махов (українська сторона), хімік доктор О. Зігель та ботанік професор Генріх Вальтер (німецька сторона) на замовлення наукової групи з картографування доктора Шульца-Кампфхенкеля [9, с. 5]. Підсумком цього проекту стало створення карти ерозійності ґрунтів України, яка отримала вищу нагороду на міжнародній спеціалізованій виставці у Чехії у 1944 р. Для Г. Махова це стало приводом для визнанням світовою фаховою спільнотою під час його подальшої еміграції до Німеччині та США.

Отже, незважаючи на складну ситуацію, в якій опинились мешканці українських земель в ході глобального конфлікту в роки Другої світової війни, без права на творення власних державних структур, з прагматичними планами щодо людських та природних багатств України з боку Третього Райху, в умовах окупації вітчизняна наука продовжувала розвиватись. Сільськогосподарська дослідна справа, як складова природничої науки була представлена науково-дослідними інституціями аграрного спрямування, більшість з яких через об'єктивні та суб'єктивні причини не були евакуйовані. Окупаційна влада планувала використати науковий потенціал цих установ з метою кращого освоєння захоплених територій. Цьому питанню було приділено значну увагу, як з боку економічної, наукової так й ідеологічної вигоди для нової влади. Для науковців-аграріїв прихід нових господарів не означав припинення діяльності, спустошення матеріальної бази та руйнування закладених дослідів. В реальності це був шанс вижити, пристосуватись до інших умов життя, не припиняючи досліджень, хоча для потреб вже іншої держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Спудка І. М. Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейскомісаріату «Україна» / І. М. Спудка, Л. В. Турчина // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXXIII. – Запоріжжя, 2012. – С. 130-135.
2. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) / І. Верба // Розбудова держави. -1995. - № 3. – С. 45-50.
3. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейс комісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан, О. Є. Лисенко (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. – Кривий Ріг: «Мінерал», 2005. – 466 с.
4. Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Тетяна Заболотна // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 135-152.
5. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов ; ННСГБ НААН. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с.
6. Комликова Г. І. Сільськогосподарські дослідні установи Сумщини в окупаційних період (1941-1943 рр.) / Г. І. Комликова // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – Вип. XVI/XVII. – С. 217-222.
7. Борисенко Л. Б. Діяльність Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції під час німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / Л. Б. Борисенко // Роки випробувань і звершень (до 125-річчя Уладово-Люлинецької дослідно-селекційної станції). – Вінниця : ТОВ «Нілан», 2013. – С. 76-85.
8. Могилюк С. В. Наука в генеральному окрузі «Дніпропетровськ» в період німецької окупації (1941-1943 рр.): вищі навчальні заклади на службі окупантів (на прикладі Дніпропетровського українського державного університету та Дніпропетровського інституту інженерів транспорту) / С. В. Могилюк // Вісник Дніпропетровського національного університету : Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 135-147.
9. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, В. І. Мельник, за заг. ред. В. М. Єжова; наук.ред. В. А. Вергунов. – Сімферополь : Таврида, 2006. – 160 с.
10. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940-1946 роках : зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України; Укл. : М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н. В.Маковська, О. В. Корзун ; Під заг. ред. М. П. Присяжнюка ; Наук. ред В. А.Вергунов. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2012. – 756 с.
11. Київ: війна, влада, суспільство. 1939-1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред.кол. : В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (відп.ред.), В. М. Литвин, с. П. Ласковська, О. П. Реєнт, Н. І. Татусь ; Авт. та упоряди. : Т. В. Вронська, Т.В. Заболотна, А. В. Кентій, с. А. Кокін, О.Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко ; НАН України, Ін-т історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Галузевий державний архів Служби безпеки України; Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – К. : Темпора, 2014. – 834 с.
12. Гончаренко О. Система управлення окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси. У 2-х книгах. Кн. перша. / НАН України, Ін-т історії України – К. : Наукова думка, 2010. – С. 321-367.
13. Історія Національної академії наук України (1941–1945) : Частина 1. Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства. Ін-т укр. археографії та

джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 808 с.
14. Державний архів Київської області (далі ДАКО), ф. Р-2369, оп. 1, спр. 418.
15. ДАКО, ф. Р. 2387, оп. 1, спр. 25.
16. Львівські вісті. – 1942. – 18 вересня.
17. ДАКО, ф. Р. 2356, оп. 6, спр. 166.
18. ДАКО, ф. Р. 2387, оп. 1, спр. 26.
19. ДАКО, ф. Р. 2461, оп. 1, спр. 2.
20. ДАКО, ф.Р. 2463, оп. 1, спр. 2.
21. ДАКО, ф. Р. 2387, оп. 1, спр. 2.
22. ДАКО, ф.Р. 2387, оп. 1, спр. 26.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3676, оп. 4, спр. 476.

Корзун Е. В. НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ОКУПАЦИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ОБЗОР ПРОБЛЕМЫ

В работе очерчен круг научных проблем, связанных с исследованием деятельности сельскохозяйственных научно-исследовательских учреждений в годы оккупации 1941-1944 гг., большинство из которых через ряд объективных и субъективных причин не буллы эвакуированы, но продолжили свою деятельность при новой власти, которая планировала использовать научный потенциал этих учреждений для лучшего освоения захваченных территорий. Проанализировано систему организационной подчиненности, экономическую, научную и идеологическую выгоду оккупационных властей относительно исследуемых институций, кадровую политику, причины и проблемы сотрудничества ученых аграриев в оккупационными властями

Ключевые слова: наука, оккупация, Вторая мировая война, научно-исследовательские учреждения, сельскохозяйственное опытное дело, ученые-аграрии.

O. Korzun AGRICULTURAL RESEARCH INSTITUTIONS UKRAINE DURING THE OCCUPATIO IN THE SECOND WORLD WAR: OVERVIEW PROBLEMS

This paper outlines a range of scientific issues related to the study of agricultural research institutions during the occupation of 1941-1944., Most of which are due to objective and subjective reasons were not evacuated, but continued to operate under the new government who planned to use the scientific potential of these institutions for better development of the occupied territories. The system of organizational affiliation, economic, scientific and ideological benefit occupation authorities Patient institutions, personnel policy for scientists, farmers causes and problems of cooperation with the occupation authorities.

Key words: science, occupation, World War II, research agricultural institutions, agricultural research work.

УДК 94(477)

С.В. Стельникович

ОРГАНИ НАЦИСТСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР» (1941–1944 РР.)

У статті аналізується функціонування органів нацистського цивільного управління на території генерального округу «Житомир» в часи Другої світової війни. Визначено, що в регіоні цивільні окупаційні органи були представлені генеральним комісаріатом, гебітскомісаріатами та штадткомісаріатами. У своїй роботі вони спиралися на колабораціоністські українську допоміжну та білоруську допоміжну адміністрації. Значний вплив на функціонування органів нацистського цивільного управління на півночі Житомирського генерального округу мав радянський партизанський рух.

Ключові слова: гебітскомісаріат, генеральний комісаріат, генеральний округ «Житомир», місцева допоміжна адміністрація, цивільна адміністрація, штадткомісаріат.

Із листопада 1941 р. уся повнота влади на території генерального округу «Житомир» (Житомирська, частини Вінницької областей України, Поліської та Гомельської областей Білорусі) перейшла до нацистського цивільного управління, представленого генеральним комісаріатом та підпорядкованими йому гебітс- і штадткомісаріатами. Їх організаційна структура спрямовувалася на тотальне злочинне використання і пограбування окупованої

території. Систему цивільного нацистського управління доповнювали колабораціоністські районні, міські, волосні та сільські управління (управи).

В останні роки різні аспекти функціонування органів нацистського цивільного управління, як і підконтрольної йому місцевої допоміжної адміністрації, усе більше привертають увагу дослідників. Серед учених, які займалися аналізом загальної системи та окремих елементів структури управління окупованою територією України, нормативно-правових основ її функціонування, деяких напрямків діяльності тощо, при цьому звертаючи певну увагу і на генеральний округ «Житомир», є О. Гончаренко, М. Куницький, О. Лисенко, Т. Першина, П. Рекотов [1; 2; 3; 4; 5; 6, с. 321-367] та інші. Найбільш повний розгляд системи органів нацистського цивільного управління Житомирського генерального округу проведений у дослідженнях В. Лауер [7] та В. Власенко [8]; окремі аспекти їх функціонування піднімалися у краєзнавчих розвідках [9]. Водночас поза увагою учених залишилися питання, пов'язані зі створенням при генеральному комісаріаті в Житомирі специфічного українського бюро (комітету), із особливостями функціонування нацистського цивільного управління в білоруській частині генерального округу «Житомир» та впливом на нього радянського партизанського руху.

Метою пропонованого дослідження є розгляд системи органів нацистського цивільного управління, у тому числі й місцевої допоміжної адміністрації, на окупованих нацистами українських і білоруських територіях, які упродовж 1941–1944 рр. входили до складу генерального округу «Житомир».

Найвищою ланкою німецького цивільного управління на території округу з центром у Житомирі був генеральний комісаріат на чолі з генеральним комісаром. Остаточно структура Житомирського генералкомісаріату сформувалася станом на початок 1943 р. і включала 12 головних відділів: 1 – відділ центрального управління; 2 – відділ політики; 3 – відділ агітації і пропаганди; 4 – відділ управління; 5 – відділ права; 6 – відділ фінансів; 7 – управління оренди; 8 – відділ господарства (економіки); 9 – відділ харчування та сільського господарства; 10 – відділ лісового і деревообробного господарства; 11 – відділ праці; 12 – особливий відділ (ціноутворення та контролю за цінами). Головні відділи поділялися на 24 підвідділи, які, у свою чергу, поділялися на 103 управління [10, арк. 74-75].

У травні 1942 р. адміністративний персонал Житомирського генерального комісаріату досягнув 334 осіб, із яких 31 чиновник – вищого рангу [11, арк. 11]. Згодом кількість посадовців комісаріату, за інформацією В. Лауер, збільшилася до близько 870 осіб [7, с. 129].

30 вересня 1941 р. генералкомісаром генерального округу «Житомир» Гітлер призначив урядового президента Курта Клемма [12, арк. 307]. Влада була передана К. Клемму лише 17 листопада 1941 р., коли на території округу військова адміністрація була змінена цивільною [13, арк. 781]. Із 29 жовтня 1942 р. повноваження генерального комісара Житомирського генерального округу отримав бригадефюрер СС та заступник гауляйтера округу Вестмарк Ернст Людвіг Лейзер [14]. «Безчесна» відставка К. Клемма стала наслідком його протистояння з постійно зростаючими силами СС та поліції Г. Гіммлера у регіоні [7, с. 155], який, до речі, розміщувався поблизу Житомира у ставці «Гегевальд».

До Житомирського генерального комісаріату як «дорадчий орган» було включене українське бюро (комітет), створене К. Клеммом після ліквідації у лютому – на початку березня 1942 р. системи обласних управлінь [15]. Цей орган допоміжної адміністрації був укомплектований частиною колишніх працівників облуправлінь [16, арк. 20зв]. Ініціатива Клемма по створенню українського бюро мотивувалася його позицією, висловленою свого часу Розенбергу. Генеральний комісар пропонував райхсміністру при формуванні вищого адміністративного управління використовувати принцип передачі основних виконавчих функцій українській допоміжній адміністрації, залишивши за німцями лише керівництво. На його думку, це сприяло б зменшенню чисельності адміністративних посад цивільного управління [11, арк. 8-9]. Таким чином, українське бюро виступило найвищою ланкою т. зв. «українського управління», яке було чітко окреслене і на рівні гебітскомісаріату. Подібні структури найбільш повно представлені лише у генеральному окрузі «Житомир».

Окрім інших, до складу українського бюро при генеральному комісаріаті ввійшли очільник Житомирського міського управління Д. Павловський, колишній голова Вінницького обласного управління С. Бернард, голова Коростишівського районного управління

К. Дмитренко, лікар Звягельського гебітскомісаріату Невідовський [15; 17] та начальник фінансового відділу Мозирського районного управління О. Міко [15; 17; 18, арк. 6].

Значний вплив на діяльність цивільної адміністрації в регіоні, у першу чергу на рівні генерального комісаріату, мала присутність вищого нацистського керівництва – Гітлера, Геринга та Гіммлера, які дислокувалися у спеціально побудованих в основному упродовж кінця 1941 – першої половини 1942 рр. польових ставках (хоча окремі будівельні роботи тривали й надалі). Адже крах «бліцкригу» та затягування воєнних дій поставили Німеччину перед необхідністю побудови відповідних об'єктів для розміщення німецьких високопосадовців ближче до фронту. Центральне місце у цьому проекті на окупованій території СРСР належало генеральному округу «Житомир». На відстані 8 км на північ від Вінниці між селами Стрижавка та Коло-Михайлівка розміщувалася філія головної польової ставки Гітлера «Верфольф»; для штабу Люфтваффе Г. Геринга біля с. Черепашинці в 30 км на північ від Вінниці було побудовано комплекс під назвою «Штайнбрух»; поблизу Житомира у селищі Гуйва була споруджена ставка райхсфюрера СС Г. Гіммлера «Гегевальд» [19, с. 26-29]. Поряд з тимчасовим або постійним перебуванням у польових ставках вищого нацистського керівництва час від часу сюди, зокрема на зустріч із Гітлером, прибували інші цивільні та військові керівники Райху. За підрахунками учених, у «Вервольфі» під Вінницею Гітлер з перервами від липня 1942 р. до другої половини 1943 р. перебував понад 4 місяці [19, с. 58; 20, с. 432]. Прикладом впливу нацистських лідерів на функціонування апарату Житомирського генералкомісаріату є названа вище «безчесна» відставка Клемма через його протистояння Гіммлеру. Окрім того, нацистська політика по відношенню до окупованих східних територій значною мірою конкретизувалася саме у вказаних польових ставках округу, першочергово у «Вервольфі».

На рівні гебітскомісаріатів уся повнота влади зосереджувалася у гебітскомісарів, які призначалися райхсміністром А. Розенбергом [2, с. 17] і підпорядковувалися генеральному комісару. На території генерального округу «Житомир» кількість гебітскомісаріатів постійно змінювалася: 25 – із листопада 1941 р., згодом – 26, а станом на квітень 1943 р. – 18. Останнє скорочення їх чисельності відбулося для зменшення витрат й економії робочої сили [8, с. 82], проте не принесло очікуваних результатів [21, арк. 162]. Специфіка організації гебітскомісаріатів на півдні Житомирського генерального округу передбачала наявність упродовж грудня 1941 р. Вінницького представництва генерального комісара в Житомирі. Функціонування цього тимчасового органу управління зумовлювалося необхідністю підготовки постійних місць перебування гебітскомісарів на Вінниччині, координації роботи органів влади та розв'язання нагальних проблем [2, с. 27-28]. Окрім гебітскомісаріатів, із листопада 1941 р. у двох найбільших містах регіону – Житомирі та Вінниці – були створені самостійні міські комісаріати (штадткомісаріати) на чолі з міськими комісарами (штадткомісарами) [15]. Міським комісаром Житомира був призначений Ф. Магас, а Вінниці – Ф. Маргенфельд [12, арк. 306]. Згодом було заявлено про створення на території Житомирського генерального округу ще трьох штадткомісаріатів – у Бердичеві, Звягелі та Коростені [22, арк. 2-2зв].

Гебітс- та штадткомісари мали широке коло управлінських, адміністративних, господарсько-економічних повноважень, які спрямовувалися на організацію тотальної експлуатації людських та матеріальних ресурсів регіону. Для цієї мети була сформована відповідна організаційна структура гебітс- та штадткомісаріатів. На території генерального округу «Житомир», на відміну від інших регіонів окупованої України, гебітскомісаріат, як правило, поділявся на німецьке та українське відділення. Німецьке відділення включало відділ з питань харчування, сільського господарства і забезпечення продовольством, якому підпорядковувалися районний та сільський керівники з питань сільського господарства; відділ торгівлі й економіки; відділ праці; біржа праці. Українське відділення гебітскомісаріату, яке, імовірно, створювалося аналогічно до статусу українського бюро при генеральному комісаріаті, включало відділи адміністрації; освіти; будівництва; фінансів. У підпорядкуванні гебітскомісара перебували лікар, ветеринар, фармацевт гебіту та відділ геодезії. У свою чергу, лікарю підпорядковувалися районний лікар й медичний відділок, а ветеринару гебітскомісаріату – районний ветеринар і ветеринари на місцях [7, с. 131]. Однак така структура, запропонована зверху, не відзначалася внутрішньою єдністю та при реальній практиці породжувала багато протиріч між різними відомствами та компетенцією їх

адміністраторів. Через це гебітскомісари іноді вдавалися до змін структури апарату гебітскомісаріату. Із 1 липня 1943 р. власну структуру гебітскомісаріату із детальним її поділом на підвідділи й управління запровадив гебітскомісар Житомира [23, арк. 1-10]. У різних частинах окупованої України дещо різнилася і структура штадткомісаріатів [6, с. 340; 8, с. 57].

Залежно від кількості підпорядкованих районів, чисельності населення гебітскомісаріату різною була і кількість його працівників. Приміром, у Звягельському гебітскосмісаріаті працювало 20 райхснімців та 70 українців і фольксдойче [7, с. 129]. Однак кількість останніх протягом усього часу окупації постійно зростала. Станом на початок липня 1943 р. в апараті Житомирського гебітскомісаріату були задіяні 112 осіб, серед яких 34 українці та 24 фольксдойче [8, с. 81].

Відмінною від решти гебітскомісаріатів була побудова етнічного німецького гебіту Гегевальд, створеного між Житомиром та Бердичевом восени 1942 р. Він не мав районного поділу і керувався гебітскомісаром та бургомістрами-фольксдойче як місцевою владою. Гебітскомісар Гегевальду отримав назву «гебітсгауптман» [24, арк. 31]. За подібним принципом відбувалася організація владних повноважень в іншій німецькій колонії – Фьорстерштадт (Черняхів), – розміщеній між Коростенем та Черняховом. На відміну від Гегевальда, Фьорстерштадт так і не був виділений в окремий німецький гебітскомісаріат. Гебітсгауптманом Гегевальду був призначений штандартенфюрер СС Юнгкунц [24, арк. 54], а Фьорстерштадту – оберфюрер СС Чимпке [24, арк. 113-113зв].

У своїй діяльності гебітс- та штадткомісари спиралися на місцеву допоміжну адміністрацію, сформовану ще у період військової влади: районні (під керівництвом голови або шефа району), міські (очолювані головою, старостою, бургомістром), волосні (під правлінням старшини) та сільські (на чолі зі старостою) управління.

Районні управління, відповідно до запропонованої структури в генеральному округі «Житомир», мали включати відділи адміністрації; будівництва; фінансів; праці; економіки [7, с. 131]. На практиці структура районних управлінь могла дещо відрізнятися. Іноді головами районів виступали бургомістри відповідного районного центру [1, с. 155]. Так, на чолі адміністративного управління Мозиря та Мозирського району перебував бургомістр, який мав міського та районного заступників [25, арк. 1]. У науковій літературі особу, яка поєднувала керівні посади міської і районної влади, називають «бургомістр-райшеф» [1, с. 155].

Окремі міські допоміжні управління, як і міськрайонні управління під керівництвом бургомістра-райшефа, існували лише у більших містах та при штадткомісаріатах Житомира й Вінниці. Їх структура не була сталою та змінювалася протягом усього часу окупації Це, зокрема, простежується на прикладі структури Вінницького міського управління [26, арк. 72, 109; 27, арк. 6; 28, арк. 39]. Станом на 1 травня 1942 р. у складі апарату міського управління Вінниці працювало 145, а загалом – 406 осіб [3, с. 140].

На відміну від українських територій генерального округу «Житомир», у його північній білоруській частині у структурі місцевої допоміжної адміністрації певного значення набула сільська община (волость), керівництво якою здійснювало волосне управління на чолі зі старшиною, підпорядкованому районному управлінню. Приміром, на території Житковицького району (гебітскомісаріат Петриков) було виділено 9 волостей [29, арк. 42]. Сільські общини в основному мали співпадати із відповідними довоєнними радянськими сільрадами [5, с. 94]. Значну роль в управлінському апараті на півночі генерального округу «Житомир» волосних управлінь можна пояснити географічним фактором. Адже через відносну віддаленість сіл від районних центрів та ускладненість комунікації з ними через лісисто-болотисту місцевість важливою одиницею допоміжного управління стали волості, які об'єднували кілька сіл.

На чолі найнижчої структурної одиниці місцевої допоміжної адміністрації були сільські управління під керівництвом старост [2, с. 51]. У великих селах до складу сільського управління разом зі старостою села входили писар [1, с. 157] і бухгалтер [5, с. 95]. За оцінками деяких учених, у 1943 р. на посаді сільського старости у регіоні працювало щонайменше 2 тис. українців [7, с. 133].

Місцева допоміжна адміністрація генерального округу «Житомир», репрезентована колабораціоністськими районними, міськими, волосними, сільськими управліннями, не користувалася жодною самостійністю, а лише виконувала розпорядження німців. Через це і самі окупанти називали її «українською допоміжною адміністрацією» [21, арк. 23]. У такому випадку означення «український» у їх назві сприймається як суто ідеологічне. При цьому, як

констатують деякі науковці, помилково називати ці структури «органами місцевого самоуправління» або ж «органами місцевого самоврядування», оскільки вони не були самоврядними одиницями, їх керівництво призначалося німцями, а діяльність була підконтрольною та спрямовувалася на виконання розпоряджень окупантів [1, с. 153-154; 6, с. 343]. Не варто також сплутувати словосполучення «українські допоміжні органи влади» (як і «українська допоміжна адміністрація») із тими «українськими допоміжними органами влади» (як і «українською допоміжною адміністрацією»), які створювалися з ініціативи або за участі похідних груп ОУН(Б), ОУН(М) й місцевих українських активістів на початку окупації [6, с. 343] та діяли в основному у період німецької військової адміністрації упродовж липня – листопада 1941 р.

На чолі структур місцевої допоміжної адміністрації були переважно українці або ж білоруси (північ генерального округу). Іноді на відповідні посади призначалися фольксдойче, що було характерним для Житомирського генерального округу, який мав стати основним у нацистських планах колонізації Сходу. При цьому, словосполучення «українське допоміжне управління» окупанти використовували і для північної білоруської частини округу [30, арк. 97, 300]. Відповідно до розпорядження райхскомісара Коха, єдині україномовні назви усіх термінів на позначення типу населених пунктів, відповідних управлінь та їх посадових осіб були введені і для білоруських районів генерального округу «Житомир» [31, арк. 13]. Проте, вважаємо, що в наукових дослідженнях доцільно диференціювати поняття «українське допоміжне управління (адміністрація)» для окупованих нацистами українських та «білоруське допоміжне управління (адміністрація)» – для білоруських територій. Збірним тут видається поняття «місцеве допоміжне управління (адміністрація)».

Значний вплив на систему нацистського цивільного та українського й білоруського допоміжних управлінь на півночі генерального округу «Житомир» мав радянський партизанський рух. Він призвів до значного ослаблення, а у деяких районах – і фактичного руйнування системи цивільного управління. Першою великою акцією партизанів, яка позначилася на органах окупаційної влади, стало знищення наприкінці літа (за іншими свідченнями – на початку осені) 1942 р. німецького жандармського гарнізону в районному центрі містечку Словечне на Житомирщині. Через це та фактичне зруйнування населеного пункту унаслідок боїв районний центр був окупантами переміщений зі Словечне до с. Хлупляни [32, арк. 13зв]. Відповідно до інформації Вінницького партизанського з'єднання Я. Мельника, із жовтня – листопада 1942 р. села південної частини Поліської області Білорусі вийшли із підпорядкування німців і повністю знаходилися під контролем партизанів. Формально в селах залишилися старости, які виконували вимоги партизанів і без їх санкцій не проводили жодної роботи [33, арк. 26]. Генеральний комісар Лейзер у звіті за березень – квітень 1943 р. відзначав, що через активність партизан близько 15 тис. км2 на півночі Житомирського округу фактично не перебувають під німецьким управлінням [34, арк. 9].

Отже, система органів нацистського цивільного управління на території генерального округу «Житомир» складалася із генерального комісаріату, гебітс- та штадткомісаріатів. У своїй роботі вони спиралися на колабораціоністські місцеві українську і білоруську допоміжні адміністрації, представлені районними, міськими, волосними, сільськими управліннями, які виконували усі вказівки окупантів. При деяких протиріччях компетенції посадових осіб, окремих відділів нацистського цивільного адміністративного апарату, що іноді призводило до змін в структурі органів окупаційної влади, нацистські загарбники проявляли єдність у реалізації репресивної політики зі знищення окремих національних і політичних груп місцевого населення, при тотальній експлуатації людських і господарських ресурсів регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» : юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 151–160.
2. Гончаренко О.М. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони» : 1941–1944 рр. / О.М. Гончаренко, М.П. Куницький, О.Є. Лисенко. – К., 2014. – 151 с.

3. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна» : організаційна структура та проблеми службової компетенції / О. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 137–153.
4. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : [монографія] / М.П. Куницький. – К. : НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
5. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
6. Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. : історичні нариси. Кн. 1 / [редкол. : В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін.]. – К. : Наукова думка, 2010. – 734 с.
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер. – К., 2010. – 368 с.
8. Власенко В.В. Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Валентина Вікторівна Власенко. – К., 2013. – 208 с.
9. Рогозовська-Косунець А.В. Органи місцевого самоуправління на Вінниччині в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / А.В. Рогозовська-Косунець, І.М. Романюк // Вінниччина в роки Другої світової війни : 1939–1945 : матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10–11 жовтня 2014 р.). – Вінниця, 2014. – С. 220–226.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.4620, оп.3, спр.264. – 135 арк.
11. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.64. – 11 арк.
12. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6. – 450 арк.
13. Держархів Житомирської області, ф.Р-1156, оп.1, спр.3. – 811 арк.
14. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 12 листопада.
15. Голос Волині (Житомир). – 1942. – 25 лютого.
16. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (АУ СБУ ЖО), ф.6, спр.29654. – 219 арк.
17. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 26 лютого.
18. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці (Дзяржархіў Гомельскай вобласці), ф.Р-1820, воп.1, спр.7. – 30 арк.
19. Загородній І.М. Руїни «Вервольфа» свідчать / І.М. Загородній. – Вінниця : ТД «Едельвейс і К», 2010. – 168 с.
20. Бранько Я. «Вервольф» : що ми знаємо про це? / Я. Бранько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 428–442.
21. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.101. – 302 арк.
22. ЦДАВО України, ф.3206, оп.1, спр.76. – 21 арк.
23. Держархів Житомирської області, ф.Р-1152, оп.1, спр.12. – 25 арк.
24. Держархів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.42. – 113 арк.
25. Дзяржархіў Гомельскай вобласці, ф.Р-1820, воп.1, спр.10. – 65 арк.
26. Держархів Вінницької області, ф.Р-1312, оп.1, спр.2а. – 122 арк.
27. Держархів Вінницької області, ф.Р-1312, оп.1, спр.3. – 33 арк.
28. Держархів Вінницької області, ф.Р-1312, оп.1, спр.9. – 85 арк.
29. Дзяржархіў Гомельскай вобласці, ф.Р-1846, воп.1, спр.5. – 59 арк.
30. Дзяржархіў Гомельскай вобласці, ф.Р-2752, воп.1, спр.1. – 517 арк.
31. Дзяржархіў Гомельскай вобласці, ф.Р-1322, воп.1, спр.11. – 65 арк.
32. АУ СБУ ЖО, ф.5, спр.1487. – 88 арк.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.75, оп.1, спр.5. – 191 арк.
34. Держархів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.45. – 18 арк.

Стельникович С.В. ОРГАНЫ НАЦИСТСКОГО ГРАЖДАНСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В ГЕНЕРАЛЬНОМ ОКРУГЕ «ЖИТОМИР» (1941–1944 ГГ.)

В статье анализируется функционирование органов нацистского гражданского управления на территории генерального округа «Житомир» во время Второй мировой войны. Определено, что в регионе гражданские оккупационные органы были представлены генеральным комиссариатом, гебитскомиссариатами и штадткомиссариатами. В своей работе они опирались на коллаборационистские украинскую вспомогательную и белорусскую вспомогательную администрации. Значительное влияние на функционирование органов нацистского гражданского управления на севере Житомирского генерального округа имело советское партизанское движение.

Ключевые слова: гебитскомиссариат, генеральный комиссариат, генеральный округ Житомир, местная вспомогательная администрация, гражданская администрация, штадткомиссариат.

Stelnykovych S.V. ORGANS OF NAZI CIVIL ADMINISTRATION IN ZHYTOMYR GENERAL DISTRICT (1941–1944)

The research analyzes functioning of the organs of Nazi civil administration in Zhytomyr general district during the Second World War. It states that the civilian occupation organs of the region were presented by the General Kommissariat, Gebietskommissariats and Stadtkommissariats, which relied in their work on the collaborationist Ukrainian supporting administration and Belarusian supporting administration. The Soviet partisans movement had a significant impact on functioning of the Nazi civil administration in the north of Zhytomyr general district.

Key words: Gebietskommissariat, the General Kommissariat, Zhytomyr general district, local supporting administration, civil administration, Stadtkommissariat.

УДК: 94 (477) «19»

В.В. Очеретяний

ЖУРНАЛІСТСЬКА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.А. СЛАВИНСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

В пропонованій статті досліджується журналістська та публіцистична діяльність в Чехо-Словацькій Республіці міжвоєнного періоду М.А. Славинського (1868-1945) визначного українського історика, етнолога, літератора, перекладача, публіциста, поета та дипломата. Дана стаття є першою спробою узагальнюючого підходу до вчення історії журналістської та публіцистичної роботи у еміграції відомого українського громадсько-політичного діяча.

Ключові слова: політична еміграція, публіцистична діяльність, журналістська робота, національні відносини, національна позиція

Серед діячів культури, які зробили значний внесок в розвиток української журналістики та видавничої справу у еміграції міжвоєнного періоду, почесне місце займає Максим Антонович Славинський.

Попри те, що участь М.А. Славинського в журналістській та публіцистичній діяльності у еміграції міжвоєнного періоду є маловивченою, стверджувати, що дослідники обминали цю тему, не можна. Деякі праці науковців, щоправда фрагментарно, присвячені цій темі. Серед них варто виділити дослідження А. Животко [1] та М. Мартинюк [2] вперше систематизували й проаналізували пресу міжвоєнного періоду, яку видавали українські емігранти в ЧСР.

У фундаментальній праці М. Савки [3] також було детально проаналізовано зміст статей українських вчених та публіцистів у часописах політичної еміграції, виданих у ЧСР в 1920-1930 роках.

Журналістська робота М. Славинського знайшла часткове відображення у збірниках [4] та довідкових виданнях [5].

Про еміграційне життя українців міжвоєнних років у ЧСР, діяльність основних освітніх осередків, культурних товариств, у роботі яких активну участь брав М. Славинський висвітлено у розвідці С. Ульяновської та В. Ульяновського [6].

Як журналіст та публіцист М. Славинський не стояв осторонь створення професійної організації «Союзу українських журналістів і письменників на чужині». Метою Союзу, як зазначалось у статуті, було: «1) оборона професійних інтересів журналістів і письменників, … 4) видання і розповсюдження праць членів Союзу» [7, арк. 1]. Він разом з Є. Вировим, О. Кандибою (О.Олесь), С. Наріжним, В. Сімовичем, С. Смаль-Стоцьким та іншими поетами і письменниками зобов'язався виконувати статут Союзу [7, арк. 1]. М. Славинський також був фундатором празької секції Союзу [8, с. 13].

25 січня 1932 р. на установчих зборах «Союзу …» М. Славинського було обрано головою зборів для ведення засідання та розгляду питань порядку денного [7, арк. 2]. На них було затверджено план роботи Союзу, що запропонував В.Сімович, та визначено суму щорічних членських внесків у розмірі 12 ч.к. [7, арк. 3].

Описуючи роботу «Союзу…», С. Наріжний зазначав: «Союз об'єднав українських журналістів і письменників не тільки з Чехії, а також із інших країн Європи: Франції, Німеччини, Польщі, Швейцарії Бельгії. З журналістів і редакторів в Союз входили також: Є. Бачинський (голова Українського Клубу в Женеві), Д. Дорошенко, П. Зленко (редактор-

видавець «Українського Тижня» в Празі), В. Кисілевський .., О. Шульгин (Париж), А. і Ю. Яковлеви» [9, с. 66-67].

Діяльність «Союзу українських журналістів і письменників на чужині» була різноплановою – від проведення публічних засідань, наукових дискусій, літературних вечорів, присвячених історичним постатям та діячам культури України, до заходів з метою привернення уваги громадськості до загальних проблем українства. Так, на одному із засідань Союзу 11 лютого 1932 р. за пропозицією М. Славинського професійна організація планувала відсвяткувати річницю з дня народження гетьмана І. Мазепи спільно з Військово-науковим товариством та товариством ім. І. Мазепи [10, арк. 3]. Крім того Союз взяв участь в організації відзначення 100-річчя з дня народження композитора М. Лисенка та провів пам'ятний вечір, присвячений В. Стефанику [9, с. 67]. Діяльність Союзу спрямовувалась і на відстоювання загальнонаціональних українських прав. Наприклад, «союзівці» апелювали до міжнародних норм захисту прав людини у своєму протесті, адресованому Лізі Націй, щодо прийняття СРСР в її члени, та зверталися до англійських парламентарів з вимогою правдивого висвітлення тяжкого становища українців, спричиненого голодомором, організованим радянською владою. У 1933 р. Союз видав комунікат українською, англійською і французькою мовами «щодо голоду й режиму на Україні» та оприлюднив його серед громадських організацій, журналістів і письменників світу [9, с. 67].

За роки свого членства в Союзі М. Славинський проголосив такі доповіді літературної тематики: «Літературна характеристика Михайла Коцюбинського», «Леся Українка» [11, арк. 62 зв.], «Життя та чинність М. Старицького» [11, арк. 68], «Спогади про М. Лисенка» [12, арк. 164]. Загалом впродовж 1934-1938 рр. на засіданнях Союзу було виголошено 26 виступів [12, арк. 164].

Отже, діяльність Союзу сприяла формуванню позитивного ставлення європейської суспільної думки до демократичних прагнень української еміграції відродити свою власну національну державу.

Що стосується науково-просвітницької діяльності М. Славинського в еміграції, то вона була безпосередньо пов'язана із участю у роботі Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, яка була заснована з ініціативи В. Прокоповича паризьким комітетом вшанування пам'яті С. Петлюри у червні 1926 р. та відкрита для відвідувачів 25 травня 1929 р. [13, арк. 1].

У бібліотеці з доповідями виступали провідні громадсько-політичні діячі української еміграції, серед яких слід назвати Д. Дорошенка, М. Левицького, Ю. Липу, А. Яковліва, О. Шульгина та ін. М. Славинський, перебуваючи у Парижі 25 квітня 1937 р., відвідав бібліотеку ім. С. Петлюри та в присутності 49 слухачів [14, арк. 64] виголосив промову на тему: «Проблема вождя (аспект соціологічний)» [15, арк. 107; 0, с. 42].

Протягом 1925-1929 рр. М. Славинський разом з О. Шульгиним у Празі редагували і видавали часопис «незалежної республікансько-демократичної думки» – «Український Вістник» [2, с. 222]. Цей друкований орган мав на меті консолідувати еміграційні сили навколо ідеї суверенності України. «Тут маймо освітлювати культурні питання, – зазначалось у редакційній статті, – і виявляти ту велику працю, яку здійснює українська еміграція, де поруч працюють Надніпрянець і Галичанин, Кубанець і Буковинець і в сфері духа утворюють єдність, цілої української національної культури» [3, с. 240]. Однією з опублікованих в «Українському Вістнику» праць М. Славинського була стаття «Політичні листи», в якій він полемізував з есерами та викривав їх дестабілізуючу діяльність в середовищі української еміграції [16, с. 11-12; 17, с. 11-19].

У журналі військово-громадської думки «Гуртуймося=Hurtujmosja» друкувалися дослідження і замітки колишнього дипломата М. Славинського [3, с. 118; 18, с. 34; 19, с. 23].

Упродовж 1925-1940 рр. М. Славинський співпрацював з популярним на той час паризьким громадсько-політичним і літературно-мистецьким щотижневиком «Тризуб» [20]. Неодноразово у своїх статтях він порушував питання суспільно-політичної ситуації в СРСР, виступав проти ідеології більшовизму та радянської системи, засуджуючи створення колгоспів, привертав увагу міжнародної громадськості до терору в Україні [21, арк. 60]. Серед численних його праць, опублікованих у «Тризубі», була робота «Український монархізм», в якій він висловив своє негативне ставлення до концепції української трудової монархії та її автора В. Липинського [22; 23, арк. 1-17; 24, арк. 68-73 зв.].

Про свою співпрацю з виданням «Тризуб» М. Славинський в НКДБ у 1945 р. свідчив: «У 30-х роках крім того, я одержував пенсію та гонорар від редакції «Тризуб» за мої статті, вміщені в цій газеті» [21, арк. 141].

Публікував свої праці М. Славинський і у «Віснику Українського Національного Конгресу» [2, с. 54]. В одній з них «Нова база визвольної боротьби» М. Славинський розмірковував над базисом національно-визвольної боротьби. «Вона, – пише автор про таку базу, – мусить бути всенаціональною, бо політичні елементи розкиданої в світі української нації годі звести до одної формули, крім, ясна річ, формул загально-національного порядку, як необхідність відтворення самостійної української держави» [3, с. 97].

М. Славинський друкувався не тільки в закордонних виданнях [25, арк. 12-14], а й надсилав свої розробки літературної тематики до західноукраїнської преси, зокрема, львівської газети «Діло» – органу Українського національно-демократичного об'єднання та журналу Літературно-науковий вісник, з яким співпрацював ще з 1900 р. [21, арк. 95 зв.]. До Літературно-наукового вісника він, зокрема, надіслав збірку перекладів творів чеських поетів «З чеського поля», в якій представлені українською мовою вірші О. Бржезіни «Мати», Я. Врхліцького «Смерть», В. Сладека «Той проти нас хто не працює з нами», Я. Нечаса «Хай на дорозі ставлять перешкоди», Т. Дубровської «Надія», М. Віскочіль «Лист» та Й. Пелішека «Поворот Наполеона» [26, арк. 1-8].

До публіцистичної спадщини М. Славинського належать підготовлені ним біографії відомих громадсько-політичних діячів української еміграції та класиків літератури, рецензії на їх твори [27, арк. 2-11]. У 1930 р. управа редакційної комісії Празького міжорганізаційного комітету з вшанування пам'яті С. Петлюри, куди входили І. Мазепа, М. Славинський, П. Феденко та А. Яковлів, видала книгу про діяльність Головного Отамана «Збірник памяти Симона Петлюри (1879-1926)». Першу сторінку видання відкривала стаття М. Славинського біографічного характеру «Симон Петлюра (1879-1926)» [28, с. 7-15], в якій автор охарактеризував основні етапи життя і діяльності Голови Директорії. У книзі також були розміщені 13 статей різних авторів, зокрема І. Мазепи, В. Прокоповича, С. Сірополка, О. Шульгина, А. Яковлєва та інших [29, с. 21].

У 1933 р. М. Славинський підготував біографію Лесі Українки, приурочену 20-й річниці смерті поетеси, під назвою: «Без слави, без родини, без імення…» [30 , арк. 1-8]. Наприкінці статті він зазначив: «Українська еміграція, що прийняла до серця великий заповіт Лесі Українки і з честю виконує його, може лише додати до цеї останньої формули ще й слова: І без Батьківщини…» [30, арк. 8].

Участь М. Славинського в роботі громадських об'єднань та просвітніх установ Праги, що виконували роль головного осередку гуманітарних і суспільних наук в емігрантській україністиці 20-х – 30-х років XX ст., відзначилась непересічним внеском ученого в розвиток українського літературознавства та спрямовувалась на піднесення літературно-мистецьких надбань українського народу через ознайомлення з культурними здобутками України, проведення публічних виступів з даної тематики для громадськості.

Таким чином, наукова та публіцистична спадщина вченого складається з ґрунтовних монографічних праць, численних статей у періодичних виданнях, яка становить інтерес не лише для сучасних істориків, а й дипломатів та журналістів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Животко А.П. Історія української преси / А. П. Животко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.
2. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914 – 1939 рр.): Матеріали до бібліографії; / Мартинюк М. / [упоряд. А. В. Антонюк].– Львів : ВАТ «Універмаг «Львів», 1998. – 297 с.
3. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій республіці (20-30-ті рр. XX ст.): Історико-бібліографічне дослідження / Мар'яна Савка. – НАН України. Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики. – Львів : 2002. – 308 с.
4. Мукомела О. Славінський Максим Антонович / Олександр Мукомела // Українська журналістика в іменах. Вип. 1. – Львів., 1994. – С. 168–171.
5. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку 20 століття [уклад. Н. М. Сидоренко]. – К. : Досл. центр історії української преси, 2001. – 448 с.
6. Ульяновська С. Українська наукова і культурна еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами / С. Ульяновська, В. Ульяновський // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра

Антоновича / [упор. С. В. Ульяновська; вст. сл. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додат. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського]. – К. : Либідь, 1993. – С. 477–498.
7. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 1, спр. 1098. – 106 арк.
8. Хроніка з життя української еміграції // Тризуб. – 1932. – №5 – С. 13.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 / Симон Наріжний. – К. : Вид. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
10. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1099. – 57 арк.
11. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1098. – 106 арк.
12. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1101. – 171 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4362, – оп. 1, спр. 4. – 13 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 269, – оп. 1, спр. 496. – 114 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 269, – оп. 1, спр. 497. – 145 арк.
16. Славінський М. Політичні листи I / Максим Славінський // Український вістник. – 1925. – травень.
17. Славінський М. Політичні листи II / Максим Славінський // Український вістник. – 1925. – Збірник 2. – С. 11–19.
18. Хроніка // Гуртуймося = Hurtujmosja. – 1937. – №2. – С. 34.
19. Хроніка // Гуртуймося = Hurtujmosja. – 1938. – №3. – С. 23.
20. Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.archives.gov.ua./Publicat/Studii/Tymoshyk.rft.
21. Галузевий державний Архів Служби Безпеки України (ГДАСБ України), ф. 6, спр. 71178 ФП.– 141 арк.
22. Славинський М. Український монархізм / Максим Славінський // Тризуб. – 1926. – Ч. 12, 13, 24, 25.
23. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 757. – 17 арк.
24. ЦДАВО України, ф. 269. оп. 1, спр. 1117. – 230 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 132. – 32 арк.
26. Інститут літератури Національної академії наук України ім. Т. Шевченка, ф. 78, №558. – 9 арк.
27. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 756. – 11 арк.
28. Славинський М. Симон Петлюра (1879-1926) / Максим Славинський // Збірник памяти Симона Петлюри (1879-1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – 260 с.
29. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
30. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 753. – 8 арк.

Очеретяный В.В. ЖУРНАЛИСТСКАЯ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.А. СЛАВИНСКОГО В ЭМИГРАЦИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА.

В предлагаемой статье исследуется журналистская и публицистическая деятельность в Чехо-Словацкой Республике межвоенного периода М.А. Славинского (1868-1945) выдающегося украинского историка, этнолога, литератора, переводчика, публициста, поэта и дипломата. Данная статья является первой попыткой обобщающего подхода к изучению истории журналистской и публицистической работы в эмиграции известного украинского общественно-политического деятеля.

Ключевые слова: политическая эмиграция, публицистическая деятельность, журналистская работа, национальные отношения, национальная позиция.

Ocheretyany V.V. JOURNALISTIC AND PUBLICISTIC ACTIVITY OF M.A. SLAVINSKIY DURING HIS EMIGRATION IN THE PERIOD BETWEEN THE WARS

The article focuses on the journalistic and publicist activity of a prominent Ukrainian historian, ethnographer, man of letters, interpreter, publicist, poet and diplomat M.A. Slavynskyi (1868-1945) in the Czecho-Slovak Republic in the period between the wars. This article is the first attempt of the generalized approach to the study of the journalistic and publicist work of this famous Ukrainian social and political figure in immigration.

Key words: political emigration, publicist activity, journalistic activity, national relationships, national position.

УДК [94:351.824](477.44-25)»«1950/1955»

О.П. Онопенко

ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО М. ВІННИЦІ У 1950-1955 РР.

Розглядається стан житлового фонду у м. Вінниці 1950-1955 рр., а саме - комунального господарства міського житлового управління. Висвітлюються питання умов проживання громадян міста, стану будівель, можливості їхнього подальшого використання, обґрунтування необхідності нового будівництва із застосуванням нових технологій.

Ключові слова: житлова площа, житлове будівництво, комунальне господарство, Міськжитлоуправління, ремонтні роботи.

Житлова проблема була актуальна у всі часи існування радянського режиму. У 1950-1955 рр., із збільшенням зростання населення міст питання забезпечення громадян «людськими» умовами проживання загострилося ще більше. З приходом у 1953 р. до влади М.С. Хрущова відбувається переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві, що примушує місцеві владні структури звернути увагу на стан житлово-комунального господарства.

У радянський період історики здебільшого обмежувались переліком цифрових даних, що показували кількісне зростання житла, і вихваляннням діяльності уряду та партії щодо покращення умов життя людей та здебільшого зосереджували увагу на висвітленні промислового будівництва. Та, поряд з цим, у працях «Вінниця: Історичний нарис» [1], «Розквіт культури на Вінниччині» [2], статистичних збірниках «Народне господарство Вінницької області» [3], «Вінницька область в цифрах» [4], «Основні показники розвитку народного господарства Вінницької області» [5] є окремі дані про житлове будівництво. Важливим джерелом для вивчення історії, у тому числі і стану житла, є сторінки газет «Вінницька правда» [6] та «Ленінське плем'я» [7]. При використанні інформації, розміщених на шпальтах газет, необхідно брати до уваги тенденційність її подання.

У період становлення незалежності України відбувається вивчення історії за нових суспільно-політичних реалій. Історики намагаються об'єктивно висвітлювати радянський період. Серед праць слід відмітити роботи відомих істориків В.К Барана, В.М. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)» [8], «Вінниця: Історичний нарис» під редакцією Подолинного А.М. [9].

У наш час історики почали більш детально досліджувати питання власне житлового будівництва. Це стосується насамперед праці О.А. Лук'янця «Житлове будівництво у містах Української РСР (1950-ті роки)» [10]. Частково вказаної проблеми торкається О.Д. Ісайкіна у статті «Побут міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.)» [11]. Однак, спеціальних досліджень, що розглядали б питання житлового фонду, у тому числі у м. Вінниці, нема.

Метою даної статті є висвітлення, на основі архівних джерел, стану житлового фонду м. Вінниці у 1950-1955 рр., як складової повсякденного життя населення.

Для населення м. Вінниці повоєнного періоду проблема нестачі житла була хронічною. Люди були змушені жити в жахливих умовах надзвичайного переселення, в кухнях, ванних кімнатах, підвалах, хлівах і землянках, в приміщеннях установ та організацій. Траплялися навіть випадки пристосування до життя громадських вбиралень.

За станом на 1950-1955-ті рр. житловий фонд м. Вінниці складався з комунального господарства Міськжитлоуправління (далі - МЖУ), відомчого та індивідуального житлового фонду.

Штат МЖУ складався з 245 чол.: 7 інженерно-технічних робітників, 24 керуючих будинками - кербудів, 142 двірників і 71 бухгалтера, інших службовців [12, арк. 465].

У 1955 р. в м. Вінниці налічувалося 1200 житлових будинків, що належали МЖУ, 553 - відомствам і підприємствам. Крім того, у місті нараховувалось 5640 індивідуальних домогосподарств. Загальна площа житлового фонду складала 420 тис. кв. м, у тому числі – 251 тис. кв. м у будинках, що належали МЖУ, відомствам і підприємствам, де проживало більше 45 тис. чол. [12, арк. 456]

У 1200 будинках МЖУ загальна корисна площа складала 240 тис. кв. м, а житлова - 133,4 тис. кв. м, на якій проживало більше 25 тис. чол. В середньому на одного чоловіка припадало 5,3 кв. м площі при санітарній нормі 13,65 кв. м [12, арк. 456].

За даними МЖУ, 97 % житлової площі були забезпечені електроенергією, 30 % - централізованим водопостачанням, 19 % - каналізацією, 5 % - центральним опаленням і 20 % балонним газом [12, арк. 456]. Опалення будинків, таким чином, у переважній більшості випадків було пічним. Воду потрібно було носити з криниць. Нечистоти, як правило, виливались прямо на вулицю. Все це створювало великі незручності і вимагало великої кількості часу для, наприклад, обігрівання житла чи приготування їжі.

Перевірка комунального господарства, проведена в 1955 р., виявила, що стан обліку житлового фонду в МЖУ знаходився в занедбаному стані. Частини будинків просто не було у списках: комісія виявила такі будови на вул. Едельштейна, Чкалова, Коцюбинського, Привокзальній, Островського та ін. В іншому випадку, житлові приміщення, що знаходились на обліку МЖУ, були давно продані і належали індивідуальним господарям. [12, арк. 456]

Для післявоєнного часу характерною рисою для комунального господарства була часта зміна керівництва, що було однією з причин його занедбаного стану: до 1955 р. змінилось 17 керівників МЖУ. Лише протягом всього 1954 р. та першої половини 1955 р. – на цій посаді перебувало три особи [12, арк. 465]. Часто також змінювалися чи переводилися з одної ділянки на іншу керуючі будинками. Наприклад, у 1954 р. на посаду керуючого одного з будинків був прийнятий колишній засуджений гр-н Томчук, а в квітні за незаконне надання квартир він був знятий з посади. Таким чином, на відповідальні посади потрапляли випадкові люди, без належної підготовки. Крім того, такі факти свідчили про зловживання службовим становищем, хабарництво, корупцію, що зрештою призвело до унормування у свідомості людей того, що одержало народну назву неписаного «основного закону соціалізму» – «хто що охороняє, той те й має».) [13, с. 176].

Незадовільним був фізичний стан житлового фонду. За висновками перевіряючих, головною причиною його швидкого руйнування був жахливий стан покрівель будинків. Із загальної її площі, що становила близько 250 тис. кв. м – 50 тис. кв. м, або 20 % підлягало негайній заміні, 100 тис. кв. м, або 40 % - заміні половини покрівельного матеріалу, а решта - капітальному і поточному ремонтам. Навіть у найкращих будинках міста протікали дахи. Сама ж покрівля складалася вперемеш із старого заліза, руберoїду, черепиці, шифера і навіть дикту [12, арк. 457].

Більш як 70 % будинків не мали водостічних труб і настінних жолобів. У багатьох випадках водостічні труби були відсутніми повністю, тому вся дощова вода текла по стінах, призводячи до їх швидкої руйнації.

Поганий стан покрівлі був причиною швидкого виведення з ладу конструктивних елементів будівель - горищних і міжповерхових перекриттів, стін, вікон, балконів. За даними МЖУ, зношення житлового фонду у 1955 р. складало 28 % первісної вартості, але фактично воно було значно вищим. У міському житлоуправлінні нараховувалось 58 будинків з житловою площею 6354 кв. м, повністю амортизованих (аварійних), проживання в яких було пов'язано з небезпекою для життя людей. У цих будинках проживало 439 сімей [12, арк. 457].

Перевіркою також було виявлено більше 30 будинків, відсутніх у списку аварійних, проте вони були абсолютно не придатні для подальшої експлуатації і не підлягали ремонту. Для прикладу можна навести стару хату-мазанку, що знаходилась на вул. К. Лібкнехта 29-а серед нечистот і бруду. Стеля у будові обвисла, стіни прогнулись. Висновок, зроблений перевіркою: житло небезпечне для проживання і підлягає негайному зносу [12, арк. 457].

У списках МЖУ зазначалось 178 будинків, що потребували капітального ремонту, а поточний ремонт необхідний був у всіх без винятку. Насправді, капітального ремонту у місті потребувала значно більша кількість будинків, адже перевіркою було охоплено лише біля 25 % житлофонду МЖУ [12, арк. 458]. За таких обставин можна вважати, що і кількість аварійних будинків була в декілька разів більшою, ніж їх було на обліку в МЖУ.

За 5 років (1950-1954 рр.) на капітальний ремонт житлофонду міської Ради було витрачено 6,8 млн. крб., проте виділені на ці цілі кошти з різних причин з року в рік повністю не використовувались. У 1952 р., наприклад, залишилось неосвоєних 462 тис. крб., у 1953 р. – 621 тис. крб., у 1954 р. – 208 тис. крб. [12, арк. 459]

Мали місце факти неймовірно великої «прибутковості» ремонтних робіт по деяких окремих об'єктах. Так, при кошторисі об'єму робіт по ремонту Будинку піонерів у 1954 р. в 62 тис. крб. міська ремонтна контора фактично затратила лише 30 тис. крб., а 32 тис. крб. склав «чистий прибуток» [12, арк. 461]. Даних, як надалі використовувались ці кошти, немає, але ми можемо припустити, що найімовірніше – розкрадалися.

У цілому, як свідчать дані перевірок, ремонти житлофонду здійснювалися повільно та неякісно. Більшість будинків ремонтувалась протягом довгого часу, і мешканці вимушені були шукати тимчасового притулку в друзів чи знайомих. Низькою була якість ремонту. МЖУ не контролювало на належному рівні проведення ремонтних робіт.

Як правило, матеріали від розбирання окремих конструкцій ремонтованих будинків (залізо, балки, дошки) розкрадалися.

Поточний ремонт житлофонду здійснювався безпосередньо керуючими будинками, за рахунок виділених їм на ці цілі асигнувань та в залежності від потреб мешканців, та часто все залежало від власних уподобань кербудів.

Виділені кошти в деяких випадках не використовувались або ж використовувались не за призначенням. Тобто, за рахунок коштів поточного ремонту часто проводився капітальний ремонт квартир окремим робітникам, або такий ремонт, який зобов'язані були здійснювати самі мешканці за власний рахунок.

Поточні ремонти проводилися, як правило, силами індивідуальних майстрів, найманих керуючими будинками. Транспорт для постачання будматеріалів також винаймався приватним чином. Перевірок для виявлення доцільності використання коштів та матеріалів не проводилось, а якщо вони й мали місце, то вони були формальними.

Зовнішній вигляд дворів мав жахливий вигляд, оскільки, як правило до основних споруд робилися численні добудови різних форм та розмірів. У таких хлівчиках, побудованих упритул до житлового будинку, містилися тварини, на парадному вході пралася білизна, готувалася їжа. Двірні вбиральні, смітники, сміттєві баки знаходилися на вулиці. Все це не ремонтувалися, не накривалося, знаходилося в антисанітарному стані. Нечистоти виливались прямо на вулицю, що призводило до появи великої кількості мух та черв'яків.

Проте, переважна більшість мешканців з різних причин не могла собі дозволити побудувати сараї, тоді дрова, вугілля, картопля та товари першої необхідності зберігалися в квартирах.

Такі умови проживання спричиняли жахливу антисанітарію, про що свідчать дані таблиці №1:

*Питома вага окремих захворювань в загальній смертності населення м. Вінниці за 1950-1955 рр. [*14, арк. 461].

	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Онкологічні захворювання	10,6	15,4	16,0	18,5	18,0	18,4
Кардіосклероз, атеросклероз	11,2	8,5	11,8	9,5	14,2	15,0
Пневмонія,	10,5	12,3	8,7	8,5	9,6	10,0
Травми	6,4	7,6	9,2	7,7	7,6	6,6
Туберкульоз легень	10,3	7,8	8,7	8,2	7,8	6,5
Артеріосклероз та ін. судинні захворювання. Ураження мозку	5,9	6,2	5,2	5,7	5,9	5,5
Інфаркт Міокарда	0,5	1,3	1,4	2,3	2,1	3,7
Загальний склероз	1,5	4,0	4,2	2,4	2,0	2,0
Дизентерія	6,8	1,0	0,3	0,6	0,9	1,3
Токсична диспенсія	5,9	2,7	3,2	1,6	2,1	1,0
Гіпертонічна хвороба	2,7	3,5	5,0	6,6	7,8	7,6
Разом	72,3	71,3	73,7	71,6	78,0	77,6
Інші хвороби	27,7	29,7	26,3	28,4	22,0	22,4
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Дані таблиці свідчать, зокрема, про велику кількість хвороб, пов'язаних з санітарно-гігієнічними умовами проживання вінничан у своїх житлах.

Технічний огляд, що повинний був стежити за правильною експлуатацією будівель, квартир, сантехобладнання, з боку МЖУ та керуючими будинками здійснювався слабко, огляди, як правило, проводилися лише на вимогу мешканців, у крайніх випадках.

У багатьох, навіть самих великих будинках, не було протипожежного інвентаря, а там де він був, мешканці не знали, як ним користуватись у разі потреби.

У 1950-1954 рр. для МЖУ було збудовано три 16-ти квартирних будинки, 2 – 8-ми квартирних і 8 стандартних одноквартирних будиночки з загальною житловою площею 2464 кв. м [12, арк. 459]. Таке поповнення житлофонду, звісно, не могло задовольнити потреб міста, населення якого з кожним роком збільшувалось.

Гострою проблемою того часу було питання правильного використання житлового фонду, перш за все надання житла та обміну квартир. Домові книги в ряді домоуправлінь знаходилися в хаотичному стані, багато громадян не прописувалися і не виписувалися по багато років. У багатьох будинках вказувалася лише загальна кількість мешканців, а їх список був відсутній.

Залишалось відкритим питання щільності заселення окремих квартир і будинків. Непоодинокими були випадки, коли в середньому на одного чоловіка приходиться 1-2 кв. м і навіть менше житлової площі. В той же час було багато прикладів, коли одинокі мешканці займали по 2-3 кімнати, здавали їх в оренду й отримували, з точки зору влади, нетрудові доходи. При великій ущільненості багато мешканців приймали на проживання по «кутках» студентів. З точки зору влади, це було порушенням правил використання площ, придатних для проживання з метою отримання наживи.

У практиці розподілу житлофонду, надання квартир мали місце грубі порушення, зловживання і різного роду спекуляції у вигляді оренди, обміну, самовільного вселення. Часто кращі квартири надавалися тим, хто їх найменше потребував і хто в черзі на отримання житлової площі ніколи не числився. Наприклад, з 203 чол., що отримали в 1954-1955 рр. ордери на поселення в квартири (не рахуючи так званого самовільного переміщення) тільки 37 чол. стояли в черзі на отримання житлової площі, а черга за цей час збільшилась на 161 чол. і нараховувала 935 чол. [12, арк. 464]. Загалом, по УРСР із наданих квартир лише близько 15-20 % отримували громадяни в порядку черги, всі інші – поза чергою, переважно завдяки клопотанню впливових осіб [11, с. 181].

На кінець 1955 р. зношеність житлового фонду стала у багатьох випадках критичною. Житла не вистачало дедалі більше, а наявний фонд, як виявилось, був у катастрофічному стані, а подекуди навіть небезпечним для життя. Стара технологія будівництва з часом далась в знаки. Переважна більшість будинків були глиняними та побудованими ще «до революції», а за довгі роки експлуатації стали просто непридатними для експлуатації. Проблема стала настільки гострою, що потребувала вирішення на республіканському рівні. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 3 квітня 1952 р., в Україні мало розпочатися впровадження в житлове та громадянське будівництво збірних залізобетонних конструкцій [15, арк. 13]. Робився акцент на спорудження будівель за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів будівництва. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1955 р., будівництво житлових (ст.92) і культурно-побутових будинків повинно було здійснюватися тільки за типовими проектами, за індивідуальними – лише в окремих випадках, з дозволу Держбуду УРСР. Такий підхід дозволяв заощадити певні кошти, значно розширити й прискорити будівництво, та водночас поклав початок типовій одноманітності наших міст і будинків [10, с. 162].

Отже, житлово-комунальне господарство м. Вінниці, у силу об'єктивних і суб'єктивних причин, у 1950-1955 рр. переживало складні часи і потребувало кількісних та якісних змін, що розпочались у 1955 р. з розгортанням житлового будівництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінниця: Історичний нарис / Ред. колегія: В.О. Птущенко, С. Я. Вініковецький, В.П. Воловик. В.О. Колісниченко, Г.А. Лютворт – Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1964. – 355 с.
2. Олійник С.І. Розквіт культури на Вінниччині / Олійник С.І. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1963. – 54 с.
3. Народне господарство Вінницької області. Статистичний збірник / Гол. редактор Каян П.Л. – К.: Видавництво «Статистика», 1969. – 240 с.
4. Вінницька область в цифрах. Статистичний збірник / Ред. колегія Каян П.Л., Головко С.Я., Рабцун Н.П. – К.: Видавництво «Статистика», 1964. – 240 с.
5. Основні показники розвитку народного господарства Вінницької області. Статистичний збірник / Гол. редактор Каян П.Л. – Вінниця, 1957. – 278 с.

6. Крейчі А. Місто над Бугом / А. Крейчі // Вінницька правда. – 1953. – 13 квітня.
7. Леонідов Л. Місто над Бугом / Л. Леонідов // Ленінське плем'я. – 1959. – 1 січня.
8. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / Баран В.К., Даниленко В.М. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
9. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А.М. – Вінниця: Книга–Вега, 2007. – 304.
10. Лук'янець О.А. Житлове будівництво у містах Української РСР (1950-ті роки) / О. Лук'янець // Гілея. – 2010. - № 37. – С.160-165.
11. Ісайкіна О.Д. Побут міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.) / Ісайкіна О.Д. // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький: ДВЗН «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010. – 246.
12. Держархів Вінницької області, ф.П.136, оп.40, спр.123. – 500 арк.
13. Янковська О.В. Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945-1953 рр.) / Янковська О.В. // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький: ДВЗН «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010. – 246 с.
14. Держархів Вінницької області, ф.Р.3822, оп.7, спр.36. – 290 арк.
15. Держархів Вінницької області, ф.П.136, оп.34, спр.65. – 139 арк.

Онопенко О.П. ЖИЛИЩНО-КОММУНАЛЬНОЕ ХОЗЯЙСТВО В 1950-1955 ГГ.

Рассматривается состояние жилого фонда в г. Виннице 1950-1955 гг., а именно – коммунального хозяйства городского жилищного управления. Освещаются вопросы проживания граждан города, состояния зданий, возможности их дальнейшего использования, обоснования нового строительства с применением новых технологий.

Ключевые слова: жилая площадь, жилищное строительство, коммунальное хозяйство, горжилуправление, ремонтные работы.

Onopenko O.P. HOUSING AND COMMUNAL SERVICE IN VINNYTSIA IN 1950-1955.

The article deals with the situation with available housing in Vinnytsia in 1950-1955, and namely with the community services of the city housing management. It highlights the issues of the conditions in which the citizens of the city lived, the conditions of the buildings, the possibility of their further usage, proving the necessity of erecting new buildings using new technologies.

Key words: living area, house building, community service, city housing management, rehabilitation.

УДК 94 (477.65) «19…»

О.А. Ломака

МОВНА СИТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКЛАДІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

У статті досліджується мовна ситуація у Кіровоградській області, яка склалася в системі державних закладів (органах влади, освіти, книговидавництва, театрі, засобах масової інформації) у другій половині XX століття. Автором висвітлюються причини поширення міжнаціональної (російської) мови та наслідки, які спричинило таке впровадження в край. Особлива увага в даному дослідженні відводиться поширенню серед населення області такого явища як «суржик», що спричинив змішування української та російської мов, та перетворився в мову повсякденного спілкування.

Ключові слова: мова, «суржик», міжнаціональні зв'язки, двомовність, інтернаціоналізм, русифікація, освіта, Кіровоградська область.

Мова – це народ. Українська мова – це український народ. На жаль, культура мовлення на Кіровоградщині, в цілому, низька. Цьому є логічне пояснення. Тому, через призму державної політики в різних сферах Кіровоградщини з'ясуємо передумови, що спричинили дане явище.

Наявних праць з даної проблематики на Кіровоградщині не існує, але є суміжні дослідження мовної ситуації у радянський період в Україні. Даною тематикою займалися такі провідні науковці, як: Л. Масенко [1], Л. Ставицька, В. Труб [2], Ж. Шевчук [3], та інші, які

досліджують мовне питання в УРСР у другій половині ХХ століття. Єдиним джерелом дослідження мовного питання у Кіровоградській області в зазначений період є архівні матеріали, що містяться у Державному архіві Кіровоградської області.

Метою даної статті є висвітлення мовної ситуації в системі державних закладів області через призму регулювання державною владою ситуації в Українській РСР.

Тотальною проблемою системи освіти в Українській РСР була її русифікація, коли українська мова цілеспрямовано витіснялася зі шкіл (особливо міських), професійно-технічних училищ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Будь-які спроби українських письменників, викладачів вищих навчальних закладів, учителів після ХХ з'їзду КПРС завадити цьому процесу не мали жодних успіхів [3]. Процес русифікації в галузі освіти проявився, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 року та УРСР від 17 квітня 1959 року. Зокрема, у статті десятій Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» говорилося, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів [4, с. 246]. У школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей вирішують батьки та про дозвіл відмовлятися від вивчення української мови, що закріпило панівне становище російської мови в системі шкільної освіти [3, с. 12].

Ж.А. Шевчук відзначає, що «системний характер у процесі русифікації носили кроки Міністерства освіти України, що закріплювалися у ряді тогочасних документів. Зокрема, у доповідній записці до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 року «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР» [3, с. 11–12].

Так, за період з середини 1950-х – 1960-ті роки накази по Кіровоградському обласному відділу народної освіти області надходили в освітні установи, чергуючись – то українською, то російською мовами.

Матеріали Державного архіву Кіровоградської області свідчать, що попри загальнодержавні настрої, в області все ж таки переважала українська мова в офіційному діловодстві. Накази по Кіровоградському облвно (відділу народної освіти області) за весь вказаний період надходили на місця переважно українською мовою, з деякою часткою російськомовних [5, с. 1–27].

Згідно з протоколом засідання бюро Кіровоградського обкому Компартії України від 20 липня 1983 року «Про організацію виконання в області ухвали ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 року № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню навчання російської мови в загальноосвітніх школах і інших учбових закладах союзних республік» [6, с. 171] було передбачено збільшення з 1984 року вчителям підготовчих та 1 – 3 класів, що ведуть навчання російською мовою, вчителям російської мови та літератури IV – XI класів шкіл та шкіл-інтернатів усіх типів та найменувань, професійних та середньо-спеціальних учбових закладів з національною мовою навчання, розташованих у сільській місцевості, селищах міського типу посадових окладів на 15 % [1, с. 71].

Прикладом такої мовної політики є мовна ситуація у сфері медицини на Кіровоградщині у другій половині ХХ століття. Повністю русифікованими в області були заклади різних рівнів медицини. Як внутрішня, так і зовнішня документація, що стосувалася цієї галузі, видавалася російською мовою. Кваліфіковані медичні працівники, в основному, у міській місцевості, розмовляли, виписували направлення, довідки, епікризи та інші офіційні документи російською мовою.

Національними мовами видавалася велика кількість книг, газет, журналів, ними послуговувалися у школах, клубах, бібліотеках, вищих та середніх навчальних закладах. Однак, на приклад, з двох рідних мов одна-таки була «рідніша». Це відзеркалено і в назвах підручників, за якими навчалися школярі в Українській РСР: з української – «Українська мова», з російської – «Родная речь» [1].

Постанови колегії, накази, листи Міністерства освіти УРСР надходили українською мовою. Але ті ж самі накази, рішення колегій, вказівки міністрів освіти УРСР надходили на місця і російською, і українською мовами [7].

Комісія Спілки письменників України навела дані за 1987 рік про кількість різнонаціональних шкіл. У м. Кіровограді нараховувалося: 11 змішаних шкіл, 17 шкіл з російською мовою викладання (російські) та всього 7 шкіл з україномовним викладанням (українські). У районах області ситуація значно краща, там переважна більшість шкіл з

українською мовою викладання [4, с. 120]. Тому не дивно, що всі накази начальника управління освіти в Кіровоградській області з основної діяльності були українською мовою.

Хоча, варто зазначити, що всі накази, які надходили від Кіровоградського облвно про роботу шкіл, організацію навчального процесу – друкувалися українською мовою. Заяви, які надходили на адресу облвно від педагогічних колективів, директорів шкіл, батьків учнів – також українською мовою [8, с. 32–33, 109].

У період з 1966 – 1967 років в Кіровоградській області за критерієм: праці, наукові записки, збірники та інші серійні видання різними мовами, зафіксовано 1-е видання українською мовою, яке стосувалося сфери сільського господарства Кіровоградської області [9, с. 70–72].

Однією з найпомітніших творчих організацій в Кіровоградській області стало обласне літературне об'єднання. У 1958 році воно видало альманах «Степ». Але у 60-ті роки стали помітними ідеологічні репресії проти окремих представників інтелігенції, письменників. Зокрема, в Будинку культури Добровеличківського району кореспондентом Вільшанської газети працював виключений за націоналізм із Київського університету поет М. Холодний [10, с. 29].

У 1950-х роках почав діяти український музично-драматичний театр, обласна філармонія, де значну частину займали вистави українською мовою [10, с. 27].

Бюро обкому КП України в деяких питаннях роботи українського музично-драматичного театру імені М.Л. Кропивницького відзначало, що «за 1968 рік було здійснено ряд вистав: «Марина» М. Зарудного, «Горлиця» О. Коломійця, «Поступилися місцем» В. Дельмарта, та інших». У цьому ж році вийшли в світ вистави «Камо» О. Левади, «Мати-наймичка» І. Тогобічного, які теж користувалися успіхом у кіровоградських глядачів [11].

Доносячи високе мистецтво до широких мас Кіровоградської області, театр ставив свої вистави у всіх без винятку районах області. У доповідних записках відділу пропаганди та агітації зазначалося, що «… театр обслужив трудящих Світловодського, Петрівського, Онуфріївського районів – за 33 дні поставили 70 вистав» [1, с. 6].

Як зазначає П. Босий в історичній довідці про театри Кіровоградщини, «українська, російська, суржик звучали з театрального кону живою народною мовою, що несла розвагу й освіту» [12].

Починаючи з 1980-х років, у бібліотеці ім. Д.І. Чижевського в рамках роботи кіноклубу «Екран» активно демонструвалися польські фільми, у тому числі і польською мовою («Земля обітована», «Катинь» А. Вайди, та ін.), що не аби як порадувало прихильників даної мови.

Проведені дослідження показують, що всі накази, які приходили в комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих (1951 – 1990 рр.) від Держкомітету СРСР по телебаченню та радіомовленню та Всесоюзного і Українського комітетів радіомовлення (в основному, стосуються категорії дикторів, оплати праці, інвентаризації, надання платних послуг населенню) написані російською мовою [13].

Телебачення розвивало мовну культуру, було всебічним, диктори розмовляли як українською, так і російською мовами. Така ж ситуація двомовності і в журналістиці, але варто відзначити, що, здебільшого, не було навмисного змішання мов. Передачі (переважно україномовні) транслювалися тією мовою, якою були пролонговані.

Значний внесок в розвиток мовної ситуації у Кіровоградській області у другій половині XX століття внесло загальноукраїнське та обласне теле-радіомовлення. Значна частина телепередач, підготовлених комітетом на українське та обласне Кіровоградське телебачення, виходили переважно українською та російською мовами. Мовне спрямування телепередач Кіровоградщини визначалося темою, змістом, певними особливостями обраної тематики.

Заходи, які були здійснені протягом 1970-х – першої половини 1980-х років зі зменшення функціональності української мови в системі освіти Української РСР показують, що в квітні 1987 року в Україні у 4 тис. 500 російськомовних школах навчалося більше половини всіх учнів країни [1, с. 70]. За переписом 1979 року 4 млн. (17,1 %) українців в Україні відмовилися від рідної мови [4, с. 129].

Незмінною залишалася ситуація у партійній сфері Кіровоградських осередків комуністичної партії, а саме у діловодстві. Ведення документації у виконкомі облради народних депутатів і обкомі компартії України – українською мовою, але діловодство обкому компартії України облвиконкому – російською.

У освітній галузі ситуація також залишалася незмінною. Вказівки Міністерства освіти УРСР, які були під грифом «для службового користування» друкувалися та розписувалися на інші органи Кіровоградської області російською мовою [14, с. 1–5].

Із занепадом радянської державності та виокремленням незалежних республік змінюється і мовна ситуація в сфері теле-радіомовлення, яке вже на той час виходить на провідні позиції в суспільному житті громадян України.

Отже, керівництво СРСР у другій половині 1950 – 1980-х роках продовжувало спрямовану політику русифікації освітньої галузі на різних рівнях, що і спричинило вкрай негативні наслідки для української мови на Кіровоградщині. Друк газет відбувався також двома мовами, зі значним переважанням російської мови на шпальтах як міської, так і районної кореспонденції. Постановки театру ставилися як українською, так і російською мовами. Немає підстав говорити про переважання у виставах однієї мови над іншою.

Таким чином, цілеспрямоване, штучне витіснення як розмовної, так і офіційної української мови в області закріпило на стійких позиціях двомовність серед всього населення Кіровоградщини. Що в подальшому і призвело до розповсюдження в даних сферах такого явища як «суржик».

Незважаючи на прийняті заходи захисту та поширення української мови, як в Україні, так і в області в цілому, варто відмітити, що після здобуття Україною незалежності 1991-го року, продовжується стрімкий прогрес розвитку та розповсюдження російської мови серед населення краю, що поліпшує процес розповсюдження такого явища як«суржик».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Терентіївна Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
2. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: зб. наук. праць / За заг. ред. Л. Ставицької. – К.: Пульсари, 2007. – С. 31–120.
3. Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні (кін. 50-х – поч. 90-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ж.А. Шевчук. – Х., 2001. – 20 с.
4. Вівчарик М.М. Українська нація: шлях до самовизначення / Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с.
5. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф.Р-3175, оп. 6, спр. 49. – 67 арк.
6. ДАКО, ф.П-429, оп. 25, спр. 16. – 216 арк.
7. ДАКО, ф.Р-3175, оп. 8, спр. 1. – 208 арк.
8. ДАКО, ф.Р-3175, оп. 6, спр. 830. – 280 арк.
9. Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР (на основі радянських бібліографічних і статистичних даних) / Б. Кравців // Сучасність. – 1972. – Ч. 10. – Жовтень (142). – С. 67–74.
10. Шевченко С.І. Кіровоградська область у 1939 – 1998 роках / С.І. Шевченко // Методичний вісник. – 98 (Матеріали до проведення ювілейного року, присвяченого 60-річчю утворення області, на тему: «Перлина сонцесяйного намиста – Кіровоградщина моя»). – № 23. – С. 13–34.
11. ДАКО, ф.П-429, оп. 11, спр. 145. – 7 арк.
12. Босий П. Історія театру на Кіровоградщині [Електронний ресурс] / П. Босий // Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І. Чижевського. – Режим доступу: http://library.kr.ua/elib/bosiyP/teatr.html.
13. ДАКО, ф.Р-3083, оп. 2, спр. 1. – 50 арк.
14. ДАКО, ф.Р-3175, оп. 8, спр. 88. – 77 арк.

Ломака А.А. ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ КИРОВОГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX В.

В статье исследуется языковая ситуация в Кировоградской области, которая сложилась в системе государственных учреждений (органах власти, образования, книгоиздания, театре, средствах массовой информации) во второй половине XX века. Автором освещаются причины распространения межнационального (русского) языка и последствия, которые повлекло такое внедрение в крае. Особое внимание в данном исследовании отводится распространению среди населения области такого явления как «суржик», повлекший смешивание украинского и русского языков, и превратился в язык повседневного общения.

Ключевые слова: язык, «суржик», межнациональные связи, двуязычие, интернационализм, русификация, образование, Кировоградская область.

Lomaka A.A. THE LANGUAGE SITUATION IN PUBLIC INSTITUTIONS OF KIROVOGRAD REGION IN THE SECOND HALF OF XX CENTURY

The paper examines the linguistic situation in Kirovograd region that prevailed in state institutions (government, education, publishing, theater, media) in the second half of the twentieth century. The author outlines the reasons for the spread of international (Russian) language and the consequences of its introduction in this province. Special attention in this study is given to the spread among the population of the area of such phenomenon as «doublespeak», caused by mixing of Ukrainian and Russian languages, which became the language of everyday communication.

Key words: language, «doublespeak», international relations, bilingualism, internationalism, russification, education, Kirovohrad region.

УДК [94:37.014.3](477)

О.Ю. Яніцький

ОСВІТНЯ РЕФОРМА 1958-1964 РОКІВ В УРСР: ПРИЧИНИ, ХІД, ЗНАЧЕННЯ

У статті проаналізовано основні причини проведення освітньої реформи 1958-1964 рр. в УРСР. Висвітлено перебудову та діяльність середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл та вечірніх шкіл для працюючої молоді.

Ключові слова: Освітня реформа, перебудова школи, політехнізація, виробниче навчання, вечірні школи.

Серед численних завдань, що постали перед Українською державою після проголошення її незалежності, чи не найголовнішим є розбудова національної системи освіти. При виробленні ефективної її моделі важливо узагальнити накопичений досвід. Повинні бути враховані, як позитивні, так і негативні наслідки реформ минулих років. У виконанні цього завдання особливо важлива роль належить історичній науці. Адже проблеми, які була покликана вирішити шкільна реформа 1958-1964 років, багато в чому схожі з проблемами в сучасній українській освіті. Досвід та спроби їх вирішення дають досліднику багатий матеріал для аналізу та прогнозування результатів сучасних реформ.

Мета написання даної статі – комплексне дослідження причин, перебігу та значення реформування системи шкільної освіти в УРСР у 1958-1964 роках. Тема є досі актуальною, адже українська освіта, позбувшись ідеологічних рамок, у яких вона існувала протягом всього перебування України в складі СРСР, так і не змогла повністю пристосуватися до нових умов. Ринкова економіка, що розвивається, потребує нового змісту і якості освіти, подолання їх «відірваності від життя». Саме від цього залежить подальший поступ української держави шляхом реформ та економічного зростання або застою та поступової деградації.

Схожі проблеми стояли перед освітньою галуззю СРСР та УРСР, як його складової частини, у середині 50-х початку 60-х років XX століття. У науковій літературі радянського періоду є чимало досліджень присвячених проблемам реформування освіти. У даній статті використано збірники документів та матеріалів [1, 2] і статистичні щорічники [3, 4] як найбільш об'єктивні джерела до історії того часу. Серед сучасних українських істориків дана проблема досліджена напрочуд мало. До найбільш ґрунтовних праць, які висвітлюють процес реформування шкільної освіти в УРСР того часу, слід віднести роботи Романюка І.М. та Березівської Л.Д. [5, 6]. Основою для написання даної статті стали документи та матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [7-11] та Російського державного архіву новітньої історії [12, 13].

Політехнізація навчального процесу в середній школі була покликана необхідністю підготовки випускників шкіл до роботи в народногосподарському комплексі. У 1951-1952 н. р. тільки 52% учнів після закінчення семирічки продовжували навчання в середніх школах [14, с.472]. Решта йшла працювати в сільське господарство або промисловість не маючи для цього належного фаху. Лише незначна частина випускників далі йшла навчатися в середні спеціальні навчальні заклади. З 200 тисяч випускників середніх загальноосвітніх шкіл 1953-1954 н.р. не було працевлаштовано 120 тисяч чоловік [12, арк. 2].

Щоб виправити таку статистику, в республіках СРСР, у тому числі і в Україні, в 1954-1955 н.р., у якості експерименту, в школах запроваджувалося політехнічне та виробниче

навчання [7, арк. 3]. Планувалося за 3-3,5 роки на навчально-матеріальній базі технікумів, заводів та МТС, які знаходилися поруч експериментальних шкіл, підготувати спеціалістів середньої кваліфікації та кваліфікованих робітників для певних галузей промисловості та сільського господарства.

Результати експерименту не дали однозначної відповіді щодо можливості політехнізації середньої школи та створення нових типів шкіл. Однак у 1955-1956 н.р таких шкіл в УРСР було уже 459, і готували вони кваліфікованих робітників за 60 спеціальностями [6, с. 242].

Попри значне відставання Радянського Союзу в економічному розвитку від країн Заходу, де вже повним ходом відбувалася науково-технічна революція, Українська РСР показувала високі темпи економічного зростання – понад 20% на рік. Темпи приросту промислової продукції у 1950-1965 рр. майже вдвічі перевищували показники за 1965-1985 рр. [15, с. 504]. Промисловості були потрібні вже більш кваліфіковані робітники, ніж у добу індустріалізації. Проте більшість молодих людей не планувала поєднувати своє життя з роботою на заводі чи фабриці, а прагнула йти навчатися далі до вищих чи до середніх спеціальних навчальних закладів. Так, кількість випускників, які закінчили 10 клас середньої школи в 1955-1956 н.р., зросла в 6 разів порівняно з 1950-1951 н.р. – з 51,1 тис. чол. до 311,5 тис. чол. [3, с. 439]. Таку кількість випускників радянські вузи прийняти не могли. З 261 818 випускників 1956-1957 н.р. у вищі навчальні заклади Української РСР було зараховано близько третини – 91 389 чол. Майже половина всіх випускників того ж навчального року, а саме 130 362, пішли працювати, не маючи належної кваліфікації та навиків [13, арк. 29]. Тому освітні зміни в країні були на часі.

Напередодні проведення освітньої реформи в 1958-1959 н.р. в Українській РСР діяло 5652 школи з виробничим навчанням, що становило 17% від загальної кількості середніх шкіл. У них навчалося 508614 учнів (9%). Окрім того, в 69 середніх школах працювало 290 спеціалізованих класів, 7559 учнів цих класів разом з вивченням загальноосвітніх предметів отримували підготовку спеціалістів середньої кваліфікації на базі технікумів [8, арк. 2].

У якості експерименту, з 1 вересня 1958 року Міністерством освіти УРСР, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР №1110 від 19 серпня 1958 року «Про організацію в Українській РСР у 1958-1959 н.р. дослідних восьмирічних шкіл», було організовано 28 восьмирічних шкіл, педагогічні колективи яких на протязі навчального року проводили перевірку на практиці проектів навчального плану і програми для загальноосвітньої трудової політехнічної восьмирічної школи. Такі навчальні заклади були організовані по одному в кожній з областей УРСР та в місті Києві [9, арк. 3].

Однак, не дивлячись на заходи по перебудові шкільної освіти, вони не охоплювали всіх шкіл і носили розрізнений характер. Зміни в області трудової і політехнічної освіти були досягненням лише невеликої кількості експериментальних шкіл, вони не могли змінити загального стану освітньої галузі. Тому подальші реформи в освітній сфері були лише справою часу.

Вперше відкрито про реформування школи М. Хрущов заговорив 18 квітня 1958 року на XIII з'їзді ВЛКСМ. У своїй промові «Виховувати активних і свідомих будівників комуністичного суспільства», Микита Сергійович зупинився головним чином на перебудові роботи середньої школи, вважаючи за краще відновити діяльність шкіл фабрично-заводського навчання та збільшити кількість вечірніх та заочних шкіл, у яких мали навчатися більшість випускників семирічних шкіл [1, с.164]. Ці ідеї були розвинуті і доповнені в записці М.С. Хрущова в Президіум ЦК КПРС, надрукованій в газеті «Правда» від 21 вересня 1958 року, і більш конкретизовані в Тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям». Цей документ 12 листопада 1958 року був схвалений Пленумом ЦК КПРС і опублікований у засобах масової інформації для всенародного обговорення, яке на ділі виявилося формальністю, оскільки в масштабах такої країни як СРСР період з 12 листопада по 24 грудня 1958 року був занадто коротким для повноцінного розгляду та внесення змін у цей документ.

У результаті, на основі Тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, сесія Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 року прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». Радам Міністрів союзних республік було доручено внести на розгляд Верховних Рад практичні пропозиції, які випливали із закону.

Фактично копіюючи союзний, 17 квітня 1959 року сесія Верховної Ради Української РСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти Української РСР». Він складався з 4 розділів та 55 статей. У першому розділі «Про середню школу» в Українській РСР замість загальнообов'язкового семирічного навчання вводилася загальна восьмирічна освіта для дітей і підлітків віком від 7 до 15-16 років. Восьмирічна школа ставала неповною середньою загальноосвітньою трудовою політехнічною школою. Повна середня освіта розпочиналася з 15-16 річного віку і повинна була поєднувати навчання з суспільно корисною працею [16, с. 7].

Для цього створювалися три типи шкіл. Наймасовішими мали стати вечірні (змінні) середні загальноосвітні школи робітничої і сільської молоді з 3-річним навчальним терміном. У них учні, які закінчили восьмирічну школу, отримуючи середню освіту і підвищуючи свій кваліфікаційний рівень, працювали в одній із галузей народного господарства. Іншим шляхом здобуття повної середньої освіти були загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. У них протягом трьох років учні здобували середню освіту і професійну підготовку для роботи в народному господарстві. Разом з атестатом про середню освіту випускники трудових політехнічних шкіл отримували свідоцтво про присвоєння кваліфікації з певної професії [16, с.10]. Третім варіантом здобуття освіти були технікуми та інші середні спеціальні заклади, де, окрім власне загальної середньої освіти, можна було отримати ще й середню спеціальну освіту.

Перебудова шкільної системи республіки і перехід на нові навчальні плани і програми здійснювалася за розробленим Радою Міністрів УРСР планом. За ним реорганізація всіх семирічних шкіл і I-VII класів середніх шкіл у восьмирічні здійснювалася протягом двох років, тобто в 1959-1960 і 1960-1962 н.р. Десятирічні школи мали бути реорганізовані в одинадцятирічні протягом чотирьох років, з 1959 по 1963 включно [10, арк. 1]. Таким чином, перший випуск з одинадцятого класу відбувся в 1962-1963 навчальному році. На жаль, в законі не було враховано досвіду виробничого навчання, який накопичили експериментальні школи. Поки на нову систему переходили декілька тисяч кращих шкіл, які мали досвід трудового навчання і були тісно пов'язані з сусідніми підприємствами, недоліки реформи були не такими помітними. Але для 70-80% шкіл перебудова виявилася формальною, реальним же фактом стало погіршення якості навчання і виховання [17]. Свідченням формальності перебудови загальноосвітніх шкіл в трудові політехнічні школи є працевлаштування випускників під час проведення реформи. У більшості навчальних закладів проводилася обов'язкова, в основному одноманітна професіоналізація для всіх учнів, оскільки через недофінансування, слабкість матеріально-технічної бази, відсутність кваліфікованих викладачів та ряду інших причин школа не могла запропонувати якісного різноманіття професій [6, с.277]. Виконуючи постанову Ради Міністрів Української РСР від 17 грудня 1963 року №1361 «Про поліпшення трудовлаштування підлітків», у ряді областей республіки була проведена перевірка стану закріплення на виробництві працевлаштованої молоді. Результати перевірки свідчили, що більше половини учнів йшли працювати не по спеціальності, отриманій в школі. З 81 676 випускників, які в 1963 році закінчили середні загальноосвітні трудові школи, було працевлаштовано 42 474. У тому числі, у промисловості з 24 353 випускників по отриманій спеціальності працювали 10 374 (42,5%). У колгоспах, радгоспах і у відділеннях сільгосптехніки працювало 6 409 випускників, з них по отриманій у школі спеціальності – 2944 (45,9%) [11, арк. 14,15]. Таким чином, держава та підприємства даремно витрачали додаткові кошти, а учні втрачали рік, навчаючись за непотрібними їм у житті професіями.

У всіх підготовчих документах та в законі про школу одним з основних шляхів отримання середньої освіти мали бути вечірні (змінні) школи робітничої і сільської молоді. У них навчались учні, які закінчили восьмирічну школу і працювали в одній з галузей народного господарства. Таким чином, більшість школярів мало поєднувати роботу в промисловості та сільському господарстві з навчанням. Кількість таких шкіл в Українській РСР зросла з 3 766 в 1958-1959 н.р. до 5606 в 1964-1965 н.р., тобто в 1,5 рази. Кількість учнів 9-11 класів цих шкіл за той же період зросла у 4 рази (з 155 тис. чол. до 639,9 тис. чол.) [4, с. 598]. Об'єктивно збільшення кількості вечірніх та змінних шкіл сприяло поширенню середньої освіти серед випускників восьмирічних шкіл, оскільки далеко не всі учні в зв'язку з матеріальним становищем батьків могли продовжувати навчання в денних одинадцятирічних школах. Однак, формальний підхід до навчання та відсутність матеріальної бази зводила нанівець позитивні

моменти навчання в таких школах. Більшість вечірніх шкіл при занижених вимогах до своїх учнів давали заниженні знання. Значна кількість учнів вечірніх шкіл отримувала лише задовільні оцінки [5, с.149]. Таким чином, більшість учнів цих шкіл не могли успішно скласти вступні екзамени і продовжити навчання у вищих навчальних закладах. До того ж учні, які поєднували роботу з навчанням у вечірніх школах, піддавалися значному перевантаженню. Загальна тривалість робочого дня таких підлітків становила 12-13 годин на добу (6-7 годин роботи, 4-5 годин занять в вечірній школі, 1-2 години на мінімальну підготовку домашнього завдання), не рахуючи часу на переїзди, самообслуговування та інше. Усе це негативно позначалося на здоров'ї підлітків. За даними Академії медичних наук СРСР, відхилення від норми нервової та серцево-судинної системи в таких учнів було в 2,5 рази вище, ніж у підлітків, які тільки працювали на виробництві або тільки навчались [2, с. 712].

Шкільна реформа 1958 року була викликана реальними потребами розвитку радянського суспільства другої половини 50-х років XX століття. Вона містила в собі як позитивні моменти: впровадження загальнообов'язкової восьмирічної освіти, будівництво нових шкільних приміщень, збільшення кількості охоплених середньою освітою учнів, так і ряд негативних моментів, до яких слід віднести: явно завищену роль в середній освіті вечірніх і змінних шкіл, значне перевантаження учнів, погіршення якості загальноосвітньої підготовки в середніх школах, відсутність матеріально-технічної бази виробничого навчання, вибір професії без урахування індивідуальних інтересів та запитів учнів та підготовка кадрів без урахування реальних економічних потреб та ряд інших. Таким чином, наслідки освітньої реформи вступали в протиріччя з її основною метою – підвищенням якості політехнічної освіти та підготовкою освічених людей, які б добре володіли основами наук. Тому реформа була частково згорнута ще за правління М.С. Хрущова та практично повністю відмінена його наступниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства: Речи и док-ты. – В 5 т. – Т.3. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – 543 с.
2. Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Черновые протокольные записи заседаний: Стенограммы. Постановления. – В 3 т. – Т.3: Постановления. 1959-1964 / Гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. – 1271 с.
3. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
4. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1966. – 715 с.
5. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. / І.М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті / Л.Д. Березівська. – К.: Богданова А.М., 2008. – 406 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф.р-2, оп.9, спр.1226. – 131 арк.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.2584. – 90 арк.
9. ЦДАВО України, ф.р-2, оп.9, спр.5010. – 251 арк.
10. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.2928. – 128 арк.
11. ЦДАВО України, ф.р-2, оп.10, спр.3491. – 194 арк.
12. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), ф.5, оп.35, д.91. – 260 л.
13. РГАНИ, ф.5, оп.35, д.89. – 98 л.
14. История Украинской ССР в десяти томах. – Т. 9: Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов) / Ред. Кондуфор Ю.Ю. и др. – К.: «Наукова думка», 1985 – 583 с.
15. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України: Навч. Посіб. / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 591 с.
16. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» // Радянська школа. – 1959. – №6. – С. 3-19.
17. Медведев Р.А. Н. С. Хрущев. Политическая биография [Електронний ресурс] / Р.А. Медведев. – М.: «Книга», 1990. – 303 с. – Режим доступу: http://www.ereading.link/chapter.php/38235/22/Medvedev__N.S._Hrushchev__Politicheskaya_biografiya.html

Яницкий А.Ю. ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ РЕФОРМА 1958-1964 ГОДОВ В УССР: ПРИЧИНЫ, ХОД, ЗНАЧЕНИЕ.

В статье проанализированы основные причины проведения образовательной реформы 1958-1964 гг. в УССР. Показано перестройку и деятельность средних общеобразовательных трудовых политехнических школ и вечерних школ для работающей молодежи.

Ключевые слова: Образовательная реформа, перестройка школы, политехнизации, производственное обучение, вечерние школы.

Yanickiy A.Y. EDUCATION REFORM OF 1958-1964 YEARS IN THE UkSSR: CAUSES, COURSE, VALUE.

The article analyzes the main causes of educational reform 1958-1964 years in the USSR. It describes restructuring activity in secondary labour polytechnic schools and evening schools for young workers.

Key words: Educational reform, restructuring schools, politehnizatsiya, industrial training, evening school.

УДК [94:26-18] (477.44) «196/198»

В.В. Кононенко

ІУДЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ВІННИЧЧИНИ В ЕПОХУ «ЗАСТОЮ» (1960-1980-ТІ РР.)

У статті досліджується становище іудейських релігійних громад Вінниччини періоду 60-х – 80-х років XX століття. Аналізуються основні форми та методи антирелігійної політики радянської влади періоду «застою» на прикладах іудейських релігійних громад Вінницької області, визначаються особливості правового статусу зареєстрованих та незареєстрованих релігійних громад, аналізуються особливості антирелігійної діяльності влади проти іудеїв у порівнянні з іншими релігійними конфесіями, наводяться статистичні дані щодо іудейських релігійних громад Вінниччини.

Ключові слова: євреї, іудеї, релігійні громади, релігійна політика, становище релігійних громад, антирелігійна пропаганда.

Після короткотривалої лібералізації владно-релігійних відносин у період «хрущовської відлиги» вже з кінця 50-х – на початку 60-х років XX століття радянська влада поновила наступ на віруючих. Цілеспрямована політика влади із застосуванням різноманітних методів управління та суспільного впливу (постійний суворий контроль і податковий тиск на зареєстровані релігійні громади, боротьба з нелегальними об'єднаннями віруючих, «профілактичні бесіди» в компетентних органах, притягнення до адміністративної відповідальності лідерів релігійних громад і віруючих, антирелігійна пропаганда і агітація тощо) дала результати: молодь у переважній більшості схилялась до атеїзму, колишні релігійні споруди стали сільськими клубами, складами, конюшнями, а вірними своїм релігійним переконанням залишилися в основному представники старшого покоління. Цей період історії України, час «розвинутого соціалізму», однозначно можна вважати періодом безбожництва.

У статті автор на основі архівних матеріалів проаналізував становище іудейських релігійних громад Вінниччини в епоху «застою». Серед завдань було з'ясування особливостей державної політики щодо релігійних громад євреїв цього регіону, особливостей статусу зареєстрованих і незареєстрованих релігійних об'єднань віруючих, аналіз форм і методів антирелігійної політики радянської влади на прикладах іудейських релігійних громад Вінниччини.

Основними джерелами вивчення питання стали матеріали Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВО), а саме: результати роботи Уповноваженого ради зі справ релігії при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області (фонд Р-5892), матеріали по роботі з релігійних питань обласного та районних виконавчих комітетів обласної та районних Рад депутатів трудящих (фонд Р-2700) та підсумки роботи з питань релігії Вінницького обласного комітету Комуністичної партії України (фонд П-136). Серед літератури варто виділити праці загального характеру [1], в яких аналізується релігійна політика радянської влади в Україні у 1960-і–80-і рр., її здійснення, трансформації, вплив на життя релігійних конфесій, віруючих, та

праці П.Бондарчука, О.Бажана, Є.Доніної, В.Войналовича та інших, які присвяченні окремим аспектам релігійної політики в Україні у даний період [2].

Становище іудейських громад Вінниччини у цей період у цілому визначалось антирелігійною політикою радянської влади. Проте, було ряд суттєвих особливостей. По-перше, євреї не змогли відновити свою релігійну діяльність після фашистського геноциду у повній мірі. По-друге, у повоєнний період фактично було знищено поняття «єврейське містечко», як певний соціального феномен, де з покоління у покоління передавались національні традиції, звичаї та зберігались особливості релігійного життя. По-третє, євреї активно переживали період урбанізації, мігруючи із сіл та невеликих містечок до великих міст республіки та СРСР. По-четверте, маючи високий рівень освіти, представляючи службовців різного ґатунку, євреї поступово ставали менш релігійними, а той зовсім атеїстами. Усі вищезазначені чинники поступово перетворили релігійне життя євреїв, більше на виняток, ніж на правило.

Деяке пом'якшення у стосунках між церквою і владою у другій половині 1950-х років аж ніяк не означало розширення прав і свобод віруючих, а швидше характеризувало зміну форм і методів боротьби з релігією в період лібералізації суспільно-політичного життя в країні. У період хрущовської відлиги замість жорстких каральних акцій стосовно віруючих застосовувались більш ліберальніші форми роботи. В основі такого «лібералізму» був адміністративний та податковий тиск, що повинен був тримати під контролем релігійні громади. Так, Уповноважений ради зі справ релігії при Раді Міністрів УРСР по Вінницькій області наголошував виконавчому комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих на необхідності дотримання в регулюванні релігійного життя в області постанови ЦК КПРС від 11 листопада 1954 р. «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення» і рекомендував стосовно єврейських релігійних громад, у тому числі незареєстрованих, застосовувати заходи фінансового характеру у вигляді податку на доходи фізичних осіб на основі вказівки Міністерства фінансів СРСР № 19-541-3-С від 23 лютого 1954 р. [3, арк. 73-74].

Проте загальний підхід до релігії залишився незмінним – повне нехтування звичаями, традиціями та почуттями віруючих. Так, виконавчий комітет Іллінецької селищної ради депутатів трудящих рекомендував використовувати єврейське кладовище, де останнє поховання було здійснене у 1909 р., під базар для худоби [3, арк. 21].

Але, навіть при такому підході до релігії та віруючих, релігійне життя іудеїв тривало. На 1 січня 1957 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 іудейських громад (в містах Вінниці, Жмеринці, Бершаді, Ямполі та селі Чернівцях) з загальною кількістю віруючих 4850 осіб. Проте, лише у Чернівцях громаду очолював священнослужитель (раввин) [3, арк. 120-124]. Але вже наприкінці 50-х – на початку 60-х років відбувається масове зняття іудейських релігійних громад з реєстрації. Якщо у 1959 р. в Україні діяла 41 іудейська громада, то наприкінці 1962 р. лише 15, а молитовні будинки (синагоги) мали тільки 13 громад [4, ст.220].

Пропаганда, тиск на віруючих зменшує вплив релігійних громад євреїв. Окремі представники цієї національної меншини навіть почали скаржитись органам влади на діяльність релігійних громад. Так, у травні 1956 р. пенсіонер Гандельман Н.І. скаржився на своїх сусідів, що винаймали поряд квартиру через те, що ті влаштовували там молебні. Крім того, він зазначав, що «до реєстрації єврейської общини в синагозі було тихо і спокійно» [5, арк. 36].

З кінця 50-х – початку 60-х років після постанови ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»« від 4 жовтня 1958 р. ліберальні стосунки Церкви і влади закінчились. Релігія знову оголошувалася одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи.

До початку 70-х років XX століття в складних умовах були всі релігійні громади. Навіть православні віруючі, які складали переважну більшість віруючих у області, релігійної свободи не мали. Так, серед православних релігійних громад Немирівського району Вінницької області офіційно зареєстрована була лише одна – у селі Велика Бушинка [6, арк. 24].

Влада всіляко намагалася обмежити діяльність навіть зареєстрованих громад. Релігійна община приходу мала право наймати служителя храму тільки за умови отримання ним

реєстраційного посвідчення в Уповноваженого зі справ релігії при виконавчому комітеті обласної ради. Священнослужителів позбавляли можливостей контролювати фінансові справи релігійних громад, вони не могли також втручатися в питання їх управлінської діяльності. Культові споруди закривалися внаслідок «слабкої релігійної активності населення» [7, ст.345]. Так, вінницька релігійна громада звернулася до виконкому Вінницької міської ради про дозвіл прийняти на посаду кантора (особи, що вела богослужіння в синагозі), громадянина Гамбурга, що приїхав з Чернівецької області, проте отримала відмову. А пізніше представник комісії з релігійних культів перевірив, чи не веде він службу там нелегально [8, арк. 11].

У Вінницької області на 1 січня 1971 р. було офіційно зареєстровано лише 2 іудейські громади: у місті Вінниці (1200 віруючих) та Бершаді (850 віруючих). Лише у цих містах були діючі синагоги. А от переважна більшість громад були незареєстрованими і діяли нелегально через небажання влади з різних причин ці громади реєструвати. Для прикладу подамо вибірку, що складена за звітом Уповноваженого зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області на початок 1971 р. [9, арк. 2-24].

Таблиця 1. Кількість іудейських громад на Вінниччині станом на 1 січня 1971 р.

№ п/п	Район	Населений пункт	Статус (зареєстрована, незареєстрована громада)	Кількість віруючих
1.	Вінницький район	м. Вінниця	зареєстрована	1200
2.	Бершадський район	м. Бершадь	зареєстрована	850
3.	Барський район	м. Бар с. Ялтушків с. Копайгород	незареєстрована незареєстрована незареєстрована	20 20 20
4.	Гайсинський район	м. Гайсин	незареєстрована	20
5.	Жмеринський район	м. Жмеринка	незареєстрована	20
6.	Козятинський район	м. Козятин	незареєстрована	20
7.	Крижопільський район	м. Крижопіль с. Городківка	незареєстрована незареєстрована	20 16
8.	Літинський район	м. Літин	незареєстрована	20
9.	Могилів-Подільський район	м. Могилів-Подільський с. Чернівці	незареєстрована незареєстрована	40 20
10.	Мурованo-Куриловецький район	с. Муровані-Курилівці	незареєстрована	20
11.	Теплицький район	с. Теплик	незареєстрована	20
12.	Томашпільський район	с. Томашпіль	незареєстрована	10
13.	Тульчинський район	м. Тульчин с. Шпиків	незареєстрована незареєстрована	20 10
14.	Хмільницький район	м. Хмільник	незареєстрована	20
15.	Чечельницький район	с. Чечельник	незареєстрована	20
16.	Шаргородський район	м. Шаргород с. Мурафа	незареєстрована незареєстрована	20 10
17.	Ямпільський район	м. Ямпіль	незареєстрована	20

Даний звіт Уповноваженого зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області варто сприймати певною мірою критично. На нашу думку, він показує швидше тенденції, особливості функціонування релігійного життя єврейських громад Вінниччини даного періоду, ніж кількісні характеристики. Насамперед критично сприймається кількість учасників незареєстрованих релігійних громад: 10, 20, 40 і т.п. Без сумнівів можна погодитись лише з цифрою 10, оскільки у традиційному єврейському праві – це мінімальна кількість громади для молитви (міньян – 10 осіб чоловічої статі старших 13 років). Без цієї кількості віруючих не можна було читати найважливіші молитви. Але дивує те, що відомості про кількість віруючих у звіті подаються в округлені до десятків.

На 1 січня 1974 р. у місті Вінниці була зареєстрована 1 релігійна громада, яка діяла за адресою – вулиця Некрасова, 17. Але навіть у цієї найбільшої іудейської громади області не було священика. Загалом на 1974 р. у складі двох зареєстрованих громад іудеїв (м. Вінниця і м. Бершадь) було 3500 віруючих. Це було дещо більше ніж у 1971 р. – 2050 осіб [10, арк. 10, 14,

15]. Незареєстрованих громад на травень 1974 р. було 20 із загальною кількістю віруючих 340 осіб [10, арк. 16-20]. Незареєстровані релігійні громади були зосереджені в основному у місцях традиційного проживання євреїв. Переважно у кожному місті чи селищі компактного проживання представників цієї національної меншини діяла одна незареєстрована релігійна громада.

Як правило, міньяни діяли постійно змінюючи місце своїх зібрань, для того щоб не привертати увагу представників органів державної влади. Тому боротися з нелегальними релігійними громадами було складно. Крім того, переважна більшість віруючих були людьми похилого віку та з юридичної точки зору вважалися непрацездатними особами, тому в якості покарання до них не можна було застосувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1961 р. «Про антигромадський паразитичний спосіб життя». А кримінальна відповідальність не застосовувалась, оскільки не було складу злочину.

Робота з незареєстрованими релігійними громадами у 70-80-х роках XX століття велась в основному через притягнення до адміністративної відповідальності лідерів громад та власників житла, де молились віруючі. Підставою адміністративної відповідальності став Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культи». Даний указ визначив перелік дій, які підпадали під юридичну відповідальність у вигляді адміністративного стягнення: ухилення керівників релігійних громад від реєстрації об'єднань у органах влади, порушення правил організації релігійних зібрань та юнацьких релігійних зібрань, що мали відношення до відправлення культів. Адміністративна відповідальність встановлювалась у вигляді штрафу у розмірі до 50 карбованців.

Статтею 212 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. було розширено перелік дій, пов'язаних з релігією, що підпадали під адміністративну відповідальність: ухилення керівників релігійних об'єднань від реєстрації об'єднання в органах державного управління, порушення встановлених законодавством правил організації, проведення релігійних зібрань, рухів та інших церемоній культу, організація та проведення службовцями культу та членами релігійних об'єднань спеціальних дитячих та юнацьких зібрань, а також трудових та інших гуртків та груп, які не мають відношення до відправлення культу [11, ст.338].

До адміністративної відповідальності громадян притягували, як правило адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських та сільських рад депутатів трудящих. Так, 29 вересня 1971 р. було зафіксовано проведення релігійного обряду «Судний день» в громадянки м. Гайсин Школьник Г.М. Релігійний обряд проводив громадянин Спектор Л.Н. За порушення законодавства про релігійні культи ці громадяни були оштрафовані адміністративною комісією на суму 50 карбованців кожен [12, арк. 116-117]. У жовтні 1971 р. була зафіксована робота міньяну в с. Чернівцях у кількості 13 осіб. 7 осіб із числа віруючих були оштрафовані адміністративною комісією на суму від 25 до 50 карбованців [12, арк. 139-140].

До початку 80-х років життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. В інформації Голові Ради зі справ релігії при Раді Міністрів СРСР гром. Куроєдову В.А. та Голові Ради Міністрів УРСР гром. Колеснику М.А. Уповноваженого зі справ релігії по Вінницькій області гром. Конверського В.Н. про пасхальні свята було зазначено, що в іудейських синагогах м. Вінниці та м. Бершаді на пасхальних богослужіннях у квітні 1980 р. були присутніми близько 110 осіб у кожній. У 1981 р. в іудейських громадах цих міст молилось ще менше осіб: 37 осіб у Вінниці та 22 – у Бершаді. Як наголошувалося доповідачем, усі віруючі були людьми похилого віку. «Зборищ» (у звітах державних органів влади найчастіше вживався саме цей термін) нелегальних міньянів теж не було. У 1982 р. пасхальні богослужіння відвідало по всій області лише 64 особи (50 чоловіків і 14 жінок). Осіб молодших 50-ти років помічено не було [13, арк. 4, 8, 25].

Звичайно віруючих, у тому числі і іудеїв у 60-х – 80-х роках не розстрілювали, не відправляли до Сибіру, до них не застосовували кримінальну відповідальність. У першу чергу влада намагалася зруйнувати звичний спосіб життя євреїв, знищити традиції, обмежити поширення релігійності, перервати зв'язок поколінь. Варто зазначити, що тиск влади на іудейські релігійні громади виконав своє основне завдання – євреї стали чи не найменш релігійним народом в Україні. У «Відомостях про релігійну обрядність на території Вінницької

області» з 1 січня 1962 р. по 1 січня 1972 р., де аналізувалось такі релігійні обряди як хрещення, вінчання, поховання, є відомості про представників усіх релігійних конфесій, окрім іудеїв. Так, у 1962 р. на території області було 13209 хрещень (33,1% від народжених дітей), 514 вінчань (2,7% від одружень), 4450 відспівувань покійників (23,9% від поховань). Ці відомості стосувались православних, католиків, старообрядців, євангельських християн баптистів, адвентистів сьомого дня, проте не було зафіксовано ні однієї з цих подій пов'язаної з іудеями [14, арк. 15].

На початку 80-х років XX століття релігійне життя євреїв майже остаточно вщухло. Даний висновок напрошується з того, що у річних звітах по роботі з контролю за дотриманням законодавства з релігійних культів, що була у вигляді форм 2АП – зафіксовані правопорушення законодавства з культів, 3АП – кількість притягнених до відповідальності за порушення законодавства з культів та 4АП – про судимих за порушення законодавства про релігійні культи, є відомості про православних, католиків, протестантів, проте не іудеїв, або такі випадки були настільки дрібними і не суттєвими, що їх виділяли в групу «інші» [15, арк. 158].

Таким чином, релігійне життя євреїв у 60-х – 80-х роках XX століття у цілому було у межах функціонування інших релігійних конфесій СРСР та УРСР, проте беручи до уваги особливості традиційного життя, звичаїв, обрядів, місця проживання євреїв, їх релігійне життя мало певні відмінності. Найголовнішою відмінністю було те, що із руйнуванням звичного способу життя євреїв, єврейських громад, найбільше занепадала релігія, яка завжди була основою, стрижнем духовного та традиційного життя цієї національної меншини України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко,В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
2. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 322 с. Є.Доніна. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації: адміністративно-правовий аспект // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 35 / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2007. – 512 с. – С.237-242. О.Бажан. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 218-235. В.Войналович. Чорні дні чорного духовенства // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 209-218.
3. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф.Р-2700, оп.5, спр.404.
4. Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С. 218-235.
5. ДАВО, ф.Р-2700, оп.6, спр.1470.
6. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.32.
7. Григоренко О. Комуністична диктатура і політика духовного геноциду українського народу // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Випуск 5: на пошану проф. М.Б.Петрова. – С.238-247.
8. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.27.
9. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.32.
10. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.43.
11. Доніна Є. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації: адміністративно-правовий аспект // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 35 / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2007. – 512 с. – С.237-242.
12. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.31.
13. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.65.
14. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.7.
15. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.66.

Кононенко В.В. ИУДЕЙСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ОБЩИНЫ ВИННИЧЧИНЫ В ЭПОХУ «ЗАСТОЯ» (1960-Е - 1980-Е ГГ.)

В статье исследуется положение иудейских религиозных общин Винницкой области периода 60-х - 80-х годов XX века. Анализируются основные формы и методы антирелигиозной политики советской

власти периода «застоя» на примерах иудейских религиозных общин Винницкой области, определяются особенности правового статуса зарегистрированных и незарегистрированных религиозных общин, анализируются особенности антирелигиозной деятельности власти против иудеев в сравнении с другими религиозными конфессиями, приводятся статистические данные относительно иудейских религиозных общин Винницкой области.

Ключевые слова: евреи, иудеи, религиозные общины, религиозная политика, положение религиозных общин, антирелигиозная пропаганда.

Kononenko V.V. JUDAIC RELIGIOUS COMMUNITIES OF VINNYTSIA REGION DURING THE ERA OF «STAGNATION» (THE 1960 - 1980 YEARS)

The article investigates position of Judaic religious communities in Vinnytsia region in the 1960s – 1980s. It analyzes the main forms and methods of antireligious policy of the Soviet power of the period of «stagnation» taking the example of Judaic religious communities in Vinnytsia region. The author defines peculiarities of the legal status of the registered and unregistered religious communities, analyzes features of antireligious activities of the authorities against Jews in comparison with other religious faiths, provides statistical data of Judaic religious communities in Vinnytsia region.

Key words: Jews, religious communities of Jews, religious policy, provision of religious communities, antireligious promotion.

УДК 94 (477)

Т. А. Мельничук

РЕАЛІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті йдеться про утворення та функціонування фермерських господарств в незалежній Україні. На основі статистичних матеріалів простежується загальна динаміка розвитку даних господарств в цілому по Україні та зокрема по регіонах. Також ідеться мова про проблеми державної підтримки фермерства в Україні.

Ключові слова: соціально-економічні процеси, фермерське господарство, селянин, фермер, агрофірма, державне користування, індивідуальне користування.

Сучасні соціально-економічні процеси, що відбуваються в українському селі посилюють увагу дослідників до проблеми формування фермерських господарств. Без детального аналізу цієї форми господарювання на селі неможливо відтворити об'єктивну картину соціально-економічного життя українського селянства в цілому. Однією із причин вивчення також є реформування агропромислового комплексу України загалом. Крім того важливим насьогодні є визначення ролі фермерства у сільському господарстві як окремої соціальної групи.

Метою даної статті є аналіз формування та діяльності фермерських господарств після проголошення незалежності України.

Новітня аграрна історія України в цілому та процеси створення фермерських господарств в українському селі зокрема стали предметом дедалі більшої уваги вітчизняних дослідників. Як одну із найбільш ґрунтовних слід відзначити дисертацію В.В. Нечитайла [1], об'єктом дослідження якої було становлення і функціонування господарств фермерського типу в Україні на різних етапах історії – від доби козаччини до теперішнього часу. У дисертації також розкрито сучасний стан економічного і фінансового розвитку фермерських господарств України, рівень реалізації переваг підприємницької форми господарювання. Висвітлено цілісний процес становлення селянського господарства фермерського типу в Україні. Заслуговують уваги також праці економістів В. П. Горьованого [2], В.В. Липчука [3], І. Ф. Томича [4] та інших в яких дається сучасна оцінка розвитку фермерства в Україні, простежується концепція розвитку даних господарств, окреслюються проблеми сучасного фермера та визначаються подальші перспективи.

Із процесом переходу землі із державного користування в індивідуальне та створення нових форм господарювання, роздержавлення та оренда стали основними організаційно-правовими заходами держави у цей період. Саме роздержавлення земельного фонду сприяло прискоренню процесу приватизації та паювання сільськогосподарських угідь і землі.

Відповідно до законодавства кожен член сільськогосподарського підприємства мав отримати сертифікат на право користування земельної частки. Селянин діставав статус власника з правом отримувати доходи відповідно до затраченої праці і розміру пайового внеску в колективне господарство. В деяких регіонах України реформування сільськогосподарського сектора розпочалося ще до проголошення незалежності України. Саме з 1989 р., коли було прийнято рішення про різноманітність форм господарювання на землі, розпочався процес створення фермерських господарств.

Поштовхом до цього також став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки», яким врегульовувалося питання оренди земельних ділянок єдиним масивом та спрощення порядку реєстрації договорів оренди, що закріплено прийняттям нового Земельного кодексу [5]. Місцеві ради мали право передавати землю в короткострокову або довгострокову оренду, приватну власність або довічне володіння. Протягом 1989 – 1990 рр. розпочався процес перетворення колгоспів у радгоспи, створювалися агрофірми, виникали малі підприємства, аграрні кооперативні об'єднання, фермерські господарства, в яких виробничі відносини будувалися на принципах госпрозрахунку.

Отже, фермерське господарство – це товарне сільськогосподарське підприємство, що функціонує на приватній або орендованій землі з використанням власної чи найманої праці. Форми її організації зумовлюються характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарства, ступенем розвиненості ринкових зв'язків.

Якщо на кінець березня 1990 р. в Україні налічувалося всього 4 фермерських господарства [6, с.307], то у 1995 р. їх кількість становила вже 34 778 [7, с. 207]. Динаміка кількості фермерських господарств відзначається позитивним вектором. За 1995 – 2001 рр. їх кількість збільшилася майже на 20%. У 2001 р. в Україні вже було створено 15 092 нових господарств ринкового типу: з них – 3 006 приватних підприємств, 6 206 – товариств з обмеженою відповідальністю, 684 – акціонерних, 3 328 – сільськогосподарських кооперативів, 1374 – селянських (фермерських) господарств, 494 – інших суб'єктів господарської діяльності [8, с.29]. Станом на 2001 р. загальна чисельність фермерських господарств становила 41,6 тис. Розміри селянських фермерських господарств пов'язані з умовами забезпечення землею та чисельністю сільського населення. Середній розмір одного фермерського господарства збільшився до 62 га., а в таких областях як Луганська, Кіровоградська, Харківська, Рівненська перевищував 100 га. Такі розміри фермерських господарств у більшості європейських країн із високорозвинутим сільськогосподарським виробництвом [9, с. 483]. Чисельність працівників, що припадає на одне господарство даного типу за досліджувані роки практично не змінилася. Основними працівниками у господарстві є в основному члени сім'ї фермера. Протягом періоду, що досліджується залишається проблемою забезпечення сільськогосподарськими машинами фермерських господарств. Більшість фермерів займається рослинництвом, у першу чергу вирощуванням зернових культур. Картопля та овочі з розрахунку на одне селянське господарство займали невеликі площі, хоча в господарствах, які спеціалізуються на вирощуванні цих культур, вони досить значні. Тваринництво в більшості фермерських господарств розвивалося для задоволення потреб родини у м'ясі, хоча поголів'я худоби в таких господарствах порівняно з іншими значно збільшилося.

Найбільшу кількість фермерських господарств по регіонах на 2001 р. зафіксовано у Південних та Східних областях України: Одеській (5393), Миколаївській (4373), Херсонській (3080), Дніпропетровській (3265), Запорізькій (2387), Донецькій (2192) [10, с. 111].

Процес утворення господарств нового типу проходив повільніше у Чернігівській, Рівненській, Волинській областях. На 2001 р. там було створено всього відповідно (532, 535, 571) господарств [7, с. 207].

У 2003 р. у структурі земель фермерських господарств 98,5 % займали сільськогосподарські угіддя, у т.ч. 95,1 % – рілля. Орендовані землі становили 49,5 % площ у землекористуванні фермерських господарств; земельні частки (паї) членів колишніх колективних господарств становили 77,4 % площі цієї орендованої землі.

Станом на 1 січня 2013 р. в Україні кількість зареєстрованих фермерських господарств становила 40 676 одиниць, у власності та користуванні яких знаходилося 4389, 4 тисяч гектарів сільськогосподарських угідь.

Найбільша кількість господарств налічується в Одеській (5361), Дніпропетровській (3292), Запорізькій (2329), та Кіровоградській (2540), областях, найменша у Рівненській (514), Чернігівській (567), Івано-Франківській (565),, та Волинській (724)областях.

Динаміку росту чисельності фермерських господарств простежимо на прикладі Вінницької області. За даними обласного статистичного управління станом на 1 липня 1991 р. в області нараховувалося 13 селянських фермерських господарств і 11 кооперативів, а станом на 1 жовтня, того ж року, в області налічувалося вже 31 селянське фермерське господарство, за якими закріплювалося 678 га. землі, в тому числі 534 га. ріллі, що складало в середньому 22 га. землі на одного фермера [10, с. 7]. Вже станом на 1 січня 1994 р. в області було зареєстровано 691 фермерське господарство, за якими закріплювалися 13 614 га. землі, в тому числі – 12 742 га. орної [11, с. 29]. Станом на 1 січня 2013 р. на Вінниччині зареєстровано 1 797 фермерських господарств. Щодо земель, то в користуванні їх знаходиться 218,9 тис. га. Землі, в тому числі 214 тис. га. ріллі.

Варто зазначити, що дістати сертифікат на землю та створити власну, нову форму господарювання у деяких селах доводилося нелегко. В окремих господарствах тим, хто бажав займатися фермерством, наділяли непридатні для господарювання землі, не надавалися кредити. Про це свідчить доповідна записка Генеральної прокуратури України «Про стан додержання Закону про «селянське (фермерське) господарство» та Земельного кодексу України при наданні громадянам земельних ділянок.» При перевірці було виявлено цілий ряд зловживань та порушень. «… Безпідставно відмовляли у наданні земель під фермерське господарство місцеві ради окремих районів Республіки Крим, Дніпропетровської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Миколаївської та інших…» областей [12, с. 27]. Установлено, що в деяких районах (наприклад, Тельманівський район Донецької області) сільські ради вирішували для вказаних цілей надавати землю лише місцевим жителям. Встановлювалися випадки, коли державні акти на землю видавалися несвоєчасно або взагалі були відсутні. Також не були видані державні акти на право землекористування по 42 сільських і селищних Радах народних депутатів у Богодухівському районі Харківської області. Із-за несвоєчасного отримання державних актів тривалий час не змогла зареєструвати свої фермерські господарства та одержати банківські кредити група фермерів Золочівського району Львівської області. У Царичанському районі Дніпропетровської області державних актів не мали 26 із 46 місцевих фермерів [12, с.59]. В деяких господарствах державних актів на землю селяни не отримали до цього часу.

Отже, протягом 1991 – 2001 рр. поетапно, у міру вирішення поставлених завдань аграрної реформи відбувалося становлення нових форм господарювання.

Щодо етапів розвитку цієї форми господарювання, то слід зазначити що воно відбувалося неритмічно. На першому етапі (на початку 90-х років) було створено абсолютно більшу кількість фермерських господарств. При цьому у середньому на одне господарство припадало 25 га. сільгоспугідь – така площа однозначно була недостатньою для ефективного виробництва сільськогосподарської продукції.

На наступному етапі (1999-2002 рр.) відбувається як збільшення чисельності, так і розмірів фермерських господарств. Це було результатом підтримки державою фермерського руху. Відбувалося розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств. Також здійснювалися заходи на виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року. Фермерські господарства отримали можливість орендувати земельні ділянки та земельні частки (паї) у їх власників, виділяти земельні ділянки єдиним масивом, використовувати спрощений порядок реєстрації договорів оренди тощо.

Окрім того, було створено Український державний фонд. Який займався питаннями підтримки фермерських господарств і надання їм пільгових кредитів за рахунок коштів бюджету України. Ці заходи створили вагоме підґрунтя для подальшого розвитку фермерських господарств.

Протягом 1992-2010 рр. кількість господарств збільшилася утричі, а площа сільськогосподарських угідь у їх користуванні майже у 15 разів. Особливо стрімка динаміка приросту цих показників відбулася протягом 1999-2005 рр., що пов’язано із завершенням етапу розпаювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств і надання фермерам земельних та майнових ресурсів у користування.

Державна підтримка фермерських господарств законодавчо визначена згідно Закону України «Про фермерське господарство». Така підтримка здійснюється головним чином через Український державний фонд підтримки фермерських господарств і надається як на неповерненій, так і на поверненій основах. У період 2000-2010 рр. на підтримку фермерських господарств держава витратила понад 484 млн. грн. При цьому суттєве зростання такого фінансування відбулося протягом останніх шести років і сягало більше 453 млн. грн, або 93,6% загального обсягу підтримки. Внаслідок фінансової кризи рівень державної підтримки фермерських господарств знизився. З роками негативна динаміка щодо виділення коштів на підтримку фермерів продовжилася і за рахунок державного бюджету було профінансовано інвестиційні проекти фермерських господарств на суму 28 млн грн. Найбільшу частку державної підтримки отримали фермери для компенсації витрат з придбання техніки. У грошовому еквіваленті така підтримка становила близько 30 млн. грн або 54% загального обсягу фінансування. Цими коштами скористалися 328 фермерських господарств, а обсяг фінансування у перерахунку на одне господарство сягнув 90,8 тис. грн. Загальні обсяги державної інвестиційної підтримки фермерських господарсв у 2010 р. порівняно із 2000 р. зросли більш ніж у 18 разів, хоча з розрахунку на 1 га. ріллі залишаються незначними - близько 12,8 грн, або 1,3 тис. грн. на господарство. [3, с. 12]

Отже, можна стверджувати, що кількість фермерських господарств за роки незалежності зросла як в цілому в Україні так і в окремих регіонах. Основними проблемами фермерів є мала технічна база господарств, відсутність фінансової допомоги держави, не чітка система кредитування господарств та інше. Сільське господарство в Україні у порівнянні з іншими європейськими країнами є не досить ефективним. Не зважаючи на значно більшу, ніж у будь-якій європейській країні концентрацію земель у одного фермера, ефективність одного гектара сільгоспугідь в Україні є суттєво нижчою.

Потрібно зазначити, що кожна із форм господарювання на землі має свої переваги та недоліки, які виявляються в тих чи інших обставинах. Але беззаперечним є факт участі селян у цьому процесі, як основної робочої сили.

На нашу думку, коло питань що виникає у зв'язку із окресленою проблемою, є доволі значним. В подальших дослідженнях слід детальніше дослідити функціонування фермерських господарств на сучасному етапі в окремих регіонах України. Окреслити основні їх проблеми та перспективи розвитку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1.Нечитайло В. В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан : Дис... доктора іст. наук: 07.00.01 / Віталій Васильович Нечитайло. – Львів, 2007. – 636 с.

2.Горьовий В.П. Аграрна політика у розвитку фермерства в Україні / В.П. Горьовий, Л.В. Прудивус // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 10–17.

3.Липчук В.В. Оцінка розвитку фермерства в регіонах України / В.В. Липчук, Л.Б. Гнатичин // Економіка АПК. – 2010. – № 12. – С. 47–53.

4.Терниста дорога українського фермера. До 20-річчя фермерського руху (історія становлення та розвитку АФЗУ) [Текст] / І. Ф. Томич. - К. : [Авіцена], 2010. – 285 с.

5. Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки. Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 / 99. // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 65. – С. 324 – 345.

6.Панченко П. П. Аграрна історія України: Підручник. / П. П. Панченко. В. А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во « Знання», КОО, 2000. – 342 с.

7. Статистичний щорічник за 2001 рік. – К., 2002. – 546 с.

8. Даниленко А. С. Основні напрями удосконалення земельних відносин та їх роль у формуванні стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. / А. С. Даниленко // Економіка АПК. – 2001. – №4. – С. 27 – 30.

9.Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 5) / За ред. П. Т. Саблука та інших. – К.: ІАН УААН., 2002. – 647 с.

10. Україна у цифрах у 2001 році: короткий статистичний довідник./ Держкомстат України. За ред. О.Т. Осауленка. Відповідальний за випуск В. А. Головко. – К.: Техніка, – 2002. – 256 с.

11.Державний архів Вінницької області, ф. Р-4983, оп.1., спр.997. – 291 арк.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.1-Р, оп.22, спр.1889 – 237арк.

……

Мельничук Т.А. РЕАЛИИ РАЗВИТИЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ХОЗЯЙСТ В УКРАИНЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЕТАПЕ.

Статья содержит в себе информацию об образовании фермерских хозяйств в независимой Украине. На основании статистических материалов прослеживается общая динамика развития данных хозяйств в целом по Украине, а также по регионам. Рассматриваются вопросы государственной поддержки фермерства в Украине.

Ключевые слова: социально-экономические процессы, фермерское хозяйство, селянин, фермер, агрофирма, государственное использование, индивидуальное использование

Melnushyk T. A. THE REALITIES OF FARMS DEVELOPMENT IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE.

The article deals with the formation and operation of farms in independent Ukraine. The author refers to statistical data to trace general dynamics of the farms in Ukraine in general and in the regions in particular. The questions of state support farming in Ukraine are considered.

Key words: social and economic processes, farm, peasant, farmer, agricultural firm, public use , personal use.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327

В.Г. Ціватий

ГУМАНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ І ДИПЛОМАТІЇ У ФРАНЦІЇ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI-XVIII СТ.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується процес формування і розвитку французького гуманізму та інститутів дипломатії Франції, а також процес становлення та розвитку книгодрукування у Франції доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.), як нового чинника суспільно-політичних процесів у Франції та Європі в цілому. Особливу увагу зосереджено на гуманістичному дискурсі зовнішньої політики і дипломатії та історичній ролі французької книги в політико-дипломатичному та інституціональному розвиткові французької державності.

Ключові слова: дипломатія, інститути дипломатії, зовнішня політика, французький гуманізм, французька книга, книгодрукування, дискурс, Франція, ранній Новий час (XVI-XVIII ст.).

У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики та органів зовнішніх зносин держав Європи, а також зростає значення політичної та дипломатичної комунікації. Початкові форми інституціоналізації (наприклад, інституціоналізація дипломатії, книгодрукування, ментальних установок, дипломатичних служб тощо) виникають на рівні самоорганізуючих процесів [1, с. 271-285].

В останні роки окремі проблеми політичного, дипломатичного та гуманістичного дискурсу стали об'єктами обговорення в науковому середовищі. Категорія дискурсу взагалі та політичного, дипломатичного і гуманістичного зокрема, є на сьогодні предметом наукових дискусій. Загалом потребують висвітлення базові концепти дискурсу, його системоутворюючі ознаки, функції та особливості. Дискурс – це єдність концептів, що дає уявлення про учасників політичного і дипломатичного спілкування, їхні установки й цілі, умови вироблення і сприйняття інформації в межах дипломатичної або політичної системи, а також – важливої складової соціокультурної взаємодії та простору дискурсивної практики і дискурсивних подій. Інституціональний вимір буття людини в політичних і дипломатичних системах виявляється в наданні йому гуманістичного спрямування та в реалізації постулатів гуманістичного змісту політики. Проблема співвідношення політики, дипломатії та моралі особливого звучання набуває в умовах перехідних трансформаційних суспільств, до яких і належить французьке суспільство раннього Нового часу XVI-XVIII століть.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії, зокрема й в контексті гуманістичного дискурсу, є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація зовнішньої політики – це термін, який автор пропонує використовувати як похідну форму від слова «інститут» (від лат. – настанова) для позначення певних інститутотвірних процесів, органів чи установ, безпосередньо пов'язаних з поняттями «зовнішня політика» і «дипломатія».

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар,

О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Н.Г. Подаляк, Б.О. Ачкіназі, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, В.І. Яровий, С.В. Пронь та інші

Характерною рисою російської історіографії другої половини XX-початку XXI століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – С.Д. Сказкін, Б.Ф. Поршнєв, О.Д. Люблінська, Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, Н.І. Басовська, П.Ю. Уваров, В.Л. Керов, Н.І. Девятайкіна, В.О. Ведюшкін, М.А. Юсім, І.Я. Ельфонд, О.Ф. Кудрявцев та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав, та її системних елементів, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Ранній Новий час (XVI-XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін. Найбільш чітко нові тенденції виявили себе у формуванні нового французького суспільства в цілому, та зокрема – формуванні ментальних установок та особистості нового типу. Одним із таких чинників впливу слугувало поширення у Франції практики книгодрукування як нового напряму розповсюдження інформації у французькому суспільстві [2, p. 76-94; 3, p. 277-279].

Дипломатична практика і дипломатичні служби європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади. Постійна дипломатична служба набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Так, із 1510-х років – у Папській державі, із 1520-х – в Англії, в Імперії – за доби Карла V. До середини XVI століття це вже стало європейською традицією. Важливим фактором її поширення було саме книгодрукування як носій важливої офіційної інформації [3].

Одне з центральних місць у теорії й практиці дипломатії раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посідали саме проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади у сфері зовнішніх зносин. Саме через друковану книгу вони могли їх поширювати і апробувати серед інтелігенції, політиків та дипломатів. Особливого поширення набули трактати про форми державної влади і державного устрою, про переговорний процес і правила ведення переговорів, політичні трактати і памфлети, політичні й дипломатичні мемуари тощо [4].

Постійна дипломатична служба у XVI-XVIII століттях набувала швидкого поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин. Серед політичних засобів французький політик і дипломат Філіп де Комін рішуче віддає перевагу дипломатії. Дипломатія для Філіпа де Коміна – це мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» Філіп де Комін залишив багаточисленні поради та настанови у справі, в якій він був визнаним майстром-віртуозом, дипломатом із великим практичним досвідом [5].

Наприкінці XV століття у Франції розпочинається процес інституціонального розвитку книгодрукування як відзив на підйом економіки, централізацію французької держави, зміцнення і централізацію королівської влади та зростання ролі зовнішньополітичного чинника, і зокрема – французької дипломатії та французької культури. У добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посилюється потреба в алфабетизації населення та книгодрукуванні як новому способі передачі текстів, стає супутнім чинником політико-дипломатичних процесів, які активно розвиваються в цей період та поширюються через процес культурних трансформацій нового суспільства та ментальних установок особистості раннього Нового часу.

Перший друкарський верстат з'явився у Франції порівняно пізно – багато перешкод чинили синдикати писарів. Першу книжку у Франції надрукували латиною лише 1470 року. Перші друкарні було створено в Парижі при Сорбонні як допоміжні структури при університетських центрах. Перші приватні друкарні як самостійні приватні підприємства з

власною інфраструктурою з'являються в Парижі й Ліоні. Починається повільний, але невпинний процес орієнтації книговидавців на споживача – у Ліоні книжки не підлягали цензурі Сорбонни, крім того, їх розцінювали як звичайний товар, і вільно продавали на будь-якому міському ринку [6, с. 27-30]. Перша книжка французькою мовою була надрукована у 1477 році. З кінця XV - початку XVI століття видавці друкують переважно масову літературу – лицарські романи, календарі, казки, політичні та наукові трактати тощо. У XVI-XVIII століттях друк книг був пов'язаний тісно безпосередньо з продажем, адже зазвичай власник друкарні був одночасно і власником книгарні. Перша Королівська друкарня – перша державна друкарня Франції – була заснована за наказом політика і дипломата кардинала Рішельє і розпочала функціонувати наприкінці XVII століття.

У переважно світські та політико-дипломатичні сфери французька книжка знову переорієнтувалася у XVIII столітті. У цей період створюються енциклопедичні видання (наприклад, «Енциклопедія…» Дені Дідро), друкуються збірки міждержавних договорів та інші дипломатичні видання. Усі традиції книгодрукування і французької книги були успішно рецепійовані в нові інституції доби Нового і Новітнього часу. Книгодрукування у Франції початку XVI століття вже уособлює власне французьку книжкову культуру і відповідно відбувається процес французького впливу на європейську книжкову культуру, та процес взаємозбагачення між різними книжковими культурами Європи [7].

Головним джерелом для вивчення витоків французького книгодрукування другої половини XV століття та його ролі в розвиткові культури Франції та книжкової спадщини є французькі інкунабули, які зберігаються у світових бібліотечних зібраннях. А друкована книга доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) – це вже не просто друк окремого видання, а видавничий процес у сукупності технічного (типографське здійснення друку), соціально-економічного, політико-дипломатичного та культурного аспектів, а сама книга як сукупність чітко визначених її елементів – форми, структури, оформлення і змісту. У цілому ж французька книга раннього Нового часу є джерелом для вивчення соціопрофесіональних груп та соціально-культурних верств населення та її рецепції як на європейському, так і світовому рівнях. Професійно соціоорієнтованими групами доби раннього Нового часу були перш за все – духовенство, панівна верхівка, банкіри, дипломати та інтелігенція [8].

Французька книга XVI-XVIII століття стає важливим носієм інформації та формує певне інформаційне поле французького суспільства, оскільки вже в цей період можна говорити про історію та особливості окремих елементів структури книги (марка друкарів і видавців), типографський матеріал, історію окремих типографій, історію окремих видавців, особливості взаємовпливу рукописної та друкованої книги тощо. У цей період чітко окреслюється проблема книгодрукування як нового етапу в інформаційній та комунікаційній культурі Франції, та її ролі в інформаційному розвиткові європейського інформаційного простору. Для цього періоду характерна специфіка формування зовнішнього вигляду, структури, допоміжного апарату, декору та ілюстрацій французької друкованої книги доби раннього Нового часу.

Соціально-політична та гуманістична думка доби раннього Нового часу була зорієнтована на стабільність сущого й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом упередження змін, розбрату й війн. Усі зміни й потрясіння в суспільстві в кінцевому рахунку пояснювалися людськими вадами. Соціально-політична доктрина, яка виражала інтереси панівного класу, апелювала до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя – рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності.

На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається формування фактору, про який ми інколи забуваємо – це процес становлення гуманізму та політичної культури суспільства, його психологічна подоба і характерні риси, відбувається процес формування буржуазного менталітету. І аналізуючи ту ж зовнішню політику та дипломатію, інституційні політико-дипломатичні процеси, на нашу думку, необхідно обов'язково враховувати його вплив та роль у міждержавних і внутрідержавних відносинах. Фактор політичної культури і книгодрукування, як новий чинник формування та поширення тогочасної думки суспільства, мав безпосередній вплив у Франції на її громадян, з урахуванням попередніх традицій і перспектив розвитку держави. Адже саме наприкінці XV – початку XVI століття починається процес формування націй і бурхливий ріст національної самосвідомості, процес етичного оновлення суспільства й становлення гуманістичної культури Франції, книгодрукування та

французької книги. Ідеологи гуманізму й проповідники Реформації повсемістно здійснювали «очищення» ума від нашарувань минулого. Європа відчувала новий поштовх у духовному житті суспільства.

На рубежі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувається процес зміни ментальних установок суспільства. За словами Ж. Дюбі, суспільство раннього Нового часу характеризується не лише одними економічними основами, але і продукованими ним уявленнями про себе самого, адже люди частіше за все поводять себе у відповідності не з дійсними умовами життя, а й з тим образом, який вони уявно, на ментальному рівні сформували [9, с. 147-168].

Гуманістична література у Франції інституціоналізувалася у XVI столітті. Але нові тенденції зароджувалися у французькому суспільстві ще раніше, що особливо помітно відобразилося у творчому доробку найвидатнішого французького поета XV століття Франсуа Війона (1431-1489). У його поезії людина постає в новому статусі, у літературному зображенні особистості проявляються риси нового, не середньовічного типу мислення і розуміння сутності суспільно-політичного життя. Поезія Франсуа Війона – реалістична і демократична, позначена гострим інтересом до життя – правдиво зображає зворотну сторону середньовічного суспільства.

Прогресивні ідеї у Франції знайшли свій захисток серед представників передової частини дворянства, у формуванні світогляду яких значну роль відіграла гуманістична культура Італії. Новоявлене дворянство охоче підтримувало зовнішню агресивну політику короля і, відповідно, залюбки давало кошти для військових походів, зокрема в Італію. Під час походів доби Італійських воєн (1494-1559рр.) перед дворянством відкривався новий світ високої гуманістичної культури Італії та разом з тим – мистецтва античності, уже досить глибоко вивченого італійськими гуманістами. Невдовзі у Франції почала широко розповсюджуватися антична книга. Сам король Франциск I претендує на роль керівника гуманістичного руху в державі. Він запрошує видатних італійських художників, ввозить з Італії твори гуманістичного мистецтва, наближає до двору гуманістів-учених, поетів, художників, сприяє розвиткові книгодрукування, поповнює королівську бібліотеку старовинними манускриптами [10].

На долі французького гуманізму позначився також рух релігійної реформи, очолений згодом Жаном Кальвіном (1509-1564). Усе це зумовило розквіт гуманізму протягом перших десятиліть XVI століття. І хоча король Франциск I намагався спрямовувати розвиток гуманістичного руху і тримати його під своїм контролем, однак уже в 30-ті роки було цілком очевидно, що гуманізм торує свій власний шлях, незалежний від волі короля.

Від засвоєння античного мистецтва й гуманістичної культури Італії гуманісти перейшли до рішучого політичного наступу на феодальний світ і його підвалини у французькій державі. Відповідно розпочалося протистояння між старим і новим світобаченням, старим і новим світоглядами. Гуманістам довелося діяти в умовах найжорстокіших переслідувань і боротьби. Не знайшовши шляху до народу, гуманісти залишилися самотніми в боротьбі проти церковної та феодальної реакції, але, слід констатувати, що нові ментальні установки і політична свідомість у французькому суспільстві починають свій практичний шлях у добу раннього Нового часу.

Відповідно до цих важливих історичних процесів, розвиток французької гуманістичної літератури пройшов два великі етапи. Перший етап охоплює першу половину XVI століття. У цей час формувалася і досягла розквіту гуманістична література. Вона відзначалася оптимізмом, вірою в можливість утвердження кращого, розумнішого політичного устрою, гостротою і сміливістю критики феодальної дійсності. Хоч наступ реакції, розпочатий у 30-х роках, і ускладнив становище гуманістів, але не змусив їх відступити. У 40-50-ті роки їхня діяльність активізувалася, посилилось вільнодумство, література набула войовничого, гостро сатиричного характеру. Визначні діячі гуманістичної літератури першого етапу – Маргарита Наваррська, Бонавентюр Депер'є, Клеман Маро; найвидатнішим письменником, творчість якого набула світового значення, був Франсуа Рабле.

Як і всіх гуманістів, Ф.Рабле цікавить у людині все: її обов'язки і місія на Землі, суспільне буття й пов'язані з ним норми моралі. Він роглядає людину як частину природи, що посідає центральне місце у світобудові. За його переконаннями: людина – це головний об'єкт пізнання філософії, світоустрою та всіх наук. Франсуа Рабле цілком закономірно можна

назвати першим теоретиком гуманістичного виховання та засновником гуманістичної політики і дипломатії у Франції

Другий етап розвитку гуманістичної літератури припадає на другу половину XVI століття. У цей час французька література також створила величезні цінності, але вона вже несе на собі відбиток кризи гуманізму. Найвидатнішим явищем цього етапу була творчість поетів «Плеяди», особливо Ронсара, та останніх представників гуманізму Мішеля де Монтеня й Теодора Агріппи д'Обіньє.

У Франції вже наприкінці XV – початку XVI століття починають утверджуватися форми й методи дипломатії Нового часу. Дипломатія значною мірою відображає політичну культуру та гуманістичне спрямування суспільства. У свою чергу політична культура визначається культурною традицією та суспільно-політичною думкою, яка синтезує етнокультурні особливості даного суспільства і загальноцивілізаційні досягнення [11; 12].

Твір Мішеля де Монтеня «Досліди» поклав початок розвитку жанру есе, в якому предметом зображення є внутрішній світ однієї людини – самого автора, його особисте, його індивідуальне сприйняття, відбиття в його свідомості найрізноманітніших проявів життя, у т.ч. – й ідей гуманізму. Цей твір мав велике значення для розвитку французької прози, значною мірою вплинув на передову суспільно-політичну думку та творчість європейських письменників доби раннього Нового часу, а із сучасників Мішеля де Монтеня найбільше на великих англійців – Ф. Бекона і В. Шекспіра.

Отже, шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії в трансформаційний період політичної та політико-дипломатичної інституціоналізації європейських інститутів держави та інститутів дипломатії раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Важливими факторами прискорення цих процесів був вплив французького гуманізму та інституціональний розвиток книгодрукування у Франції та інших європейських державах.

Політичний, дипломатичний та гуманістичний дискурс фактично моделює суспільні інтереси. При цьому варто акцентувати увагу на тому, що політичне поле є місцем застосування символічної влади, шляхом вироблення різних суспільно-політичних та дипломатичних заходів, а суб'єкти дії політичного поля постійно працюють над створенням репрезентацій, за допомогою яких вони намагаються створити та нав'язати іншим своє бачення соціального світу для того, щоб здобути підтримку тих, на кому тримається їхня політична влада.

Політичний, дипломатичний та гуманістичний дискурс доби раннього Нового часу – це опосередкований певною соціокультурною традицією спосіб комунікації, заснований на обміні, навіюванні та інформуванні (пропаганді) певних ідей, позицій та поглядів учасників політичного і дипломатичного життя, задля досягнення політичних та дипломатичних цілей, які переважно пов'язані з питаннями влади в певному соціокультурному та гуманістичному середовищі.

Практично всі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, державу, внутрішню й зовнішню політику держави, дипломатію, книгодрукування і книгу як носія інформації, інформаційне суспільство, процеси їх інституціоналізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи та світогляд пересічної та непересічної особи доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). Французька книга доби раннього Нового часу відіграла доленосну роль в історії, теорії та практиці французького державотворення та гуманістичної культури Франції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Циватый В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) / В.Г. Циватый // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 271-285.
2. Le Goff J. Les mentalités: une histoire ambiguë / Ed. J. Le Goff, P. Nora // Faire de l'histoire. III. – Paris, 1974. – P. 76-94.
3. Chartier R. Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. Trajectories et questions / R. Chartier // Revue de Synthèse. – Sér.3. – 1983. – V. 8. – P. 277-307.
4. Кальер Ф., де. О способах ведения переговоров с государями: Перевод первого французского издания 1716 г. / Ф. де Кальер. – М.: Б.и., 2000. – 208 с.
5. Commines Ph.de. Mémoires / Ph. de Commines. – Paris, 1924-1925. – T. 3. –Ch. VIII.

6. Гринишина І.І., Марченко Т.М. Еволюція французької книжки: від книгодруку до інтернету / І.І. Гринишина, Т.М. Марченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – Вип. 5, ч.2. – С. 27-30.
7. Историческая память в культуре эпохи Возрождения / отв. ред. Л.М. Брагина. – М.: РОССПЭН, 2012. – 335 с., ил.
8. Эльфонд И.Я. Образ власти: Pro et contra. Политическая мифология, пропаганда и культура во Франции XVI в. / И.Я. Эльфонд. – Саратов, 2011. – 244 с.
9. Duby G. Histoire sociale et idéologies des sociétés // Faire de l'histoire. I. – P.,1974. – P. 147-168.
10. Шишкин В.В. Королевский двор и политическая борьба во Франции в XVI-XVII веках / В.В. Шишкин. – СПб.: Евразия, 2004 – 288 с.
11. Ціватий В.Г. Дипломатичний діалог держав Європи в добу раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) та українські землі / В.Г. Ціватий // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 19-20 грудня 2014 року). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 69-73.
12. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R.B. Mowat. – London: Hamden-Connecticute, 1971. – 311 p.

Циватый В.Г. ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ДИПЛОМАТИИ ВО ФРАНЦИИ ПЕРИОДА РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVI-XVIII ВЕКОВ): ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ.

В статье анализируется процесс формирования и развития французского гуманизма и институтов дипломатии Франции, а так же процесс становления и развития книгопечатания во Франции периода раннего Нового времени (XVI-XVIII веков), как новый фактор в социально-политических процессах во Франции, и Европе в целом. Особенное внимание уделено гуманистическому дискурсу внешней политики и дипломатии, а также исторической роли французской книги в политико-дипломатическом и институциональном развитии французской государственности.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, институционализация, французский гуманизм, французская книга, книгопечатание, Франция, раннее Новое время (XVI-XVIII вв.).

Tsivatyi V.G. HUMANISTIC DISCOURSE OF FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY IN FRANCE of EARLY MODERN PERIOD (XVI-XVIII CENTURIES): INSTITUTIONAL ASPECTS

The article analyses the process of formation and development of French humanism and diplomacy institutions, as well as the formation and development of the printing press in France during the early modern period (XVI-XVIII centuries) as a new factor in the socio-political processes in France and Europe as a whole. Particular attention is paid to the humanistic discourse of foreign policy and diplomacy, and to the historical role of the French book in the political, diplomatic and institutional development of the French state.

Key words: diplomacy, foreign policy, institualization, French humanism, the French book, publishing, France, early modern period (XVI-XVIII centuries).

УДК 94(498.7)''1812/1850''

О.Ю. Балицький

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В МІСТАХ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена становленню системи закладів освіти в містах Бессарабського регіону після його приєднання до складу Російської імперії. Досліджується процес заснування початкових державних та приватних освітніх закладів, у тому числі жіночих та професійного спрямування впродовж першої половини XIX ст.

Ключові слова: місто, освіта, ланкастерська школа, повітове училище, пансіон, гімназія, Бессарабія.

Питання освіти сьогодні є пріоритетним напрямком державної політики України. Реформа освіти, що її нещодавно було започатковано урядом, має на меті підвищити її якість та наблизити до загальноєвропейських норм і стандартів. У зв'язку з цим виникає необхідність здійснення всебічного ретроспективного аналізу, узагальнення та переосмислення історичного досвіду становлення системи освітніх закладів, особливо на регіональному рівні. В даному випадку привертає увагу процес розбудови мережі закладів початкової та середньої освіти в бессарабському краї. Не дивлячись на те, що питання освіти в регіоні порушувалось ще в

працях дослідників імперського періоду (О. Защук, А. Скальковський, І. Халіппа), а потім і в радянські часи (О. Андрус), сьогодні низка питань, тим не менш, потребує доповнення, уточнення, конкретизації.

Передусім, потрібно відзначити, що до 1812 р. Бессарабія була найбільш відсталою за рівнем освіченості частиною Молдавського князівства. Як відмічалось в одному з місцевих ювілейних видань, «на початку XIX ст. Бессарабія залишалась на низькій сходинці розумового розвитку» [1, с. 121]. Тут не було постійно діючих навчальних закладів, а навчання невеликої кількості молодих людей, як правило, здійснювалось при тутешніх церквах та монастирях. Сучасник протоієрей Петро Куницький, відзначаючи стан освіти в Бессарабії на момент її приєднання до Росії, зазначав: «... освіта знаходиться у найбіднішому стані, оскільки не тільки нижчого стану обиватели неосвічені і взагалі неписьменні, але навіть бояри і власне духовенство недалеко відійшли від простого люду» [2, с. 28].

Після входження регіону до складу Російської імперії на його теренах починається процес поступального розвитку освіти. На той час на території країни діяв затверджений ще у 1804 р. «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» [3], який визначав головні засади та принципи діяльності початкових і середніх шкіл. «Статут» передбачав існування системи шкільної освіти, що складалась із наступних ланок: парафіяльне училище (1 рік навчання), повітове училище (2 роки навчання), гімназія (4 роки навчання).

Першим учбовим закладом, що був відкритий за розпорядженням російського уряду в новоприєднаному регіоні, стала духовна семінарія. Вона була заснована за ініціативи місцевого духовенства у 1813 р. в місті Кишиневі і була покликана освічити дітей духовенства для того, щоб підготувати необхідних церкві церковнослужителів. Втім, у перший час, з-за відсутності в регіоні інших навчальних закладів, в семінарії навчались й діти світських верств населення – дворян та чиновників. Таке рішення було схвалено імператором Олександром I, який постановив, «щоб у заснованій у тамошньому краю семінарії навчалося і світське юнацтво, до часу заснування цивільного училища, якщо по духовній частині не знайдено буде в тому жодної незручності» [4, с. 374].

З моменту свого відкриття Кишинівська духовна семінарія складалась лише з двох класів: підготовчого і граматичного. В подальшому їх кількість була збільшена і на початку 20-х рр. становила 7. У період з 1813-1823 рр. в семінарії навчалось 703 особи духовного і 581 – світського стану. Починаючи з 1823 р. кількість дітей які належали до світських станів суттєво скорочується. Цей процес був пов'язаний із реорганізацією семінарії. У 1821 р. комісія духовних училищ прийняла розпорядження, яке обмежувало молоді не духовного стану навчатися у духовних навчальних закладах. Останні могли бути прийняті лише у разі малочисельності набору або ж в якості тих, хто навчався приватно.

У 1816 р., внаслідок клопотання місцевих дворян, при Кишинівській семінарії був влаштований спеціальний заклад – «Благородний пансіон» із п'ятирічним курсом навчання. Головна мета закладу полягала у підготовці високоосвічених чиновників для поповнення кадрів місцевої адміністрації. Не дивлячись на те, що пансіон знаходився у підпорядкуванні церковної влади, він став першим світським навчальним закладом в Бессарабії. Сюди на повне утримання приймалися діти у віці 8-12 років. Загальна кількість учнів доходила до 40 осіб [1, с. 128].

Кишинівська семінарія разом з Благородним пансіоном більш ніж як десятиліття лишалися фактично єдиними публічними навчальними закладами в регіоні.

З 1824 р., в містах Бессарабії починає формуватися мережа ланкастерських шкіл, головною метою яких виступало поширення грамотності серед місцевого населення. 7 лютого 1824 р. була відкрита перша ланкастерська школа в Кишиневі, 11 травня того ж року – в Бельцях, 26 травня – в Ізмаїлі. Дещо пізніше, у 1827 р., такі заклади відкрилися в містах Хотині та Бендерах, у 1839 р. – в Аккермані, у 1842 р. – в Рені, у 1843 р. – в Сороках, Оргеєві і Кагулі. У 1846 р. в Кишиневі відбулось відкриття другої в місті ланкастерської школи.

Процес навчання в ланкастерських школах полягав в тому, що вчитель пояснював матеріал невеликій кількості найбільш здібних учнів, а ті, в свою чергу, повинні були пояснити його іншій групі учнів. У такий спосіб один вчитель міг здійснювати навчання великої кількості учнів. В таких школах навчали читанню, письму та чотирьом арифметичним діям за таблицями взаємного навчання. Окрім цього, учні вищого відділення проходили курс скороченого катехізису. Навчання в тутешніх закладах на перших порах здійснювали випускники Кишинівської семінарії.

По відкритті перших ланкастерських шкіл, міське населення із завзяттям почало віддавати туди своїх дітей. Ректор Кишинівської семінарії архімандрит Іриней у 1824 р. повідомляв, що «... Кишинівські болгари привели багато дітей у школу. ... оскільки багато з цих дітей дуже малолітні, то болгари приносять їх на плечах, і оскільки школа від осель їхніх в чималій відстані, то вони разом із малятами приносять їжу і залишають їх на цілий день у школі .... теж саме можна буде спостерігати і в Ізмаїлі і Бельцях ... « [5, арк. 225-225 зв.]. «Батьки, – писав він же згодом про Бельцьську школу, – охоче віддають дітей своїх в училище це, і при тому не лише ті, хто мешкають в Бельцях, але й ті, що живуть у сусідніх цинутах» [6, с. 25-26].

Судячи з даних звіту 1824 р., перші ланкастерські школи були переповнені учнями. Так, у Кишинівській школі налічувалось 132 вихованці, Бельцьській – 121, Ізмаїльській – 61 [6, 25]. Подальше розширення мережі шкіл сприяло лише зростанню кількості учнів. По даним за вересень 1833 р. в п'яти школах навчалося 375 осіб: в Кишинівській – 136, в Ізмаїльській – 77, в Хотинській – 73, в Бендерській – 49, в Бельцьській – 40 [7, с. 15].

У 1848 р. в бессарабських містах функціонувало вже 12 ланкастерських шкіл. Загальна кількість учнів станом на 1 січня 1848 р. становила 603 особи: в Кишинівській І-й ланкастерській школі – 104 учні, в Кишинівській ІІ-й – 83, Хотинській – 27, Бельцьській – 70, Бендерській – 55, Аккерманській – 28, Ізмаїльській – 57, Оргеєвській – 34, Сорокській – 18, Кагульській – 46, Ренійській – 41, Кілійській – 40 [8, арк. 7 зв.]. Щодо станової приналежності учнів, то 40% з них належали до спадкових і особистих дворян, 38,4% – міщан і ремісників, 6,6% – купців, 14,7%– різних станів.

Серед учнів ланкастерських шкіл не рідко можна було бачити вже достатньо дорослих людей віком від 19 до 22 років. Доктор медицини С. Савицький, який на початку 60-х рр. навчався у Хотинській ланкастерській школі згадував: «до сих пір пам'ятаю як із гарячим запалом я віддався навчанню грамоті мого вусатого учня ... «, який « ... вже у найближчий час повністю володів механізмом читання та письма» [9, с. 250-251]. Цікаво те, що вік наймолодших учнів ланкастерських шкіл становив 5 років.

Одночасно з діяльністю ланкастерських шкіл в першій половині XIX ст., в містах регіону починає формуватися мережа повітових училищ. У 1828 р. Міністерство народної просвіти ухвалило рішення про заснування таких закладів в повітових центрах регіону. Вони були відкриті в бессарабських містах із наступною кількістю учнів: Кишинівське повітове училище – 51, Аккерманське – 75, Бельцьське – 48, Бендерське – 42, Хотинське – 39, Ізмаїльське – [?] [10, арк. 227зв.-228].

Слід відмітити, що з відкриттям повітових училищ, ланкастерські школи набули значення підготовчих курсів до вступу у повітові училища.

У 1828 р. був прийнятий Статут навчальних закладів [11], який дещо змінював діючу шкільну систему. Так, строки навчання у повітовому училищі було збільшено до 3-х років, а в гімназіях до 7-ми. Окрім того новий «Статут» передбачав дотримання принципу становості освіти. Парафіяльні училища призначалися для дітей селян, повітові училища – для дітей купців, ремісників і інших міських верств, гімназії – для дітей дворян та чиновників.

В заснованих в бессарабських містах повітових училищах, як і в ланкастерських школах, основний відсоток учнів припадав на дітей дворян та чиновників. Так, в Кишинівському повітовому училищі у 1832 р. з-поміж 145 вихованців 55,1% складали дворяни та чиновники, 20% – купці, 16,5% – міщани, 7% – інші [12, арк. 11]. Про перевагу привілейованих верств в початкових учбових закладах почасти свідчить і спостереження, щодо контингенту учнів у звіті про становище Ізмаїльського градоначальства 1843 р., в якому зазначалось: «Дворяни і чиновники виховують своїх дітей переважно в казенних навчальних закладах. Купецтво найбільше у приватних пансіонах... З міщан в трьох містах (Ізмаїлі, Рені, Кілії – авт.) зовсім мало письменних, але в них помітне прагнення до освіти власних дітей» [13, арк. 22зв.-23].

У 1848 р. директор училищ Бессарабської області клопотав про відкриття в обласному місті ще одного повітового училища. Як зазначалось у його доповідній записці, «в першому Кишинівському повітовому училищі нараховується 153 учня; по закінченні курсу з двох ланкастерських шкіл вступить більше ніж сто учнів, так що в училищі буде понад 200 і в кожному з 4-х класів буде більше 40 учнів, тоді як за статутом гімназій і повітових училищ приписано, що класи у яких понад 40 учнів необхідно розділяти на два і більше

відділень» [8, арк. 5 зв.]. Клопотання було задовільнено і у 1850 р. в Кишиневі було відкрито друге повітове училище.

За проханням місцевих дворян та чиновників у 1850 р. було схвалено рішення про заснування повітового училища і в місті Сороки [14, арк. 1].

Поряд із державними навчальними закладами в містах були відкриті приватні школи і пансіони за зразком повітових і приходських училищ. Серед таких були чоловічі приватні пансіони: євангелістсько-лютеранського пастора І. Гельвіха і священника Гурського в Кишиневі, чоловічий пансіон в місті Ізмаїлі, що утримувався вчителем Ізмаїльського повітового училища Д. Палеологом, приватна вірменська школа в Аккермані, чоловічий пансіон Д. Діаманді в місті Рені та інші. Заснування даних закладів дало змогу суттєво збільшити кількість осіб, які отримували початкову освіту.

Окрім вищеназваних приватних учбових закладів, в містах регіону, до середини 50-х рр., діяло чимало так званих меламедів. Це були єврейські класичні елементарно-релігійні школи, в яких навчання здійснювалось через призму вивчення релігійних текстів Тори і Талмуду. Вони засновувались у більшості випадків у будинках вчителів і мали обмежену кількість учнів. За даними 1855 р. в Кишиневі, Бельцях, Бендерах, Аккермані, Хотині загалом діяло близько 60 таких закладів [15, с. 37-39].

Що ж до середньої освіти, то її зародження в регіоні відноситься до початку 30-х рр., коли в обласному місті Кишиневі 12 вересня 1833 р. була відкрита перша гімназія. На час відкриття в ній нараховувалось 40 осіб, серед яких було 36 дітей дворян та чиновників, 2 – міщан і 2 – іноземців [15, с. 1].

Як і у цілому в країні навчання у гімназії здійснювалось за учбовою програмою, що її визначав статут 1828 р. Основними предметами, які викладались, були Закон Божий, російська граматика, латинська мова, французька мова, логіка, математика, географія і статистика, фізика, історія, чистописання, креслення, малювання. Особи, що вступали у перший клас гімназії повинні були вміти читати, писати й володіти знанням перших правил арифметики.

Одночасно із відкриттям гімназії, враховуючи неабиякий попит на її освітні послуги, бессарабський генерал-губернатор звернувся до Міністерства народної освіти із проханням дати дозвіл на заснування при гімназії благородного пансіону, «в якому б виховувались до 30 осіб за державний кошт, аби, з одного боку, надати бідним дворянам і чиновникам Бессарабської області можливість освічити власних дітей, а з іншого, аби набути із часом здібних людей для служби, по громадській частині» [15, с. 2]. Відповідне розпорядження було отримано у 1834 р., а вже наступного року відбулось відкриття самого пансіону. Цей пансіон фактично замінив закритий у 1831 р. пансіон при духовній семінарії.

Зважаючи на переповненість класів Кишинівської гімназії, у 1840 р. Міністерство народної просвіти дозволило розділити 3 нижні класи на паралельні відділення. Згодом, у 1850 р., був розділений і 4-й клас [15, с. 2]. У 1849/1850 навчальному році в гімназії здобувало освіту вже 380 осіб [15, с. 33].

На окрему увагу заслуговує жіноча освіта. Навчання дівчат в бессарабських містах у першій половині XIX ст. здійснювалось лише у приватних освітніх закладах. Так, до середини 30-х рр. XIX ст. в Кишиневі діяли жіночі пансіони Шарафаєвської і пані Майє. За відомістю 1829 р. в цих закладах навчалося 20 і 12 осіб жіночої статі відповідно [16, арк. 235зв., 238]. Пансіони були закритими приватними установами і призначались виключно для дочок дворян і чиновників. Загальна освіта в них була досить обмеженою, з огляду на те, що головною їх метою було прищеплення «правил» благородної, шляхетної поведінки.

Наприкінці 30-х рр. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор, наголошуючи на необхідності влаштування в регіоні жіночого навчального закладу, у зверненні до імператора, писав: «... користь від освіти жіночої статі очевидна: діти, перебуваючи з самого дитинства у найближчих стосунках з матерями, запозичують від них перші про все поняття, які глибоко закарбовуються в їх пам'яті, при зневажливому або перекрученому їх викладенні вони із часом стають не лише шкідливі, але часто і згубні. З цього випливає ... , що освіта для дівчат не менш необхідна як і для дітей чоловічої статі» [17, арк. 1зв.]. Він також відзначав, що на відміну від інших російських губерній, в Бессарабській області не існує ані державного, ані громадського, навіть приватного пансіону, який б відповідав потребам місцевих мешканців.

Зусилля місцевих чиновників не лишилися марними. У 1840 р., в Кишиневі було засновано перший благородний зразковий дівочий пансіон пані Анастасії та Катерини Різо,

який, по суті, дав поштовх розвитку жіночої освіти в краї. Заклад перебував на державному забезпеченні, мав ступінь повітового училища із викладанням додаткових предметів, таких як німецька і французька мови, музика, танці, рукоділля. У 1843 р. в пансіоні навчалось більш ніж 30 учениць [17, арк. 44]. Невдовзі до кишинівського пансіону пані Анастасії та Катерини Різо доєднались заснований у 1841 р. пансіон француженки Терези Форі й на початку 50-х рр. пансіони панянок Віри і Любові Козлових і Бален-де-Балю.

Подібні пансіони відкривались і в повітових містах. У 1842 р. був відкритий жіночий пансіон дружини поручика Келпш в місті Бендерах, у 1843 р. – пансіон пані Жано Чапооглу і жіноча школа пані Самаріно у Ізмаїлі. Наприкінці 40-х рр. у Ізмаїлі було засновано жіночий пансіон пані Мойсеєвої, а в кінці 50-х рр. розпочав роботу жіночий пансіон пані Зайцевої в Аккермані.

На початку 40-х рр. XIXст. в містах Бессарабії починають з'являтися перші заклади професійного спрямування. У 1844 р. з метою підготовки досвідчених садівників-практиків, було відкрито училище садівництва в Кишиневі. Тут вивчали практичне садівництво, шовківництво, бджільництво, тютюнництво, сушіння фруктів. Крім того у вільний від практичних занять час вихованцям викладалися Закон Божий, церковний спів, російська грамота, арифметика, латинське читання й креслення. Повний курс навчання тривав 6 років.

Ще одним таким закладом став відкритий у 1849 р. в Ізмаїлі комерційний пансіон, який був заснований з ініціативи місцевого комерційного товариства. У проханні товариства до Новоросійського і бессарабського генерал-губернатора мовилось: «Ізмаїльське комерційне товариство, бажаючи надати власним дітям пристойну і відповідну їх знанням освіту ..., прохає дозволити заснувати в Ізмаїлі коштом Комерційного товариства пансіон під назвою «Приватний пансіон комерційного товариства» [18, 2]. В освітньому закладі передбачалось викладання таких предметів як Закон Божий, російська, грецька, французька, німецька та італійська мови, арифметика, алгебра і геометрія, історія і географія, купецьке рахівництво і бухгалтерія, чистописання і малювання.

Таким чином, продовж першої половини XIX ст. в містах Бессарабії склалась достатньо розгалужена мережа державних та приватних закладів, які сприяли здобуттю елементарних знань, вмінню читати та писати. Попри певну різницю у часі їх появи по окремих населених пунктів, до кінця досліджуваного часу у кожному місті функціонувала ланкастерська школа, а у обласному і повітових містах ще й повітове училище. Процес заснування та розширення мережі освітніх закладів засвідчував про якісні зрушення в громадсько-культурному житті міст першої половини XIX ст. І хоч рівень освіченості в цілому лишався ще тривалий час на достатньо низькому рівні, тим не менш, саме в цей період, було закладено підґрунтя до подальшого поширення грамотності і знань серед місцевого населення.

Подальше вивчення проблеми потребує зосередження на таких питаннях, як організація навчального процесу в різних типах навчальних закладів, методи та форми навчально-виховної робити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юбилейный сборник города Кишинёва (1812-1912 гг.). – Кишинев : Тип. Бессарабского Губернского Правления, 1914. – Ч.І. – 206 с., прил. 25 с.
2. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднестровской области, присоединённой к Росии по мирному трактату, заключённому с Портой Оттоманскою в Бухаресте, 1812 г. / Петр Куницкий. – СПб., 1813. – 30 с.
3. Устав учебных заведений, подведомых университетам // Полное собрание законов Российской империи. – Т.XXVIII. – СПб., 1830. – С.626-644.
4. Филипенко А.О. Створення кишинівсько-хотинської єпархії та розвиток освіти в Бессарабії у першій чверті XIX ст. / А.О. Филипенко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : матеріали IV міжнар. наук. конф. – Одеса, 2013. – С.372-376.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп. 214, спр. 5. – 258 арк.
6. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. – 1907. – Т. XXVII. – С. 1-46.
7. Прибавление к IX-му тому второго собрания Законов Российской Империи. – Т.IX. – Собр. II. – Отд. II. – СПб., 1835. – С. 14-16.
8. Национальный Архив Республики Молдова (НА РМ), ф. 2. оп. 1, д. 5177. – 14 л.
9. Труды Бессарабского Церковного Историко-Археологического Общества –1914. – Вып. IX. – 505 с.
10. ДАОО, ф. 1. оп. 214, спр. 15. – 560 арк.

11. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // Полное собрание законов Российской империи. – Собр.II.– Т.III. – СПб., 1830. – С. 1097-1127.
12. НА РМ, ф.152. оп.1, д. 82. – 135 л.
13. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУІА), ф. 56, оп. 1, спр. 585. – 61 арк.
14. ДАОО, ф. 1, оп. 215, Спр. 5. – 56 арк.
15. Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев : Тип. Областного правления, 1867. – Т. 2. – 478 с.
16. ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 15. – 560 арк.
17. ДАОО, ф. 1, оп. 214, спр. 31. – 71 арк.
18. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Тип. Имперской Академии Наук, 1867. – Т.III. – 700 с.

Балицкий А.Ю. СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ГОРОДАХ БЕССАРАБИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Статья посвящена становлению системы учебных заведений в городах Бессарабского региона после его присоединения в состав Российской империи. Исследуется процесс создания начальных государственных и частных образовательных учреждений, в том числе женских и профессионального направления в течение первой половины XIX в.

Ключевые слова: город, образование, ланкастерская школа, уездное училище, пансион, гимназия, Бессарабия.

Balytskyi O.Ju. FORMATION OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE BESSARABIAN CITIES IN THE FIERST HALF OF THE XIX CENTURY

The article deals with the problem of the formation of educational institutions in the Bessarabian cities after the accession of Bessarabia to the Russian Empire. The author's attention is focused on the study of the process of creating the public and private educational institutions, including women's and professional ones during the first half of the XIX century.

Key words: city, education, grammar school, district school, private boarding school, gymnasium, Bessarabia.

УДК 929Т.Масарик:94(4)»1914/1918»

О.М. Кравчук

Т.Ґ. МАСАРИК: КАРДИНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ГЛОБАЛЬНІЙ КРИЗІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (1914-1918 РР.).

У статті висвітлена роль Т. Ґ. Масарика у розробці чехословацької державотворчої програми та її реалізації під час Першої світової війни. Розкрито організаційні зусилля Масарика в здійсненні чехословацької закордонної визвольної акції.

Ключові слова: Т. Ґ. Масарик, Чехословаччина, Австро-Угорщина, демократія, республіка.

Велика війна (так називали Першу світову війну до спалаху Другої) як вияв глобальної кризи європейської цивілізації загострила всі існуючі проблеми, зокрема, національне питання. Це вилилося у визвольні змагання бездержавних націй. Важливим історичним спадком Першої світової війни було виборення центральноєвропейськими націями державної незалежності. У чехів і словаків безпрецедентну історичну роль в цьому процесі відіграв вчений і політик Т.Ґ. Масарика (1850-1937). Він посів провідні позиції у визвольному русі чехів і словаків, що завершився утворенням Чехословацької республіки, «став єдиним філософом у Європі, який не конструював державу тільки як ідею, але дійсно її заснував» [1, s. 171].

Зазначена тема була в центрі уваги досліджень В. Бєляєвої [2], с. Віднянського [3], Я. Галандауера [4], З. Карніка [5], М. Кірсенка [6], Ї. Ковтуна [7], М. Нагорняка [8], Я. Опата [9], с. Полака [10; 11], І. Попа [12; 13] та ін., які розглядали окремі аспекти зазначеного питання. У зв'язку з недостатнім висвітленням теми в українській історіографії та її актуальністю, мета статті – розкрити роль Т.Ґ. Масарика в розробці чехословацької державотворчої програми та її реалізації у роки Першої світової війни.

Напередодні світової війни Т. Ґ. Масарик – професор філософії Празького університету, лідер Чеської прогресивної партії, депутат парламенту Ціслейтанії виступав за модернізацію і демократизацію монархії Габсбургів [5, s. 44]. Отримуючи пенсію професора і депутата, 64-ти річний Масарик міг би жити безтурботно і мати час для наукових роздумів. Проте, світова війна суттєво змінила політичні погляди і життя Масарика [14, с. 67-68].

Початок світової війни означав крах чеської політичної програми, спрямованої на здобуття автономії в демократичній Австрії. Із запровадженням воєнного стану влітку 1914 р. правова держава в Австрії припинила існування, почалися репресії проти чеських діячів та наступ на чеську культуру. Прага перетворилася на «політичну пустелю», згадував Масарик [15, s. 15]. У відповідь, чеські політики розробили політичну програму розв'язання чеського питання поза межами габсбурзької монархії [4, s. 31].

Провідному представнику чеської політики, лідеру Чеської національної партії свободи думки К. Крамаржу належить проект утворення Чеського королівства (із словацькими землями) як союзної держави у складі майбутньої Слов'янської імперії, очолюваної російським імператором [4, s. 24-25; 10, s. 7]. Сам К. Крамарж трактував війну як бій між німецтвом і слов'янством [16, s. 11]. Поразки Росії у 1915 р. зробили нереальними розрахунки на звільнення Чехії російськими військами [4, s. 29, 35].

Більш радикальним був політичний проект Т. Ґ. Масарика, який першим з чеських політиків запропонував програму створення незалежної Чеської держави, яка включала б і Словаччину. Він називав самогубством для монархії розв'язання Австро-Угорщиною війни [17, s. 158]. Його погляди про моральну і політичну дискредитацію монархії посилювалися протиавстрійськими переконаннями народу, про що свідчила позиція чеських солдат Австро-Угорщини на фронтах проти слов'янських держав Сербії та Росії (заворушення, повстання, здачі в полон) [18, с. 131].

На основі своєї концепції політичного реалізму [19, s. 11]. Масарик ґрунтовно проаналізував нову ситуацію в світі, воєнно-стратегічні сили сторін, про що свідчить стаття «Війна», опублікована 20 серпня 1914 р. в часописі «Naše doba» [16, s. 11-27]. До рішення про боротьбу проти Австро-Угорщини за незалежний державний розвиток чеського і словацького народів Т. Ґ. Масарик прийшов після важких роздумів. Світову війну він вважав виявом кризи європейської цивілізації на шляху її трансформації від пізнього середньовіччя до модерної доби. Ознаки кризи він вбачав у агресивності частини людей, що втілювалося або у вбивстві, або в самогубстві. Кризу, на думку Масарика, переживали всі нації, а особливо – німецька. Саме її пангерманістська і мілітаристська еліта в Німеччині та Австро-Угорщині спричинили війну [15, s. 40], прагнучи до світового панування. Політичним змістом війни Масарик вважав зіткнення демократичних країн Антанти з абсолютистськими, багатонаціональними імперіями (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина). Проаналізувавши можливі наслідки перемоги пангерманізму, що унеможливлювало демократизацію і федералізацію Австро-Угорщини, Т. Ґ. Масарик дійшов висновку про безперспективність політичного розвитку чеської нації. Це визначило його рішучий розрив з довоєнною австрославістською політикою [12, с. 212].

На думку Масарика, монархія Габсбургів, втративши роль захисника малих націй (концепція Ф. Палацького), стала історичним пережитком, тому її потрібно було зруйнувати. Як демократ, Масарик вважав моральність і прагнення до справедливості важливими основами політики. Він не бажав залишатися бездіяльним в умовах антиавстрійської «пасивної опозиції» (вислів політика) чеської нації, її марних жертв на фронтах війни. Масарик вірив у духовний вимір людського життя, в історії вбачав вчительку сучасності, що визначає майбутнє і був рішуче налаштований стати свідомим творцем майбутнього [10, s. 27].

Масарик розробив нову чехословацьку державницьку програму. Її радикальність полягала в ідеї самостійності та об'єднанні чеського питання зі словацьким на основі природного права. Звільнення Словаччини мало прямий зв'язок зі звільненням самої чеської нації. Чехословацька державна концепція долала довоєнний австрійський контекст чеської політики, мотивований несприятливим розташуванням чеської нації на просторі між Німеччиною і Росією. Як держава Чехословаччина з політико-географічної точки зору могла бути вищої міжнародної якості. Словаччина розширювала державу на Схід, до сусідства з Росією (Масарик вважав, що Петербург приєднає територію сучасного Закарпаття), яку до 1917 р. Масарик вважав одним з гарантів існування нової держави [20, s. 34]. У випадку

відновлення чеської держави без словацьких земель, вона опинилась би в оточенні потенційно ворожих їй Німеччини, Австрії та Угорщини [12, с. 216].

Програма Масарика означала зміну його політичної тактики. Прибічник реформ став революціонером, не відмовляючись від своїх ідеалів. Політик погоджувався з революцією як з вимушеною альтернативою адміністративному і політичному хаосу, з революцією конструктивною, що веде до удосконалення і, зрештою, до реформ [21, s. 83-84]. Оскільки Австро-Угорщина засвідчила небажання реформуватися, Масарик, переконаний у прагненні чехів до самостійності [15, s. 309], перейшов до революційних методів вирішення чеського питання [11, s. 132].

Наприкінці серпня 1914 р. Масарик вирішив виїхати за кордон з метою організації боротьби проти Австро-Угорщини [10, s. 12]. Для успіху справи необхідно було створити певні передумови [5, s. 48].

У серпні-вересні 1914 р. Масарик почав політичні консультації, зокрема, з головами партій: Чеської національно-соціалістичної В. Клофачем, моравської Народно-прогресивної А. Странським, аграрної А. Швеглою, соціал-демократами Ф. Соукупом і Б. Шмералем та іншими. Масарик зробив висновок про протиавстрійську налаштованість більшості партій [15, s. 15] і почав міркувати над політичними деталями чехословацької програми. Зокрема, з професором Вищої технічної школи в Празі Я. Калоушеком він обговорював питання господарських і фінансових основ майбутньої держави [15, s. 28].

Від інших чеських політиків Т. Ґ. Масарик відрізнявся й тим, що чехословацьку програму орієнтував на демократичні політико-правові системи і цінності та пов'язував успіх у її реалізації з позицією демократичних країн Заходу. Це було наслідком критичного сприйняття ним чеського русофільства і стало доленосним у чехословацьких визвольних змаганнях [15, s. 22-23]. Масарик не покладав надії на визволення чехів і словаків росіянами, вважав, що головне для Петрограду його геополітичні інтереси, зокрема, контроль над протоками Босфор і Дарданелли [15, s. 330]. В демократичних країнах Заходу, а не в Росії, вважав він, буде вирішуватися доля Європи [15, s. 42]. Політик не виключав ймовірності вибуху революції у знесиленій війною Росії, як це мало місце під час її військового конфлікту з Японією.

На початку вересня 1914 р. Масарик встановив перші контакти з представниками країн Антанти. На його прохання, громадянин США чеського походження Е. Воска в Лондоні передав англійському уряду і російському посольству повідомлення Масарика про стан Австро-Угорщини та її армії тощо [15, s. 16]. Масарик звернув увагу редактора газети «Таймс» Г. У. Стіда на необхідність сприяння здачі в полон російській армії тим чеським військовим, які не бажали воювати на боці Австро-Угорщини [2, с. 14; 15, s. 16]. Важливою для Масарика була думка британців про ймовірну три-чотирирічну тривалість війни, що відкривало перспективу для здійснення його програми. Водночас, Масарик не підтримував прагнення Антанти розірвати союз Австро-Угорщини і Німеччини. Перебуваючи у Нідерландах 12-26 вересня 1914 р., він відправив листи до французького і англійських політичних діячів Е. Деніса, Г. Стіда і Р. Сетон-Уотсона з метою встановлення безпосередніх контактів з представниками Антанти [15, s. 17].

Повернувшись до Праги Масарик продовжив наради з чеськими діячами. Поступово невелика і маловідома до війни Чеська прогресивна партія, очолювана Масариком, перетворилася у один з центрів антиавстрійського опору в Чехії [22, с. 31].

14-29 жовтня 1914 р. Т.Ґ. Масарик вдруге з початку війни виїхав у Нідерланди. Там він вперше конкретизував свою програму в розмові з р. Сетон-Уотсоном про ситуацію в Австрії [15, s. 18]. Він відзначив, що після поразки Німеччини може бути створено демократичне і конституційне Чеське королівство із включенням словацьких районів.

Після цього Масарик у перемовинах з чеськими політиками добився їх усної згоди на здійснення «акції за кордоном» [15, s. 19; 5, s. 46]. На основі групи прихильників незалежності було створено організацію під назвою «Мафія», з огляду на таємний характер її діяльності. «Мафія» мала надавати чеським емігрантам інформацію про стан в Австро-Угорщині, підтримувати зв'язок внутрішнього і закордонного руху опору [17, s. 168]. За партії, що співпрацювали з «Мафією», на виборах 1911 р. проголосувало 75% чеських виборців [7, s. 70].

У грудні 1914 р. Масарик став емігрантом щоб піднести чеське і словацьке питання на міжнародний рівень.

Одним із перших завдань Масарика після виїзду з Австро-Угорщини був збір коштів для потреб визвольної акції. Зокрема, за посередництвом голови чеського «Сокола» Й. Шейнера [15, s. 23], Масарик налагодив зв'язок з фінансистом Й. Шпєтіни в Чикаго, чеським емігрантом. З США почали надходити пожертви чехів і словаків. Загалом, від чеських емігрантів з різних країн в 1914-1918 рр. надійшло приблизно 974 тис. дол. [15, s. 74].

22 грудня 1914 р. Масарик прибув до Риму [17, s. 171], щоб встановити контакти з представниками Франції, Англії, Сербії, Італії та Росії [23, s. 392]. Масарик зауважив антиавстрійські настрої і зрозумів, що Італія не залишиться нейтральною у війні. Особисто повідомити чеських політиків про результати римським зустрічей Масарик не зміг. «Мафія» здобула інформацію про підготовку його арешту після повернення з Італії [24, с. 78] і тому Масарик залишився в еміграції [5, s. 48], 11 січня 1915 р. виїхав до Женеви [17, s. 176]. Політик сформував мету закордонної діяльності: об'єднати емігрантів – чехів і словаків, забезпечити пропаганду чеської і словацької справи в країнах Антанти, заснувати армію з добровольців і військовополонених, переконати країни Антанти, що зруйнування Австро-Угорщини відповідає їх інтересам і таким чином здобути підтримку ідеї створення чехословацької держави [25, с. 267-268]. Він сподівався, що діяльність емігрантів підбадьорюватиме «домашню політику», а на випадок збереження Австро-Угорщини програма незалежної Чехії і організований опір відіграють хоча б роль засобу тиску на уряд у Відні і сприятимуть певним поступкам чеській нації [5, s. 47].

Політична акція Масарика не мала аналогів в європейській історії, адже ставилася мета руйнації Австро-Угорщини, яку держави Антанти бажали зберегти як стабілізуючий чинник на національно роздробленій території між Росією і Німеччиною [11, s. 133]. У своїх виступах, інтерв'ю, статтях, меморандумах до урядів країн Антанти Масарик ознайомлював громадськість Заходу з визвольними прагненнями чехів і словаків.

До літа 1915 р. всі чеські і словацькі емігрантські громади визнали авторитет Масарика як керівника визвольного руху [15, s. 66]. 4 і 6 липня 1915 р. на виступах в Цюріху і в Женеві, присвячених 500-м роковинам спалення Яна Гуса, Масарик висловив надію, що «ця велика світова війна поведе нашу націю до свободи і що згідно програми всіх чеських партій доживемо до чеської самостійності…». Цим Масарик прилюдно розпочав закордонну визвольну акцію; проголосивши: «Кожний чех… має вирішити чи за реформацію, чи проти реформації, за ідею чеську – чи за ідею Австрії – органу європейської контрреформації та реакції…» [16, s. 81-82].

У вересні 1915 р. Масарик переїхав до Лондону, який вважав політичним центром Антанти [15, s. 64], де до квітня 1917 рр. працював професором Королівського коледжу [15, s. 75]. Там 19 жовтня 1915 р. Масарик виступив з промовою «Проблема малих націй в європейській кризі», що стала важливим етапом в ознайомленні країн Антанти з визвольними прагненнями чехів і словаків. Масарик розглядав бездержавність чехів і словаків та інших пригнічених «малих націй» Центрально-Східної Європи як проблему світового значення. Розв'язання цієї проблеми передбачало поразку Німеччини, поділ Австро-Угорщини на основі принципу національного самовизначення та формування нового постімперського простору – системи незалежних держав «малих націй» – рівноправних з великими державами Європи. Проект «Нової Європи» Масарика був альтернативою німецькій концепції Серединної Європи.

В умовах важкого для країн Антанти 1915 р., з метою засвідчити, що «Не стоїмо за тими, хто виграє, але за тими, хто має правду» Масарик 14 листопада 1915 р. утворив і очолив провідний еміграційний центр визвольної акції – Чеський закордонний комітет. У декларації про його утворення оголошувалась війна Австро-Угорщині [15, s. 77]. До керівництва комітету входили чехи Й. Дюріх і Е. Бенеш, словак М. р. Штефанік, його місцем перебування став Париж. В Британії, Італії, Швейцарії, Росії були створені філії, які займалися пропагуванням ідеї визволення чехів і словаків.

Перший успіх чехословацький рух здобув у Франції [15, s. 126]. У лютому 1916 р. Масарик був офіційно прийнятий прем'єр-міністром Франції А. Бріаном, який підтримав [12, с. 214] презентовану програму створення республіки чехів і словаків. Поява цієї програми свідчить про подальшу еволюцію поглядів Т. Ґ. Масарика, на думку якого у чеському суспільстві не мали популярності головні монархічні інституції – володарі, військо, церква і шляхта [21, s. 195]. Республіка найбільш повно відбивала політичний ідеал Масарика про

державу «гуманної демократії». За Масариком, демократія як «загальне переконання», динамічний «світовий погляд», була б певною комплексною відповіддю на виклики кризи модерної доби.

В основі поданої програми знаходилася ідея політичного союзу чехів і словаків. Як символ цієї ідеї використовувався термін «чехословацький». Масарик прагнув презентувати чехів і словаків на Заході єдиною політичною нацією з двома етнічними та мовними гілками – чеською і словацькою. Власне виявом цього була реорганізація, 26 лютого 1916 р. Чеського закордонного комітету на Чехословацьку національну раду [9, s. 274].

Вирішальним для успіху політичних зусиль чехів і словаків стали події 1917-1918 рр., коли ідея Масарика щодо надання незалежності бездержавним націям Центрально-Східної Європи як політичної передумови розв'язання світової кризи, стала складовою частиною програми Антанти по впорядкуванню повоєнного світу.

Лютнева революція 1917 р. в Росії засвідчила можливість падіння столітніх монархій і проголошення свободи, що, на думку Масарика мало зміцнити єдність Антанти [26, s. 60] і підтверджувало його розуміння змісту світової війни як зіткнення демократій і теократій (абсолютистських монархій). Масарик вирішив приїхати до Росії для організації чехословацької армії з військовополонених чехів і словаків [15, s. 100] на основі існуючого підрозділу у складі російської армії – Чехословацької бригади. Після її успіху у битві під Зборовом у липні 1917 р., Тимчасовий уряд Росії погодився на створення Чехословацького корпусу. Він був сформований у жовтні 1917 р. і розташовувався на території України. Керівництво Центральної Ради і УНР підтримувало чехословацькі визвольні прагнення. Масарик симпатизував діяльності українських політиків. На його думку, оптимальним політичним варіантом вирішення українського питання повинна була бути автономія України в складі демократичної та федеративної Росії. Однак у політичну боротьбу на теренах російської держави Масарик принципово не бажав втручатися, щоб зберегти Чехословацький корпус. Завдяки політиці нейтралітету Масарик втримав у листопаді 1917 р. чехословацькі підрозділи від виступу на боці Тимчасового уряду у боях з підрозділами Центральної Ради УНР у Києві. Після приходу до влади в Петрограді більшовиків у листопаді 1917 р. і декларування ними мирних переговорів з Центральними державами, Масарик розпочав пошук шляхів евакуації Чехословацького корпусу до Франції. Загальна кількість легіонерів становила 92 тис. осіб. Крім Росії, легіонери були у Франції – 12 тис., Італії – 24 тис. [15, s. 222]).

Під час захоплення Києва військами Радянської Росії Масарик продовжував зберігати нейтралітет, а в лютому 1918 р. уклав угоду з більшовицьким командувачем М. Муравйовим про забезпечення Чехословацькому корпусу проїзду на схід, для евакуації через Владивосток на фронти Західної Європи. Після цього Масарик повернувся в Москву, звідки потягом виїхав до Владивостока. У квітні 1918 р. він прибув до Японії [17, s. 199]. На прохання президента США Т. В. Вільсона, розраховуючи здобути його підтримку, незважаючи на те, що «14 пунктів» президента США передбачали збереження Австро-Угорщини [21, s. 27-28], Масарик 10 квітня 1918 р. підготував «Меморандум про Росію і більшовизм» [15, s. 159]. Ситуацію в Росії Масарик розглядав як велику проблему в європейському і світовому контексті [9, s. 283]. Він запропонував союзникам налагодити «більш тісні відносини з більшовицьким урядом, аж до його визнання де-факто», що дозволило б Антанті впливати на нього [15, s. 159-160]. Політик не вважав доцільним підтримувати російських монархістів, кадетів, соціалістів-революціонерів і білий рух. Масарик був переконаний, що більшовики втримають владу, але для заспокоєння країни потрібно утворити коаліційний уряд соціалістичних партій з кадетською лівицею. На його думку, стабільний демократичний і республіканський уряд в Росії відіграватиме роль противаги Німеччині та Австрії, чого потребували всі малі нації Центрально-Східної Європи [15, s. 162]. У меморандумі Масарик також згадував Чехословацький корпус і просив союзників надати транспорт у перевезенні легіонерів до Франції, наголошував на геополітичному значенні чехів і словаків як найзахіднішого слов'янського бар'єру проти Німеччини та Австрії [15, s. 161].

Наприкінці квітня 1918 р. Масарик прибув пароплавом до м. Ванкувер у Канаді [17, s. 199], а звідти – до США. Приїзд Масарика супроводжувався подальшою консолідацією чеських і словацьких емігрантів. Їх представники 30 травня 1918 р. підписали Пітсбурзьку угоду, в якій проголошувалася політична мета – створення Чехословацької держави із забезпеченням автономії Словаччини.

У цей час розгорнулися бойові дії Чехословацького корпусу проти більшовиків у Сибіру, після спроб його обеззброєння. Антанта вважала можливим відновлення Східного фронту. Це сприяло визнанню у червні-вересні 1918 р. Францією, Великою Британією і США права чехів і словаків на створення власної держави. Згодом армію Масарик назвав «безумовною передумовою свободи і самостійності» [27, s. 258].

Відкидаючи пропозиції федералізації Австрії, висловлені імператором Карлом І, 18 жовтня 1918 р. Масарик оприлюднив проголошення чехословацької незалежності в так званій «Вашингтонській декларації» [28, s. 164].

У США політична програма Масарика була розширена. 26 жовтня 1918 р. у Філадельфії на зустрічі Т. Ґ. Масарика з делегацією американських русинів, яку очолював Г. Жаткович, обговорювалась можливість приєднання Закарпаття до держави чехів і словаків на основі автономії. Це було важливим для забезпечення спільного кордону проектованої держави з потенційно союзною Румунією [13, s. 277].

На той час Масарикова державотворча концепція здобула підтримку серед більшості політичного представництва чехів і словаків. У результаті здійснення національно-демократичної революції 28-30 жовтня 1918 р. було створено Чехословацьку республіку, президентом якої став Т. Ґ. Масарик.

Отже, Масарик зумів максимально використати нові геополітичні можливості воєнного часу. Його політичні рішення, сміливa і далекосяжна програма мобілізували чехів і словаків у їх визвольній боротьбі, сформували державотворчу ідею демократичної Чехословацької республіки, що стало важливою частиною реорганізації центральноєвропейського регіону після Першої світової війни.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляева В. И. Чехословацкий вопрос в политике Великобритании в годы Первой мировой войны / В. И. Беляева // К 70-летию образования самостоятельных государств в Центральной и Юго-Восточной Европе. Выпуск II. – М., 1989. – С.13-23.
2. Захисник малих народів у новій Європі Томаш Гарріг Масарик // Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу - К.: Інститут історії України, 2009. - 376 с. - С. 41-70.
3. Кірсенко М. Т. Ґ. Масарик і перша чехословацька політична еміграція / М. Кірсенко // Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право. Науковий збірник. 30 травня 2013 р. см. Ужгород. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. – С. 107-112.
4. Марьина В. В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884-1948. / В. В. Марьина - М.: Индрик, 2013. – 488 с.
5. Нагорняк М. М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія / М. М. Нагорняк – К.: Логос, 2009. – 368 с.
6. Поп И. И. Нарастание внутриполитического кризиса в Австро-Венгрии и усиление ее зависимости от Германии / И. И. Поп // «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М.: «Наука», 1977. – С. 206-223.
7. Прайсман Л. Г. Чехословацкий корпус в 1918 г. / Л. Г. Прайсман // Вопросы истории. – 2012. – № 5. – С. 75-103.
8. Серапионова Е. П. Карел Крамарж и Россия. 1890-1937 годы: Идейные воззрения, политическая активность, связи с российскими государственными деятелями / Е. П. Серапионова – М.: Наука, 2006. – 512 с.
9. Фирсов Е. Ф. Т. Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков. / Е. Ф. Фирсов – М.: «Индрик», 2012. – 336 с.
10. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек; пер. з чесь. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка. – Львів: Астролябія, 2010. – 464 с.
11. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programý, proektý, perspektivý / J. Galandauer – Praha: Svoboda, 1988. – 347 s.
12. Harna J. Masaryk T. G. / J. Harna // Politicka elita meziválečného Československa. 1918 – 1938 Kdo byl kdo za první republiky. – Praha: Pražská edice, 1998. – 304 s. – S. 160-165.
13. Kárník Z. Masarykovo řešení české otázky s Rakouskem-Uherskem a proti němu / Z. Kárník // T.G.Masaryk a situace v Čechach a na Moravě od konce XIX. století do německe okupace Československa. Sborník příspěvku z mezinárodního vědeckého kolokvia pořádaného ve dnech 31. května – 2. června 1996 v Praze ve vile Lanna. – Praha: Ústav T.G.Masaryka, 1998. – S. 42 – 51.
14. Kovtun I. Masarykův triumf. Příběh konce velké války / I. Kovtun – Praha, Odeon, 1991. – 542 s.
15. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 30-40.

16. Ludwig E. Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem / E. Ludwig – Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Ústav T. G. Masaryka, 2012. – 328 s.
17. Masaryk T. G. Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory. 1918–1920 / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2003. – 440 s.
18. Masaryk T. G. Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory. 1921 – 1923. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2007. – 574 s.
19. Masaryk T. G. Světová revoluce. Za války a ve válce 1914-1918 / T. G. Masaryk – Praha: Masarykův ústav AV ČR, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s., 2005. – 640 s.
20. Masaryk T. G. Válka a revoluce I. Články – memoranda – přednášky – rozhovory. 1914 – 1916. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., Masarykův ústav AV ČR, 2005. – 574 s. – S. 11-27.
21. Masaryk T. G. Válka a revoluce II. Články – memoranda – přednášky – rozhovory. 1917. / T. G. Masaryk – Praha: Ústav T.G.Masaryka, o. p. s., Masarykův ústav AV ČR, 2008. – 358 s.
22. Opat J. Průvodce životem a dílem T.G.Masaryka. Česká otázka včera a dnes / J. Opat – Praha, Ústav T.G.Masaryka, 2003. –536 s.
23. Polák S. T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 5 (1915–1918) / S. Polák - Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Ústav T. G. Masaryka, 2005. – 568 s.
24. Polák S. T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 7. Osobnost / S. Polák - Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. Ústav T. G. Masaryka, 2014. – 200 s.
25. Pop I. Dějiny Podkarpatské Rusi v datech / I. Pop – Praha: Libri, 2005. – 536 s.
26. Soubigou A. Tomaš Garrigue Masaryk / A. Soubigou – Praha: Paseka, 2004. – 456 s.
27. Zimmermann H. D. Dějinné sousedství Čechů a Němců / H. D. Zimmermann – Praha: Ústav T. G. Masaryka, 2012. – 264 s.
28. Zouhar J. T. G. Masaryk a idea českého státu / J. Zouhar // T. G. Masaryk a česká státnost. Sbornik přispěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané Masarykovou univerzitou ve dnech 4.-5. žáří 2007 v Brně. Praha: Ústav T.G.Masaryka, 2008. – S. 7-12.

Кравчук А.Н. Т.Г. МАСАРИК: КАРДИНАЛЬНЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ГЛОБАЛЬНОМ КРИЗИСЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ (1918-1918 ГГ.)

В статье раскрыта роль Т. Г. Масарика в разработке чехословацкой государственной программы и ее реализация во время Первой мировой войны. Раскрыты организационные усилия Масарика в осуществлении чехословацкой заграничной освободительной акции.

Ключевые слова: Т. Г. Масарик, Чехословакия, Австро-Венгрия, демократия, республика.

Kravchuk O.N. T.G. MASARYK: CARDINAL POLITICAL DECISIONS OF A PERSONALITY IN THE GLOBAL CRISIS OF EUROPEAN CIVILIZATION (1914-1918)

The article deals with the role of T. G. Masaryk in the development of Czechoslovak state programme and its realization during the First World War. It reveals T. G. Masaryk's organization efforts in the realization of Czechoslovak foreign liberation action.

Key words: T. G. Masaryk, Czechoslovakian, Austro-Hungary, democratic, republic.

УДК 327(477:73)″1919/1921″:341.781-057

Н.О. Ластовець

ВПЛИВ ОСОБОВОГО СКЛАДУ МІСІЇ УНР В США НА ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН В 1919 – 1921 РР.

Дана стаття присвячена ролі особистості у діяльності закордонних представництв. Досліджений вплив рядових службовців на стосунки між УНР та США в 1919 – 1921 рр., який, на ряду з внутрішньою нестабільністю та упередженістю у ставленні до України, як самостійного суб'єкта міжнародних відносин, посприяв неефективності роботи місії по налагодженню контактів з США. Ця проблематика розглянута за допомогою аналізу кадрового наповнення дипломатичної місії УНР, поставлених перед представництвом завдань та аналізу результатів діяльності представництва.

Ключові слова: дипломатична місія, Директорія УНР, США, кадровий склад, вплив, міжнародні відносини.

Дослідження різних аспектів становлення українських дипломатичних місій, незважаючи на активну розробку даної тематики, залишається актуальним. Складний і суперечливий час ставив перед діячами того періоду ряд необхідних для виконання завдань. В

першу чергу детальному розгляду підлягали знакові постаті. В певній мірі цьому сприяла доступність і наявність джерел. В 2000 році Г. Стрельським був створений навчально-довідковий посібник [1] в якому були перераховані визначні представники дипломатичної служби періоду національно-визвольних змагань. В ньому приведені короткі біографічні відомості про дипломатів. З кадрового складу місій можна зустріти лише секретарів, але вплив рядового службовця на встановлення міжнародних відносин був не меншим. Найбільш відомим і чи не єдиним прикладом, поширеним в наукових працях, є діяльність секретаря І. Мазуренка направлена на розвал місії УНР в Італії [2, с. 177]. Оскільки державу, окрім голови представництва, репрезентує штат працівників, то напрямок заслуговує детального вивчення. Визначення ваги особового складу місій у формуванні «образу держави», ефективності діяльності у налагодженні відносин, на сьогоднішній день є першочерговим завданням для дослідника. Вплив пересічного урядовця на політику може послугувати маркером для визначення зовнішніх та внутрішніх орієнтирів чи їх відсутності в уряду певної країни.

Вивчення історії України початку XX століття з залученням архівних джерел і без надмірного ідеологічного забарвлення стало можливим лише з створенням незалежної держави. Найбільш спірним в питаннях державотворчого процесу залишається період Директорії УНР, де окреме місце займає проблематика встановлення зовнішніх взаємин з різними країнами, в тому числі Сполученими Штатами Америки.

Джерела з даної теми представлені насамперед архівними матеріалами [3, 4, 5, 6], газетами і журналами, що випускалися українською діаспорою в США [7, 8], документами дипломатичної переписки [9]. Вони в сукупності дають дещо іншу картину розвитку подій, в якій можна побачити як зовсім нові, так і маловідомі постаті, що вплинули на розвиток місії в США.

Історіографію питання можна умовно поділити на три частини. В радянський час побутувала думка про «буржуазно-націоналістичний», «контрреволюційний» характер українських державних утворень початку XX століття. Це пояснює негативну оцінку їх зовнішньополітичної діяльності в працях офіційних істориків М. Супруненка [10], Р. Симоненка [11], І. Хміля [12] Є. Попової [13] та інших. Окремо слід виділити працю Р. Симоненка. Вона окреслює головні інтереси США, які обмежуються економічною складовою. Висвітлюється період Центральної Ради, але період з 1919 по 1923 рр., як слушно зауважує О. Павлюк [14, с. 4] не став предметом дослідження, хоча б це було логічним продовженням попередньої теми. На відміну від радянського бачення історії для емігрантської історіографії було характерне штучне протиставлення політики США політиці Великобританії та Франції щодо України. Така тенденція присутня в роботах М. Стахіва [15].

Починаючи з 90-х років XX ст., коли з'явилася можливість працювати з раніше недоступними архівними джерелами, побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам діяльності українських національних урядів. В роботах В. Соловйової [16], Д. Табачника [17], І. Дацьківа [18], О. Павлюка [19], присвячених міжнародним відносинам України, джерела досліджуються з наукових позицій, зроблена спроба неупереджено висвітлити історію України із залученням архівних документів. Слід відзначити працю О. Павлюка, який для свого дослідження використовував закордонні джерела, в тому числі Національний архів і бібліотеку Конгресу США. Головна увага дослідника зосереджена на процесі встановлення міжнародних відносин, їхніх політичних передумовах та ставлення до України інших держав. Вплив складу місій, за виключенням голови місії Ю. Бачинського, розглянутий не був, що відкриває широкий простір для подальшого дослідження.

Головним завданням статті є висвітлення ролі кадрового складу дипломатичного представництва на встановлення дипломатичних контактів. Через ряд чинників, що негативно впливали на ствердження української державності ефективна та злагоджена робота місій була необхідна для становлення України на міжнародній арені. В сучасних дослідженнях основна увага зміщена на політичне середовище в якому знаходилася держава та вплив її внутрішніх негараздів на політику. Через недостатнє врахування людського фактору залишаються поза увагою складові, які не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Дипломатична діяльність Директорії УНР мала на меті подолати ставлення країн Антанти до України, яке склалося після підписання Брестського мирного договору. Окрім ставлення країн Антанти та США до українського питання, нестабільності ситуації в середині країни, існувала ще одна складність. Вона полягала у не єдності працівників місії, яка в деяких

випадках переростала у відверту конфронтацію, та відсутності налагодженого зв'язку з Міністерством закордонних справ.

У травні 1920 року газета української діаспори в США «Свобода» [20, арк. 1] надрукувала замітку в якій зазначалося, що: «Пан Юліан Бачинський, виконуючий обов'язки голови української місії уряду Симона Петлюри у Вашингтоні, відмовився повинуватися розпорядкові своєї влади, Директорії, і не передав чинностей місії в руки представника міністерства Української Народної Республіки, д-ра Михайла Імхорницького, як се мав поручено в письменному приказі Директорії.» [21, арк. 1].

Ця витримка зі статті є показовою не тільки для стану речей в середині місій, а для інформованості преси української діаспори. Дана інформація не відповідала дійсності, але зіграла негативну роль у налагоджені стосунків між УНР та США. Заява М. Імхорницького, який бажав досягти вигоди з існуючого в той час стану речей зіграла як найкраще для дискредитації українських дипломатів. В той час було необхідно швидко та своєчасно заснувати дипломатичні представництва України, особливо в державах Антанти. Ніхто з дипломатів не тішив себе думкою, що їхня діяльність зразу буде успішною, але після прийняття постанови про заснування представництв пройшло доволі багато часу. Постала нагальна необхідність переходити до рішучих дій.

Юліан Бачинський був призначений головою місії в США незадовго після її заснування в січні 1919 року [22, с. 177], разом з іншими керівниками місії в травні 1919 року підписав звернення до міністра закордонних справ та встановлений бюджет кожної з них [23, арк. 1-3]. Окремо виділялися кошти на формування прес-бюро місій і до їх роз'їзду воно повинне було бути єдиним та знаходитися в Копенгагені. Після прибуття до США на формування прес-бюро було виділено 100.000 карбованців [24, арк. 3], на той момент, найбільша сума, що була виділена на формування інформаційного бюро по місіям [25, с. 67].

Проблеми у представництва почалися відразу після його створення. Візи для прибуття в країну отримали тільки двоє з 11 членів місії: сам Ю. Бачинський та секретар В. Козакевич, тому постало питання про комплектування місії місцевими кадрами. На початок свого існування місія складалася з голови – Ю. Бачинского, секретаря – В. Козакевича, радника та управляючого пресового бюро – І. Ардана, семи урядовців пресового бюро (Січинський, Даналд, Брід, Ревюк, Цеглинський, Кадеус), двох стенографісток О. Коріновської та А. Бейнс. Пізніше приїхав М. Стечишин, який став секретарем місії після звільнення В. Козакевича [26].

Зустріч в серпні 1919 року з Державним секретарем США Р. Лансінгом не увінчалася успіхом через комплекс причин різного характеру. Однією з основних були єврейські погроми, які цілком приписувалися керівництву УНР [27]. В той час на службі в місії був доктор Кадеус. Єврей по походженню він мав згладити враження в суспільстві, бо у його користуванні була достовірна інформація, але замість цього відбулося зовсім інше – він відмовився підтримати місію під час протесту євреїв в Америці, що стало першим ударом для щойно сформованого представництва. Після такої антиреклами представники єврейства стали цілком негативно ставитися до української місії в США [28].

Другим вагомим ударом стала бездіяльність таких членів місії як М. Січинський, що був головою «Фередації українців» і мав провадити роботу в українському середовищі в Америці, В. Козакевич, що був секретарем місії і мав завідувати фінансами та їх розподіленням [29]. Тільки після звільнення М. Січинського та В. Козакевича почала провадитися робота, яку потрібно було продовжувати з самого приїзду.

Третім по черзі, але не по значенню був судовий позов М. Імхарницького до Ю. Бачинського з вимогою негайно звільнити пост голови представництва. Позов був програний, насамперед через те, що США не захотіли втручатися у справи уряду іншої країни, але це дискредитувало не тільки місію, а й український уряд, показав тим самим, що він не в змозі ефективно організувати своїх працівників, донести до них своєчасно необхідну інформацію [30].

Незважаючи на велику кількість негативних моментів, в листопаді 1919 року на зустрічі в Чикаго емігрантами було пожертвувано 2.078.66 доларів на розбудову української справи [31]. Проводилася активна пропаганда в засобах масової інформації: висвітлювалось становище на Україні, діяльність інших дипломатичних представництв (наприклад у Варшаві) [32, арк. 10], опубліковувалися брошури в яких була викладена історія України [33]. Голова місії Ю. Бачинський до останньої можливості утримував її своїм коштом [34, арк. 11], а

М. Стечишин самовіддано працював для ствердження України до розпуску місії в квітні 1921 року.

Отже, несприятлива ситуація в США склалася через ряд причин внутрішнього та зовнішнього характеру. Серед зовнішніх необхідно виділити напрямок держав Антанти (в тому числі і більшості діячів США) на відновлення Російської імперії в її колишніх кордонах. Така тенденція була закріплена через ряд нестабільність зовнішньополітичного курсу УНР періоду Центральної Ради та підписанню Брестського мирного договору, який був негативно сприйнятий країнами Антанти, особливо Францією. Окремо поставало питання недостатньої поінформованості широкого загалу про ситуацію, що відбувалася та заходи вжиті урядом для її врегулювання. Це можна простежити на прикладі єврейських погромів, які цілком приписувалися уряду УНР і негативно налаштували єврейську спільноту в Америці проти української місії. Серед внутрішніх причин слід окреслити нестабільність в середині країни. Через це фінансування представництва та рівень зв'язку між ним та урядом і міністерствами не був налагоджений на потрібному рівні.

Вище окреслені проблеми були враховані і при створенні місії передбачалося, що робота кадрового складу повинна злагодити їх більшу частину, а саме: популяризацією українського питання в американській пресі та середовищі українських емігрантів; донесення об'єктивних даних про відповідальність за єврейські погроми до представників общини; активне просування українського питання безпосередньо через зустрічі з високопосадовцями. Натомість, з цих проблем частково були вирішені лише робота з пресою та високопосадовцями. В інших напрямах через безвідповідальність В. Козакевича, М. Січинського та доктора Кадеуса необхідний для вирішення проблем час був втрачений, а позов М. Імхорницького до голови місії Ю. Бачинського призвів до втрати авторитету українського уряду.

Людський фактор в діяльності місії УНР в США зіграв роль навіть більшу, ніж зовнішні чинники. Нестача інформації, розпливчаті інструкції, складне становище на Україні впливали на ставлення до представництва, але їх можна було б нейтралізувати при єдності в середині місії, якби всі без виключення представники окрім фінансової складової усвідомлювали всю важливість покладеної на них справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-визвольного відродження (1917 – 1920 рр.): біографічний довідник / Г. В. Стрельський. – К.:Дип. Академія України, 2000. – 49 с.
2. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / В. В. Соловйова. – Київ-Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.3934, оп.1, спр.20.
4. ЦДАВО України, ф.4449, оп.1, спр.10.
5. ЦДАВО України, ф.4449, оп.1, спр.6.
6. ЦДАВО України, ф.3542, оп.1, спр.4.
7. ЦДАВО України, ф.3934, оп. 1, спр.20.
8. Ми і вони (зовнішня політика та зовнішньоекономічна діяльність України часів Української революції 1917–1921 років) / упорядники: О. Копиленко, І. Мищак, О. Рафаїльський. – Репринт. вид. – К.: Ін-т законодавства ВР України, 2012. – 312 с.
9. ЦДАВО України, ф.2592, оп. 3, спр.14. – 100 арк.
10. Супруненко М. І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918 – 1920 рр.) / М. І. Супруненко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 343 с.
11. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917-1918 рр. / Р. Г. Симоненко. – К.: В-во АН УРСР, 1957. – 304 с.
12. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917-1920). / І. С. Хміль. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
13. Попова Е. И. США: борьба по вопросам внешней политики 1919 – 1922 гг. / Е. И. Попова – М.: Международные отношения, 1966. – 355 с.
14. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923) / О. В. Павлюк. – К.: Academia, 1996. – 188 с.
15. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.5: Директорія і Антанта / М. Стахів – Л.: ВЦ НТШ, 1964. – 248 с.
16. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / В. В. Соловйова. – Київ-Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
17. Табачник Д. В. Українська дипломатія. Нарис історії / Д. В. Табачник. – К.: Либідь, 2006. – 763 с.

18. Дацьків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацьків. – Т.: Астон, 2009. – 519 с.
19. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917 – 1923) / О. В. Павлюк. – К.: Academia, 1996. – 188 с.
20. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр.20.
21. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр.20.
22. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / В. В. Соловйова. – Київ-Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
23. ЦДАВО України, ф.3542, оп.1, спр.4.
24. ЦДАВО України, ф.4449, оп.1, спр.10.
25. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). / О. В. Павлюк. – К.: Academia, 1996. – 188 с.
26. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр. 20.
27. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. / В. В. Соловйова. – Київ-Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
28. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр.20.
29. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр. 20.
30. Табачник Д. В. Українська дипломатія. Нарис історії / Д. В. Табачник. – К.: Либідь, 2006. – 763 с.
31. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр.20.
32. ЦДАВО України, ф. 3934, оп. 1, спр. 20.
33. Memorandum to the Government of the Urrited States on the Recognition of the Ukrainian People's Republic – Washinton: Friends of Ukraine, 1920.
34. ЦДАВО України, ф.3934, оп.1, спр.20.

Ластовец Н.А. ВЛИЯНИЕ ЛИЧНОСНОГО СОСТАВА МИССИИ УНР В США НА УСТАНОВЛЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1919 – 1921 ГГ.

Статья посвящена роли личности в деятельности заграничных представительств. Исследовано влияние рядовых служащих на установление отношений между УНР и США в 1919 – 1921 гг., который вместе с внутренней нестабильностью и предубежденностью в отношении Украины как самостоятельного субъекта международных отношений, поспособствовало малой эффективности работы миссии по налаживанию контактов с США. Эта проблема рассматривается с помощью анализа кадровой составляющей дипломатической миссии УНР в США, поставленных перед представительством заданий и анализа полученных результатов.

Ключевые слова: дипломатическая миссия, Директория УНР, США, кадровый состав, влияние, международные отношения.

Lastovets N.O. THE INFLUENCE OF THE PERSONAL STAFF OF THE UPR MISSION IN THE USA ON THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS IN THE 1919 – 1921

The article is dedicated to an individual's role in the activities of the foreign missions. It investigates influence of the ordinary officials on the establishing of relations between the UPR and the United States in 1919 – 1921. The author states that both this influence and internal instability and prejudice against Ukraine as an independent subject of the international affairs have contributed to the low efficiency of the mission on establishing contacts with the USA. This problem is considered through the analyzes of the personnel component of the diplomatic mission of the UPR in the United States, of the tasks set before representative office and their results.

Key words: diplomatic mission, the Directory UNR, the USA, personnel structure, the influence, international relations.

УДК 94(47+57)

А.І. Покляцька

КАРИКАТУРА В РАДЯНСЬКИХ САТИРИЧНИХ ЖУРНАЛАХ 1920-1930 Х РР. ЯК ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ «НОВОГО ПОБУТУ» В СРСР

У статті досліджується роль карикатури в періодичних виданнях СРСР 1920-1930-х рр. у формуванні «нового побуту», аналізуються методи та прийоми зображення повсякденного життя, їх вплив на суспільну свідомість. У статті наголошується важливість карикатури як інструмента радянської пропаганди через її доступність та легкість сприйняття.

Ключові слова: карикатура, сатиричні журнали, «новий побут», пропаганда, ідеологія, радянське повсякдення.

У сучасній історичній науці все більшого значення набуває вивчення візуальних джерел. В свою чергу, дослідження історії повсякдення стає неможливим без аналізу зображальної інформації. Як зазначає історик О. Рабенчук, «візуальні образи фіксують найменші дрібниці щоденного життя, у фізичній чи віртуальній формі накопичуються у великих об'ємах і дозволяють досліднику, який інтерпретує й аналізує їх мову, робити висновки щодо різних аспектів життя людини» [1].

Карикатура в СРСР – це не просто вид візуального мистецтва, а й важливий інструмент впливу на суспільну свідомість, елемент відображення повсякденного життя людей. Як писав радянський карикатурист Б. Єфимов, «за своєю природою карикатура володіє справді магічною здатністю влучно схоплювати і з властивим їй запалом перебільшувати найбільш характерні особливості явищ, побуту, звичаїв, людей. Підкреслення комічної сторони цих особливостей робить їх ще більш наочними, виразними, розкриває їх внутрішню суть» [2, с. 6].

Метою статті є дослідження карикатурних зображень на сторінках радянської періодики 1920-1930-х рр. як джерела з історії повсякденності. Завдання – проаналізувати методи та прийоми конструювання зображення «нового побуту» та їх вплив на суспільну свідомість.

Проблема дослідження карикатури як історичного джерела ще не набула значного поширення серед вітчизняних істориків. Лише в останнє десятиліття історики почали вивчати окремі аспекти сатиричної графіки в СРСР. Так, зокрема, російський історик О. Голубєв у своїх працях [3, 4] звертається до дослідження політичної карикатури 1920-1930-х рр., акцентуючи увагу на тому, що завдяки своїй простоті та зрозумілості, політична карикатура в СРСР виконувала функцію формування уявлення про зовнішній світ шляхом створення необхідних образів у масовій свідомості громадян.

Дослідник радянського повсякдення І. Орлов у своїх статтях [5, 6] здійснює аналіз художнього образу «нової буржуазії» (зокрема образу непмана) в радянських сатиричних журналах.

Як джерело з історії повсякденного життя поляків у БРСР 1920-1930-х рр., політичну карикатуру вивчає білоруський історик Н. Сидоренко [7].

В українській історіографії проблемою дослідження візуальних джерел займаються О. Коляструк [8,9], О. Рабенчук [1], Л. Маркітан [10] та інші.

Серед джерел дослідження теми варто виділити нормативно-правові документи СРСР, що стосувалися засобів масової інформації, окремих сатиричних видань, які підлягали жорсткій цензурі, а також інструкцій для художників [11-13], спогади самих карикатуристів, зокрема Б. Єфимова [2]. Проте, основним джерелом дослідження теми є карикатури в сатиричних журналах 1920-1930-х рр.

Бурхливе зростання сатиричної журналістики «нового типу» почалося з випуску щотижневого ілюстрованого сатиричного додатка до московської «Рабочей газеты» (в кінці 1922 р.), який перетворився незабаром в журнал «Крокодил». З січня 1923 р. «Красный перец» і «Занозу» стала випускати «Рабочая Москва», з початку серпня почав виходити сатиричний додаток до ленінградської «Красной газете», який з грудня 1923 р. став журналом «Красный ворон», пізніше виходив під назвами «Бегемот», «Кипяток», «Пушка» і «Ревизор». Цей приклад наслідували й інші газети, які налагодили випуск власних сатиричних видань: московська газета «Гудок» – журнал «Дрезина» і «Смехач», ленінградська (а з 1925 р. московська) газета «Труд» – «Бузотеру» (потім «Бич»), московська «Крестьянская газета» – «Лапоть», московська «Красная звезда» – «Военный Крокодил» (згодом «Танком на мозоль»), московський «Безбожник» – «Безбожный Крокодил» тощо.

У 1920-ті рр. сформувалось сузір'я талановитих майстрів карикатури. Серед них найяскравішими представниками були Б. Єфимов, Д. Моор, В. Дені, Б. Антоновський, М. Черемних, М. Радлов, К. Ротов, Ю. Ганф, О. Радаков, «Кукринікси» (М. Купріянов, М. Соколов, П. Крилов) та інші.

На теренах УРСР найбільш відомим і популярним журналом був «Червоний перець», що виходив з 1927 р. у Харкові як додаток до газети «Вісті ВУЦВК» до 1934 р., а з 1941 р. журнал відновив свою діяльність у Києві під назвою «Перець». Багато відомих у майбутньому українських карикатуристів та культурних діячів починали свою діяльність в цьому журналі.

Зокрема, саме в «Червоному перці» робив перші кроки у мистецьке життя відомий український кінорежисер, письменник О. Довженко. Також працювали над створенням карикатур А. Петрицький, Б. Кратко, Б. Шаповал (БеШа), В. Гольман, О. Хвостенко-Хвостов, К. Агніт, О. Козюренко, Л. Каплан та інші.

На початковому етапі створення радянської держави, одним з головних завдань партійного керівництва було створення позитивного образу радянської держави, шляхом заперечення і дискредитації «старих» цінностей, звичок та орієнтирів і, натомість, формування нових. І саме зображальне мистецтво стає головним інструментом радянської пропаганди. Плакати, листівки, графічні зображення (в тому числі й карикатурні) в журналах були зрозумілі і доступні для громадян, більшість з яких до того ж була неписьменною, а тому мали важливе ідеологічне значення. Історик О. Голубєв, аналізуючи роль політичної карикатури, зазначає: «Будь-які офіційні повідомлення, газетні статті або радіопередачі про сучасне життя за кордоном дуже часто викликали зорові асоціації саме з карикатурами, які публікувалися в пресі, складали частину звичної повсякденності, і, що важливо, з точки зору змісту практично повторювали основні теми і сюжети радянської пропаганди. Образ світу, в першу чергу Заходу, для значної частини радянського суспільства набував явно виражені карикатурні, гротескні риси. Звичайно, це повною мірою усвідомлювалася і використовувалося тими, хто займався формуванням у радянських людей відповідної картини світу. Більш того, гротеск розглядався як найбільш адекватне відображення зовнішнього світу» [4, с. 122].

Основними темами для карикатур 1920-х рр. були боротьба з буржуазією, старим ладом, антирелігійна пропаганда, антиалкогольна кампанія, боротьба з бюрократією, хабарництвом та формування «нового побуту». В 1930-х рр., крім зазначених, з'являються теми заклику до колективізації, чистки державного апарату та боротьби з «лженаукою».

Карикатура завжди супроводжувалась «легендою», тобто дотепним підписом до малюнку, що розкривав його зміст. Нерідко такі підписи були у формі діалогу між героями карикатури або народними частівками, анекдотами. Основним прийомом зображення героїв карикатур було їх протиставлення: робітники та селяни зображувалися сильними, мужніми, стрункими й привабливими, натомість «буржуазія», «західні агенти», «непмани» і «священнослужителі» показані спотвореними, непривабливими, з пихатим виразом обличчя та великим черевом. Таким чином, вже на рівні візуалізації створювався негативний збірний образ «ворога радянської держави та соціалістичного будівництва».

О. Голубєв влучно зазначає, що «карикатура – це частина повсякденності, яка не завжди сприймалася читачами як пропаганда, виступаючи часом під маскою «розваги», але через свою поширеність та особливості сприйняття запам'ятовувалася і накладала беззаперечний відбиток на формування образу іншої країни або культури в цілому» [4, с. 123]. Це свідчить про те, що таким, на перший погляд, не нав'язливим способом відбувалось формування колективного світогляду та радянських цінностей.

Цікавим є те, що читачів сатиричних журналів й самих заохочували до створення карикатур. Так, в журналі «Крокодил» 1924 р. міститься інструкція для художників-кореспондентів (т.зв. «худкорів»), у якій визначаються правила створення карикатур, актуальні теми, а також інші технічні вказівки. В інструкції чітко прописано, що можна змальовувати, а що – ні: «Худкор відрізняється від спеца-художника тим, що він знаходиться у вирі подій місцевого життя, розуміється на особливостях робочого побуту і роботі місцевих організацій. Виключно на ці теми він і повинен малювати. У жодному разі не малювати Керзона, Ерріо, Польщу, білих емігрантів, – взагалі «про політику». З цим ми і без нього впораємося... Потрібно малювати тільки те, що сам бачив, те, що тобі розповідали, й те, про що пише стінгазета... Наприклад: нецензурна лайка; самогон; непорядки у виробництві; шефство на словах: політична неграмотність, і т.п. Крім того, треба брати не пересічні, а видатні факти. Тим самим худкор говорить усім читачам: «дивіться, аби і у вас не вийшло такого ж» [14, с. 6].

Таким чином, читачі журналу мали змогу не просто споглядати те, що зображено у карикатурах, а й самі брали участь у процесі створення нової картини повсякденного життя радянського суспільства, висміюючи при цьому її вади.

Загалом, однією із найважливіших тем для карикатур, зображуваних в радянських сатиричних журналах, було формування і в подальшому впровадження «нового побуту». Ця тема є досить об'ємною і стосувалась різних аспектів життя людей, а для підвищення дії ефекту від малюнку використовувались різноманітні методи впливу. Так, наприклад, на сторінках

журналу «Красный ворон» в 1923 р. з'явилась карикатура під назвою «Новий побут», в якій було зображено селянку біля печі, що старанно вимальовує на ній літери. Поруч дівчинка уважно спостерігає за матір'ю. Натомість чоловік селянки як нероба лежить на печі, марнуючи час, сподіваючись на «щі» [15, с. 17]. Це зображення спонукає селян навчатися грамоти, в такий спосіб впроваджуючи в дію політику боротьби з неписьменністю в радянській державі.

Яскравий метод агітації показаний на обкладинці журналу «Красный ворон» 1924 р. Карикатура зображує двох сусідів: члена кооперативу і приватного продавця, які сидять за прилавком. Член кооперативу має у своєму запасі різноманітний крам, а в приватного продавця – лише дещиця товарів. Карикатура супроводжується легендою, що підсилює ефект зображеного [15, с. 25]. Відомо, що у період непу вступ до кооперації був добровільним, тому надзвичайно важливим було створити позитивний імідж кооперацій і, таким чином, залучити якомога більше людей. При цьому образ опонента частіше всього дискредитувався. Подібні карикатури нерідко зображувались й в інших журналах.

Впровадження «нового побуту» в життя людей супроводжувалось зреченням старого повсякдення. Яскравим прикладом цього є обкладинка журналу «Ревизор» 1930 р., що зображує радянського робітника, який пилососом прибирає речі дореволюційного життя: грамофон та ікони. Підпис твердить: «Електрифікація побуту. Геть «пил віків»!» [15, с. 121]

Такі прийоми презентації радянської держави створювали нову картину суспільного життя, а, враховуючи обмеженість доступу до інформації в СРСР, основним джерелом новин для людей були саме періодичні видання. Карикатурні зображення, в свою чергу, були яскравою та простою ілюстрацією і сприймались як частина реального світу, а тому ставали елементом дієвої радянської пропаганди.

Таким чином, карикатура є важливим джерелом дослідження історії повсякдення в СРСР, адже дозволяє прослідкувати нав'язування ціннісних орієнтирів, формування нового світогляду та нового побуту радянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рабенчук О.П. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень/ О.П. Рабенчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України, 2012. – №17. – С.29-39
2. Ефимов Б. Десять десятилетий: О том, что видел, пережил, запомнил : Воспоминания – М. : Вагриус, 2000 – 672 с.: ил
3. Голубев А. Межвоенная Европа глазами советской карикатуры/ А. Голубев // Европа (Варшава), 2003. – Т. 3. – № 3 (8). – С.125-169 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pism.pl/pdf/ Europa%208%20Golubev.pdf http://catalog.unatlib.org.ru/cgi-bin/1/cgiirbis_64.exe? LNG= &Z21ID= &I21DBN= SKS05&P21DBN =SKS05& S21STN= 1&S21REF =5&S21FMT =fullwebr&C21COM= S&S21CNR =10&S21P01=0& S21P02= 0&S21P03 = M=&S21STR=
4. Голубев А. «Наш ответ Чемберлену»: советская политическая карикатура 1920-1930-х годов / А. Голубев // Историк и художник. – 2004. – № 2. – С. 122-139 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sekirinskiy.ru/ wp-content/uploads/ 2013/03/%D0%_93%D0%BE%D0%BB% D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%B2.pdf
5. Орлов И.Б. «Новая буржуазия» в советской сатире 1920-х годов / И.Б. Орлов // История России XIX – XX веков: Новые источники понимания – М. : МОНФ, 2001. С. 230-236.
6. Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность // Новый исторический вестник. – 2002. – № 6. – С. 29-41. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pseudology.org/Literature/O_nepmanax1920.htm
7. Сидоренко В.Н. Газетная политическая карикатура как источник по истории поляков БССР 1920-1930 гг./ Н.В. Сидоренко // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. – Мінск : БДУ, 2013. –Вып. 7. – С. 47–52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/ bitstream/123456789/92659/1/Sidorenko_BN.pdf
8. Коляструк О.А. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О.А. Коляструк// Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – №14. – С.259-264 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/ JournALL/xxx/ 14/16. pdf
9. Коляструк О.А. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності / О.А. Коляструк // Науковий вісник УжНУ. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 50–53.
10. Маркітан Л. П. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела / Л.П. Маркітан // Український історичний журнал. – К: Наукова думка, 2002. – №5. – С. 34-49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/5/3.pdf

11. Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О молодых писателях и художниках». 6 июля 1922 г.// Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953/ под ред. А.Н. Яковлева, сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 1999. – С. 40
12. Постановление Секретариата ЦК РКП(б) об ошибках в журнале «Крокодил». 9 января 1925 г. // Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953/ под ред. А.Н. Яковлева, сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 1999. – С. 49
13. Постановление Секретариата ЦК ВКП(б) «О сатирических журналах». 3 августа 1928 г. // Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953/ под ред. А.Н. Яковлева, сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: МФД, 1999. – С. 85
14. Инструкция художникам-корреспондентам // Крокодил. – 1924. – № 26. – С. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journal-club.ru/?q =image/tid /72
15. Лучшие страницы советской сатирической графики : альбом сатирических рисунков / сост. И.С. Вискова – М.: Советский художник,1988. – Вып. I: 1917-1941. – 144 с. с.: ил.

Покляцкая А.И. КАРИКАТУРА В СОВЕТСКИХ САТИРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛАХ 1920-1930-х гг. КАК ЭЛЕМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ «НОВОГО БЫТА» В СССР.

В статье исследуется роль карикатуры в периодических изданиях СССР 1920-1930-х гг. в формировании «нового быта», анализируются методы и приемы изображения повседневной жизни, их влияние на общественное сознание. В статье отмечается важность карикатуры как инструмента советской пропаганды из-за ее доступности и легкого восприятия.

Ключевые слова: карикатура, сатирические журналы, «новый быт», пропаганда, идеология, советская повседневность.

Pokliatska A.I. CARICATURE IN THE SOVIET SATIRICAL MAGAZINE IN 1920-1930s AS THE ELEMENT OF CREATING «NEW EVERYDAYLIFE» IN THE USSR.

The article examines the role of cartoons in the USSR periodicals of the 1920-1930s in the formation of the «new life», analyzes the methods and techniques of everyday life images, their impact on the public consciousness. The article highlights the importance of cartoons as a tool of Soviet propaganda due to their accessibility and easiness in perception.

Key words: caricature, satirical magazines, «a new life», propaganda, ideology, Soviet everyday life.

УДК 94(430) «18/19»:368.042

О.А. Мельничук

СТРАХУВАННЯ ІНВАЛІДНОСТІ ТА СТАРОСТІ В НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюється запровадження загальнообов'язкового державного страхування робітників від інвалідності та старості в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст., яке започаткувало нову систему пенсійного забезпечення.

Ключові слова: інвалідність, підприємці, робітники, соціальний захист, соціальне страхування, старість, страхові внески.

Реформування пенсійної системи в сучасній Україні пов'язане із запровадженням загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яке спроможне сформувати фінансову основу забезпечення непрацездатних в умовах ринкових перетворень. Вказаний закон був прийнятий Верховною Радою України ще в липні 2003 р., однак через відсутність політичної волі, до цих пір не запроваджений в життя у повному обсязі. У зв'язку з цим, на наш погляд, надзвичайно корисним є вивчення та запозичення зарубіжного досвіду у цій сфері. Це дозволить не лише переконатися в ефективності страхових механізмів, але й врахувати позитивні надбання для удосконалення пенсійного законодавства. Для багатьох європейських країн, у свій час, взірцем та прикладом для наслідування було законодавство Німеччини, яка зуміла ще наприкінці XIX ст. започаткувати створення ефективної системи соціального захисту.

Саме тому, метою означеної статті є намагання автора висвітлити процес запровадження та розвитку на території Німеччини страхування робітників від інвалідності та старості наприкінці XIX – початку XX ст., яке було покладено в основу пенсійного законодавства.

Загалом, проблема теорії та практики соціального страхування інвалідності та старості у Німеччині в означений період не знайшла належного висвітлення в науковій літературі. В той же час, у працях Н. Вигдорчика [1], Б. Данського [2;3], Л. Зачинського [4], І. Озерова [5] В. Яроцького [6], які на початку XX ст. вивчали досвід Німеччини з метою запровадження даного виду страхування в Російській імперії, подано загальну характеристику страхових інститутів у зарубіжних країнах. Аналіз страхового законодавства подано у праці Є. Дементьєва [7]. Практика діяльності страхових органів по забезпеченню пенсіями застрахованих частково висвітлена у працях С. Литвинова-Фалинского [8], Ф. Маркузона [9], А. Мюллера [10]. Серед сучасних публікацій варто відзначити: статті С. Матвєєва, Г. Музиченка [11], в якій подано загальну характеристику соціальної політики Отто фон Бісмарка; В. Москаленка, що простежує еволюцію ідеї соціального захисту в означений період [12]; О. Мельничука, який вивчав передумови запровадження соціального страхування та профілактику інвалідності в Німеччині [13;14].

Загальнообов'язкове страхування на випадок інвалідності та старості в Німеччині, теоретичні основи якого були викладені в законі від 22 червня 1889 р. було запроваджено на території держави з 1 січня 1891 р. Однак, втілення в життя означеного закону було пов'язане із певними фінансовими та організаційними труднощами. Проблеми фінансового характеру полягали у відшуканні додаткових джерел для покриття витрат соціальних виплат. Адже з самого початку було зрозуміло, що найбільш вартісний вид страхування не може бути компенсований лише за рахунок страхових внесків роботодавців та працівників. До цього процесу обов'язково мала бути долучена держава, через виділення з бюджету значної кількості коштів для погашення витрат. В організаційному відношенні складнощі полягали в значній тривалості страхового періоду, упродовж якого застрахований сплачував страхові внески. При визначенні розміру соціальних виплат держава повинна була враховувати ряд факторів: зміну місця проживання та професії; тривалість періоду безробіття; диференціювання розмірів заробітної плати тощо.

Крім того, страховий закон від 22 червня 1889 р. не зовсім чітко окреслював коло осіб, що підлягали соціальному страхуванню, що теж ускладнювало його реалізацію. Згідно його положень обов'язковому страхуванню на випадок старості та інвалідності підлягали особи з 16-річного віку, які: а) працювали як робітники, учні чи в якості прислуги на промислових, сільськогосподарських, торговельних підприємствах, незалежно від форми власності чи розміру заробітної плати; б) були службовцями промислових підприємств, чиновниками, учителями та вихователями, річний заробіток яких не перевищував 2 тис. марок. Як виняток, за постановою Союзної Ради до обов'язкового страхування могли бути долучені й інші особи самостійної праці. Таким чином, на відміну від інших видів страхування, вирішальну роль при визначенні кола застрахованих відігравала не професія, а соціальний стан. Предметом страхування виступала втрата працездатності не менше як на 2/3 або ж досягнення 70-річного віку. При цьому під інвалідністю, що підлягала страхуванню визнавалися випадки втрати працездатності на період більш як 26 календарних тижнів. Загалом упродовж 1891–1908 р. загальна чисельність застрахованих від старості та інвалідності в Німеччині збільшилася від 11,5 до 15,2 млн. осіб [1, с. 221].

Основною організаційною одиницею страхування інвалідності та старості виступали місцеві страхові установи, влаштовані за територіальним принципом. Як правило вони охоплювали будь-який адміністративний округ або ж окрему союзну державу. Загалом, на кінець XIX ст. в Німеччині діяла 31 страхова установа. Поряд з цими територіальними установами залишалися функціонувати 10 старих пенсійних кас, створених ще до запровадження обов'язкового страхування, в основу яких був покладений професійний принцип.

Управління територіальними установами здійснювали виборні комітети, до складу яких входили по 5 представників від робітників та підприємців. Комітет виконував роль ревізійної комісії по відношенню до правління. Він проводив вибори членів правління, затверджував кошториси, здійснював перевірку звітів, санкціонував купівлю нерухомості. Виконавчим органом страхових установ виступали правління, очолювані чиновниками, призначеними урядом чи комунальною владою. Головною їх функцією був розгляд та затвердження прав на пенсію.

Апеляції на рішення страхових установ розглядали третейські суди у складі чиновника та двох представників від робітників і підприємців. Вищою апеляційною та наглядовою інстанцією для інвалідного страхування виступало Імперське страхове бюро [8, с. 97].

Страхові внески робітники і підприємці сплачували у рівних долях, розміри яких, залежно від обсягу річного заробітку, становили від 7 до 18 пфенігів на тиждень. Для визначення конкретної суми внеску всі застраховані за рівнем доходу поділялися на 5 класів. Участь держави у фінансуванні страхування полягала у виплаті кожному пенсіонеру додаткової річної пенсії у розмірі 50 марок. Детальніше залежність розміру страхових внесків від обсягу річного доходу відображено у поданій нижче таблиці [1, с. 224].

Таблиця 1. Розміри страхових внесків при страхуванні інвалідності та старості.

Класи	*Річний заробіток (в марках)*	*Щотижневі внески (у пфенігах)*	
		Робітників	Роботодавців
1	до 350	7	7
2	350-550	10	10
3	550-850	12	12
4	850-1150	15	15
5	понад 1150	18	18

Встановлення обмеженої кількості класів заробітку мало за мету спростити розрахунки з інвалідного страхування на відміну від необхідності обраховувати розміри страхових внесків робітника у відсотках до його заробітної плати. З цією ж метою запроваджувалася марочна система сплати внесків. Так, кожна страхова установа випускала в продаж спеціальні марки із зазначенням ціни та класу заробітку, якому відповідала вартість марки. Для зручності підрахунку марки різних класів вирізнялися кольором та малюнком. Марки наклеювали на спеціальні квитанційні картки, що видавалися безкоштовно відповідними страховими установами. На кожну таку картку можна було наклеїти 52 тижневих марки, після чого картка мала бути надіслана до страхової установи упродовж двохрічного терміну, інакше вона втрачала силу [1, с. 225].

Як і в страхуванні від хвороб, відповідальність за належне надходження внесків покладалася на підприємців. Вони зобов'язувалися вчасно заповнювати квитанційні картки усіх працюючих робітників, вираховуючи половину вартості марок із заробітної плати. За порушення накладався штраф від 500 до 2000 тис. марок. Застраховані звільнялися від сплати внесків у разі вступу на військову службу чи в період тимчасової непрацездатності. У разі набуття права на пенсію внаслідок нещасного випадку, застрахованим чи їх родичам поверталася половина сплачених внесків на страхування інвалідності та старості. Таке ж право отримували жінки у разі заміжжя та спадкоємці застрахованого у разі смерті спадкодавця до призначення пенсії [9, с. 32].

Право на інвалідну пенсію, згідно законодавства, було обумовлено певним вичікувальним періодом. Зокрема, для отримання мінімальної пенсії застрахований повинен був сплатити не менше 200 тижневих внесків. В подальшому розмір пенсії залежав від кількості сплачених внесків та їх обсягу. Мінімальний розмір річної пенсії, визначений законом, залежно від класу складав від 116 до 150 марок, а максимальний – від 188 до 462 марок. Так, в 1909 р. інвалід в Німеччині отримував пенсію, в середньому, у розмірі 6 крб. 57 коп. Пенсія в такому обсязі могла розглядатися лише як додатковий прибуток, а не єдине джерело існування [10, с. 102].

Необхідною умовою для отримання повної пенсії по старості була сплата страхових внесків упродовж 24 років. Як виняток, для перехідного періоду, право на отримання пенсії надавалося особам, що розпочали сплачувати страхові внески до досягнення 40-річного віку. Особи, які досягли пенсійного віку на момент вступу в дію закону могли претендувати на пенсію за умови наявності безперервного трьохрічного стажу роботи на підприємствах, що підлягали загальнообов'язковому страхуванню. Завдяки цьому вже в перший рік запровадження страхування в Німеччині було призначено 133 тис. пенсій.

Структурно пенсії по старості складалися із 2-х частин: основної, розмір якої становив від 60 до 180 марок на рік; доплати держави у розмірі 50 марок. Максимальний розмір пенсії міг сягати 230 марок на рік або 8 крб. 82 коп. на місяць. Упродовж досліджуваного періоду динаміка росту фактичної пенсії по старості виглядала наступним чином: 1891 р. – 124; 1896 р. – 134; 1900 р. – 145; 1902 р. – 153; 1907 р. – 160; 1909 р. – 163 марки [6, с. 993].

Окрім виплати пенсій, іншим обов'язком страхових органів було здійснення превентивних заходів із запобігання інвалідності. Якщо на перших порах страхові установи недооцінювали важливість даного напрямку роботи, то згодом усвідомили його переваги, передусім у фінансовому плані. Набагато вигіднішим виявилося витратити певну суму коштів на раціональне лікування хворого, ніж виплачувати упродовж тривалого періоду пенсію з інвалідності. Зважаючи на це, вже з початку XX ст. діяльність страхових установ із попередження інвалідності набула неабиякого розмаху. Вони: практикували амбулаторне, стаціонарне та санаторне лікування; вживали додаткових заходів з лікування хворих на туберкульоз; видавали кошти для покращення харчування хворих; фінансували будівництво лікарень, лазень, водопроводів, дешевого житла [1, с. 229].

Основні причини настання інвалідності, що призвели до виплати пенсій страховими органами можна простежити за поданою нижче таблицею.

Таблиця 2. Перелік хвороб, які стали причиною інвалідності робітників у Німеччині в 1891-1895 рр. [5, с. 8]

№ п/п	*Перелік хвороб, що викликали інвалідність*	*Кількість випадків*
1	Захворювання легенів (без туберкульозу)	28031
2	Слабкість, малокрів'я, стареча неміч	17773
3	Туберкульоз легенів	16778
4	Ревматизм	10503
5	Хвороби рухового апарату	9196
6	Хвороби серця	8988
7	Хвороби очей	7579
8	Хвороби дихальних шляхів (крім легенів)	5961
9	Хвороби шлунка	4778
10	Мозкові крововиливи	4259
11	Хвороби шкіри	3685
12	Пахові грижі	3505
13	Травматичні ушкодження	3449
14	Хвороби спинного мозку	3419
15	М'язовий травматизм	3398
16	Хвороби нервів	3268
17	Рак	2559
18	Хвороби сечових органів	2274
19	Психічні хвороби	1840
20	Хвороби кишечнику	1637
21	Хвороби нирок	1578
22	Хвороби кровоносних судин	1552
23	Туберкульоз (крім легеневого)	1424
24	Епілепсія	1238
25	Хвороби грудної клітки	622
26	Хвороби вух	610
27	Хвороби органів травлення	255
28	Інші хвороби	914

В поданій таблиці неважко помітити, що найзначнішу роль в етіології інвалідності відіграли захворювання дихальних шляхів, що дали в сукупності 50 780 випадків інвалідності (1/3 всіх випадків). З інших етіологічних моментів важливу роль відіграють різні види виснаження та ревматичні хвороби.

Настання інвалідності, залежно від віку демонструє таблиця 3.

Таблиця 3. Віковий критерій настання інвалідності німецьких робітників (на основі даних страхових органів за 1909 р.) [1, с. 231]

№ п/п	*Вік*	*Кількість пенсій*	*у % до загальної кількості*
1	20-24 р.	3181	2,7
2	25-29 р.	5237	4,5
3	30-34 р.	5559	4,8
4	35-39 р.	5570	4,8
5	40-44 р.	6374	5,5
6	45-49 р.	7855	6,8
7	50-54 р.	10759	9,2
8	55-59 р.	15574	13,4
9	60-64 р.	22266	19,1
10	65-69 р.	21049	18,1
11	70 і старші	12870	11,1

Подані в таблиці дані засвідчують динаміку зростання кількості інвалідних пенсій із збільшенням віку застрахованих. Відчутно різке збільшення спостерігається після 55-річного віку. Так, вікові групи старші за 55 років склали в загальному 61,7% від загальної кількості випадків інвалідності.

Загальну статистику страхування інвалідності та старості в Німеччині можна відобразити наступними показниками. За час дії страхового закону (1891-1910 рр.) страховими органами були призначені пенсії 1 862 816 особам. З них на 1 січня 1910 р. отримували пенсії 893 585 осіб. Загальна сума коштів, використаних на виплату інвалідних пенсій у 1909 р. склала 139 257 351 марку. Всього ж, починаючи із 1891 р., на виплату інвалідних пенсій було використано колосальну суму – 1 186 007 474 марки. Окрім того, лише у 1909 р. було призначено 12 716 тимчасових інвалідних пенсій (хворим) на загальну суму 3 458 812 марок, та 11 003 пенсії по старості – на суму 15 549 500 марок. Загалом, з початку запровадження страхування, пенсії із старості отримали 492 994 особи на загальну суму 423 518 087 марок.

Усі витрати страхових установ за час з 1891 по 1909 р. включно склали суму в 1 871 606 656 марок. Із цієї суми частка коштів державного бюджету становила 587 227 014 марок (31,4%). Інші витрати розподілилися порівну між робітниками та роботодавцями. При цьому, страхові внески, сплачувані ними, покривали не лише поточні витрати, але й капіталізовану вартість усіх пенсій, що з'являлися. У зв'язку з цим, через деякий час в касах страхових установ були накопичені значні капітали. Так, в 1909 р. загальний капітал страхових органів складав 1 574 111 380 марок. Із цієї суми, 889 млн. марок було використано в якості позики підприємствам громадсько-санітарного типу, 82 млн. марок вкладено у будівництво нерухомості (санаторії, лікарні), решта – спрямовані на фінансування заходів із профілактики інвалідності [4, с. 52].

Суттєву економію коштів страхові органи зуміли досягти через проведення ефективної роботи із профілактики інвалідності. Юридичною підставою означеної діяльності послугував §12 закону 1889 р., що надавав страховим установам право лікувати лише тих хворих, котрі не були зареєстровані у лікарняних касах. Однак, на практиці страхові установи часто відступали від положень закону, надаючи лікарняну допомогу й іншим категоріям осіб. Така ініціатива була цілком підтримана й Імперським страховим бюро [2, с. 17].

Серед хронічних захворювань страхові органи звернули увагу, передусім, на лікування туберкульозу легенів, який знаходився на третьому місці серед причин інвалідності. Увага до даного питання була викликана тим, що у 1890 р. на міжнародному конгресі в Берліні англійським лікарем Х.Вебером був запропонований новий гігієно-дієтетичний метод лікування туберкульозу, складовими якого були: чисте повітря, належне харчування та спокій. Успіхи, викликані застосуванням даного методу в приватних санаторіях для лікування заможних клієнтів зумовили необхідність його поширення й на пенсіонерів страхових установ. Німецький Центральний комітет для боротьби із туберкульозом, що виник у 1895 р., розпочав активну пропагандистську роботу із заснування народних санаторіїв. Першими на цю пропозицію відгукнулися страхові установи, які вже у 1897 р. відкрили перший лікувально-

профілактичний заклад у м. Гарці. На 1908 р. страхові установи Німеччини вже мали у своєму розпорядженні 36 санаторіїв з 4261 ліжками [1, с. 233].

На першому етапі до санаторіїв направляли лише хворих з початковими формами туберкульозу. Тривалість перебування хворого в санаторії не перевищувала 80 днів. В 1908 р. в 36 санаторіях, що належали страховим установам пройшли лікування 19 658 хворих. Вартість їх лікування та утримання склала 7 251 910 марок, що у розрахунку на 1 застрахованого складало 384, 34 марки. Загалом за період з 1897 по 1908 р. через санаторії пройшли 230 248 хворих, на лікування яких страхові органи витратили 83 млн. марок [5, с. 10].

Незважаючи на певні успіхи у боротьбі з туберкульозом, німецькі лікарі дещо скептично оцінювали ефективність санаторного лікування. За даними Імперського страхового бюро, після перебування в санаторіях лише 3,1% хворих отримували повне одужання, а 6,9% - виписувалися із покращенням здоров'я. Не відкидаючи даний вид профілактики, страхові органи звернули увагу й на необхідність покращення житлових умов хворих на туберкульоз. Основними заходами в цьому напрямку були: облаштування дешевих гігієнічних квартир та гуртожитків; створення денних санаторіїв для одужуючих; організація «нічних дач» для ночівлі в літні місяці; видача субсидій для найму квартир; забезпечення мешканців комунальних квартир окремими ліжками та ширмами. На кінець 1910 р. страховими органами було видано безпроцентних та пільгових позик для побудови житла для робітників на суму 320 065 539 марок. Окрім боротьби з антисанітарією жител, страхові установи брали участь і в інших, більш другорядних, антитуберкульозних заходах: дезінфекція жител; видача хворим допомоги на посилене харчування та лікування зубів; пропаганда заходів гігієни через проведення лекцій, видання відповідних брошур; ізоляція важкохворих в лікарнях тощо [14, с. 94].

До інших хронічних хвороб, профілактиці яких приділяли значну увагу страхові установи відносилися: емфізема, бронхіт, малокрів'я, ревматизм, хвороби серця, алкоголізм. З метою лікування таких хворих страхові органи облаштовували власні лікарні та санаторії. Зокрема, у 1908 р. в Німеччині функціонувало 29 санаторіїв для не туберкульозних хворих, в яких пройшли лікування 15 844 особи. Ще більша кількість хворих пройшли лікування за рахунок страхових органів в комунальних та приватних лікувальних закладах. Загальна їх кількість невідома, однак, якщо зважити, що із 20 млн. марок, що витрачалися щорічно страховими установами на лікування хворих лише 9,5 млн. припадало на власні санаторії, то можна стверджувати, що ця частка становила більшу половину [9, с. 23].

Нарешті, слід вказати і на діяльність страхових установ, спрямовану на підвищення загального рівня охорони здоров'я в країні. Вона виражалася у наданні різним установам пільгових позик для: покращення властивостей грунтів, прокладення доріг, покращення порід домашньої худоби; побудову лікарень, народних санаторіїв, приютів для хронічних хворих, народних купалень, водопроводів, каналізації; створення та утримання виховних та освітніх установ; інші суспільно-санітарні заходи. Лише з 1897 по 1900 р. на ці цілі було витрачено 557 млн. марок [7, с. 102]. Разом із тим, незважаючи на широкий розмах профілактичної роботи, не всі страхові установи використовували свої можливості в повній мірі, що підтверджує порівняльний аналіз їх звітів. В той час, коли одні установи проводили надзвичайно енергійну роботу у сфері профілактики, інші задовольнялися лише виплатою пенсій. В окремих установах, внаслідок інертності та реакційності правлінь, залишалися незатребуваними значні капітали. Пожвавлення роботи значною мірою залежало від розширення впливу самих застрахованих.

Хотілося б окремо, сказати декілька слів про місце і роль лікарів в інвалідному страхуванні. Адже саме вони виступали у ролі експертів, засвідчуючи сам факт інвалідності. На кінець XIX ст. більшість страхових установ Німеччини не мали своїх «довірених» лікарів. Застрахований, звертаючись з проханням про призначення пенсії міг надати довідку від будь-якого лікаря. За таку довідку страхові установи виплачували лікарям незначний гонорар в межах від 3 до 6 марок, обумовлюючи це у відповідній угоді. Однак, згодом поширилася тенденція, коли страхові установи стали вимагати посвідчення лише від конкретно визначених лікарів, започаткувавши таким чином створення інституту довірених лікарів. За свідченнями А. Мюллера, означений інститут не зустрів недружелюбного ставлення до себе, як це було при страхуванні інвалідності [10, с. 192]. Однак, його діяльність мала певні недоліки. Головний із них полягав в тому, що обстежуючи хворого, довірені лікарі не могли знати усіх деталей історії

хвороби, на відміну від лікуючих лікарів. Інколи ж довіреним лікарям доводилося вирішувати питання про непрацездатність заочно, на підставі документів хворого. Неабияку роль при цьому відігравала суб'єктивність лікаря при визначенні факту інвалідності, адже лише втрата працездатності на 70% гарантувала працюючому пожиттєву пенсію. Труднощі ж інвалідної експертизи полягали в тому, що лікарям доводилося мати справу із внутрішніми хворобами, які не завжди можна було виразити у цифровому відношенні. Крім того важко було провести межу між тимчасовою та постійною інвалідністю. Поряд із експертизою в інвалідному страхуванні лікарі проводили й інші форми лікувальної та організаційної роботи, визначаючи загальний напрямок профілактичної роботи страхових установ, здійснюючи вибір методів лікування та їх реалізацію [1, с. 240].

Попри всі здобутки страхування інвалідності та старості в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. головним недоліком залишалися низькі розміри пенсій. Так, приміром, при заробітку 600 марок на рік та сплаті страхових внесків упродовж 12 років, у разі настання інвалідності робітник міг розраховувати на пенсію у розмірі 178 марок, що складало менше третини річного заробітку. Такий низький розмір пенсії призводив до непопулярності інвалідного страхування серед робітничих мас, що підтверджувалося у звітах робітничих секретаріатів. При рекомендації оформити інвалідну пенсію, один із робітників відповів: «Я ще не опустився так низько, щоб мати потребу у пенсії, розмір якої недостатній для того, щоб жити та великий для того, щоб померти голодною смертю». Зважаючи на це, нерідко робітники намагалися ухилятися від сплати страхових внесків або ж при будь-якій нагоді повернути сплачені внески [10, с. 181].

В страхуванні старості, окрім низького розміру пенсій, незадоволення робітників було викликано також високим пенсійним віком – 70 років. В результаті чого лише небагатьом промисловим робітникам вдавалося скористатися пенсіями за віком. Основна частка таких пенсій припадала на сільськогосподарських робітників. Зрозуміло, що встановлюючи пенсійний вік, законодавець керувався передусім економією державних коштів. Так, розрахунки, проведені у 1898 р. засвідчили, що зниження пенсійного віку з 70 до 65 років збільшувало б витрати на пенсії на 30 млн. марок на рік, а до 60 років – на 80 млн. Такими ж міркуваннями керувалися державні чиновники при встановленні незначних розмірів пенсій, що виплачувалися сім'ям хворих, які перебували у лікарняних закладах. В середньому, розмір такої допомоги був вдвічі меншим за допомогу, що виплачувалася лікарняними касами і складав 12-19% від заробітку. Цілком природно, що в таких умовах застраховані рідко залишалися в лікарняних закладах до повного одужання, що в свою чергу негативно позначалося на профілактичній діяльності страхових установ. Однак, збільшення військових витрат в державному бюджеті Німеччини напередодні першої світової війни не давало змоги вирішити позитивно фінансові проблеми пенсійного страхування. Уряд пропонував робітникам збільшити розміри пенсій за рахунок добровільного недержавного страхування, шляхом сплати додаткових страхових внесків [1, с. 243].

Отже, запровадження загальнообов'язкового державного страхування інвалідності та старості в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. було важливим кроком до створення системи соціального захисту непрацездатних верств населення. Незважаючи на певні організаційні та фінансові труднощі, державі у співпраці з роботодавцями вдалося започаткувати самодіяльну та самоокупну систему захисту від соціальних ризиків. Результатом її удосконалення упродовж XX ст. є високі стандарти соціального забезпечення в сучасній Німеччині. Україні, яка лише приступає до реформування пенсійного забезпечення на основі страхових принципів, варто запозичити позитивний досвід Німеччини у цій сфері.

Перспективою подальших досліджень у цій сфері є вивчення еволюції пенсійного забезпечення в Німеччині у 20 - 30-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования / Н.А. Вигдорчик. – СПб.: Практическая медицина, 1912. – 295 с.
2. Данский Б.Г. Соцстрах за границей / Б.Г. Данский. – М.: Вопросы труда, 1927. – 46 с.
3. Данский Б.Г. Страхование рабочих в России и на Западе. Т.1. Вип.3. Организация больничной кассы / Б.Г. Данский. – СПб.: Прибой, 1914. – 206 с.
4. Зачинский Л. Страхование рабочих на Западе / Л. Зачинский. – Спб.: Молот, 1906. – 79 с.

5. Озеров И.Х. Страхование трудящихся в Германии / И.Х. Озеров. – М.:Тип. Н.Н. Булгакова, 1906. – 16с.
6. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей / В. Яроцкий. – СПб.: «Труд», 1895. – Т.2. – С. 497-1115.
7. Дементьев Е.М. Свод германских законов по страхованию рабочих / Е.М. Дементьев. – Спб.: «Труд», 1912. – 134 с.
8. Литвинов-Фалинский С.П. Организация и практика страхования рабочих в Германии и условия возможного обеспечения робочих в России / С.П. Литвинов-Фалинский. – Спб, 1903. – 275 с.
9. Маркузон Ф.Д. Организация и деятельность страхових касс в Германии / Ф.Д. Маркузон. – М.: Вопросы труда, 1923. – 46 с.
10. Мюллер А. Рабочие секретариаты и государственный строй в Германии / А. Мюллер. – Спб.: Изд С. Скирмунта, 1907. – 201 с.
11. Матвєєв С.О. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність / С.О. Матвєєв, Г.В. Музиченко // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 134-149.
12. Москаленко В.В. Еволюція ідеї соціального захисті в останній чверті XIX – 30-х рр. XX століть / В.В. Москаленко // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції 17-18 травня 2002 р. – Луганськ: СНУ, 2002. – С.97-99.
13. Мельничук О.А. Передумови запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування в Німеччині у другій половині XIX ст. / О.А. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 20. – Вінниця: ДКФ, 2012. – С.246-250.
14. Мельничук О.А. Профілактика інвалідності найманих працівників в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. / О.А. Мельничук. // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 7 – 8 листопада 2014 р.). Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 93-95.

Мельничук А.А. СТРАХОВАНИЕ ИНВАЛИДНОСТИ И СТАРОСТИ В ГЕРМАНИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX В.

В статье освещается введения общеобязательного государственного страхования рабочих от инвалидности и старости в Германии в конце XIX - начале XX в., которое начало новую систему пенсионного обеспечения.

Ключевые слова: инвалидность, предприниматели, рабочие, социальная защита, социальное страхование, старость, страховые взносы.

Melnychuk O.A. DISABILITY AND OLD AGE INSURANCE IN GERMANY IN THE LATE XIX - EARLY XX ST.

The article deals with the introduction of compulsory state insurance of workers against invalidity and old age in Germany in the late XIX - early XX century, which launched a new pension system.

Key words: disability, employers, workers, social protection, social security, retirement, insurance premiums.

УДК 355. 4 (430): (480): (47+57) «1941»

В.О. Іванов

НІМЕЦЬКО-ФІНЛЯНДСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС «ВІЙНИ-ПРОДОВЖЕННЯ» З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У 1941 Р.

У статті аналізується проблематика військово-політичного співробітництва нацистської Німеччини та Фінляндської республіки під час проведення операції «Барбаросса» та серії наступальних операцій з метою відторгнення у Радянського Союзу Карелії, Лапландії та Інгерманландії (операції «Сріблясta лисиця», «Північний олень», «Платинова лисиця» 1941 р.) Приділяється значна увага постатям німецьких і фінляндських військових та політичних діячів – Вальдемара Ерфурта, Віпперта фон Блюхера, К. Г. Маннергейма які так чи інакше були пов'язані з політичним альянсом нацистської Німеччини та Фінляндської республіки в умовах протиборства з Радянським Союзом в роки радянсько-німецької війни.

Ключові слова: нацистська Німеччина, Фінляндська республіка, СРСР, Вальдемар Ерфурт, Віперт фон Блюхер, операції «Барбаросса», «Сріблясta лисиця», «Північний олень», «Платинова лисиця», військове співробітництво, Друга світова війна.

Проблематика створення антирадянської коаліції та участь європейських країн у кампанії проти СРСР (1941-1945) є однією з цікавих та перспективних наукових досліджень. Становище Фінляндії в роки Другої світової війни було складним та неоднозначним. Намагаючись зберегти незалежність та нейтралітет, країна стала «розмінною монетою» в грі двох тоталітарних держав – нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Зимову війну 1939-1940 рр. республіка хоч програла, але все ж таки відстояла свою незалежність. Намагання повернути втрачені території та ліквідувати загрозу з боку Радянського Союзу. І знов ж таки ідеї реваншизму та створення під нацистським впливом «Великої Фінляндії» долучили фінів до складу антирадянської коаліції. В історіографії відомі праці російських істориків М. І. Баришнікова та В. І. Баришнікова, які аналізуючи специфіку радянсько-фінляндських відносин розкривають важкі та суперечливі етапи їх становлення та розвитку, особливо під час Другої світової війни (1939-1945 рр.). Важливе значення мають для нас праці фінських вчених, зокрема Оллі Вехвіляйнена, Генріка Мейнандера та Мауно Йокіпії. Автори, робляч и акцент на фінській державності – аналізують складні політичні, економічні та соціальні аспекти перебування країни «між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом», розкривають її складне геополітичне становище.

Створення коаліції держав нацистської коаліції одна з цікавих тем, які на даний момент вимагають ретельного дослідження та аналізу. Аспекти військового, економічного та політичного ґатунку співпраці нацистської Німеччини та її сателітів (в нашому випадку Фінляндії тощо) є темами дискусійними та потребують більш ретельної інтерпретації. В системі міжнародних відносин Другої світової війни військово-політичний альянс нацистської Німеччини та Фінляндської республіки мав важливе значення, як один з складових північної гілки блоку гітлерівської коаліції країн «Вісі», країни якій нацистський фюрер та його керівництво приділяли величне значення.

Поразка Фінляндії в радянсько-фінляндській «зимовій війні», хоча дозволила республіці відстояти свою незалежність, але ця кампанія поставила країну на межу військов ої катастрофи та серйозної політичної кризи [1, с. 128; 2, с. 76-77]. В цей час 18 грудня 1940 р. Адольф Гітлер офіційно схвалив плани операції «Барбаросса», мета якої була в ході стрімкої військової кампанії розгромити збройні сили СРСР [3, с. 97]. Три головних удари планувалося нанести на Лєнінград, Москву, Київ. Фінляндії і Румунія згідно цього плану мали долучилася до цієї кампанії [4, с. 104]. Нацисти прагнули отримати доступ до фінських територіальних вод і до фінляндської території, з метою знищити радянський військово-морський флот, ліквідувати бази в Ганко, Кронштадті та узяти в міцні лещата Лєнінград [5, p. 67-69]. 16 грудня 1940 р. генерал-майор у відставці Пааво Талвела (до речі посланець К. Г. Маннергейма) отримав аудієнцію у начальника німецького генштабу генерал-полковника Франца фон Гальдера, а потім і у фельдмаршала Германа Герінга [6, p. 81]. «Даже Маннергейм, с которыми у него был длительный разговор, уверен в помощи Германии и не боится войны. Паасикиви же рисовал ужасные картины: как задыхается наша экономика, голодает народ, недовольны рабочие и как в подобной обстановке нельзя с успехом воевать. Он указал на то, сколь опасно пытаться справиться с таким положением силами полиции, ибо это легко может привести к нежелательной интервенции. И я сделал вывод, что в таких условиях он лично не очень-то верит в победоносную войну» [7, с. 15].

Наприкінці січня генерал генерал-лейтенант Ерік Гайрінхс, німці розкрили йому в загальних рисах стратегію операції Барбаросса, зокрема ту її частину, яка ст осувалась Балтики та ролі, відведеній у цій операції Фінляндії [4, с. 105]. Як згадує Вальдемар Ерфурт: «…в январе 1941 года в Германию отправился генерал Хайринкс. Так как вследствии замерзания Балтийского моря пароход прибыл с опозданием, доклад пришлось перенести на несколько дней. …Обусловленный протоколом визит, который Хайринкс нанес генералу Гальдеру после его прибытия в Германию, был очень коротким» [8, с. 23]. Як ми бачимо, Німеччина, зовнішньо підтримуючи альянс з СРСР, почала таємні переговори з Фінляндією, також розпочавши розробку таємного планування військових операції щодо захоплення Петсамо, взяття під контроль нікелевих місцезнаходжень та прийняття засобів стосовно запобігання можливих десантів на території Норвегії. Гайрінхс інформував німецьке керівництво щодо того, що Фінляндія зможе здійснити напад на СРСР силами 5 дивізій уздовж західного узбережжя Ладозького озера, силами 3-х дивізій на східному узбережжі і 2 дивізіями проти радянської військової бази в Ганко [9, с. 139]. «Поэтому не только в интересах Германии, но также и в

интересах Финляндии провести операции «Ренntир» и «Зильберфукс» возможно более крупными силами, которые сначала будут прикрывать развертывание немецких сил, а затем примут непосредственное участие в наступлении. Желательно овладеть полуостровом Ханко как можно скорее. Если финны не смогут это сделать без немецкой помощи, необходимо выждать, пока не появится возможность высвободить для этого немецкие силы, особенно пикирующие бомбардировщики» [10, с. 112].

Окрім того, зауважимо, що Гайнрікс зробив важливі аналізи дій Червоної Армії під час радянсько-фінляндської війни, щоправда він показав тільки якщо так можна виразитися «слабку» сторону армії СРСР, що переконало нацистських військових в слабкості армії «Совєтів» та в тому, що Радянський Союз є глиняним колосом, який впаде відразу від ударів військ Третього рейху [11, с. 298-305; 12, с. 125-194].

Як заявив президент Р. Рюті парламентській делегації: «Якщо зараз спалахне війна між Німеччиною та Совєтським Союзом, це може бути на користь усього світу. Сьогодні Німеччина залишається єдиною державою, здатною перемогти Росію або принаймі послабити її. Так само світ нічого не втратить, якщо в цьому двобої буде послаблено Німеччину… Ця війна – єдиний порятунок для Фінляндії. Совєтський Союз ніколи не облишить своїх спроб загарбати Фінляндію… Якщо Німеччина зараз розгромить совєтську армію, то нас чекає, маємо надію, мирне століття» [4, с. 107] Маршал Маннергейм висловся ще зрозуміліше: «… Финский народ мечтал о том, чтобы как можно скорее вернуть Выборг и Карельский перешеек» [13, с. 350].

Важливі акценти були зроблені на спільній зустрічі німецького та фінського військового та політичного керівництва 25-28 травня 1941 р. у м. Зальцбург. На фінські війська була покладена задача блокування радянських військ в районі Ладоги. На підставі усіх попередніх перемовин між нацистськими та фінськими генштабістами узгоджувалися плани спільних військових операцій, в т. ч. вже ті, які цікавлять нас – «Сріблястa лисиця», «Північний олень», «Платинова лисиця» [5, p. 107]. Фінські війська на початку війни нараховували 15 фінських дивізій та 4 німецьких. На східному кордоні проти 18 радянських дивізій це була явна перевага. Також, що важливо вони мали цілковиту перевагу в повітрі, що робило початок кампанії надзвичайно успішним, на самому її початку [14]. Нацисти сподівалися, що фіни підтримають їх наступ групи армій «Північ» у напрямку в південно-східному напрямку, на схід або захід від Ладозького озера [16, с. 219-220]. Маннергейм вирішив нанести перший основний удар на схід від Ладоги і вниз до ріки Свір [15, с. 162]. «Вместо атаки на Карельский перешеек, я решил провести наступление к северу от Ладожского озера по обе стороны от озера Янисйарви. На западном направлении его задачей было достижение Ладожского озера, на востоке – города Сортавала, а затем государственной границы. Главной целью операции было наступление на севере от озера Янисйарви на район Суоярви. Речь шла о том, чтобы отрезать дорогу к отступлению силами русских, сконцентрированным к западу от Сортавала, а также ликвидировать оборонительные позиции противника к северу от реки Вуокси. Это создавало выгодный исходный рубеж для последующего наступления на Выборг и Карельский перешеек» [13, с. 352]. Маючи перевагу в чисельності, мобільності на бездоріжній місцевості – все це дозволяло фінським військам проникати глибоко в тил і наносити удари з тилу. Втім запеклий опір Червоної армії (війська 14-ї армії) у взаємодії з Північним флотом зірвали наступ німецької армії Норвегія щодо захоплення півострова Рибачій, Мурманську, військово-морської бази Полярний, Кіровської залізниці [17, с. 64; 18; 19].

Липнева кампанія 1941 р. була надзвичайно успішною для військ коаліції. В цей час, як німецькі війська тіснили на південь (в Прибалтиці радянські збройні сили), то в цей час фінські війська відвоювали більшу частину території на північ від Ладозького озера, втрачену після Зимової війни 1939-1940 рр. [20, p. 98-107; 21, с. 129-131]

29 серпня Виборг був узятий військами Фінляндії і армія вийшла на державний кордон 1939 р. і зайняли оборонні позиції приблизно за 20 км на північ від Лєнінграда [4, с. 112-113]. Шість німецьких дивізій дислокувалися у північній частині Фінляндії (приблизно 90 000 солдатів), фінські аеродроми були надані в користування люфтваффе, за тиждень до початку війни німецькі підводники заклали міни навколо радянських військово-морських баз в Естонії [22, с. 153; 23, с. 124-125]. Як ми бачимо, все це дало фінським союзникам Гітлера можливість закріпитися на позиціях, які на сході були за декілька сотень кілометрів від державного кордону 1939 року [6, p. 213-240]. Така ситуація залишалася без змін аж до кінця весни 1944 року. Звісно здобутки були досить високими: вбитими фінські збройні сили

втратили понад 25 000 осіб. «На восток за границу продвинулись на 40-70 километров. На Ладогу вышли по обе стороны от Сортавала. На Карельском перешейке у противника мощные укрепления, и поэтому там, а также на полуострове Ханко во избежание больших потерь ведется постепенное «размягчение»… И все же потери у нас есть. За первые три недели выбыло из строя 12 тысяч человек, из них 2400 убитых, 800 пропавших без вести, а остальные раненые. В прошлой войне за такое же время было потеряно 11 530 человек…» [7, с. 44]. Узимку 1941-1942 років настала продовольча криза, адже фіни були впевнені у переможному бліцкригу, а не в затяжній війні, подібно Першій світовій, коли стратегічні плани кайзерівської Німеччини та її союзників були зірвані і сторони перешли до позиційної війни [24, p. 90-94]. «Импортные цены сейчас на 100% выше, чем в 1939 г., а экспортные – на 50% (а не происходит ли и тут эксплуатация нашего народа Германией?)…. Резерв выпуска банкнот, который в 1939 г. составлял 2203 миллиона марок, снизился до 924 миллионов. Государственный долг банку вырос до 7, 5 миллиарда марок. Планируются новые долги. Трудное положение сложилось с рабочей силой: часто приходится прибегать к принуждению. Плохо прошел сплав древесины. Трудностей много, но с ними кое-как справляемся. Продовольственное положение: зерна, видимо, хватит до собственного урожая … с сахаром положение безбедное; мяса мало; надои молока в районе Хельсинки сократились в июле на 30 %; с производством масла плохо; выдачу пищевых жиров пришлось сократить, приведя ее в соответствие с собственным производством...» [7, с. 44-45].

На північній ділянці фронту проти 20-ї німецької гірської армії і двох оперативних фінських груп діяли війська Карельського фронту (4 загальновійськові армії – 20 розрахункових дивізій) генералів В. А. Фролова і війська 7-ї окремої армії генерала С.Г. Трофименко (7 дивізій) [25, с. 133-147]. До літа 1942 р. ці війська оборонялися на Кольському півострові і в Карелії, захищали Мурманськ і інші бази Північного флоту, прикривали Кандалакшу, Беломорск, Архангельськ [26]. Оборона характеризувалася обмеженою глибиною і невеликими оперативними густиною але її слабкості компенсувалися розвиненою системою оборонних позицій, широким використанням всіх видів загороджень, а також складними умовами місцевості, що ускладнювали противнику масоване застосування танків і артилерії. За півтора року війни більшість частин і з'єднань Карельського фронту змогли не тільки пристосуватися до важких кліматичних умов півночі, але і виробити особливі тактичні прийоми, що дозволяло їм розраховувати на успішне виконання поставлених оборонних завдань. Але для наступу сил бракувало [27, с. 26].

На північно-західному напрямку проти фінської групи Карельського перешийку і німецької групи армія Північ були розгорнуті війська Ленінградського, Волховського і Північно-Західного фронтів. Спільно з Балтійським флотом, який вони обороняли, знаходився рубіж в блокаді Ленінграда і ізольований район Оранієнбаума, утримували рубіж західніше Волхова, на схід Кіришей, Чудова, Новгороду і з трьох сторін охоплювали напівоточенні Дем'янського угруповання противника [27, с. 26-28]. «В конце уходящего года на всех фронтах армия достигла назначенных ей стратегических целей и перешла к обороне. Шестого ноября 1941 года армейские корпуса на Карельском перешейке получили приказ разработать план строительства линии обороны между Ваммелсуу на Финском заливе и Тайпале на Ладожском озере, так называемой линии ВТ, проходящей в тылу главной оборонительной линии. А 11 ноября такой же приказ был отдан войскам на Олонецком перешейке, где за оборонительными укреплениями должны были также быть выставлены артиллерийские батареи по линии реки Свирь. Приказ о строительстве оборонительных укреплений на перешейке Масельга был отдан в начале 1942 года. Вскоре работы по строительству оборонительных сооружений на трех перешейках шли полным ходом» [13, с. 376].

Адольф Гітлер назвав просування військ генерала Дітля сміховинним – відстань в 70 км явно не задовольнила нацистського лідера. Війська фінів та їх союзників просунулися лише на 70 км і втратили майже за 15 тижнів бойових дій 21 000 та 5 000 фінів, армія Норвегія застрягла на всіх ділянках її 3-х корпусів. Операція «Північна лисиця» зазнала стратегічної поразки [23, с. 148-149]. Як відмічає В. Ерфурт: «14 января был передан приказ фюрера, в котором говорилось об отсрочке строительства железной дороги Рованиеми – Петсамо. Вместо этого сообщалось о планах прокладки дороги от Северной Норвегии через Карасйоки до Инар – Ивало, строительство которой предполагалось начать ближе к концу войны, когда она будет иметь чрезвычайно важное значение» [8, с. 67].

Отже, підсумовуючи зазначимо, що на грудень 1941 р. – січень 1942 р. успіхи нацистської дипломатії були очевидні – Фінляндія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини, в суспільстві країни перемогли радикальні тенденції (створення «Великої Фінляндії» тощо). Звісно Адольф Гітлер дозволив Фінляндії зберегти свою особливу позицію в німецькій політичній орбіті. Наступальні операції «Сріблястa лисиця», «Північний олень», «Платинова лисиця» зазнали стратегічної поразки, хоча фінам вдалося відвоювати втрачені території внаслідок «зимової війни» 1939-1940 рр. – Карелії, Інгерманландії та частково радянського Заполяр'я. Але завзята оборона частин Червоної армії та флоту зупинила спільний німецько-фінляндський наступ. І той факт, що Велика Британія об'явила війну Фінляндії, викресливши її зі своїх партнерів, задав серйозного удару по позиціям країни в світовій спільноті. Таким чином, військово-політичний альянс нацистської Німеччини та Фінляндської республіки дав першу тріщину. Питання німецько-фінських взаємовідносин перейшли в розряд гострих суперечностей та дискусій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барышников Н. И. Финляндия во второй мировой войне / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников, В. Г. Федоров. – Л.: Лениздат, 1989. – 336 с., ил.
2. Дьяков Ю. Л. Горькое чувство истории: за ошибки власти расплачивается народ / Ю. Л. Дьяков // Россия в XX веке / Ин-т российской истории. – М.: Наука, 1994. – Война 1941-1945 годов: современные подходы / отв. ред. А. Н. Сахаров. – 2005. – 567 с. – С. 76-99.
3. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга первая. Суровые испытания / Отв. ред. В. А. Золотарев. – М.: Наука, 1998. – 544 с., ил.
4. Вехвіляйнен О. Фінляндія в другій світовій війні: між Німеччиною і Росією / Олі Вехвіляйнен; [пер. з англ. Є. Лохіної]. – К.: Темпора, 2010. – 247 с.
5. Finland in World War II: History, Memory, Interpretations / edited by Tiina Kinnunen, Ville Kivimaki. – Leiden: Brill, 2011. – 576 p.
6. Lunde H. O. Finland's War of Choice: The Troubled German-Finnish Coalition in WWII / Henrik O. Lunde. – Havertown: Casemate Publishers, 2011. – 409 p.
7. Войонмаа В. Дипломатическая почта / Вяйнэ Войонмаа; [пер. с фин. и комм. С. В. Зайчикова]. – М.: Прогресс, 1984. – 284 с.
8. Эрфурт В. Финская война 1941-1944 / В. Эрфурт; [пер. с нем. А. Исаевой; предисл. и коммент. д-р ист. наук Н. Барышникова]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Звездный мир, 2005. – 320 с.: ил. – (Военные мемуары).
9. Исраэлян В. Л. Дипломатия агрессоров / В. Л. Исраэлян, Л. Н. Кутаков. – М.: Наука, 1967. – 436 с.
10. Барышников В. Н. Вступление Финляндии во вторую мировую войну. 1940-1941 гг. 2-е изд. доп. / В. Н. Барышников. – СПб.: Изд-во С. - Петерб. ун-та, 2005. – 481 с.
11. Йокипии М. Финляндия на пути к войне: Исследование о военном сотрудничестве Финляндии и Германии в 1940-1941 гг. / Мауно Йокипии. – Петрозаводск: Карелия, 1999. – 370 с.
12. Крестовый поход на Россию: Сборник статей / Ред. - сост. М. Чернов. – М.: Яуза, 2005. – 480 с. – (Война и они).
13. Маннергейм К. Г. Воспоминания / К. Г. Маннергейм; [пер. с англ. Ю. В. Лобода, В. В. Лобода]. – Минск: Попурри, 2012. – 512 с. + 16 с. вкл.
14. FAA attack on Petsamo to assist its ally the Soviet Union, July 1941. – Режим доступу: http://www.fleetairarmarchive.net/RollofHonour/Battlehonour_crewlists/Petsamo_Kirkenes_1941.html.
15. Мери В. Маннергейм – маршал Финляндии / В. Мери; [пер. со шведского А. Афиногеновой]. – М.: Новое литературное обозрение, 1997. – 208 с.
16. Орехов Д. И. Оперативное направление: Финляндия... / Д. И. Орехов. – Санкт-Петербург: ООО «ИПК» «Бионт», 2007. – 594 с.: ил.
17. История второй мировой войны / Отв. ред. Н. Г. Андронников. – М.: Воениздат, 1974. – т. 4. – 535 с.: ил., карт.
18. Eduard Dietl. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Eduard_Dietl.
19. Eduard Dietl 1890-1944. – Режим доступу: http://www.dhm.de/lemo/biografie/eduard-dietl.
20. Glantz D. M. Barbarossa. Hitler's Invasion of Russia 1941 / David M. Glantz. – Charleston: Tempus Publishing, 2001. – 256 p.
21. Барышников Н. И. Финляндия: Из истории военного времени 1939-1944 / Н. И. Барышников. – СПб.: Наука, 2010. – 409 с.
22. Мейнандер Г. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / Генрік Мейнандер; [пер. зі швед. Наталя Іваничук]. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 216 с.
23. Барышников Н. И. Избранное. Из истории советско-финляндских отношений / Н. И. Барышников, Э. П. Лайдинен. – СПб.: Издательство РХГА, 2013. – 495 с.: ил., [16] с. ил.

24. Vehvil'inen O. Finland In The Second World War: Between Germany and Russia / Olli Vehvil'inen. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – 200 p.
25. Мировая война 1939-1945 годы. Сборник статей / [пер. с нем. А. А. Высоковского и А. И. Дьяконова]. – М.: Иностранная литература, 1957. – 538 с.
26. Fortsetzungskrieg. – Режим доступу: http://de.wikipedia.org/wiki/Fortsetzungskrieg.
27. Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. Книга вторая. Перелом / Отв. ред. В. И. Фесенко. – М.: Наука, 1998. – 502 с., ил.

Иванов В.А. НЕМЕЦКО-ФИНЛЯНДСКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ВО ВРЕМЯ «ВОЙНЫ-ПРОДОЛЖЕНИЯ» С СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ В 1941 Г.

В статье анализируется проблематика военно-политического сотрудничества нацистской Германии и Финляндской республики во время проведения операции «Барбаросса» и серии наступательных операций с целью отторжения у Советского Союза Карелии, Лапландии и Ингерманландии (операции «Серебристая лиса», «Северный олень», «Платиновая лиса» 1941 г.) Приделяется значительное внимание фигурам немецких и финских военных и политических деятелей – Вальдемара Эрфурта, Виперта фон Блюхера, К. Г. Маннергейма которые так или иначе были связаны с политическим альянсом нацистской Германии и Финляндской республики в условиях противостояния с Советским Союзом в годы советско-немецкой войны.

Ключевые слова: нацистская Германия, Финляндская республика, СССР, Вальдемар Эрфурт, Виперт фон Блюхер, операции «Барбаросса», «Серебристая лиса», «Северный олень», «Платиновая лиса», военное сотрудничество, Вторая мировая война.

Ivanov V.O. GERMAN-FINNISH MILITARY COOPERATION DURING THE «CONTINUATION WAR» WITH THE SOVIET UNION IN 1941

This article analyzes the problems of military-political cooperation between Nazi Germany and the Republic of Finland during the operation «Barbarossa» and the series of offensive operations aimed to separate Karelia, Lapland and Ingria (operations «Silver Fox», «Reindeer», «Platinum fox» in 1941) from the Soviet Union. Considerable attention is given to the German and Finnish military and political figures - Waldemar Erfurth, Wipert von Blucher, Carl Gustaf Mannerheim which, one way or another, were connected with the political alliance of Nazi Germany and the Republic of Finland in the confrontation with the Soviet Union during the Soviet-German war.

Key words: Nazi Germany, the Republic of Finland, the USSR, Waldemar Erfurt, Vipert von Blucher, operation «Barbarossa», «silver fox», «reindeer», «Platinum Fox» military cooperation, the Second World War.

УДК 327.3..06(.21(438)

Ю.В. Окуньовська

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПОЛЬЩІ У 90-Х РОКАХ XX СТ. В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У даній статті досліджуються передумови та причини активізації діяльності громадських (неурядових) організацій у Польщі 90-х років XX ст. в контексті розвитку громадянського суспільства.

Основним питанням даного дослідження є висвітлення ролі та місця громадських організацій та «третього сектору» у польському суспільстві, крізь призму їхнього впливу на процеси демократизації, реформування держави, та встановлення контактів з провідними міжнародними європейськими організаціями.

Ключові слова: громадські організації, суспільство, «третій сектор», євроінтеграція, міжнародні фонди, гранди.

Діяльність громадських організацій Польщі охоплює багато сфер, включаючи економічний розвиток, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, культуру, права людини та екологію. Впродовж свого існування польські громадські організації, намагаються дотримуватися міжнародної солідарності, пам'ятаючи про правову та фінансову допомогу, надану країнами Західної Європи польській громаді протягом довготривалого процесу реформування суспільства та європейської інтеграції.

Під час підготовки дослідження ми опирались на роботи українських, російських та польських науковців. Зокрема,вивченням діяльності польських неурядових організацій

займалися: Голондис Д. [1], Збігнєв В. [2], Клименко О. [3], Załuska M. [4], Rymsza M. [5]. Розвиток громадянського суспільства досліджений у працях: Білецького В. [6], Бухаріна Н. [7]. У ході висвітлення правової основи функціонування організацій були опрацьовані документи громадських організацій [8; 9; 10;] та ряд законів [11; 12; 13; 14; 15].

Метою статті є вивчення та аналіз факторів, що сприяли активізації діяльності неурядових організацій Польщі в 90-х роках XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачено реалізацію таких наукових завдань: дослідити передумови активізації діяльності громадських організацій; проаналізувати правовий та фінансовий аспект функціонування «третього сектору»; визначити комплекс провідних неурядових організацій Польщі.

Проведення демократичних парламентських виборів у червні 1989 року і створення нового демократичного уряду на чолі з Т. Мазовецьким, кардинально змінили суспільно-політичний устрій, розпочали незворотні економічні перетворення, реформи адміністративної системи і місцевого самоврядування. Саме цим були закладені підвалини для формування громадянського суспільства, що яскраво було виражені у діяльності неурядових організацій.

Певну роль в активізації та поширенні громадянського руху в Польщі відіграв досвід європейських країн. На думку, співробітництва НАН України, О. Клименко активну міжнародну діяльність започаткувала ще «Солідарність» у 1980-х роках. Діяльність у такому напряму сприяла зміцненню третього сектору в самій країні та налагодженню тісних контактів між демократично спрямованою елітою сусідніх країн, а саме Східної Європи. Такі організації, як Карта, Хельсінський комітет, Товариство Помост, Польсько-Чесько-Словацька Солідарність легалізували свою роботу, стаючи в такий спосіб першою платформою, на котрій безпосередньо вирішувалися завдання щодо взаємодії людей, які проживали у прикордонних областях [3, с. 60].

Значна кількість даного роду організацій сконцентрували зусилля навчанні та інформуванні польського суспільства стосовно життя в демократичній країні з вільною ринковою економікою та міцним громадянським сектором.

На початку 90-х рр. процеси демократизації суспільства досягли певного зрушення, які сприяли інтеграції Польщі з політичними і господарськими євроатлантичними структурами. Йшлося, перш за все, про Північноатлантичний Пакт (НАТО) і Європейську Спільноту. Намагаючись зайняти впливову позицію на континенті й у світі, відповідну географічному розташуванню, господарському та економічному потенціалу, а також посилити геополітичну вагу, Польща активно включилася у діяльність регіональних, європейських та міжнародних об'єднань.

У зв'язку з тим, що суспільство активізувалось, поставала необхідність правового регулювання діяльності неурядових організацій. Діяльність громадських організацій регулюється безліччю законодавчих і підзаконних актів. На вищому рівні, тобто в Конституції, гарантовано право на об'єднання. Загальні положення про громадські об'єднання, а також порядок їх реєстрації зазначені в Законі III Речі Посполитої «Про громадські об'єднання» від 07.04.1989 року останні зміни до якого внесені 10.01.1996 року [11]. У цьому законі зазначено, що об'єднання є «інструментом» для реалізації громадських свобод, які визначені Конституцією, Загальною декларацією прав людини та Міжнародним пактом про громадські і політичні права.

Існує і нижчий рівень внутрішніх документів, де описуються правила і принципи повсякденної роботи організації, до них належать: статути, регламенти [8].

Зокрема, чіткого визначення вимагали питання пов'язані з фінансовим забезпеченням діяльності громадських організацій, форм участі громадян в об'єднаннях даного роду, питанням зовнішнього і внутрішнього контролю, масштабів діяльності представників «третього сектору».

Щодо фінансування діяльності неурядових організацій Польщі, то вона контролювалась двома основними законами: «Про податок з прибутку фізичних осіб» від 26 липня 1991 р., «Про прибуток юридичних осіб» від 15 лютого 1992 р. [12;13]

Польська дослідниця Załuska M. вказує, що основними джерелами фінансування діяльності організацій в Польщі були: кошти з державного бюджету, кошти з бюджету муніципалітету, кошти закордонних фондів, кошти від економічної діяльності, яка не

заборонялась законом, кошти від масових заходів, членські внески, меценатство, статутні капітали організацій [4, s. 127].

Окрім правового та фінансового підґрунтя діяльності громадських організацій, значна роль відводиться взаємодії з державним сектором, що регламентується значною кількістю законодавчих і підзаконних актів (закони «Про громадські об'єднання», «Про фонди» та «Про доступ до інформації») [11].

На даний час, політику національного уряду у сфері розвитку громадянського суспільства та взаємодії органів державної влади з неурядовими організаціями визначають не політичні документи, а закон «Про суспільно корисну діяльність та волонтерство», який у країні вважають «конституцією неурядових організацій» [14].

В європейській практиці документи, які регулюють співробітництво державного та недержавного секторів, характеризують певний етап розвитку відносин між владою й громадськими організаціями. Саме ухвалення різними державними інституціями стратегічних документів із питань підтримки діяльності «третього сектору», а також створення умов для розвитку механізмів та інструментів їх реалізації демонструють позицію офіційної влади щодо ролі громадянського суспільства.

На думку Збігнєва В., взаємодія між урядовим та громадським секторами в Польщі була досить слабкою, що було пов'язано звідсутністю детального плану співпраці, не об'єктивністю бачення місця та ролі «третього» сектору в кампаніях уряду, недостатньою фінансовою підтримкою [2, с. 87].

Польські неурядові організації, впродовж досліджуваного періоду, розвивалися нерівномірно, такі дані наводить польський соціолог Римша М. За його словами, різкий темп зростання кількості громадських організацій зафіксований протягом 1989-1992 років. У цьому ж 1992 р. спостерігається спад громадянської активності польського суспільства, що тривав до 1993 р. [5, s. 5].

У вивченні комплексу громадських організацій доцільним є визначення напрямків та сфер впливу. Наприклад, російський науковець, член Комісії російських та польських дослідників – Бухарін М, виділяє великий спектр діяльності громадських організацій Польщі, він називає близько 22 сфер. Серед них, провідними є: спорт, туризм, відпочинок – (38%). Освіту, виховання або культуру і мистецтво – в якості основної сфери вказують, приблизно 13% організацій; соціальні послуги та праця – 11%, охорона здоров'я – 8%. Менше ніж 1% організацій заявили про те, що здійснюють свою діяльність в таких сферах, як міжнародна політика, наукові дослідження та релігія [7, с. 31].

Вивчаючи науково-просвітницьку діяльність, ми побачили, що активно створювалися недержавні школи та фонди, що підтримували державні навчальні заклади, стипендіальні програми, гранти, результатом яких стала популяризація й розвиток, в першу чергу польської науки. Серед найактивніших неурядових організацій, що займалися питання науки і просвіти з 1990 р., потрібно назвати: Фонд Польсько-Чехо-Словацької Солідарності [9], Хельсинський фонд з прав людини в Польщі [10].

Результати досліджень показують, що з точки зору популярності визначених сфер діяльності, польський неурядовий сектор протягом 1989-2004 років практично не змінювався.

Загалом проводилась інформаційна, просвітницька, фінансова діяльність, спрямована на підтримку і популяризацію польської держави.

За даними асоціації «Вілла Деціус» можна зробити висновок, що основним завданням польських громадських організацій було: надання допомоги на розвиток суспільства, сприяння демократії, подолання упереджень та стереотипів, міжнародна співпрацяв галузі культури та освіти [1].

Дані ініціативи підтримувалися такими міжнародними організаціями та фондами, як: USAID, Вишеградський фонд, ЄС, Know How Fund, Фонд Сороса.

В Польщі 90-х роках діяло багато неурядових організацій, що займалися довгостроковою проблематикою європейської інтеграції. Серед них:Польська Фундація ім. Роберта Шумана, Варшава; Фундація ім. Стефана Баторего, Варшава; Фонд розвитку місцевої демократії, Варшава; Центр громадянської освіти, Варшава; Польська Рада європейського руху, Варшава; Малопольський форум європейської освіти, Краків; Асоціація «Про-Європа», Варшава.

Український науковець Білецький В. у своїй праці «Третій сектор», як основа громадянського суспільства» акцентує увагу на тому, що вище названі організації співпрацювали з недержавними «мозковими центрами», а саме з Інститутом досліджень основ демократії, Інститутом польської політики, Інститутом приватного підприємництва і демократії, Міжнародним центр розвитку демократії, Фондом підтримки місцевої демократії, Гданським інститут ринкової економіки, Дослідницьким центр ім. Адама Сміта, Фонд CASE – Центром соціальних та економічних досліджень, Інститутом сталого розвитку. Що в результаті здійснювало позитивний вплив на розвиток громадянського суспільства в цілому [6, с. 69].

Кожна організація передбачала виконання певної програми розвитку та фінансування. Головною цінністю та метою перших програм ЄС в Польщі, була демократизація.Різноманітні програми, навчання і фінансування ЄС були націлені на конкретну модель «третього сектора» – модель виконавця послуг, надання яких є обов'язком громадської влади. Як і в неурядових організаціях державного значення, так і у проєвропейських організаціях, головне місце займав організаційно-правовий аспект, на який і орієнтувалась їхня інформаційна діяльність.

Правова основа була зумовлена підписанням Європейської угоди (або Угоди «Про асоціацію») між Польщею та ЄС в 1991 р., що і розпочала політичний діалог з приводу інтеграції Польщі до об'єднаної Європи [15]. Відповідно до Європейської угоди Польща взяла на себе зобов'язання наблизити своє законодавство до законодавства Європейського Союзу, що зумовило прийняти понад 180 законів, які підпорядковували польське законодавство до вимог ЄС. Прийняття такої великої кількості законів впливало на інтереси різних економічних і суспільних груп, вимагало чіткої діяльності уряду, який готував проекти законів, при стабільній роботі парламентської більшості.

Проте, незважаючи на правове регулювання, неурядові організації у Польщі мали свої негативні сторони, що в першу чергу полягало у не продовженні заходів і програм. Тобто, багато організацій, як внутрішніх так і міжнародних, починали реалізувати певні заходи, але за нестачею відповідних фондів, багато програм і заходів скоро припинялися.

У ході даного дослідження було визначено, що активізація діяльності неурядових (громадських організацій) у 90-х роках ХХ ст. мала ряд причин. По-перше, зміна політичної влади сприяла демократизації та реформуванню суспільства, що у свою чергу призвело до громадянської активності та створення нових організацій. По-друге, значна підтримка польського суспільства давала підставу для юридичного закріплення статусу «третього сектору», а належне фінансування, сприяло його діяльності. По-третє, громадські організації 90-х років ХХ ст. були спрямована на інформування та освіту суспільства, що було особливо важливим у перехідний для Польщі період.

Перспективи подальшого вивчення даної теми зумовлені необхідністю грунтовного дослідження сфер діяльності громадських організацій Польщі в контексті євроінтеграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Глондис Д. Польща як донор. Роль громадянського суспільства. Електронний ресурс] / Д. Глондис. – Варшава, 2002. – Режим доступу: http://www. portal. engo.pl http://www.cofund. org.pl/ teraz_integracja
2. Збігнєв В. Співробітництво між НУО та органами самоврядування./В. Збігнєв. – Варшава, 1997. – 117с.
3. Клименко О. Демократизація міжнародного співробітництва в діяльності польських неурядових організацій/ О. Клименко//Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України, 2003. – Ч.2. – С. 59-69.
4. Organizacje pozarzadowe w spoleczenstwie obywatelskim/Pod red. M. Załuska. – Katowize: «Slask», 1998. – 178 c.
5. Rymsza M. Polityka panstwa w obec trzeciego sektora obywatelskiego w Polsce w latach 1989-2006 / M. Rymsza//Trzeci Sektor. – 2006. – Nr.8. – S. 2-10.
6. Білецький В. «Третій сектор» як основа громадського суспільства/ В. Білецький//Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії «Громадське суспільство як здійснення свободи»/ За ред.. Анатолія Карася. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 62-83.
7. Бухарин Н.И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европе. 90-е годы XX века – начало XXI века / Н.И. Бухарин // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 26 – 49.
8. Statut polskiej fundacjiim. Roberta Schumana. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://schuman.pl/pl/fundacja/dokumenty/statut

9. Fundacja Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej. Organizacja pożytku publicznego. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.spczs.engo.
10. Helsińska Fundacja Praw Człowieka. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hfhrpol. waw.pl/ Nprogram2-ru.html
11. Про громадські об'єднання: Закон Польщі від 07 квітня 1989 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mostiskeruju.at.ua/ news /reestracija_gromadskikh_ob_ednan _u_respublici_ polshha/ 2012-09-06-258.
12. Ustawa z dnia 26 lipca 1991 roku opodatky dochodowym odosob fizycznych. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/
13. Ustawa z dnia 15 lutego 1992 roku opodatku dochodowym odosob prawnych. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://isap.sejm.gov.pl/
14. Про суспільно корисну діяльність і волонтаріат: Закон Польщі від 29 травня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.lawngo.
15. Europe Agreement establishing an association between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Poland, of the other part. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu

Окуневская Ю.В. АКТИВИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПОЛЬШИ В 90-Х ГОДАХ XX В. В КОНТЕКСТЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье исследуются предпосылки и причины активизации деятельности общественных (неправительственных) организаций в Польше 90- х годов в контексте развития гражданского общества.

Основным вопросом данного исследования является изучение роли и места общественных организаций или так называемого «третьего сектора» в польском общества, через призму их влияния на процессы демократизации и реформирования государства, и на установление контактов с ведущими международными организациями.

Ключевые слова: общественные организации, общество, «третий сектор», евроинтеграция, международные фонды, гранды.

Okun'ovs'ka J. V. ENHANCING THE ACTIVITY OF NGOS IN POLAND IN THE 90-S OF THE 20TH CENTURY IN THE CONTEXT OF CIVIL SOCIETY

The article studies the causes and reasons of enhancing the activity of NGOs in Poland in the 90s of the 20th century in the context of civil society development.

The key issue of this research is highlighting the role and place of NGOs and «the third sector» in the Polish society in terms of their influence on the processes of democratization, reforming the state and establishing the contacts with the leading international European organizations.

Key words: NGOs, society, «the third sector», European integration, international funds, grants.

УДК [94:327.5](438) «20»

В.О. Захарчук

СПІВПРАЦЯ З НАТО ТА ПРАГНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Визначено місце і роль членства Республіки Польщі в НАТО, як одного з основних зовнішньополітичних напрямків безпекової політики держави. А також висвітлено зміст співпраці Польщі з Альянсом та перехід від ролі «споживача» до ролі «творця» безпеки в регіоні та «провідника» до вступу в НАТО інших країн регіону.

Ключові слова: Польща, НАТО, співпраця, політика безпеки, обороноздатність, ЄЗППБ, ЄПБО.

Прагнення Польщі здобути членство в НАТО (Північноатлантичному альянсі) було спричинене, перш за все, негативним історичним досвідом, що пов'язаний із Другою світовою війною та післявоєнною історією, коли в геополітичному просторі Центрально-східної Європи домінував СРСР. Польща розпочала дипломатичну діяльність з метою набуття членства в НАТО після припинення діяльності Організації Варшавського договору в 1991 р. А 12 березня 1999 р. вона стала членом цього політично-військового союзу. Актуальність теми на сьогоднішній день зумовлена новими асиметричними викликами безпеки в регіоні, а досвід

співпраці Польщі із Організацією Північно-Атлантичного Договору розглядається як успішний приклад реалізації державних інтересів у сфері протистояння сучасним загрозам.

Дослідженню співпраці Республіки Польщі із Організацією Північно-Атлантичного Договору питання присвячена значна кількість робіт, зокрема, взаємини Польщі з Альянсом, як однин з основних зовнішніх напрямків безпекової політики держави, у своїх працях розглядали такі польські дослідники, як І. Павліковська [1], С. Парціміес [2], М. Заборовський [3], та інші. Серед праць вітчизняних науковців значно менше досліджень з даної теми, проте, варто виділити серед них праці С. Антонюк та О. Антонюк [4], Н. Буглай [5] та інших, а також часткове відображення це питання знайшло у роботах Я. Тимкова [6] та В. Орлика [7].

Мета статті полягає в тому щоб показати значення співпраці Республіки Польщі з НАТО, як одого з основних напрямків безпекової політики країни, та показати еволюцію від «споживача» до «творця» безпеки на регіональному рівні.

Стратегія безпеки Польщі спирається на такі пункти: членство в НАТО, членство в ЄС, стратегічна співпраця з США. Роки перебування Польщі в Північноатлантичному альянсі зміцнили польські позиції на міжнародній арені в політичному, оборонному та економічному аспектах. Польща використала свою присутність у НАТО для реалізації ідей національної безпеки. Ця проста констатація фактів, по-суті, окреслює три сфери дії: активна участь у прийнятті рішень Альянсу відповідно до польської закордонної політики та безпеки, а також до потреби зміцнення НАТО як гаранта ефективної міжнародної оборони; матеріальний, політичний, військовий та інтелектуальний внесок у НАТО, що сприяє реалізації його завдань; пристосування у багатьох площинах усередині країни з метою забезпечення справної реалізації зобов'язань Альянсу.

На початку XXI століття діяльність НАТО розглядалася дещо інакше, ніж це було одразу після його створення, хоча ця організація й надалі залишалася гарантом миру та стабілізації. Для більшості країн-членів ЄС, які також були членами НАТО, Північноатлантичний союз продовжував виконувати роль фундаменту спільної оборонної системи і, незалежно від різниці в позиціях окремих країн чи політиків, продовжував бути корисним для безпеки цілої Європи. Європейська спільнота, не перетворивши Європейський Союзу у без пекову організацію, фактично підтвердила, що майбутня спільна оборона ЄС повинна відбуватися в найтіснішій співпраці з НАТО. ЄС і НАТО могли допомагати одне одному зміцнюватися, уникаючи суперництва. Європейські лідери вбачали потребу тісної співпраці обох структур у багатьох сферах, зокрема в боротьбі з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, кібернетичними загрозами, деградацією навколишнього середовища і пов'язаними з цим загрозами для безпеки, природними катастрофами та іншими, які вимагали кращого партнерства і концентрації у зміцненні ключових видів діяльності ЄС і НАТО [8].

Від часу закінчення «холодної війни» НАТО безперервно змінювало і удосконалювало свої пріоритети. Метою діяльності Альянсу стало пристосування методів та засобів до умов міжнародного оточення, котрі інтенсивно змінювалися, а також найефективніша протидія загрозам і адекватна відповідь на нові виклики. Це вимагало від членів Альянсу проведення постійної адаптації власної політики так, щоб можливою була реалізація поставлених цілей та покращення спільних рішень у сфері безпеки та оборони. Сам процес вироблення консенсусу всередині Альянсу викликав бурхливі дискусії, що подавалося широкій громадськості (у тому числі, науковій) як нормальне явище для структур, до складу яких входять суверенні та демократичні держави, котрі звикли шукати порозуміння шляхом дискусій та відкритого представлення власних позицій [8].

З урахуванням історичного досвіду і географічного положення головним мотивом прагнень Польщі набути членства в НАТО, перш за все, було бажання стати «споживачем» безпеки, яку забезпечує ця організація. Ця настанова й після вступу формувала позицію частини польських політиків, котрі більше уваги приділяли збереженню тих функцій НАТО, які гарантували оборону, ніж тих, завдяки яким НАТО могло стати інструментом польської зовнішньої політики [9, с. 359-360].

Проте Політика безпеки Республіки Польщі після вступу в НАТО значно еволюціонувала і визначалася прагненням перейти від ролі «споживача» безпеки до ролі «творця» безпеки в європейському регіоні, бажанням спеціалізуватися в НАТО на формуванні політики, і водночас зміцнити свої позиції всередині організації, зокрема, через участь

Республіки Польщі у миротворчих місіях, та реалізацію політики серед держав Східної Європи, які прагнуть набуття членства в НАТО і ЄС, в якості «провідника» до цих організацій. Варто наголосити, що Польща знайшла свою політичну нішу в ЄС та НАТО у формуванні їх східної політики, водночас посилюючи власний вплив в регіоні [7, с. 47-48]. Цей елемент, що сильно вплинув на її зовнішню політику, виник з того, що Польща має відчуття «спільності долі» з державами, які борються за незалежність чи суверенітет, який вони втратили, внаслідок повоєнних поділів Європи [7, с. 49]. Джерелами цих емоцій є також географічне положення, культурні зв'язки, спільна історія Литви, України і Білорусі, знання ментальності суспільств цього простору, мовна спорідненість, досвід переживання спільних подій (часто трагічних). Це сильно розвинене почуття «спільності долі» з державами регіону в політиці Польщі паралельно співіснує з ідеєю політичного лідерства в регіоні і трансляції знань про Східну Європу до НАТО і ЄС [3, с. 151].

На антитерористичній конференції 6 листопада 2001 р. Президент Республіки Польщі А. Кваснєвський переконував, що завдання Польщі у світі після 11 вересня полягають у тому, щоб «керувати введенням держав Східної Європи у західний табір і переконати Захід у необхідності прийняття цих країн» [10, с. 19-20]. За цим криється переконання польської еліти і суспільства загалом, що Польща, з огляду на свою історію, внесок у повалення комунізму і приклад вдалої системної трансформації, найбільше гідна цієї ролі. Вона прагне вивільнити регіон з-під неоімперських впливів Росії та покласти край російській експансії, створивши за східними кордонами Польщі «демократичний кордон» держав. У цій концепції Польща виконує роль адвоката інтересів України, Білорусі, а раніше і Литви в Європі і «наставника» цих держав у здійсненні внутрішніх реформ. Політична та дипломатична еліта держави вважає, що Польща має стати регіональним лідером, чи навіть «наддержавою» [2, с. 328].

Польща активно підтримувала і підтримує розширення НАТО, що відповідає її ключовим інтересам. По-перше, воно є відповіддю на потребу безпеки країн Центрально-Східної Європи, які добре зрозумілі у Польщі. По-друге, це ще один крок до зміни політичного поля регіону і до зміцнення та стабілізації становища Польщі [11, с. 6]. І врешті, розширення НАТО – якщо в остаточному підсумку воно відбудеться згідно з польськими очікуваннями – розширить можливість реалізації польських інтересів у регіоні. Отже, хоч польська дипломатія офіційно підтримувала прагнення всіх держав кандидатів до вступу в Альянс, але насправді найбільше політичне значення для неї мали вступ Словаччини та Литви, так само як зараз майбутній вступ України [6, с. 157].

До визначення пріоритетної ролі НАТО у польській безпековій політиці додатково підштовхувала ситуація із формуванням Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС – СЗППБ. У військових питаннях ЄС продовжував значно залежати від НАТО, а в кінцевому підсумку – від США. Розбіжності всередині ЄС щодо СЗППБ і її військової складової (Європейської політики безпеки та оборони – ЄПБО), взаємодії та сумісності з НАТО породжували гострі дискусії серед держав-членів і гальмували розвиток II стовпа ЄС [12, с. 393-394], що стимулювало Польщі робити акцент у безпеці на співпраці із НАТО та визнання домінуючої ролі Сполучених Штатів. Таким чином, Республіка Польща створила собі стійкий імідж країни-атлантиста на противагу країнам-європеїстам.

Для Республіки Польщі можливості впливу на формування середовища регіональної безпеки та налагодження тривалих партнерських відносин з державами – членами НАТО у сфері безпеки залежали від вміння правильно визначити свою роль в євроатлантичних відносинах, а також від вагомості її внеску у забезпечення стабільності та безпеки, тобто переходу на позицію «творця» безпеки. Це очікування відповідало загальній тенденції європейської сфери безпеки. Попри те, що Польща мала як можливості, так і бажання перейти від ролі споживача до творця європейської безпеки в XXI столітті, ситуацію ускладнювала суперечність пріоритетів і дуже повільний темп реформ [5, с. 43-44]. А успіх, якого в широкому плані вдалося досягти Польщі в реалізації євроатлантичної політики, її швидка адаптація до політичних вимог, які висувалися до членів НАТО, спричинили те, що можливості Польщі у повній переорієнтації політики безпеки оцінювалися щоразу прискіпливіше [1, с. 36], а сподівання покладалися все більші.

Окрім того, розрив, який виник, між баченням майбутнього – політичними амбіціями лідерства в регіоні; минулим – потребою членства в впливовій організації колективної безпеки, що дбає про своїх членів; і сучасністю – необхідністю залучення потенціалу будь-якої

організації для забезпечення кооперативними методами безпеки третіх держав, породила конфлікт двох перспектив для держави: Польщі як «споживача» і як «творця» безпеки. Його існування розглядали як розмивання ролі Польщі в НАТО, й перешкоджання країні на шляху до повного залучення в процес формування нової системи європейської безпеки, зокрема ЄПБО [4, с. 37-38].

Отже, членство Польщі в структурах НАТО означало, передусім, зміцнення обороноздатності Польщі. Зміни, які відбулися впродовж останніх кільканадцяти років як у НАТО, так і в структурах польської армії, сприяли розвитку політичних функцій Альянсу, а також перебудові його військових здібностей. Головною рисою цих реформ було перенесення акцентів із кількості збройних сил на користь мобільності та сучасності військ. Ці зміни відповідали новим загрозам та еволюції мілітарних завдань Альянсу, які почали охоплювати також операції, що велися у віддалених частинах світу.

Завдяки участі у НАТО Республіка Польща змогла втілювати у життя політику регіонального лідерства і локомотива євроатлантичної інтеграції Центрально-східної Європи. Це допомогло формуванню чіткої зовнішньополітичної ідентичності Польщі та налагодженню відносин із країнами, що були зацікавлені у розвитку Східного виміру європейської політики та зміцненні євроатлантичної складової.

Гарантії безпеки території дали і економічний та соціальний ефект присутності в НАТО. Польська економіка і суспільство набули іміджу стабільного і передбачуваного ринку, котрий дотримується норм міжнародного права та стандартів у сфері прав людини, демократії та вільної торгівлі. Таким чином, польська держава зміцнила сигнал, котрий висилала потенційним інвесторам, заохочуючи їх до довготермінових інвестицій. Польща прагнула бачити Альянс як структуру, яка ефективно встановлює ієрархію своїх цілей та завдань, опираючись на такі цінності як власна ідентичність, стабільність і безпека, а також партнерська співпраця.

Республіка Польща ефективно застосувала переваги членства у НАТО і розвинула свою безепекову політику до рівня, коли її роль і місце «творця» регіональної міжнародної безпеки досягло загального визнання, не дивлячись на активні дискусії з даного питання в польському та європейському політикумі.

Незважаючи на наявність наукових досліджень, більшість із них висвітлюють лише окремі аспекти проблеми. Взаємозв'язок мілітарних, соціальних, економічних та інших факторів співпраці Польщі і НАТО вимагають подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Pawlikowska I. Europejska polityka bezpieczeństwa i obrony w koncepcjach bezpieczeństwa państw Europy Środkowej / Pawlikowska I. – Warszawa: MON. DPO, 2004. – 51 s.
2. Parzymies S. Orientacja europejska w polskiej polityce bezpieczeństwa / S. Parzymies // Polska polityka bezpieczeństwa 1989–2000 / pod red. R. Kuźniara. – Warszawa: Scholar, 2001. – S. 328-362.
3. Zaborowski M. Polska jako nowy aktor w euroatlantyckiej polityce bezpieczeństwa / M. Zaborowski. – Warszawa: Fundacja Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2013. – 222 s.
4. Антонюк С., Антонюк О. Інтеграція Республіки Польща до НАТО (1989-1999рр.) / С. Антонюк, О. Антонюк // Університет. – 2009. – № 5. – С. 37-38.
5. Буглай Н. Вступ Республіки Польща до НАТО / Н. Буглай // Університет. – 2013. - № 4. – С. 43 - 44.
6. Тимків Я.Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад 7. Орлик В. Східна політика і процеси євроінтеграції Польщі / В. Орлик // Проблеми міжнародної безпеки: аналітичний огляд. – Січень 2004. – С.47–49.
7. Польщі / Я.Тимків. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 222 с.
8. Бживчи Б. 15 років Польщі в НАТО [Електронний ресурс] / Б. Бживчи // Monitor Wołyński. – Режим доступу: http://monitor-press.com/ua/extensions/s5-accordion-menu/73-15-rokiv-polshchi-v-nato.html
9. Polska na arenie. Galop do Kopenhagi // Rocznik strategiczny 2002/2003. – Warszawa: SCHOLAR, 2003. – S. 350 – 371.
10. Bieleń S. Paradoksy polskiej polityki zagranicznej / S. Bieleń // Studia Europejskie. – 2004. – № 2 (30). – S. 19-20.
11. Longhurst K. Od roli konsumenta do roli producenta / K. Longhurst // Nowy członek „starego» Sojuszu. Polska jako nowy aktor w euroatlantyckiej polityce bezpieczeństwa. Warszawa: Fundacja Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. – S. 61-82.

12. Polska polityka zagraniczna w 2001 roku w poszukiwaniu nowych możliwości // Rocznik Strategiczny 2001/2002. – Warszawa: Scholar, 2002. – S. 374-400.

Захарчук В.А. СОТРУДНИЧЕСТВО С НАТО, КАК ОДИН ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ПОЛЬШИ

Определены место и роль членства Республики Польши в НАТО, как одного из основных внешнеполитических направлений безопасности государства. А также отображено содержание сотрудничества Польши с НАТО и переход от роли «потребителя» к роли «творца» безопасности в регионе и «проводника» к вступлению в НАТО других стран региона.

Ключевые слова: Польша, НАТО, сотрудничество, политика безопасности, обороноспособность, ЕЗППБ, ЕПБО.

Zakharchuk V.A. COOPERATION WITH NATO AS ONE OF THE DIRECTIONS OF REALIZATION OF SECURITY POLICY IN THE REPUBLIC OF POLAND

The article defines the place and role of Poland's membership in NATO as one of the main directions of the foreign security policy. It also highlights the content of Poland's cooperation with NATO and the transition from the role of "consumer" to the role of "creator" of security in the region and "guide" in joining NATO for other countries of the region.

Key words: Poland, NATO, cooperation, security policy, defense, CFPSP, ESDP.

УДК 94(420)

О.А. Неприцький

ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В статті показані зміни, що відбулися у формах і методах створення міжнародного іміджу та репутації держави в публічній дипломатії, культурній та економічній політиці наприкінці XX – на початку XXI століття. Відбулась ліквідація державної монополії на зовнішню політику. Спостерігався перехід інструментарію формування іміджу та репутації із сфер маркетингу, брендінгу, паблік рілейшнз. Але, нові підходи наштовхувалася на бар'єри у вигляді стереотипів, міфів, дезінформації, що заважали побудові довірливих відносин.

Ключові слова. Імідж, репутація, бренд, публічна дипломатія, культурна політика, економічна політика.

Наприкінці XX століття з'явилися нові сфери наукових досліджень та практик, такі як брендінг територій, національний брендінг, національний маркетинг, промоція. Про імідж держави, що є одним із базових понять та складовою національного брендінгу, все частіше почали говорити як про національне багатство, економічний актив, нематеріальну цінність кожної держави.

Проблему формування іміджу країни в умовах глобалізації вивчали фахівці (теоретики та практики) з різних держав світу, оскільки перед всіма державними утвореннями одночасно постало завдання змінювати закордонну політику, спрямовану на формування міжнародного іміджу, у відповідності до вимог часу. Базові дослідження нових умов та методів формування національного іміджу походять із сфери маркетингу та управління. Це, перш за все, праці Ф. Котлера [1] – маркетолога із світовим ім'ям, с. Анхольта [2] – автора концепції національного брендінгу, К. Дінні [3] – одного з ключових фахівців із брендінгу територій. В Україні дане питання вивчали Н. Качинська [4], В. Терещук [5] та інші.

Метою статті є дослідити зміни, що відбулися у формуванні міжнародного іміджу держави у зв'язку із глобалізацією та інформатизацією світу наприкінці XX – на початку XXI століття.

В період глобалізації формування національного іміджу вийшло за межі виключної сфери компетенції державної влади. Суб'єктами міжнародних відносин стали різні інституції, в результаті того, що вони самі вийшли на міжнародний рівень. Даний процес потягнув за собою еволюцію міжнародної політики в сфері управління іміджем держави та промоції закордоном.

В XX столітті формування міжнародного іміджу проходило в трьох напрямках: публічна дипломатія, економіка і культура. Наприкінці минулого століття світ зазнав значних змін, і, фактично, кожна із цих сфер запозичила методи і форми роботи із маркетингу, реклами

та паблік рішейшнз. А імідж держави почали формувати за аналогією із іміджем продукту, який повинен сподобатися споживачеві та успішно продаватися.

Класична публічна дипломатія скерована на формування громадської думки в інших державах мала чітко виражений односторонній характер. Розумілася як просування національних інтересів шляхом вивчення настрою громадської думки закордоном та впливу на неї і на ключових осіб що її формують [6, с. 111].

Ця формула обмежувала можливості використання публічної дипломатії і зводила її до активності урядових органів або структур, що були тісно з ними пов'язані, оскільки ключовим чинником успішної політики була однорідність і системність поширення інформації через засоби масової інформації, як найпростіший і найкоротший шлях до кінцевого отримувача. Інформаційний вплив був скерований, переважно, на масову аудиторію, оскільки виходили з того, що громадськість може чинити істотний вплив на свої уряди і на політичні системи.

Зміни, що відбулися в інформаційну епоху спричинили еволюцію публічної дипломатії у напрямку більш відкритого партнерства між державними та приватними організаціями, що були зацікавлені у безпосередніх міжнародних контактах і формуванні тривалої довіри до себе.

Безпосередні контакти між господарськими суб'єктами, територіальними органами управління, інституціями та підприємствами стали нормою, а сучасні системи передачі інформації спростили комунікацію і небачено зменшили роль держави у процесі взаємообміну інформацією. Серед інструментів реалізації публічної дипломатії з'явилися технології WEB 2.0 – блогосфера та соціальні мережі, що забезпечували діалог із цільовою аудиторією, якого не можна було досягнути через традиційні ЗМІ.

Культурна дипломатія, що включає обмін ідеями, інформацією, мистецькими здобутками та іншими досягненнями між народами, щоб сприяти взаємному порозумінню (за Каммінгсом) [7], теж змушена була змінюватися. Те, що державні інституції вдалися до розповсюдження культури, в широкому розумінні цього слова, стало результатом зростання ролі громадськості в сфері міжнародної політики. Поширення національної культури та донесення до широких мас досягнень високої культури сприяло не тільки обміну інформацією, але й формуванню переконань про цивілізаційну близькість та приналежність до певного спільного культурно-цивілізаційного простору. Тим самим, культура в дипломатії зберегла і навіть підсилила свій політизований характер і повинна була сприяти взаємному пізнанню та формуванню позитивного іміджу країни.

Область, в якій може застосовуватись культурна дипломатія, дуже широка. Поряд із розповсюдженням інформації про культурні досягнення та культурну спадщину, вона охоплює мовні питання, масову культуру тощо. Наприклад, розповсюдженість і популярність національної мови на міжнародній арені – це чинник стимулювання інтересу до даної культури, а, відповідно, і держави. До того ж, можливість сприймати інформацію певною мовою відкриває доступ до національних ЗМІ, що також позитивно спливає на формування іміджу держави закордоном [8].

Культурна дипломатія держав змінилася разом із розвитком комунікативних можливостей ЗМІ в глобалізованому світі. Держави отримали абсолютно нові можливості промоції власних культурних досягнень, у тому числі, через електронні медіа. Міжнародна мережа Інтернет дозволила легко і безпосередньо отримувати доступ до різних аспектів культури, а роль держави у представленні культурної спадщини почала стрімко, як і у випадку з публічною дипломатією, зменшуватися.

Нарешті, міжнародна економічна політики держави – це діяльність спрямована на господарський обмін з закордоном, визначення певних цілей в цій сфері та використання відповідного інструментарію, який впливає на економічні процеси і призводить до досягнення поставлених цілей [9]. Вона повинна розглядатися в контексті загальної економічної політики держави з огляду на сильну залежність між внутрішньою економічною ситуацією та закордонною співпрацею.

У період зародження міжнародної економічної політики єдиним її варіантом була торгівельна політика. З часом зростала кількість сфер застосування, а епоху глобалізації довелося змінювати як напрямки так і інструменти міжнародної економічної політики. Вона включила в себе цілий спектр політик скерованих на співпрацю із господарчими суб'єктами закордоном. Зокрема, Юстина Запала-Вєнх виділяє наступні:

- Міжнародна торгівельна політика, спрямована на підвищення товарообігу з закордоном, відповідно, визначає розмір, структуру, оплату експортних та імпортних операцій.

- Міжнародна фінансова політика, що займається безпосередніми та портфельними закордонними інвестиціями. Задля пошуку інвестицій держава створює вигідні та стабільні політичні, правові, валютно-фінансові та інші умови, які б заохочували інвесторів до розміщення інвестицій в цій країні. Політика портфельних інвестицій стосується короткострокового напливу капіталу та регулювання його рівня за допомогою процентної ставки, розміру бюджетного дефіциту, емісії цінних паперів тощо.

- Міжнародна політика послуг охоплює діяльність держави в сфері торгівлі послугами.

- Промоційна економічна політика визначає діяльність спрямовану на створення вигідного іміджу країни при використанні макроекономічних та маркетингових інструментів, що має створити позитивний клімат для експорту товарів та послуг, залучення закордонних інвестицій та напливу туристів [10, с. 63-64].

Виділення промоційної економічної політики в окремий сектор трохи контраверсійне, оскільки, зазначає автор, її елементи часто трактуються як елементи експортної товарної політики, політики послуг чи інвестиційної політики. Але, таке виокремлення недвозначно підкреслює, що економічна перевага не є сталою, а нові форми конкуренції та виклики, які з'явилися перед державами, змусили країни зайнятися формуванням позитивного іміджу через застосування нових методів та інструментів, що раніше не були притаманні державній політиці, а прийшли з бізнесу та маркетингу.

Варто зазначити, що логіка міжнародних ринків є заполітизована, а політика тісно пов'язана із торгівлею, і при цьому, громадянська позиція переноситься на консюмеристську поведінку. Прикладом таких взаємозв'язків може бути бойкот мусульманами датських товарів, після публікації в Данії карикатур на пророка Магомета. Або ж відмова від покупки російських товарів українцями та відмова в обслуговуванні росіян в закладах інших країн світу після окупації Криму та воєнних дій на Сході України.

В еру глобалізації, уніфікації потреб споживачів, значної кількості пропонованих товарів та послуг, обов'язково потрібно зафіксуватися у свідомості споживача. Стабільна висококонкурентоспроможна позиція розвинених держав була наслідком тривалого існування іміджу цих країн та їх економік, що асоціювались із розвиненими технологіями і високою якістю. Нові промислові держави і країни, що перебували у процесі трансформації, одночасно із збільшенням відкритості економік мусіли боротися не лише зі спадом попиту на внутрішньому ринку на товари місцевого виробництва, але й низькою впізнаваністю власних продуктів на міжнародних ринках. Інвестиційні проблеми схиляли їх до пошуку закордонних капіталів, що було неможливо без відповідної макроекономічної політики та створення сприятливих умов для інвесторів. Тим самим, активна економічна промоція стала імперативом, а не лише даниною моді.

Вище зазначені чинники знайшли своє відображення в змінах у структурі інституцій, що відповідали за впровадження міжнародної економічної політики. Раніше її здійснювали спеціальні структурні підрозділи, що підпорядковувалися Міністерствам Економіки, і діяли при посольствах держав та чітко дозовано передавали визначену інформацію державним органам в країнах перебування. Таким чином була розбудована ціла мережа галузевих установ, що відповідали за співпрацю із закордоном – пошук безпосередніх іноземних інвестицій, підтримку експорту та промоцію туризму. Тренд створення спеціальної політики промоції спостерігався повсюди і проявлявся у посиленні координації раніше розрізнених промоційних заходів та формуванні широкого інформаційного потоку. Нова тенденція вилилася навіть у поєднання різних окремих одиниць в одну спеціалізовану інституцію, яка мала координувати всю систему заходів спрямовану на управління іміджем держави закордоном. Класичним прикладом є Норвегія, яка поєднала попередні 4 інституції – Норвезьку Туристичну Агенцію, Норвезьку Торгову Раду, Норвезький Фонд Промисловості та Регіонального Розвитку, Державну Консультативну Службу для Інвесторів – в одну установу – Інноваційна Норвегія [10, с.65].

Збільшення кількості та якісна зміна чинників, що впливали на міжнародне сприйняття держави, відобразилися не лише на конструкції структур, які займалися промоцією закордоном, але й на методах та формах їх діяльності.

На практиці, як і в науці, почали чітко розрізняти імідж та репутацію. У той час, як імідж пов'язувався із внутрішнім середовищем і означав те, як бачать представники країни своє представлення назовні, тобто, певний набір посилів, то репутація стосується зовнішнього оточення і показує, як імідж сприймається ззовні. Джонатан Мерцер (1996) подає п'ять головних рис національної репутації: 1) вона стосується схильності, можливості застосування, а не опису ситуації; 2) не є внутрішнім капіталом держави («не є чимось, що я можу покласти до кишені і понести, а існує лише тоді, коли хтось інший щось про мене думає»); 3) створює прогнози відносно подальшої поведінки; 4) базується на безапеляційних думках; 5) динамічна і крихка [11, с.7-8].

Репутація – це той капітал, що дуже важко створюється, але легко і швидко руйнується. Існуюча репутація (хороша/погана) кожної країни базується на певному наборі стереотипів, які вкорінені в історичну пам'ять. Змінити існуючі установки одного народу відносно іншого – це надзвичайно важке завдання, що повстало перед керівниками країн, і до якого почали активно залучати фахівців з реклами та маркетингу.

Пошуки нових форм і методів формування іміджу і трансформації його в репутацію далеко не завжди досягали успіху. Наприклад, спроба ребрендіга США після терактів 2001 закінчилась невдачею. Буквально, через місяць після терористичних актів в Нью-Йорку, заступником держсекретаря США з публічної дипломатії була призначена керівник рекламної агенції «Ogilvy & Mather» Шарлотт Бірс. Їй потрібно було створити позитивний образ країни у світі, перш за все, в мусульманських країнах. На попередньому місці роботи Бірс була надзвичайно успішною у сфері реклами. Вона керувала кампаніями з просування на ринок пилососів «Hoover» та рису «Uncle Ben's». Держсекретар Колін Пауелл прокоментував в Сенаті призначення Бірс, що «немає нічого страшного в тому, щоб призначити людину, яка знає як продавати. Ми просто пропонуємо продукт. Нам потрібен хтось, хто може знову зробити Америку брендом» [12]. Але, брендінг держави істотно відрізняється від брендінгу споживчих товарів. В березні 2003 року Бірс змушена була подати у відставку через незадовільні результати її роботи. Причини професійного фіаско Бірс визначалися тим, що, по-перше, Сполучені Штати мали уже певну репутацію в світі і їх не можна було виводити на ринок «з чистої дошки», а по-друге, США, як продукт, не вписувався в контекст цільової аудиторії: культурний, соціальний, політичний, економічний, моральний, релігійний. Наприклад, перед антитерористичною операцією в Афганістані довелося терміново міняти назву операції, тому що попередня версія «Безмежна справедливість» викликала обурення арабських союзників США. Адже, на їх думку, безмежна справедливість може бути лише у Аллаха. І, аж ніяк, у Президента чи Конгресу США.

Проте, є і успішні проекти ребрендінгу – Іспанія, Ірландія, Німеччина. Це показує, що станом на кінець XX – початок XXI століття, можемо більше говорити про пошуки ефективних форм і методів формування міжнародного іміджу держави та її позитивної репутації, а не про існування сталої системи та визначеного інструментарію.

Однією з найбільш популярних стала модель управління репутацією, що була пізніше детально описана Г. Зонді. (Гіоргі Зонді – фахівець із зв'язків з громадськістю, викладає паблік рілейшнз та міжнародні комунікації в Школі бізнесу Лідса у Великій Британії.) Це була спроба охопити увесь спектр діяльності держави, спрямованої на активне формування позитивного сприйняття країни закордоном [13]. Дослідник наголошує, що метою держави не є сам імідж, а те, як імідж сприймається громадськістю, тобто репутація. Імідж можна порівняно швидко модифікувати за допомогою методів паблік рілейшнз. А репутація так швидко не змінюється. Вона є похідною від іміджу і може бути змінена лише завдяки довготривалим та сконсолідованим промоційним зусиллям, які підтверджуються реальною політикою по покращенню інвестиційного та туристичного клімату. Управління репутацією – це масштабний процесі він вимагає різного роду зусиль. Г. Зонді виокремлює п'ять принципових напрямків, з яких складається управління репутацією: формування бренду місця (території), формування бренду держави (суб'єкта), культурна дипломатія, публічна дипломатія та управління сприйняттям. Стратегічна координація діяльності в кожному із зазначених напрямків дає ефект синергії, коли спільний результат значно перевищує суму окремих результатів. Причина цього полягає у взаємозалежностях між напрямками та їх рівнозначності для позитивної міжнародної репутації держави. Але, насправді, рівнозначність напрямків може бути лише в ідеальній

моделі. А на практиці утворюється гнучка система, де баланс всіх зусиль є недосяжним, але до нього прагнуть. І, чим більше наближаються, тим ефективніше працює система.

Модель управління репутацією держави знайшла надзвичайно широке практичне застосування в міжнародній політиці країн. Вона відобразила ті зміни, що відбулися у формуванні іміджу та репутації держав наприкінці XX століття. Однак, найбільш проблематичним є реалізація п'ятого напрямку в описаній моделі – управління сприйняттям.

Таким чином, глобалізація та інформатизація спричинили цілий ряд змін у формах і методах створення міжнародного іміджу держав. Відбулась ліквідація державної монополії на зовнішню політику, спостерігалося залучення до політичних, культурних, та економічних контактів різних громадських та бізнес інституцій. Інформатизація забезпечила швидкий і безпосередній контакт та обмін інформацією між цими суб'єктами (особливо через технології WEB 2.0).

Спостерігається перехід інструментарію формування іміджу та репутації із сфер маркетингу, брендінгу, паблік рілейшнз. Нові підходи почали охоплювати розробку і реалізацію парадигм в політичній, економічній та соціокультурній сферах, але наштовхувалася на бар'єри у вигляді стереотипів, міфів, дезінформації, що часто зводили нанівець всі зусилля з побудови довірливих відносин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Kotler P., Haider D.H., Rein I. Marketing Places: attracting investment, industry, and tourism to cities, states, and nations / P. Kotler, D.H. Haider, I. Rein. – New York: Free Press, 1993. – 389 p.
2. Anholt S. Places. Identity, Image and Reputation / S. Anholt. – Palgrave MacMillan, 2010. – 179 p.
3. Dinni K. National Branding. Concepts, Issues, Practice / K. Dennie. – Oxford: Elsevier, Dook Aid International, Sabre Foundation, 2008. – 289 p.
4. Качинська Н.О. Стратегія і тактика іміджевої політики сучасної держави: концептуальний та прикладний виміри: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Н. О. Качинська; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. — К., 2011. — 15 с.
5. Терещук В. І. Електронний паблік рилейшнз як засіб формування зовнішньополітичного іміджу держави : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. / В.І. Терещук; — Чернівці, 2008. — 20 с.
6. Цветкова Н.А. Программы WEB 2.0. в публичной дипломатии США / Н.А. Цветкова // США и Канада: политика, экономика и культура. – 2011. - №3. – С.109-122.
7. Ryniejska-Kiełdanowicz M. Cultural Diplomacy as a Form of International Communication / M. Ryniejska-Kiełdanowicz // Institute for Public Relations. URL: http://www.instituteforpr.org/wp-content/ uploads/ Ryniejska_Kieldanowicz.pdf
8. Неприцький О.А. Формування різномовних інформаційних просторів і наслідки доступу до них українських громадян / О.А. Неприцький // Історія України. - №3 (403). – січень, 2005. – С.5-6.
9. Misala J. Współczesne teorie wymiany międzynarodowej i zagranicznej polityki ekonomicznej / J. Misala. – Warszawa: Szkoła Główna Handlowa, 2003. – 419 s.
10. Zapała-Więch J. Polityka kreowania wizerunku państwa w oparciu o tożsamość narodową na przykładzie Polski i Irlandii / J. Zapała-Więch. – Rozprawa doktorska. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych. – Archiwum UJ, Dokt. 2012/155. – Kraków, 2012. – 298 s.
11. Wang J. Effectively Managing National Reputation: Strategic Public Diplomacy Revisited / J. Wang. – Octowber, 2004. – 22 // Allacademic Research. – URL: http://citation. allacademic.com// meta/ p_mla_apa _research_citation/0/1/3/4/1/pages13418/p13418-1.php
12. Серегина Е. История Возникновения брендинга территорий / Е. Серегина // Advertology. Наука о рекламе. – URL www.advertology.ru/article81687.htm
13. Szondi G. Filary zarządzania reputacją: dyplomacja publiczna w Europie Wschodniej z perspektywy public relations / G. Szondi // Ociepka B. Dyplomacja publiczna. – Wrocław, 2008. – S.59-86.

Неприцкий А.А. ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ИМИДЖА ГОСУДАРСТВА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье показаны изменения форм и методов создания международного имиджа и репутации государства, которые наблюдались в публичной дипломатии, культурной и экономической политике, и были связаны с явлениями глобализации и информатизации в конце XX – начале XXI веков. Произошла ликвидация государственной монополии на внешнюю политику. Наблюдался заимствование инструментария формирования имиджа и репутации из сфер маркетинга, брендинга, паблик рилейшнз. Новые подходы стыкались с барьерами в виде стереотипов, мифов, дезинформации, что препятствовало налаживанию доверительных отношений.

……

Ключевые слова. Имидж, репутация, бренд, публичная дипломатия, культурная политика, экономическая политика.

Neprytskyi O.A. FORMATION OF AN INTERNATIONAL IMAGE OF THE COUNTRY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

The article focuses on the changes in forms and methods of creating an international image and reputation of a country, which could have been observed in public diplomacy, cultural and economic policies and were connected with such phenomenon as globalization at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries. The state monopoly for external policy has been destroyed. It may be observed that the instruments of image and reputation formation have been taken from the spheres of marketing, branding and public relations. The new approaches face obstacles in forms of stereotypes, myths, misinformation, which prevented the establishment of trustworthy relations.

Key words. Image, reputation, brand, public diplomacy, cultural policy, economic policy.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.5)„1648/179»:631.1.017.3: [392.3]: [314]

О.І. Якименко

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА КРУТА БУДА СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті, на підставі статистичних даних, аналізуються загальна чисельність, статевий та поколінний склад, типологія та структура селянських родин, а також показники населеності дворів с. Крута Буда Стародубського полку у другій половині XVIII ст. За допомогою системи умовних позначень ілюструється структура кількох родин. В основу дослідження покладена найбільш поширена у сучасній історичній демографії термінологічна та графічна класифікація домогосподарств, розроблена англійським істориком П. Ласлеттом.

Ключові слова: Румянцевський опис, ревізія, родина, двір, домогосподарство, покоління, ядро, проста сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Однією з проблем сучасної історичної науки є недостатнє висвітлення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. У зв'язку з цим, дана стаття присвячена дослідженню селянської родини на теренах Стародубського полку. В якості прикладу було обрано населення с. Крута Буда другої Стародубської сотні. Такий вибір обумовлений кількома обставинами: фактичною відсутністю ґрунтовних наукових розвідок із окресленої проблеми, достатньою джерельною базою та відносною інформативністю досліджуваних матеріалів.

Наукова першість у сфері вивчення типології та структури родини належить зарубіжним дослідникам: П. Ласлетту [1], М. Міттерауеру та А. Кагану [2], Б. М. Миронову [3] Ц. Кукльо [4]. Одним із головних здобутків П. Ласлетта вважається розробка найбільш поширеної на сьогоднішній день класифікації домогосподарств [1, с. 136-140]. У своєму дослідженні «Структура родини у Росії та Центральній Європі: порівняльний аналіз» М. Міттерауер та А. Каган розглядають розміри сімей, зміни типологічної будови поколінного складу домових спільнот, а також кровно неспоріднених мешканців, які населяли двори у середині XVIII ст. [2, с. 35-80]. У монографії «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII − початку XX ст.)» відомий російський дослідник Б. М. Миронов аналізує динаміку типології сільського населення Росії в означений проміжок часу [3, с. 219-235]. На думку науковця, поняття «двір», «сім'я» і «домогосподарство» були тотожними [3, с. 219]. Не менш важливою є фундаментальна праця польського історика Цезарія Кукльо «Демографія Речі Посполитої перед розподілами», в якій, крім теоретико-методологічної частини та детально досліджуваних демографічних характеристик населення є розділ, присвячений структурі родини [4, с. 149-156]. Під останнім терміном дослідник розумів групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному дворі (домогосподарстві), серед яких − малі (нуклеарні) родини – батьки з неодруженими дітьми, їх родичами та слугами [4, с. 354].

Серед сучасних українських історико-демографічних праць з зазначеного напрямку необхідно відмітити роботи Ю. В. Волошина [5; 6], М. Г. Крикуна [7], А. Л. Перковського [8], О. Є. Сакала [9]. У монографії «Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект» Ю. В. Волошин значну увагу приділяє аналізові типології та структури домогосподарств старовірів, порівнює отримані ним показники із аналогічними коефіцієнтами українських дворів Топальської сотні Стародубського полку [5, с. 213-255]. Історик М. Г. Крикун у статті «Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р.» аналізує показники середньої дворової населеності для 28 парафій досліджуваного регіону, а також ілюструє графічне зображення родинної структури [7, с. 25-46]. У розвідці «О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики)» А. Л. Перковський визначив загальну чисельність, середню населеність домогосподарств Київського полку та Старокодацького намісництва Війська Запорізького, структуру родин посполитих, виокремив відмінності сімей цих територій з регіонами Російської

імперії [8, с. 104-111]. Дослідження О. Є. Сакала «Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку» є першою науковою працею у вітчизняній історіографії, в якій детально аналізуються перелічені показники родин для вищезгаданого стану [9, с. 145-198].

Проаналізувавши літературу із окресленої проблематики, зазначимо: у своїй розвідці ми спиратимемося на теоретико-методологічні дефініції, запропоновані П. Ласлеттом, Б. Мироновим та Ц. Кукльо.

Метою статті є аналіз загальної чисельності населення, визначення середніх показників дворової населеності, статевої структури, поколінного складу, з'ясування типології селянської родини на прикладі конкретного села Крута Буда другої Стародубської сотні Стародубського полку у другій половині XVIII ст. Опосередковано досліджуватимуться аналогічні індекси для сімей підсусідків. На основі графічної системи умовних позначень, запропонованої британським вченим П. Ласлеттом, буде проведений детальний опис кількох родин.

Виявити всі вказані історико-демографічні характеристики дозволяють матеріали фіскального обліку населення. До цієї джерельної групи відносяться Генеральний (або Румянцевський) опис Лівобережної України 1765-1769 рр. [10] а також матеріали IV (1782 р.) [11] та V (1795 р.) [12; 13] ревізьких реєстрів.

Аналізоване населення села Крута Буда складалося із представників одного соціального стану – посполитих, які мешкали в окремих господарських одиницях – дворах. За твердженням етнографа Б. Д. Грінченка, термін «двір» мав такі значення: 1) «место подле дома, обнесенное забором»; 2) «дом, усадьба» [14, с. 362]. На думку історика Г. А. Максимовича, для тодішнього двору були властиві: єдина дворова територія, родинні зв'язки між його мешканцями та спільне несення повинностей [15, с. 317]. А. Л. Перковський характерною ознакою двору XVIII ст. називав наявність польових наділів («ґрунтів) [8, с. 105].

Розпочнемо наше дослідження із аналізу загальної, статевої структури, середньої дворової населеності посполитих на основі Румянцевського опису.

Згідно із нашими підрахунками, на час його проведення у с. Крута Буда їм належав 29 двір із населеністю 237 осіб (118 чоловіків, 119 жінок) [10, арк. 560- 568]. У середньому на одну селянську родину припадало 8,2 особи. Найменш заселеними були одночасно двори Григорія Сніженка [10, арк. 563зв.] та Герасима Башноченка [10, арк. 568] (по 3 особи у кожному). Найбільш залюдненим виявилося домогосподарство Степана Слупки (19 осіб) [10, арк. 566зв.]

Вступна частина IV ревізії містить інформацію, за якої село Крута Буда мала ще одну назву – «Залесская Буда». На час проведення перепису воно належало вдові бунчукового товариша Павла Миклашевського – Олені [11, арк. 630]. Всього у власності цієї поміщиці знаходилось 36 дворів, в яких мешкали 298 посполитих (149 чоловіків та 149 жінок) [11, арк. 636-643]. Показник середньої дворової населеності склав 8,3 особи. Найменш та найбільш заселеними були родини Романа Гончаренка [11, арк. 638] та Афанасія Колядного [11, арк. 636зв.-637] (3 та 20 осіб відповідно).

Дані V ревізького реєстру повідомляють, що село Крута (або Залеська) Буда перейшло у власність із навколишніми населеними пунктами до сина померлої Олени Миклашевської – Івана [12, арк. 3, 25]. До облікового джерела була записана 341 особа [12, арк. 25-38зв.; 13, арк. 1938-1939]. Спостерігається різкий факт зменшення населення наприкінці XVIII ст. на 318 осіб. Так, 14 осіб померли («умре»); інші 304 ревізькі душі підпали під дію примусових міграційних процесів: 241 особа продана у 1788 р. дружині померлого колезького асесора Семена Рубця – Марфі [12, арк. 25-27зв., 28зв.-36, 38]. Інші 59 осіб були переведені до сусіднього села Азарівки [12, арк. 28, 30зв., 33, 36-38]. Одну особу чоловічої статі віддано до панського маєтку в Азарівці (очевидно, в якості домашньої прислуги) [12, арк. 25зв.]. 3 особи жіночої статі видані у заміжжя [13, арк. 1938зв., 1939]. Тож фактично у 1795 р. у 2 дворах зареєстровано 23 особи мешканців (12 чоловіків та 11 жінок) [13, арк. 1938-1939зв.]. Збільшився показник середньої дворової населеності – 11,5 осіб. Найменше мешканців зареєстровано у дворі Івана Шавеля – 8 осіб [13, арк. 1939]. Найбільш заселеним було домогосподарство Дем'яна Козоби – 15 осіб [13, арк. 1938-1938зв.]

Аналізовані індекси середньої дворової населеності не були сталими. Як бачимо, вони змінювалися від меншого до більшого показників. Зростання шуканого коефіцієнта є наслідком

зменшення числа дворів та їх загальної населеності. Суттєву різницю у кількісній реєстрації населення між IV та V ревізькими реєстрами можна пояснити їх частковою збереженістю.

Крім родин посполитих, пов'язаних між собою кровноспорідненими зв'язками, в їх дворах мешкали підсусідки. Згідно з опрацьованими джерелами, ця проміжна категорія населення була зареєстрована лише у Румянцевському описі. Отже, у 1767 р. у досліджуваному селі у 3 посполитих дворах мешкали 3 родини підсусідків, які складалися з 10 осіб (6 чоловіків та 4 жінки) [10, арк. 562зв., 564, 565]. Середній показник їх дворової населеності склав 3,3 особи. Найменшими за розмірами були одночасно дві родини – Марка Семенова [10, арк. 564] та Петра Павлова [10, арк. 565] (по 2 особи у кожній). Найбільш залюдненою виявилась сім'я підсусідка Дениса Мамаєва [10, арк. 562зв.] (6 осіб), котрий мешкав в окремій хаті у дворі Антона Макатренка [10, арк. 562].

Як бачимо, аналізовані коефіцієнти середньої дворової населеності селянських домогосподарств с. Крута Буда у 1767 та 1782 рр. у 8,2, 8,3 осіб близькі до аналогічного показника посполитих Лубенського полку другої половини XVIII ст. дослідника О. Сакала (8,4 особи) [9, с. 100]. Величина отриманого індексу (за результатами V ревізії) у 11,6 осіб дещо перевищує підсумки аналогічних розвідок як зазначеного науковця, так і історика Ю. Волошина, який обрахував середню населеність старообрядницьких та українських родин Стародубського полку у 9,0 осіб [5, с. 215].

Далі проаналізуємо поколінний склад родин посполитих.

Згідно з джерелом 1767 р., у с. Крутій Буді переважна більшість – 55,2% (16 родин) мали двопоколінну будову. 41,4% (або 12 сімей) складалися із трьох поколінь. В одній родині (3,4%) мешкали представники чотирьох генерацій [10, арк. 560-568].

У 1782 р. поколінне співвідношення залишилося на користь двопоколінних родин: 52,8% (19 сімей). Меншу частку складали сім'ї із трипоколінним складом – 47,2% (17) [11, арк. 636-643].

V ревізький реєстр зафіксував у селі 2 родини посполитих, в яких мешкали представники трьох поколінь (100%) [13, арк. 1938-1939].

Отже, аналіз поколінної будови родин посполитих с. Крута Буда за матеріалами фіскальних джерел доводить абсолютну перевагу родин із двома поколіннями: 55,2% у 1767 р., 52,8% у 1782 р. Частка родин із чотирьохпоколінною структурою була незначною – 3,4% у 1767 р. Характерною рисою для досліджуваного соціуму є відсутність домогосподарств, в яких мешкали представники одного покоління (див. рис. 2). Абсолютна більшість родин, які складаються із трьох поколінь, зафіксована у 1795 р. – 100%. У 1767 та 1782 рр. їх частка була значною та становила 41,4% та 47,2% відповідно.

Визначимо поколінний склад підсусідків. Як пам'ятаємо, 3 родини з цієї проміжної категорії тогочасного населення зафіксовані лише у 1767 р. Отже, переважну частку − 66,7% (2) складали родини, в яких мешкали представники одного покоління. 33,3% (1 сім'я) мала двопоколінну будову [10, арк. 562зв., 564, 565].

Отримані нами показники поколінного складу посполитих родин с. Крута Буда демонструють близьке процентне співвідношення до результатів, отриманих науковцями: Ю. Волошиним щодо старообрядницької слободи Деменки [6, с. 72], О. Сакала (на прикладі Лубенського полку) – 54,1% [9, с. 201].

Далі проаналізуємо типологію родин посполитих на основі загальноприйнятої в історичній демографії класифікації П. Ласлетта [1, с. 136-139].

Отже, у 1767 р. з 29 родин найбільша частка – 65,5% (19) припадала на складні родини, з них – 51,7% (15) становили сім'ї з мультифокальною, 13,8% (4) – з розширеною будовою. Найменше були представлені прості (нуклеарні) родини – 34,5% (10) [10, арк. 560-568].

Згідно з даними IV ревізького реєстру, процентне співвідношення родин зі складною та простою структурами залишилося подібним. Зокрема, на долю таких сімейних утворень припадало 72,2% (26 родин), з них: 61,1% мультифокальних та 11,1% розширених (22 і 4 для кожної категорії). Як і у 1767 р., 27,8% (10) простих сімей перебували у меншості [11, арк. 636-643].

Наприкінці XVIII ст. 2 посполитих родини (100%) мали складну (мультифокальну) структуру [13, арк. 1938-1939].

Проаналізувавши типологію селянських родин с. Крута Буда, констатуємо перевагу складних родинних утворень. Їх першість зафіксована у 1795 р. – 100%. У 1767 та 1782 рр.

частка цих родин складала 65,5% та 72,2% відповідно. Значним було процентне співвідношення простих родин у 1767 та 1782 рр. – 34,5% та 27,8%. Характерною рисою для досліджуваного села є відсутність родин-одинаків та домогосподарств без структури (див. рис. 3)

На противагу родинам посполитих, в яких переважали складні утворення, у середовищі підсусідків усі 3 родини мали просту (нуклеарну) основу (100%) [10, арк. 562зв., 564, 565].

Таким чином, розгляд структури селянських домогосподарств села Крута Буда Стародубського полку визначає значну перевагу складних родин над простими за матеріалами фіскальних джерел та підтверджує думку науковців, зокрема, Ю. Волошина щодо українських поселень Стародубського полку (60,9%) [5, с. 225-227] та О. Сакала (посполитих Лубенського полку – 72,6%) [9, с. 203-204] про домінування складних родинних утворень серед сільського населення Гетьманщини у XVIII ст.

Далі проілюструємо структуру кількох родин за допомогою системи умовних позначень [7, с. 147-149] (див. рис. 1).

Рисунок 1. Система умовних позначень

Як пам'ятаємо, у с. Крутій Буді була зареєстрована всього одна родина, в якій мешкали представники чотирьох поколінь – це домогосподарство посполитого Івана Мурашки (1767 р.) [10, арк. 560зв.]. Воно складалося з 9 осіб (4 чоловіків та 5 жінок) та двох повних нуклеарних ядер, перше з яких утворював 30-річний голова двору разом з дружиною Тетяною (25 р.) та трьома малолітніми дітьми (5, 4 та 1 рр. відповідно). Разом з цією родиною мешкала овдовіла мати голови двору – Ганна (75 р.). У цьому ж домогосподарстві проживала друга нуклеарна родина племінника Івана Мурашки – Євдокима (30 р.), його дружини-ровесниці Явдохи та 3-річної доньки-первістка – Уляни. За поколінною будовою вдова Ганна, її син із невісткою та трьома дітьми, а також внучатий племінник із дружиною були представниками першого, другого та третього поколінь відповідно. Таким чином, малолітня донька останнього вважається правнучатою племінницею по боковій лінії щодо найстаршого члена цієї родини (тобто представником четвертої генерації). (див. рис. 2).

Рисунок 2. Чотирьохпоколінна родина Івана Мурашки

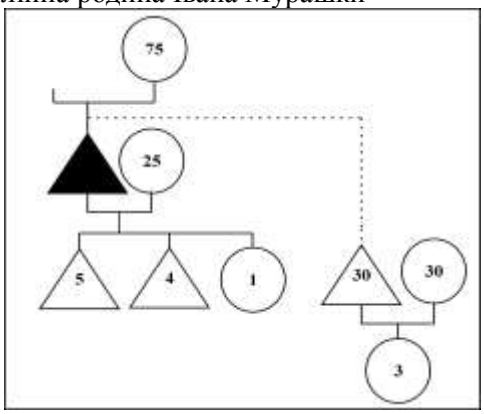

Прикладом мультифокальної братської родини може слугувати домогосподарство Афанасія Колядного (1782 р.) [11, арк. 636зв.-637]. У цьому дворі мешкало 20 осіб (10 чоловіків та 10 жінок), які утворювали 4 нуклеарних ядра. На момент проведення IV ревізії найстарший з братів Колядних мав 60 р., був одружений з 56-річною Ганною. Разом із батьками мешкали їх неодружені діти (20 і 17 рр.). Середній брат, Йосип (55 р.), який утворював друге ядро у дворі, мав дружину Явдоху (53 р.), а також двох малолітніх дітей (14 та 6 рр.). 50-річний Роман Колядний був єдиним вдівцем серед братів, родина якого нараховувала 8 осіб. Зокрема, він

дбав про п'ятьох дітей (2, 14, 14, 9 та 5 рр. відповідно). Разом із ними мешкав 25-річний зять-вдівець Романа – Іван Мамай з неодруженим братом Пилипом (20 р.). У даному випадку, згідно класифікації П. Ласлетта, останні не утворювали родинної структури. Наймолодший брат Афанасія, Терентій, 25 р., перебував у шлюбі з 23-річною Явдохою. Ця подружня пара, як і родини старшого та середнього братів, мала двох нащадків – Никифора та Єфросинію (4 та 2 рр.). Таким чином, мешканці цієї складної родини були представниками першого та другого поколінь (див. рис. 3).

Рисунок 3. Мультифокальна братська родина Афанасія Колядного

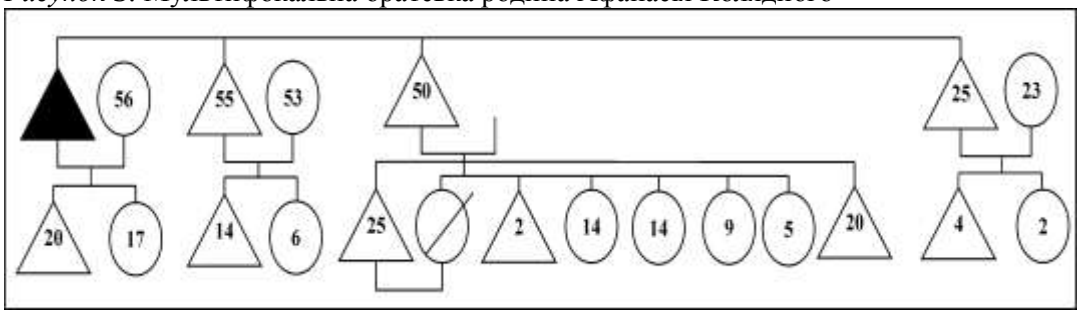

Отже, проаналізувавши фіскальні джерела, у результаті дослідження населення посполитого стану с. Крута Буда другої Стародубської сотні Стародубського полку за період 1767-1795 рр. доходимо наступних висновків:

Показники середньої дворової населеності домогосподарств згідно фіскальних джерел становили для досліджуваного села 8,2, 8,3 особи (у 1767, 1782 рр. відповідно) і були близькими до аналогічного показника посполитих Лубенського полку у другій половині XVIII ст. дослідника О. Сакала. Величина отриманого показника за 1795 р. у 11,6 осіб дещо перевищує підсумки розвідок як зазначеного науковця, так і Ю. Волошина.

Аналіз поколінного складу с. Крута Буда засвідчив значну перевагу двох та трипоколінних родин у домогосподарствах посполитих та підтвердив результати досліджень Ю. Волошина та О. Сакала. Характерною рисою для досліджуваного соціуму є відсутність домогосподарств, в яких мешкали представники одного покоління

Розгляд структури селянських домогосподарств виокремлює перевагу складних родинних утворень над простими, що підтверджує точку зору науковців Ю. Волошина та О. Сакала про домінування домогосподарств зі складною будовою на території Східної Європи, зокрема, Лівобережної України, у XVIII ст.

Подальші дослідження селянського соціуму Північної Гетьманщини з точки зору історичної демографії є доволі перспективними. Спираючись на історико-статистичні джерела, автор робить спробу дослідити інститут сім'ї посполитих. З метою більш ґрунтовного історико-демографічного аналізу населення Стародубського полку у другій половині XVIII ст., подальші наукові розвідки необхідно присвятити вивченню козацького стану, а також не лише кровноспорідненим особам, але й стороннім мешканцям домогосподарств – підсусідкам, слугам та робітникам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ласлетт П. Семья и домохозяйство. Исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века. − М.: Статистика, 1979. – С. 132–157.
2. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе : сравнительный анализ / М. Миттерауер , А. Каган. // Семья, дом и узы родства в истории. − СПб.: Европ. ун-т, «Алетея», 2004. – С. 35−80.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.) : в 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб., «Дмитрий Буланин», 2003. − Т.1. – 549 с.
4. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. – 532 s.
5. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті : історико-демографічний аспект / Ю. Волошин. − Полтава, АСМІ, 2005. – 312 с.
6. Волошин Ю. В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) / Ю. Волошин // Історична пам'ять. − 2005.− № 1 − 2. – С. 64–84.
7. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року / М. Крикун // Україна модерна. − Львів, 2001.− №.6. – С. 25–46.

……
8. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / А. Перковский // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 104−111.
9. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII століття : на прикладі Лубенського полку: дис. кандидата іст. наук: спец. 07.00.01 / Олександр Євгенович Сакало. − Полтава, 2011. – 260 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 80. – 1186 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 1855, оп. 1, спр. 2. – 830 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 1855, оп. 1, спр. 10. – 1879 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 1855, оп. 1, спр. 15. – 1343арк.
14. Грінченко Б. Словар української мови. –Т.1. : А − Ж. / Б. Грінченко.– К., 1907. – 539 с.
15. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. − Нежин, 1913. – 400 с.

Якименко А.И. ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРЕСТЬЯНСКОЙ СЕМЬИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII В. (НА ПРИМЕРЕ СЕЛА КРУТАЯ БУДА СТАРОДУБСКОГО ПОЛКА)

В статье, на основании статистических данных, анализируются общая численность, половой и поколений состав, типология и структура крестьянских семей, а также показатели дворовой населенности с. Крутая Буда Стародубского полка во второй половине XVIII в. С помощью системы условных обозначений иллюстрируется структура нескольких семей. В основу исследования положена наиболее распространенная в современной исторической демографии терминологическая и графическая классификация домохозяйств, разработанная английским историком П. Ласлеттом.

Ключевые слова: Румянцевская опись, ревизия, семья, двор, домохозяйство, поколение, ядро, простая семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

Yakymenko O.I. HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF PEASANT FAMILY IN THE SECOND HALF OF 18th CENTURY (ON THE SAMPLE OF KRUTA BUDA VILLAGE STARODUBSKIY REGIMENT)

The author uses statistical data to analyze the total number, gender, generational composition, structure and typology of peasant families, and of house-serf population in Kruta Buda village of Starodubskiy regiment during the second half of the XVIII century. The author applies conventional signs to illustrate the structure of several peasant families. The research is based on P. Laslett's classification of the households as the most widespread one in the modern historical demography.

Key words: Rumiantsev inventory, revision, family, yard, household, generation, core, nuclear family, extended family, multifocal family.

УДК 391:800.879

Л.А. Іваневич

ЛОКАЛЬНІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТРАДИЦІЙНИХ ВЗУТТЯ, ПОЯСІВ І ДОПОВНЕНЬ ДО ОДЯГУ УКРАЇНЦІВ ПОДІЛЛЯ

У статті висвітлюється проблема дослідження предметів народної ноші українців Поділля XIX – першої половини XX ст. внаслідок аналізу відомих і маловідомих праць та музейних фондових колекцій. Зокрема, вперше подається спроба створення розширеної класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу подолян з врахуванням їх локальних аспектів.

Ключові слова: народна ноша, традиційне вбрання, українці Поділля, фондові колекції музеїв, класифікація, локальні аспекти, взуття, пояси, доповнення до одягу.

До сьогодні цінною матеріальною й духовною спадщиною традиційно-побутової культури українців усіх історико-етнографічних регіонів, у тому числі й Поділля, залишається народна ноша. Важливе місце у традиційному комплексі вбрання подолян займали такі його групи як взуття, пояси та доповнення до одягу. Це невід'ємні складові національного строю, що пройшли тривалий шлях свого розвитку, виконували різноманітні функції та створювали цілісний художній образ. Варто зазначити, що усі субрегіони Поділля, зокрема, Буковинський, Західний, Східний та Центральний характеризувалися окрім спільних ознак певними

специфічними відмінностями щодо матеріалів, форм, технік виконання, декорування й способів носіння та, як наслідок, класифікації цих складових народного костюма. Тому саме проблематиці класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців Поділля XIX – першої половини XX ст. присвячується наша стаття.

У цілому історіографія досліджуваної теми охоплює праці видатних науковців й етнографів кінця XIX – початку XXI ст. Найперші спроби класифікації українського традиційного вбрання чи його окремих груп подано у роботах: Я. Головацького (1877) [1], П. Чубинського (1877) [2], Х. Вовка (1928) [3], О. Зарембського (1928) [4], К. Гуслистого і С. Колоса (1961) [5], О.Воропая (1966) [6], К. Матейко (1977) [7], Г. Горинь (1986) [8]. Розширенню та вдосконаленню запропонованих класифікацій сприяли ґрунтовні дослідження таких зарубіжних і вітчизняних учених, як: Л. Бурачинської (1992) [9], Т. Ніколаєвої (1994, 1996, 2005) [10; 11; 12], Я. Кожолянко (1994) [13], М. Костишеної (1996) [14], К. Матейко (1996) [15], Г. Кожолянка (1999) [16], М. Білан і Г. Стельмащук (2000) [17], З.Васіної (2006) [18], О. Федорчук (2007) [19], О. Косміної (2008) [20], Г. Врочинської (2008) [21] та В. Косаківського (2013) [22]. Окреме значення для формування класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців Поділля XIX – першої половини XX ст. мають статті: Л. Пономар (2003) [23], Т. Гончарук (2005) [24], Л. Дяк (2005) [25], В. Ластюка і Ю. Чеботар (2005) [26], Т. Марченко (2005) [27], Н. Баранської (2007) [28], Г.Савки (2008) [29], Г. Кожолянка (2010) [30], Г. Медведчук (2010) [31] та Л. Іваневич (2013, 2014) [32]. Отже актуальність озвученої проблеми не згасає, а все більше привертає увагу науковців, краєзнавців та етнографів.

Джерельну базу дослідження складають фондові колекції подільського традиційного комплексу вбрання Національного музею українського народного декоративного мистецтва [33] і Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» [34] у Києві, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України [35] і Національного музею ім.◦А. Шептицького у Львові [36], Вінницького [37], Тернопільського [38], Хмельницького [39] та Чернівецького [40] обласних краєзнавчих музеїв, Одеського державного історико-краєзнавчого музею [41], Вінницького [42] та Чернівецького [43] обласних художніх музеїв, Бершадського [44], Оратівського [45] і Тиврівського [46] районних краєзнавчих музеїв Вінницької області, Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [47] та навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка [48], що на Хмельниччині, Хотинського історичного музею (Чернівеччина) [49], а також навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського [50] та приватної колекції одягу В. Косаківського (Вінниччина) [51].

Таким чином окремої класифікації традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців усіх локальних зон Поділля до сьогодні ще не створено. Тому на основі аналізу відомих і маловідомих праць та власноруч опрацьованих фондових колекцій вищеназваних музеїв здійснимо спробу вперше сформувати розширену класифікацію традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу подолян з врахуванням їх локальних аспектів. Зауважимо, що при складанні класифікації ми зазначали про статеву приналежність певних складових окреслених груп подільського костюма за необхідністю. В усіх інших випадках мається на увазі, що названий елемент строю носили як жінки, так і чоловіки. Окремо позначено й ті різновиди взуття, поясів і доповнень до одягу (або їх додаткові назви), які побутували лише на території Поділля в цілому чи, зокрема, у якомусь його субрегіоні.

Загалом українське народне вбрання XIX – першої половини XX ст. характеризується передусім комплексністю. Фундаментальну основу цих комплексів у свою чергу складають різноманітні за ознакою функціонального використання групи компонентів. Отож, за визначеним критерієм у традиційному костюмі українців Поділля XIX – першої половини XX ст. виділяють: основний комплекс вбрання (натільний та поясний одяг), допоміжний комплекс вбрання (плечовий одяг), верхнє вбрання, головні убори, прикраси, взуття, пояси й доповнення до одягу.

Згідно цієї загальноприйнятої класифікації в першу чергу будь-який вид складових українського традиційного костюма в цілому та, подільського зокрема, поділяють залежно від статі й віку людини на чоловічий, жіночий і дитячий. У свою чергу, крім цього залежно від віку людини у жіночому комплексі виокремлюють дівоче вбрання, вбрання для молодиць та літніх

жінок; відповідно у чоловічому комплексі – парубоцьке вбрання, вбрання для молодиків та літніх чоловіків. Щодо груп взуття й доповнень до одягу, то їх складові залежно від статі та віку людини різнилися лише в окремих відповідно зазначених у поданій класифікації прикладах. Дитячі взуття, пояси і доповнення до одягу практично дублювали аналогічні дорослі види й різнилися лише розміром, меншою кількістю розмаїття і декорування.

Що стосується групи поясів, то в подільському народному костюмі пояси виконували різноманітні функції та слугували обов'язковими елементами. Зокрема за їхньою допомогою закріплювався натільний, поясний і верхній одяг, вони оберігали м'язи живота під час виконання важкої фізичної праці, на них носили дрібні побутові речі. Також пояси були своєрідними оберегами, а тому з ними пов'язано чимало традиційних обрядів. Водночас пояси прикрашали одяг, підкреслювали святковість або буденність відповідного комплексу вбрання та створювали його цілісний і довершений художній образ. Залежно від статі й віку людини подільські пояси переважно різнилися шириною, довжиною і кольором. Так молоді та середнього віку люди носили червоні й зелені пояси, а старше покоління – частіше чорні плетені. Чоловічі пояси на відміну від жіночих були ширшими й довшими [2, с. 417; 11, с. 104].

Класифікаційною ознакою також слугує безпосередньо призначення традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців Поділля. З огляду на це виділяють: святкові (найновіші, із кращого матеріалу, модного покрою, більше та яскравіше оздоблені, які зодягалися під час різноманітних релігійних свят), буденні (з менш якісного матеріалу, менше декоровані або зношені святкові), робочі (спеціальні для певних видів праці) та обрядові (які

зодягалися під час окремих обрядів) взуття, пояси та доповнення до одягу.

Крім цього локальну своєрідність традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу подолян створювали матеріал, розмір, техніка виготовлення, орнаментація, кольорова гама та способи підперізування (обв'язування). Так щодо способів обв'язування поясом дослідниками зафіксовано два наступні: «по-селянськи», з китицями, що звисають з обох боків і «по-козацьки», коли обидва кінці звисають з одного боку. При цьому чоловіки та парубки, підперізуючись поясом, обвивали свій стан навколо кілька разів. А як жінки, так і чоловіки вужчими поясами обв'язували найчастіше натільний та поясний одяг, а ширшими – верхній [2, с. 6-7].

Пропонуємо тепер розширену класифікацію безпосередньо традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу українців усіх локальних зон Поділля з врахуванням їх специфічних аспектів за ознаками матеріалу, розміру, техніки або способу виготовлення, орнаментації та колориту.

І. Традиційне подільське взуття, в залежності від виду і техніки виготовлення складається з:

1). *Взуття, що прикриває стопу ноги*:

а) видовбане взуття – дерев'яні *довбанці* (*дерев'янки, довбанки* – Буковинське Поділля);

б) зшите взуття – *дармати* (жіночі черевики з високими халявами і звуженими до низу каблуками («*обцасами*») – с.◦Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковинське Поділля), *мешти* (літні туфлі, Західне Поділля), *туфлі, черевики* (*черевички* або *чобітки* жіночі), *румунки* (жіночі черевики – Гусятинський, Теребовлянський і Тернопільський р-ни, Західне Поділля; Оратівський р-н Вінницької обл., Східне Поділля);

в) плетене взуття – *солом'янці* на дерев'яній підошві (*солом'янки* – Буковинське Поділля), *постоли солом'яні* (носили поверх чобіт взимку – Хотинський р-н), *личаки* (Західне Поділля), *личаки* (з липового лика), *личаки-верзуни* (*дерев'яники, солом'яники* – Східне та Центральне Поділля);

г) стягнене (стягнуте) взуття – шкіряні *постоли* (*морщениці* – вид

постолів, декорованих металевими *капслями* (Буковинське Поділля); *морщенці* – Східне та Центральне Поділля), *ходаки*;

2). *Взуття, що прикриває стопу та гомілку*:

а) валяне взуття – *валянки* (биті);

б) зшите взуття – *валянки* (зшиті), *дерев'яники* (*дириляники* – різновид чобіт на дерев'яній підошві, Вінниччина, Східне Под.), *калавирі* (пів-чоботи спереду низькі, а ззаду – високі, Заставнівський р-н, Буковинське Поділля), *чобітки* (жіночі), *чоботи* (за способом виготовлення та оздоблення: *валковані, «восьми гранки», гвоздьові, до перевзування, писані, підшивані, рисовані* (*рісовані*); за кольором: *жовті, жовтинці, зеленинці, червонинці,*

чорнобривці (з жовтими халявами і чорними передками); за матеріалом: *боксові, рантові* (*чижми з лубами* – чоловічі рантові чоботи з твердими халявами, Буковинське Под.), *сап'янці* (*сафіянові* – Заліщицький р-н, Тернопільської обл., Західне Под.), *хромові, шкапові* та *юхтові*);

3). *Різноманітні допоміжні види утеплення ноги* – суконні *онучі* (Буковинське Поділля – *ванучі*, які зав'язували мотузками (*волоками*)).

II. Традиційні подільські пояси, серед яких за способом виготовлення та матеріалом виокремлюють:

1). *Вишиті або ткані рушникоподібні полотняні пояси* (Поділля);

2). *Плетені пояси*:

а) *крайки* з бісеру (іноді зустрічаються на Буковинському та Західному Поділлі);

б) *крайки* вузькі вовняні, коротші ніж пояси (*окравки, попружки* – Вінниччина та Одещина (Кодимський р-н), Східне Поділля);

в) *пояси* вузькі, довгі (вовняні або конопляні): - *китайки* – кручені або плетені пояси (Східне та Центральне Поділля); - *почаївські* – жіночі вузькі вовняні пояси червоного кольору з китицями для підперізування верхнього одягу (Вінниччина, Східне Поділля);

г) *шнури* вузькі лляні або конопляні плетені, як пояси до чоловічих штанів – *очкурі* («*з очкурнею*» – Східне та Центральне Поділля);

3). *Ткані пояси* (ручного і машинного ткацтва; саморобні або фабричні; клітинчасті (в клітинку), смугасті (з поздовжніми або поперечними смугами), монохромні однотонні (одноколірні – переважно червоні чи зелені) або поліхромні з виразним орнаментальним малюнком геометричного або рослинного характеру; бавовняні, вовняні та шовкові):

а) *пояси* вузькі, довгі вовняні (з великими китицями, кутасами, тороками);

б) *крайки* вузькі вовняні: - *баюр (баюрок, баярок)* – вовняна узорчаста крайка (Буковинське, Східне та Центральне Поділля);

в) *пояси* широкі (переважно з китицями, кутасами, тороками):

- *білі пояси* – ткалися з нефарбованих білих ниток, а на кінцях мережилися червоними та синіми нитками (поширені на Поділлі, понад Бугом);

- *каламайкові* (*каламайські*) – пояси з міцної шовковистої тканини шириною до 40 см (Вінниччина, Східне Поділля);

- *крайки* – довгі широкі жіночі вовняні пояси з тороками (Буковинське Поділля);

- *окравки* (*крайки*) – чоловічі широкі ткані пояси (Буковинське Поділля);

- *окрайки* – жіночі вовняні пояси, якими підпоясували фоту (часто малюнок на кінцях пояса був різний з метою імітації наявності двох поясів – Буковинське Поділля);

- *червчаті пояси* – ткані пояси червоного кольору (Східне Поділля);

4). *Шкіряні пояси* (саморобні або фабричні):

а) вузькі шкіряні пояси:

- *шкіряні пояси*, оздоблені мідними бляшками та пряжкою, яка застібалась ззаду (Буковинське Поділля);

- *шкіряні ремені* (*ремінці*);

б) широкі шкіряні пояси – *череси* (с. Погорілівка, Заставнівський р-н, Буковинське Поділля; Заліщицький р-н, Тернопільської обл., Західне Поділля).

III. Доповнення до одягу подолян у залежності від форми поділяють на:

1). *Вишиті полотнища*:

а) *платочки (хустинки, хусточки, фустинки)* – хусточки близько 25 см завдовжки, оздоблені вишивкою на кутах, які використовувались нареченими як обереговий атрибут у весільному обряді (Східне Поділля); обрядові невеликі хусточки, які тримають у руках (переважно жіночі).

б) *рушники* – вишиті прямокутні полотнища, які використовувались нареченими як обереговий одяговий елемент на весіллі.

в) *ширінки* (*ширинки*) – обрядові полотняні квадратні (рідше прямокутні) хустинки, вишиті переважно по кутах бісером, нитками та лелітками з китицями на усіх чи одному з кутів, які використовувались як складова частина весільного або святкового костюма дівчат і юнаків (*ширінки* тримали за один кут у руках чи закладали за пояс – Буковинське Поділля);

2). *Сумкоподібні вироби*:

а) *бесага* – кишеня з фабричної тканини, яку носили жінки та дівчата при поясі нижньої спідниці спереду і зверху (Східне Поділля, Одещина, Балтський р-н, с. Козацьке);

б) *бесаги* – дорожні вовняні сумки через плече з малюнком, витканим із конопляної чи вовняної пряжі у вигляді крупної клітки (Буковинське Поділля); сумкоподібний виріб, що складався з двох торбин, з'єднаних між собою частиною того ж полотнища, з якого були виготовлені самі торбини (Буковинське Поділля); дві ткані торбини, котрі носили через плече (Вінниччина, Східне Поділля);

в) *калита* – шкіряний чоловічий мішечок для тютюну;

г) *калитка* – чоловічий гаманець з овечої шкіри, який кріпили на поясі;

ґ) *карманець* – гаманець (Буковинське Поділля);

д) *кошель* (*кошіль*) – чоловіча сумка через плече, плетена із лика (Західне Поділля);

е) *кошики та кошики-сумки* плетені з соломи різноманітних розмірів (Західне, Східне та Центральне Поділля);

є) *табівка* (*тобівка*) – святкова плоска шкіряна торбина, оздоблена мідними бляшками (*блендами* або *капслями*) і тисненим узором (Буковинське

та Західне Поділля);

ж) *майстра* – буденна вовняна сумка через плече зіткана узорною стрічкою (*дзьобанка, дзьобенка* – Західне Поділля; *дзьобня* – Заліщицький р-н, Тернопільської обл., Західне Поділля); святкова або весільна вовняна сумка, оздоблена складним тканим узором та тканою орнаментованою крайкою, що пришивалась до неї з двох боків і мала довгі тороки (Буковинське Поділля);

з) *торба* (*торбина*) – мішечок-сумка із пришитим з обох боків ручкою-поясом для носіння через плече; буденна вовняна сумка через плече з дрібним малюнком у вигляді поперечних смуг, заповнених геометричним або рослинним орнаментом (Буковинське Поділля).

Таким чином, запропонована розширена класифікація свідчить, що народний комплекс вбрання українців усіх локальних зон Поділля містив загальноукраїнські та регіонально подільські різновиди традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу. Разом із тим існували підгрупи і типи традиційних взуття, поясів і доповнень до одягу, які носили подоляни окремих локальних зон регіону або адміністративних районів цих зон. Що, звичайно, передусім пояснюється специфікою межування Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними регіонами та районами України, а саме: Волинню, Наддніпрянщиною (або Середнім Подніпров'ям), Причорномор'ям (або Південно-степовою Україною), Буковиною, Опіллям і Покуттям, а також іншою державою – Молдовою. Проте запропонована класифікація не претендує на повністю завершений та остаточний варіант. Оскільки в процесі подальших історико-етнографічних досліджень у рамках дисертаційної роботи планується продовження її вдосконалення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Головацкий Я.Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я.Ф. Головацкий. – СПб., 1877. – 85 с. с илл.
2. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом : Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – С.—Петербург, 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374—452.
3. Вовк Х. Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124—170.
4. Заремба̀ский А. Народное искусство подольских украинцев / А.°Заремба̀ский. — Л. : Гос. рус. музей, 1928. — 48 с.
5. Альбом. Українське народне мистецтво : Вбрання / [за заг. ред. К.°Гуслистого, С.°Колоса]. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с. : іл.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. – К. : Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во «Оберіг», 1993. – 592 с.
7. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.
8. Горинь Г.Й. Шкіряні промисли західних областей України (Друга половина XIX – початок XX ст.) / Г.Й. Горинь. – К. : Наукова думка, 1986. – 94 с. : іл.
9. Бурачинська Л. Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто – Філадельфія, 1992. – С. 93-111.
10. Ніколаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Ніколаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л.Ф., Балушка В.Г., Болтарович З.Є. та ін.]. – К. : Видав-во НКЦ «Доля», 1994. – С. 260—276.

11. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. [Іл. З.°Васіної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. – К. : Либідь, 1996. – 176 с. : іл.
12. Ніколаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Ніколаєва. – К.: Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
13. Кожолянко Я. Буковинський традиційний одяг / Я. Кожолянко. – Чернівці-Саскатун, 1994. – 262 с. : іл.
14. Костишена М. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. – Чернівці : Рута, 1996. - 190 с.
15. Матейко К. Український народний одяг : Етнографічний словник / К.°Матейко. – К. : Наук. думка, 1996. – 112 с.
16. Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 384 с. : іл.
17. Білан М., Стельмащук Г. Українській стрій / М. Білан, Г.°Стельмащук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с.
18. Васіна З.О. Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З.О. Васіна. – К. : «Мистецтво», 2006. – 448 с. : іл.
19. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів : Свічадо, 2007. – 119 с. : іл.
20. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – Т. І. Лісостеп. – 160 с. ; іл. Рез. англ.
21. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г.°Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. – К. : Родовід, 2008. – 230 с. : іл.
22. Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – поч. XXI ст.) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / В. Косаківський ; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.◦Рильського. – К., 2013. – 20 с.
23. Пономар Л. Традиційний одяг (кінець XIX – середина XX ст.) / Л.°ономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі). [Наук. ред. В.А. Косаківський, відповід. ред. Т.О. Цвігун]. – Вінниця : Вінницький обласний центр народної творчості, 2003. – С. 63-80.
24. Гончарук Т. Український народний одяг із с. Зеленяки (Крижопільський район Вінницької області) / Т. Гончарук // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В.А.°Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46—49.
25. Дяк Л. Народний одяг с. Війтівки (Бершадський район Вінницької області) / Л. Дяк // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В.°А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 49—51.
26. Ластюк В., Чеботар Ю. Одяг селян с. Погорілівка в кінці XIX – І половині XX ст. / Віталій Ластюк, Юлія Чеботар // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – С. 164—166.
27. Марченко Т. Народний одяг с. Кожанка (Оратівський район Вінницької області) / Т.°Марченко // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В.А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 51—52.
28. Баранська Н.В. Колекція поясів фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / Н.В. Баранська // Літопис Хмельниччини – 2007 : краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 5—10.
29. Савка Г. Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею) / Г.°Савка // Народний костюм як виразник національної ідентичності : збірник наук. праць за ред. д-ра мист-ва М.°Селівачова. – К. : ТОВ «ХІК», 2008. – С. 253-257.
30. Кожолянко Г. Доповнювальні елементи традиційного народного костюма українців Буковини / Г. Кожолянко // Народна творчість та етнологія: № 1 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т.°Рильського. – К., 2010. С. 57—66.
31. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян XVII – І пол. XX ст. / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних… [Упоряд. А.М.°Трембіцький, О.Г. Погорілець]. – Хмельницький—Меджибіж : ПП Мельник А. А., 2010. – С. 142—158.
32. Іваневич Л. Особливості класифікації складових народного костюма українців Поділля XIX – поч. XX ст. / Л. Іваневич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 489—501; Її ж. Класифікація народної ноші Західного Поділля / Л.°Іваневич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І.С. Зуляка]. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 1. – С . 181—186; Її ж. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – поч. XX ст. / Л. Іваневич // Наук. записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М.°Коцюбинського. Вип. 22. Серія : Історія : Зб. наук. праць / [За заг. ред. проф. О.А. Мельничука]. – Вінниця : ДП «Держ. картографічна фабрика», 2014. – С. 123—129; Її ж. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання

українців Поділля : класифікація та особливості / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т.°Рильського. – К., 2014. – С. 42—54.
33. Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Київ). Група «вишивка». В – 2306, 2307, ; група «килими, тканини». КТ – 2019, 2092, 2567, 2612, 5873, 6015.
34. Фонди Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» (м. Київ). Книга надходжень. КН – 219, 251, 293, 928, 1113, 1314-1317, 1345, 1395, 1584, 1593, 1852, 3283, 6459, 6470, 6485, 8257, 8258, 8817, 8839, 9763, 12504, 13922, 15460, 17308, 17309, 19132, 19166-19168, 19190.
35. Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група «етнографія і промисли». ЕП – 75240, 75241.
36. Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група «народне мистецтво, тканини». НМТ – 1234/2.
37. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 123, 1144, 1230, 1410, 1626, 1774, 2048, 2084, 2319, 2325, 2781, 3291, 3292, 3404, 3536, 3607, 3608, 4710.
38. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 219, 352, 446, 529, 530, 532, 567, 772, 787, 844, 1015, 2048, 2223, 2415, 2450, 2592, 2636, 2638, 2876, 2886, 3350, 4600, 5426, 5428, 5581, 5582, 8560, 8709, 8881, 8882, 9021, 9069.
39. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Група «тканини». Т – 19, 23/13, 80, 160, 163, 628, 641, 2528/1-2, 2565, 2892/1-2, 2920, 3320; група «дерево». Др – 69.
40. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧКМ). Група «ЧКМ – ІІІ (історико-речова група)». ІІІ – 4276, 4277, 5031, 5032, 6125, 7398, 8221, 8837, 10355, 15030, 16824, 17037, 18701, 20844; група «шкіра». Ш – 7, 362; група «тканини». Т – 139, 140.
41. Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група «побутові речі». Б – 3422.
42. Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група «народний костюм». НК – 2, 29, 30, 31, 140, 155, 193, 240; група «тканини». Т – 738.
43. Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група «тканини». Т – 31, 63, 403, 1100-1103, 1106, 1207; група «шкіра». Ш – 48.
44. Фонди Бершадського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 1017, 1127, 1249.
45. Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга надходжень. КН – 179, 575, 996, 1354, 1424, 1450, 1451.
46. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 196-199, 202, 204, 210, 211, 223, 357, 1991, 2471.
47. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 48, 71, 74, 102, 816.
48. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 249а, 295, 370, 379, 468, 472, 588, 720, 737, 893, 912.
49. Фонди Хотинського історичного музею (Чернівеччина). Група «предмети». П —12, 65, 110.
50. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. КВ – 323, 509, 795, 1098, 1118, 1887, 2791, 2843, 2938, 3145, 3753.
51. Приватна колекція одягу В. Косаківського (Вінниця). Книга вступу. КВ – 32, 432.

Иваневич Л.А. ЛОКАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТРАДИЦИОННЫХ ОБУВИ, ПОЯСОВ И ДОПОЛНЕНИЙ К ОДЕЖДЕ УКРАИНЦЕВ ПОДОЛЬЯ

В статье отображается проблема исследования предметов народной одежды украинцев Подолья XIX – первой половины XX вв. вследствие анализа известных и малоизвестных работ и музейных фондовых коллекций. В частности, впервые подаётся попытка создания расширенной классификации традиционных обуви, поясов и дополнений к одежде подолян с учётом их локальных аспектов.

Ключевые слова: народная одежда, традиционное убранство, украинцы Подолья, фондовые коллекции музеев, классификация, локальные аспекты, обувь, пояса, дополнения к одежде.

Ivanevych L.A. THE LOCAL ASPECTS OF CLASSIFICATION THE TRADITIONAL SHOES, BELTS AND ADDITION TO THE CLOTHES OF UKRAINIANS FROM PODILLIA

As a result of analysis of famous and unknown works and articles and museum funds the problem of investigation the subjects of folk attire the Ukrainians from Podillia of the XIXth – the first past of XXth century is shown in the article. Besides, for the first time the attempt of creation the expanded classification of the Podillia Ukrainians traditional shoes, belts and addition to the clothes with taking of their local aspects is made.

Keywords: folk attire, traditional clothes, Ukrainians from Podillia, fund collections of museums, classification, local aspects, shoes, belts, addition to the clothes.

УДК 394.6 (477) «19/21»

А.Г. Кудінова

ЗВИЧАЙ «ЗАВДАТКУ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЯРМАРКОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ СЕЛЯН ПОЛТАВЩИНИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Здійснено спробу наукового аналізу звичаю «завдатку», умов отримання та повернення грошового завдатку на українських ярмарках XIX – початку XX ст. Визначено вектори та особливості поширення звичаю «завдатку» із сфери ярмаркової торгівлі у різних галузях повсякденного життя українських селян Полтавщини у середині XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: ярмарок, ярмаркова культура, повсякденне життя, звичай «завдатку», ярмаркова торгівля, трансформація.

Звичай давати «завдаток» у XIX – початку XX ст. був невід'ємним елементом української ярмаркової культури і в середині XX – на початку XXI ст. з відродженням традиційних ярмарків та трансформацією ярмаркової культури за умов нестачі коштів для купівлі товару чи з метою конкретного товару і саме у обраного продавця по завершенню ярмаркового дня, всього періоду ярмаркування, торгівлі на стихійному чи продуктовому базарі, речовому ринку чи в сільському магазині в певному населеному пункті Полтавщини. Таким чином, цей ярмарковий звичай не втратив своєї культурної значимості.

У XIX – на початку XX ст. звичай «завдатку» був характерним для укладення торгівельних угод за умов купівлі-продажу худоби на ярмаркових торгах. У середині XX – на початку XXI ст. звичай «завдатку», як вказують матеріали опитаних нами респондентів у процесі проведених одноденних польових етнографічних експедицій, побутує і в позаярмарковому житті переважно сільського населення Полтавщини у випадках придбання одягу, взуття, продуктів харчування в сільських магазинах на сучасних щотижневих ярмарках, міських речових базарах чи продуктових ринках.

Для ефективнішого наукового аналізу звичаю «завдатку» у ярмарковій культурі XIX – початку XX ст. та у повсякденному житті селян Полтавщини середини XX – початку XXI ст. ми зробили вибірку визначень термінів «завдаток» з наукових праць та науково-довідкових видань.

Так, наприклад, у рукописному фонді українського дослідника О. Кістяківського, що зберігається у Інституті Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України, ученим записано наступне визначення терміну «завдаток»: «Могорич – задаток» [1, арк. 1]. Так, для прикладу, А. Короткевич подав опис звичаю «завдатку» у Рогачевському повіті Могилівської губернії в Білорусі: «Крестьяне ст. Будни отдавали в аренду, 24 июня 1848 г., общественный шинок. По условию, аренды торг должен был дать в задаток 25 руб. Серебр. Из присутствующих (всего) полнаго сельскаго схода орендатор вручил задаток старосте деревни; последний передал его следующему, а этот в свою очередь следующему… Таким образом задаток пребывал в руках всех присутствующих на сходке и был доправлен снова старосте. Обычай подержать в руках кому-то одному из присутствующих задаток имеет тот смисл, что участвовавший при совершении сего условия являються как бы свидетелями этого дела и вместе с тем же поручителями за неуклонное исполнение этого условия. Замечу при этом, что вообще при совершении различного рода сделок и условий бьют контрагенты друг-друга по рукам, как говорится, при чем каждый из них покрывает свою руку тонким «каочуком» или «сердяги»« [2, арк. 1].

Повний опис звичаю «завдатку» на території сучасної Республіки Бєларусь подано у рукописних матеріалах фонду О. Кістяківського [3, арк. 1.]. У дослідженнях В. Юрченко звичай «завдатку» проаналізовано у контексті узагальненого дослідження народних розваг та звичаїв другої половини XIX – початку XX ст. як частини традиційної української культури окресленого періоду [4, с. 110]. Українська дослідниця звичаєвого права М. Гримич, посилаючись на О. Єфименко, побіжно згадує про звичай давання «завдатку» у якості гарантії виконання домовленості [5, с. 14]. Також вона зазначає, що завдаток визначався нормами договірного звичаєвого права як форма передоплати та «…визначався учасниками угоди та виплачувався під час укладення угоди, решта ж суми виплачувалася (також за домовленістю), найчастіше від одного місяця до одного року)» [6, с. 15]. М. Гримич згадує про можливість повернення завдатку у разі невиконання умов укладеної угоди та зауважує про регіональні

особливості повернення завдатку на Полтавщині та Поділлі у XIX – на початку XX ст. [7, с. 16.]. Матеріали, зібрані нами у одноденних польових етнографічних експедиціях дають можливість різновекторного наукового аналізу проблеми трансформації у середині XIX – на початку XX ст. традиційного у XX – на початку XXI ст. для ярмарку звичаю «завдатку» у відродженій ярмарковій культурі та повсякденному житті селян Полтавщини у середині XX – на початку XXI ст. [8; 9; 10; 11; 12]. У сучасних науково-довідкових виданнях «завдаток» визначається як: «Наперед видана частина тієї грошової суми, яка має бути виплачена за що-небудь, щоб забезпечити виконання умови.» [13, с. 41].

Метою нашого наукового дослідження є науковий аналіз звичаю «завдатку» на ярмарках XIX – початку XX ст. та його функціонування у повсякденному житті селян Полтавщини середини XX – початку XXI ст.

Поставлена мета вимагає вирішення наступних завдань: проаналізувати визначення терміну «завдаток»; охарактеризувати особливості та умови функціонування звичаю «завдатку» на ярмарках у XIX – на початку XX ст.; визначити вектори проявів функціонування, поширення та дії звичаю «завдатку» в повсякденному житті селян Полтавщини у середині XX – на початку XXI ст.

На сьогодні замість визначення поняття «завдаток» у науковій літературі, науково-енциклопедичних та науково-довідкових виданнях зустрічається досить часте вживання російськомовного варіанту назви цього звичаю – «задаток». До цього часу не було створено комплексної наукової праці, в якій би було проведено повний науковий аналіз проблеми походження, особливостей і умов функціонування та розвитку, поширення на ярмарках у XIX – на початку XX ст. та переміщення з ярмаркових торгів у інші види торгівлі та повсякденне життя сільського населення у середині XX – на початку XXI ст., звичаю «завдатку» на основі архівних джерел чи матеріалів польових етнографічних досліджень.

Звичай «завдатку» на українських ярмарках XIX – початку XX ст. та проблеми його трансформації у повсякденному житті українських селян середини XX – початку XXI ст. залишилися поза науковим аналізом українських радянських дослідників-етнологів. Це пояснювалося тим, що дослідження національних культур народів колишнього СРСР суперечили ідеологічним догмам виховання так званої «радянської людини», не вважалися пріоритетними на офіційному державному рівні та піддавали жорсткій цензурі. Авторів наукових праць на подібну наукову проблематику досить часто звинувачували в націоналізмі чи звільняли з роботи в науково-дослідних установах або вищих навчальних закладах. «Завдаток» не став і предметом спеціальних наукових досліджень та польових етнографічних експедицій етнологів-науковців періоду незалежної України, де в середовищі сільських жителів досі діє дещо стереотипне радянське мислення з характерним для нього осудом шахрайства та побоюваннями бути обманутими чи втягнутими у якісь протизаконні дії.

Хоча звичай «завдатку» поширився у різних сферах повсякденного життя українських селян середини XX – початку XXI ст., але вітчизняні науковці вказують на наявність векторів поширення у XIX – на початку XX ст. у повсякденному житті українців з різних регіонів цього звичаю.

Нами було проведено одноденні польові етнографічні експедиції у село Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області та опитано респондентів про ярмаркові звичаї, традиції, обряди, забобони, прикмети, приказки, серед яких, зокрема, отримано відомості про ярмарковий звичай «завдатку» в середині XX – на початку XXI ст.

На думку учителя історії та правознавства Дрижиногреблянської загальноосвітньої школи I-II ступенів імені Г. С. Писаренка, Л. Замкової, звичай «завдатку» має місце у сучасному повсякденному житті селян Полтавщини. «Чи має місце зараз звичай «задатку» при укладенні договору чи домовленості про щось або про якусь справу, річ, покупку у повсякденному житті населення села Дрижина Гребля на Полтавщині?

Звичайно має! Тому що, це, коли вже людина протягає руку дає можливість відкритися чесно. Друга людина вже надіється, що той товар, про який домовлений, він попаде йому. Тому що, ну, якщо цього не зробити, так, вважається, то завтра прийде другий покупець і він може купити [Цей товар. – А. К.] і він не потрапить до цієї людини. Тому от на те, от звертали увагу, щоб точно товар залишився оцій людині. І бували ж такі випадки, що в людини транспорту не має, щоб перевезти там скотину чи ще якісь складаються умови. От. Чи там хазяїн запив, там не зміг привезти цю скотину. От. І ось, якщо оце все зроблено, ну, вважалось, що це ось уже річ

або пошти там виторгували за дорожчу ціну і треба було доплатити от, але товар цей не забирають, а залишають у хазяїна, доплачують, а потім його забирають. Ну, я маю на увазі, це – там велику рогату худобу…» [14]. Записано від Л. Замкової у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, у якості власне самого завдатку жінка розуміє певну частину вартості бажаного товару у грошовому еквіваленті, яку покупець сплачує у результаті укладення, переважно усної торгівельної угоди, з метою придбання у роздріб чи оптом окремо визначеного ним товару чи групи товарів або послуг у конкретного продавця чи торгівця з метою запобігання купівлі цих речей чи послуг іншими клієнтами.

Інший респондент, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Полтавського інституту економіки і права Юрій Миколайович Кудінов зі спогадів своїх батьків та бабусі, бабусі дружини зазначив, що серед жителів села Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області, в якому він зараз проживає, а також у селищі міського типу Стрижавка Вінницького району й у селі Червоному Немирівського району Вінницької області завдатком вважалася сплачена наперед грошова сума від загальної вартості товару чи послуги. «А скажіть, які звичаї, окрім давання могорича, наприклад, биття рука об руку, збереглися до нашого часу з ярмарків на Поділлі, Полтавщині?

Ну, існував ще також завдаток. Звичай завдатку. Це, коли, наприклад, коли людина дає певну суму коштів і в замін хоче отримати виконану послугу. Це, як плата уже за половину послуги. Завдаток. Завдаток дають за чи товар, за худобу, наприклад, або, коли не мають грошей, щоб розрахуватися одразу, то теж практикується як даєш завдаток і потім вже доносиш решту коштів. Тобто, оце таке. І завдаток – це як гарантія вже того, що воно буде обов'язково чи товар, чи виконана дійсно ця послуга…» [15]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, завдаток на Поділлі та на Полтавщині сплачувався покупцем з метою убезпечування покупця від шахрайства продавців чи купців, тобто, від продажу бажаного товару іншому клієнтові. Отже, завдаток був своєрідною гарантією отримання окремо визначеного товару у конкретного покупця за домовлену оплату.

Звичай «завдатку», який у XIX – на початку XX ст. був поширеним на українських ярмарках, у середині XX – на початку XXI ст. розповсюдився в інших видах діяльності сільського та міського населення Полтавщини. «Які торгівельні традиції, звичаї, обряди, ритуали, ярмаркове звичаєве право, ярмаркова мораль, професійна говірка ярмаркувальників, прикмети, забобони були на ярмарках Поділля та Полтавщини в девятнадцятому – двадцятому століттях і збереглись до нашого часу на сучасних ярмарках Поділля та Полтавщини?

Також потрібно сказати про, згадати про «могоричь» і про «завдаток» – це, якщо говорити про трансформований цей звичай. Ну, ми знаємо, що завдаток – це, коли даєш певну кількість грошей за послугу або за товар. І зараз це збереглось в трансформованому вигляді. Наприклад, те, що існують зараз турагенства або агентства нерухомості, які беруть за те, що здадуть житло: квартиру, кімнату. Вони беруть завдаток. Це певну частину коштів. Тобто, оренда житла, купівля житла. І ще можемо говорити про лихварство, яке теж дечому в нас споріднене із завдатком, коли записують залишають певні речі і під проценти. І такош записують в борг. Дуже часто це спостерігається в магазинах. Ось в селі моєї бабусі Червоному Немирівського району, там записують в спеціальний зошит. «Хто? Скільки винен?» [16]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області. Таким чином, у середині XX – на початку XXI ст. із відродженням традиційних ярмаркових торгів залишилася незмінною економічна і культурна сутність завдатку, але місце його функціонування перемістилося із ярмарків у XIX – на початку XX ст. на різні сфери повсякденного життя селян та міщан Полтавщини і проявилося в роботі туристичних агенцій, агентств нерухомості та діяльності ломбардів.

Звичай «завдатку» знайшов своє відображення в українському фольклорі у вигляді приказок. «А щодо задатку, як я вже говорив, то, існує приказка, яку я чув: «Добре слово варте завдатку».» [17]. Записано від Ю. Кудінова у 2014 році у селі Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області.

Таким чином, під терміном «завдаток» потрібно розуміти «Наперед видану частину тієї грошової суми, яка має бути виплачена за що-небудь, щоб забезпечити виконання умови». У результаті проведення нами наукового дослідження було з'ясовано, що звичай давати «завдаток» у XIX – на початку XX ст. був поширеним на ярмарках, а в середині XX – на

початку XXI ст. з відродженням традиційних ярмарків вектори давання завдатку розширилися в усі сфери укладення економічних угод та ведення економічних операцій у повсякденному житті українських селян Полтавщини середини XX – початку XXI ст., а серед напрямів дії цього звичаю було виокремлено економічні операції купівлі-продажу одягу, взуття, сільськогосподарських та промислових товарів; оренди, здавання в найм, купівлі чи продажу рухомого і нерухомого майна в сільських магазинах, на речових та стихійних ринках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архив Кистяковского. «Могорич». (70-е гг. XIX в.). – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 61, спр. №250, 10 арк., арк. 1 – 10. – Арк. 1.
2. Архив Кистяковского. Короткевич А. «О задатке» [70 гг. XIX в.], Рогачевский уезд. 2 лл. – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 61, спр. №244, 2 арк., арк. 1.
3. Архив Кистяковского. Короткевич А. «О задатке» [70 гг. XIX в.] Рогачевский уезд. 2 лл. – ІР НБУВ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф.61, спр. №244, 2 арк., арк. 1.
4. Юрченко В. О. Ярмарок у системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / В. О. Юрченко. – К.: «Талком», 2014. – 268 с. – С. 110.
5. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 14.
6. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 15.
7. Гримич М. Угоди за звичаєвим правом українців в XIX – на початку XX століття / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: УНІВЕРСУМ, 2003. – 136 с. – С. 11 – 18. С. 16.
8. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 14 листопада 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Замкової (до заміжжя – Почерняєва) Людмили Антонівни 1948 року народження.
9. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
10. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
11. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
12. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
13. Завдаток // Словник української мови: В 11 т. / За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – Т. 3. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 1972. – 744 с. – С. 41.
14. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 14 листопада 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Замкової (до заміжжя – Почерняєва) Людмили Антонівни 1948 року народження.
15. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 16 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
16. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.
17. Записала Кудінова (Скоряк) А. Г. 23 грудня 2014 року у с. Дрижина Гребля Кобеляцького району Полтавської області від Кудінова Юрія Миколайовича 1985 року народження.

Кудинова А. Г. ОБЫЧАЙ «ЗАДАТКА» В УКРАИНСКОЙ ЯРМАРОЧНОЙ КУЛЬТУРЕ И ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КРЕСТЬЯН ПОЛТАВЩИНЫ XIX – В НАЧАЛЕ XXI ВВ.

Осуществлено очередную попытку научного анализа обычая «задатка», условий получения и возвращения задатка на украинских ярмарках XIX – начала XX вв. Определено векторы и особенности распространения обычая «задатка» из сферы ярмарочной торговли в разных отраслях повседневной жизни украинских крестьян Полтавщины в середине XX – в начале XXI вв.

Ключевые слова: ярмарка, ярмарочная культура, повседневная жизнь, обычай «задатка», ярмарочная торговля, трансформация.

Kudinova A. H. THE CUSTOM OF «HANDSEL» IN UKRAINIAN FAIR TRADE CULTURE AND EVERYDAY LIFE OF PEASANTS OF POLTAVA REGION OF THE XIX – EARLY XXI cc.

The author makes an attempt of scientific analysis of the «handsel» custom, conditions for obtaining and returning cash handsel on Ukrainian fairs of XIX – early XX century. The article defines vectors and

features of «handsel» custom spread from the sphere of fair trade into various areas of everyday life of Ukrainian peasants in Poltava region in the middle of the XX – XXI cc.

Key words: fair trade, fair trade culture, everyday life, custom of «handsel», fair trade, transformation.

УДК 392.16:133.4(447.82+.83+.87)

Д.М. Ганус

МАГІЧНІ СПОСОБИ ЛІКУВАННЯ ЕПІЛЕПСІЇ У ДІТЕЙ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ)

У статті описано основні причини виникнення та симптоми хвороби, проаналізовано магічні методи лікування, що спрямовані на вигнання з організму дитини нечистої сили, шляхом її обману та залякування. Розглянуто методи лікування, що передбачали передачу хвороби померлим родичам та особливості лікування за допомогою християнських атрибутів.

Ключові слова: магія, епілепсія, дитина, потойбічний світ, обман хвороби, залякування хвороби.

Магія як складова традиційної культури українців була незмінним елементом будь-якого виду обрядовості, в тому числі й в медицині. Лікувальна магія сприймається як система лікувально-профілактичних заходів, що направлені на вигнання із тіла людини хвороби.

Питання магічних методів лікування епілепсії вивчали дослідники, як народної медицини, так і родильної обрядовості. Лікування епілепсії на загальноукраїнському матеріалі представлено в працях З. Болтарович, І. Ігнатенко і А. Забловського [1; 2]. Регіональний аспект ілюструють публікації В. Мойсієнка (про побутування чорної хвороби в поліщуків), Ю. Гошка, О Мацієвського, (про окремі аспекти лікування епілепсії у лемків) та Н. Вархол (про лікування епілепсії в населення Пряшівщини (Словаччина)) [3; 4; 5]. Основним матеріалом для цієї публікації послужили записані під час етнологічних експедицій польові матеріали, що відбувалися на території західноукраїнського пограниччя. Необхідність використання польових матеріалів обумовлено відсутністю належної кількості праць із цієї теми.

Метою дослідження є розкриття особливостей ірраціональних методів лікування епілепсії у дітей та аналіз їхньої семантики і складових.

Епілепсія (дав.-грец. «схоплений, спійманий, захоплений») – одне з найпоширеніших хронічних неврологічних захворювань людини, що виявляється в схильності організму до раптового виникнення судомних нападів [6]. У народному світосприйнятті вважається одним із найтяжчих і майже невиліковних захворювань. Народні назви епілепсії у населення західноукраїнського пограниччя: «чорна слабость», «чорна хвороба», «падуча», «младенческое», «конвульсія» свідчать про збереження дохристиянської основи в поясненні етіології хвороби.

«Чорну хворобу» найчастіше інтерпретували як вселення в організм дитини злого духа – «нечистого», що й простежується у назві хвороби, оскільки чорний колір завжди виступав супутником нечистої сили. Серед інших причин виникнення хвороби був переляк, який вчасно не був вилікуваний: «то чорна слабость від переляку, шо вчасно не вилікували» [7]. Подекуди зустрічаємо відомості у населення пограниччя про те, що епілепсія передавалася дитині, якщо в день її народження помирала хвора на цю хворобу людина. В окремих випадках вірили, що епілепсія у дитини може бути лише протягом семи років, «потім вона переставала мучити дитя». Так, на Поліссі вважали, що ця хвороба є в кожній людині і з'являється вона при народженні та має вийти з організму людини під час сну, сміху, танцю або навіть перед смертю людини у вигляді темних плям, але якщо хто-небудь цьому перешкодить, недуга залишиться на цілий вік і буде турбувати людину в корчах і конвульсіях [2, с. 45]. Для населення західноукраїнського пограниччя ознаками захворювання були непритомність, виступання піни із рота та судоми.

Більшість методів лікування були спрямовані на вигнання з організму дитини нечистої сили шляхом її обману та залякування. За допомогою могли зверталися до «знаючих людей». Вірили, що вони знають молитви для вигнання епілепсії. Зазначимо, що народні лікарі, які лікували епілепсію, помирали в страшних муках, а іноді навіть закінчували життя самогубством [8].

У селах Бойківщини «знаюча людина» могла відмовляти хворобу на часник, після чого його клали в ріку під камінь. Виконання цієї дії пояснюється семантикою каменю, якому приписувалась властивість зупиняти хворобу, через його не рухомість. Також використання цього символу пов'язане із його твердістю та довговічністю, порівняно із іншими об'єктами природи, що призвело до його антропоморфування [1, с. 169]. На Волині «знаюча баба», промовляючи молитву від епілепсії, зав'язувала дитині на руку чорну стрічку, яку через деякий час маля мало загубити. Якщо цю стрічку, протягом певного часу, не знаходив ніхто із рідних дитини, то хвороба пропала, в протилежному випадку «як знайшли лєнту, то в дитини беда та хвороба на ціле життя» [9].

Серед інших дій знахарки відомо про зав'язування на голе тіло дитини шнурка, пояса. Дитина ходила із цим атрибутом близько місяця, після чого його спалювали. Зазначимо, що обв'язування тіла дитини передбачало створення магічного кола навколо неї, а відповідно її недосяжність для нечистої сили.

При лікування епілепсії у селах пограниччя часто відбувалася імітація народження дитини: мати, знявши з себе нижню білизну, присідала над хворою дитиною і говорила тричі замовляння: «Чим тебе родила, тим тебе лікую». На Пряшівщині над дитиною присідала людина, яка ще ніколи не бачила цю неміч, при цьому примовляла: «Якый ты густь, таку я тобі гостину» [5, с. 245].

Лікування епілепсії могло здійснюватися шляхом імітації окремих елементів поховальної обрядовості, а саме прощання померлого із своїми рідними. Хвору дитину клали біля порога, повернувши до нього ногами, та накривали нецками. Ця дія символізувала тимчасову смерть хворої дитини, її потрапляння у «інший» світ та повернення здоровою. Оскільки, поріг виступав як кордон між двома світами: «місце перебування предків, домашніх духів, яким приносять жертву, тут здійснюється зв'язок із потойбічними силами [10, с. 173], а «нецки» – прирівнювалися до віка труни. В Угорській Русі хвору дитину клали на землю та накривали «коритом», після чого «батько стане на однім боці на колінки, а мати на другіс і побожать ся, що дітина їх є» [11, с. 22].

У деяких регіонах західноукраїнського пограниччя з метою «залякування» хвороби, для того, щоб вона не повернулася з «іншого» світу, біля нецок або об них розбивали глиняний горщик чи чашку; вдаряли біля них сокирою. Також ця дія виконувалася для «пробудження» дитини, її повернення з «іншого» світу в людський.

Значного поширення набув звичай накривати дитину чорною хустиною. В окремих селах пограниччя зустрічаємо твердження про те, що цей метод прийшов на зміну нецкам: «колись мали нецки, то накривали нецками, а тепер накривають хустиною» [12]. Подекуди на пограниччі методика лікування нецками або чорною хустиною могли виконуватися паралельно або ж співіснувати. Так, хвору дитину могли класти в нецки та, поставивши їх біля порога, накривати зверху хустиною, тобто здійснювалася імітація труни.

Вибір чорної хустини для лікування зумовлений тим, що вона символізує траур (жінки покривають нею голову під час похорону), а також пов'язує назву хвороби із атрибутом її лікування («чорна хвороба» – «чорна хустина»). Накривання дитини хустиною, як і в випадку з нецками, передбачало тимчасову смерть дитини. Воно могло виконуватися і для того, щоб хвороба перейшла з дитини на хустину. У центральній Бойківщині лікування полягало в накриванні дитини чорною хусткою та розрізанні їй навхрест мізинця, щоб виступила кров [13, с. 83]. Для того, щоб «розбудити» дитину біля хустини розбивали горщик, забивали цвях.

Після виконання обряду дії із хустиною варіювалися: її могли заховати у хаті; закопати в землю на тому місці, де впала дитина; спочатку перекинути через хату, а потім закопати там, де хустина впала; повішати на придорожній хрест. Ці дії передбачали різні мотивації: «хования» хвороби в землю чи «розвіювання» хвороби за вітром, проте основна мета передбачала вигнання хвороби із людського простору в інший «потойбічний». Так, земля вважалася необхідним символом зв'язку між простором, що належить людині та потойбічним світом.

У селах Надсяння зустрічаємо відомості про заміну чорної тканини, якою накривали дитину в момент нападу хвороби, на весільне вбрання батьків: сорочку батька або плаття матері.

Для лікування епілепсії населення пограниччя використовувало такий спосіб як «хования» недуги. Практикували ховати одяг, в який була одягнена дитина під час нападу хвороби, або чорну полотно, у яке спеціально сповивали дитину. Його перекидали через дах хати та закопували на місці падіння. Такі дії символізували перехід хвороби в «інший» світ, оскільки простір над хатою розглядався як кордон з «іншим» світом. Закопування одягу в землю здійснювалося з метою забезпечення подальшого перебування хвороби в «іншому» світі та запобігання її поверненню в «наш» світ. Крім цього, закопування речей, що мали контакт із дитиною, у землю, пояснювалося здатністю землі вбирати у себе хворобу. Разом із одягом могли закопувати камінь, який слугував додатковим важелем для досягнення цієї мети.

Широко застосовувався метод «вимірювання» епілепсії. Зріст хворої дитини міряли ниткою, яку пізніше разом із попередньо відрізаними нігтями і волоссям, ховали в зроблену на рівні росту дитини дірку дверній коробці. Дірку забивали кілком. За народними уявленнями хвороба повинна минути тоді, коли дитина стане вищою за попередньо відміряний ріст на нитці, тобто «переросте хворобу» [14]. Використання волосся у лікуванні можна пояснити тим, що воно сприймалося як двійник людини, «у ньому зосереджувалася життєва сила, будь-які маніпуляції з ним призводили до зміни стану особи, на яку були спрямовані дії»; нігті належали до «безсмертних» частин тіла та відрізнялися ознакою нетлінності [15, с. 51–52].

За спрощеним варіантом по дверній коробці відповідно до росту дитини, а точніше над її головою, вдаряли сокирою, унеможливлюючи в такий спосіб подальший ріст хвороби. Водночас, у цьому обряді простежуються мотиви «залякування» та «відгону» хвороби, оскільки сокиру наділяли апотропейними властивостями і вона викликала страх у персоніфікованої епілепсії перед її подальшим прогресуванням.

Для того, щоб хвороба відступила її потрібно було «злякати». Це робили так: біля дитини розбивали горщик, або забивали біля неї цвях чи осиковий кілок, або об поріг вдаряли сокирою. Батько розрізував дитині пальці, щоб разом із кров'ю організм дитини покинула епілепсія. З профілактичною метою біля колиски дитини в землю забивали цвях. Використання цвяха було пов'язано з такими його ознаками: гострий, твердий, залізний, відповідно він був захисником від хвороби [16, с. 493].

Як і будь-яку хворобу епілепсію можна було «загубити». Так, на Бойківщині мати вночі, щоб ніхто не бачив, викидала дитячу сорочку в те місце, де сходяться «три води» – ріка, притока та яр.

У селах Волині для лікування епілепсії використовували полотно, яке за розміром за відповідало росту дитини і жодного разу не було пране. На цьому полотні дитя мало спати дев'ять діб, потім його, щоб «хвороба пішла за водою» викидали в ріку «на біжучу воду». Ця дія символізувала відправлення хвороби в «інший світ», оскільки вода сприймалася як межа між «нашим» та «іншим» світом; як шлях у потойбічний світ; як місце перебування нечистої сили і душ померлих [16, с. 386].

Для лікування епілепсії дитину купали у воді, яку набирали із трьох різних криниць. Потім цю воду по заході сонця виносили на роздоріжжя. Ця дія базувалися на віруванні, що якщо вода має властивість змивати бруд, то згідно закону імітативної магії, вона з таким же успіхом могла очистити людину від хвороби, і за аналогією в ній шукали зцілення буквально від усіх недуг [1, с. 151].

Для «обману» хвороби дитину, коли вона впала перший раз, перевертали, де була голова ставали ноги. Можна припустити, що такі дії вмотивовані вірою в те, що смерть приходить у голову, відповідно перевертання дитини передбачало не допускання до неї смерті, а відповідно персоніфікованої хвороби.

Методи передачі хвороби. Окремі магічні методи лікування епілепсії базувалися на таємному зв'язку між хворою дитиною та померлими родичами. Хворобу намагалися передати померлим родичам. Для цього батько або мати дитини йшли опівночі на цвинтар та брали трішки землі з могили найближчого родича. Принісши цю землю до хати, її кидали у воду, яку гріли дитині на купіль. В цій воді із землею купали дитину три ночі поспіль, після чого воду виливали в корчі, а землю відносили у тій самій годині на ту саму могилу [17].

За іншим варіантом: мати опівночі брала землю із дев'яти могил, яку клала дитині до купелі. Цю землю на другу ніч вона відносила назад та клала її під хрест відповідних могил. Для передачі хвороби померлій людині мати уночі брала із могили стрічку, що залишилася із вінка та на кілька днів підв'язувала нею дитину, після чого її відносила на цю саму могилу. На

Лемківщині одяг хворої дитини клали в труну до померлого ім'я, якого відповідало імені дитини.

Християнські мотиви. Вагоме місце у лікуванні епілепсії відводилося християнським атрибутам та мотивам, які тісно були переплетені із магічними. Так, батько уночі мив водою церковний дзвін або церковний хрест. Потім у цій воді купали дитину. Воду після купелі виливали у те місце, де ніхто не ходить або на роздоріжжя. Виконання цієї дії передбачало виганяння із тіла дитини нечистої сили завдяки воді, що перебувала у тісних контактах із церковними атрибутами.

Наступний церковний мотив полягав у тому, що одяг хворої дитини несли під хрест (фігуру), що стояв на роздоріжжі, і залишали під ним або вішали на нього. Крім одягу на хрест чи фігуру мати пов'язувала стрічку, рушник, полотно, розміри яких здебільшого відповідали росту дитини. У селах Полісся стрічку вішали у церкві на ікону. Вірили, що хвороба мине тоді, коли дитина переросте довжину цих речей: «як переросте ту ленту, то буде здорова» [18]. За іншим варіантом це робили для того, щоб хвороба розвіялася за вітром.

У лікуванні епілепсії за допомогою часто зверталися до священиків, які читали над дитиною спеціальні молитви. Священик міг читати над дитиною дванадцять Євангелій, при цьому після кожного Євангелія давав дитині стрічку. Всього стрічок було дванадцять. Їх дитина носила доки хвороба не пройшла. За більш спрощеним варіантом священик віддав дитині одну стрічку з Євангелія, а батьки взамін купували нову стрічку. Цю стрічку зав'язували немовляті на голий животик. В окремих селах Волині лікувальними властивостями наділялася лише стрічка з Євангелія, яке носили до покійників, її так само зав'язували на тіло дитини.

Окреме місце в лікуванні епілепсії відводиться засобам тваринного походження. Так, із серця чорного крота робили котлету, яку давали з'їсти хворій дитині. У селах Надсяння дитині давали пити воду, в якій варили крота. На Бойківщині до купелі дитини кидали серце вбитого крота. На Лемківщині вживали порошок із спаленого серця вівці або миші [4, с. 147]. У с. Забрідді (Житомирського повіту) як перший раз побачать цю хворобу потрібно: «як дівчина, то треба чорну курку розорвать надвоє, а як хлопчик, то чорного півня, і покласти з кровлю гарячого на грудях і накрить чорним чим нибудь» [19, с. 147].

Отже, лікування епілепсії найчастіше зводилося до вигнання із організму дитини нечистої сили чи персоніфікованої хвороби та подальшого відправлення її в потойбічний світ. Наявні методи лікування можна об'єднати в такі групи, як: 1) власне магічне лікування шляхом обману хвороби (імітація народження дитини та окремих елементів поховальної обрядовості), загублення, залякування, розвіювання, ховання тощо; 2) передача хвороби померлим родичам шляхом контакту дитини зі землею з могили, стрічкою із поховального вінка, та кладення одягу дитини в труну; 3) використання християнських атрибутів та мотивів, які наділялися магічними властивостями (стрічка з Євангелія, вода, в якій мили дзвін, та хрест, на який вішали одяг); 4) лікування засобами тваринного походження (серце крота, вівці, чорний півень/курка). Сьогодні більшість описаних магічних способів лікування епілепсії втратили своє значення, що безумовно пов'язано із розвитком медицини, побутує лише накривання дитини чорною хустиною та викидання одягу на роздоріжжя тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Болтарович З. Народна медицина українців / З. Болтарович. – К., 1990.– 230 с.
2. Ігнатенко (Колодюк) І, Забловський А. Профілактика хвороб і лікування дітей / І. Ігнатенко, А. Забловський // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – Київ, 2008. – С. 31–49.
3. Мойсієнко В. Перекази поліщуків про чорну хворобу / В. Мойсієнко // Праблемы народнай адукацыі, наукі і культуры Беларускава Палесся: Тези доп. Респ. Наук. Конф. – Мозир, 1992. – С. 7–9.
4. Маційовський О., Гошко Ю. Народна медицина і ветеринарія / О. Маційовський, Ю. Гошко // Лемківщина : Історико-етнографічне дослідження : у 2-х томах. – Львів, 2002. – Т.2. – С. 140–152.
5. Вархол Н. Народні методи профілактики та лікування дитячих захворювань / Н. Вархол // Науковий збірник Державного Музею українсько-руської культури у Свиднику. – 1995. – Т. 20. – С. 239–258.
6. Епілепсія // Режим доступу. : http://medterms.com.ua/publ/medichni_termini_na_literu_e/epilepsija/6-1-0-14.
7. Польові матеріали автора. Записано у с. Лопушниця Старосамбірського району Львівської області від Коцалаби Марії Василівни, 1927 р. н.
8. Польові матеріали автора. Записано у с. Великосілля Старосамбірського району Львівської області від Синчишак Катерини Лук'янівни, 1932 р. н.

9. Польові матеріали автора. Записано у с. Млинище Іваничівського району Волинської області від Стебелько Марії Самійлівни, 1944 р. н.
10. Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. – М., 2009. – Т. 4. – 656 с.
11. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси / Ю. Жаткович // Етнографічний збірник. – 1896. – Т. 2. – С. 1–38.
12. Польові матеріали автора. Записано у с. Княжпіль Старосамбірського району Львівської області від Більо Катерини Миколаївни, 1919 р. н.
13. Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX – початку XX століття / З. Болтарович. – К., 1980. – 118 с.
14. Польові матеріали автора. Записано у с. Залужжя Володимир-Волинського району Волинської області від Маковської Анастасії Василівни, 1928 р. н.
15. Мазалова Н. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских / Н. Мазалова. – СПб, 2001. – 192 с.
16. Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. – М., 1995. – Т. 1. – 575 с.
17. Польові матеріали автора. Записано у с. Русин Сокальського району Львівської області від Гарасимків Ганни Антонівни, 1928 р. н.
18. Польові матеріали автора. Записано у с. Забужжя Любомльського району Волинської області від Шевчук Ольги Андріївни, 1928 р. н.
19. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомірського повіту на Волині / В. Кравченко. – Житомир, 1920. – 160 с.

Ганус Д. М. МАГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ЛЕЧЕНИЯ ЭПИЛЕПСИИ У ДЕТЕЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ)

В статье описаны основные причины возникновения и симптомы болезни, проанализированы магические методы лечения, направленные на изгнание из организма ребенка нечистой силы, путем ее обмана и запугивания. Рассмотрены методы лечения предусматривающие передачу болезни умершим родственникам и особенности лечения с помощью христианских атрибутов.

Ключевые слова: магия, эпилепсия, ребенок, потусторонний мир, обман болезни, запугивание болезни.

Hanys D.M. MAGIC WAYS OF TREATMENT FOR EPILEPSY IN CHILDREN (BASED ON FIELD RESEARCH OF THE POPULATION OF WESTERN UKRAINIAN BORDERLAND)

The paper describes main causes and symptoms of the illness and analyzes magic ways of treatment aimed to exorcize the evil spirits from the child by deceiving and intimidating it. The author considers the methods of treatment that involve the transfer of the illness to the deceased relatives and outlines the features of treatment with Christian attributes.

Key words: magic, epilepsy, child, the next world, deception of illness, intimidation of illness.

УДК 94(477-22)-391:63+394/39

О.В. Воробєй

ПОДІЛЬСЬКЕ СЕЛО В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ 1940 – 1950-Х РР.: ЗДОБУВАННЯ ОДЯГУ

У статті досліджуються найпоширеніші методи заробітку грошей та здобування дифіцитних видів одягу в умовах повоєнної відбудови 40-х – 50-х рр. XX ст. Проаналізовано основні типи селянського заробітку, історичні передумови та регіональні відмінності виникнення та поширення тих чи інших форм заробітку та розрахунку. Розглядаються способи купівлі одягу та види розрахунку, які були типовими для подільського села середини XX століття.

Ключові слова: одяг, селяни, Поділля, повоєнна відбудова, способи заробітку, купівля.

Проблема основних видів заробітку в сільському середовищі, задля придбання одягу та взуття, а також інших речей повсякденного вжитку у 40-х – 50-х рр. XX ст., є вельми актуальною. Розглядаючи побутування тих чи інших видів одягу у повоєнний час, варто виокремити регіональні особливості господарства Поділля. Водночас акцентувати увагу на

тому, які види діяльності приносили прибутки сільському населенню даного регіону, а відтак, з'ясувати, який з пропонованого тогочасним ринком одяг могли дозволити собі звичайні сільські жителі.

Розглядаючи дану проблематику, варто виділити праці дослідників кінця XX – початку XXI ст. Л. Булгакової-Ситник, Г. Стельмащук, Т. Ніколаєвої. Насамперед, зазначимо, що Л. Булгакова-Ситник звертає увагу на те, що виготовлення етнічного стрію не існувало саме по собі без ниток, тканини, шкіри, фурнітури тощо. Кінцевий продукт в різні історичні періоди був взаємопов'язаний з сировиною, з якої виготовляли тканину чи нитки. У XIX столітті торгівля тканинами та галантереєю в Україні була сконсентрована у руках євреїв, які оптом закуповували цей товар на ярмарках у Лейпцігу, Москві та інших містах. З середини XIX століття Україна (крім Галичини) стає ринком збуту переважно московських текстильних товарів. Такий стан до певної міри формував споживацькі інтереси. Наприклад, серед сільських мешканців Західного Поділля, на відміну від Східного Поділля, побутували тканини та нитки західноєвропейського виробництва, асортимент яких був значно ширший, ніж, скажімо, російського [1, с. 31].

Що ж до розгляду теми саме у часовому проміжку 40-х – 50-х рр. XX ст., то праць та розвідок, які б проливали світло на тему сільського заробітку та способи «здобуття» дефіцитного на той час одягу, майже немає. Отже, тема потребує великої кількості нового матеріалу, зібраного в «полі».

Основу статті становлять свідчення десяти осіб, 1930–1950-х років народження, з таких сіл: Трудолюбівка Барського району Вінницької області, Дубова та Токарівка Жмеринського району Вінницької області, Мошкутинці Дунаєвецького району Хмельницької області, Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, Суходіл Гусятинського району Тернопільської області. Дані матеріали були зібрані автором в 2013 – 2014 роках у межах історико-етнографічного регіону Поділля.

Поміж інших питань, важливо виокремити і те, яким чином звичайні селяни заробляли гроші, щоб купити одяг та взуття. Адже відразу ж після закінчення війни, переважна більшість селян часто взагалі не мала грошей, бо працюючи на повоєнну відбудову, коштів ніхто не отримували. Як згадує одна з опитаних респонденток: «Тоді ніхто нічо не платив, задурно всі робили. В чому було в тому й ходили. Тій так» [2]. Серед селян, котрі мали невеликі матеріальні статки, поширеним явищем було йти в найми до багатших людей, переважно на сезонні роботи. Плату вони отримували грошима, або й навіть одягом чи тканиною для його пошиття, що випливає зі свідчень інформантки з села Трудолюбівка Барського району Вінницької області: «…мама тоже, вже добила, вже такого теперішнього полотна. Теперішнього. То воно зара є. А мама ше тоді ходила до когось, вже десь до когось ходила на город. Бо не всі люди бідили. Не всі бідили. Тій мама в когось сапала, тій хтось дав кусочок. Тій врізала мені на хустинку, тій моїй сестрі» [3]. Окрім того, поширеним явищем був продаж власної сільськогосподарської продукції на ринку у районному центрі. За свідченням респондентки з села Трудолюбівка Барського району Вінницької області, заради купівлі одягу та взуття батьки навіть забороняли вживати у їжу декілька днів на тиждень молоко та молочні продукти: «Я знаю, шо мама пішла вже тоді, тоже то яєчка продасть, то молочка продасть, несла на базар. Каже нам, ви будете завтра пити молоко, а це я несу, бо треба продати. Тій вже там куплять, тій вже так і старшим куплять. А ми менші, але тоже хочем, заглядуєм так хочемо собі» [4].

Селяни, які мали родичів у великих містах, замовляли їм купівлю краму та матеріалів для пошиття одягу. Інформантка з села Дубова Жмеринського району Вінницької області згадувала: «А мама казала, шо після війни, то вже не було де купити його. Не було. То тьотка як привезе, то по тій три одежині хотят пошити вже» [5].

Ще однією можливістю придбати одяг була купівля його у «спекулянтів», перекупників, які зазвичай були жителями цього села, але їздили на закупівлю до великих міст, як в Україні так і Росії: «…потом Катмазони* начали їздити в Москву. І начали возити хустки з Москви, і теплі, і такі на літо хустки. Но дорогі, триста рублів, хустинка була» [6]. Жителька села Миньківці Дунаєвецького району Хмельницької області згадувала: «…це був тоже дефіціт. Це тільки в спекулянтів можна було» [7]. Між «спекулянтами», деінде відбувалися конфлікти,

* так називали селян, які займалися торгівлею, і походили з сусіднього села – Катмазів – О. В.

через які решта селян негативно до них ставилася: «А так в селі, у нас село таке було, ну дуже дружелюбне і мирне. Мені воно дуже нравилось. А от Кармелюки, я туди в школу ходила, то там, те село, там дуже було багато, но як сказати, людей які любили спєкулірувати. Вони собі кудись їздили, шось купляли, перепродували, тоді це була спєкуляція, тоді вже за це садили. Зара не садять, бо зара вже бізнес, тоді садили. Ну в них така була погана звичка, шо якщо сусід сусіду, чи десь хтось позавидує, посварився там з кимось, в них була привичка палити хати. Там дуже часто-густо горіли хати. От хата під соломою, от кинув спічку, запалиться воно, тій всьо, і вже хата горить. То в них часто-густо горіли хати. В нас такого в селі не було. Понятно, шо вже шось як не так, то можна вже було врєгулірувати, ну словом, ну да, а це ж сім'ї були, і діти були, взяти підпалити хату, і спалити, шоб людина осталася без нічого. Це отакі там трошки люди такі були, ну, недоброго духу» (с. Дубова Жмеринського району Вінницької області) [8].

Загалом у мешканців села до цих людей було неоднорідне ставлення, оскільки, з одного боку, вони надавали можливість придбати дефіцитний одяг. З іншого ж, привезений ними одяг коштував занадто дорого, тому багато селян не могли дозволити собі його придбати, а отже звинувачували «спекулянтів» у прагненні нажитися за їх рахунок.

Проте можливість придбати одяг і тканини не маючи грошей у селян все ж була. Такий крам привозили селянам так звані «гендлярі», які вимінювали його на продукти харчування: «То такі гиндлярі їздили, то привозили, то на плащ, то на сукенку. То такево. А то треба було ще поїхати змолоти кукурудзи, шоби. Хто там мав, за що купувати, тої одежі» [9]. Натомість виміняти речі на продукти харчування чи городину між мешканцями одного села, було складною справою, оскільки майже усі селяни мали однакове господарство: «…всі були господарі, у всіх то [господарство] було» [10].

Опитані нами інформанти неохоче згадують період, що припав на передвоєнні та післявоєнні 1939 – 1950-ті рр. саме через жорстке насадження колективного господарства та розкуркулення. Селяни, які роками вели самостійно господарство, й могли дозволити собі купувати одяг та предмети повсякденного вжитку за власноруч зароблені гроші, відтепер повинні були віддати всю нажиту худобу та особисте майно, працювати на колгоспному господарстві і за це не отримувати жодної плати. Це можна пояснити тим, що всі роботи у повоєнний час кваліфікувалися владою як добровільна праця задля відбудови країни. До того ж, присадибне господарство селян обкладалося великими податками, так званою «сікірацією». Свідчення про це знаходимо в розповідях мешканки села Суходіл Гусятинського району Тернопільської області: «Нас ше тоді були не займили, нас уже тоді в тридцять дев'ятому туди у колгоспи, і зачали організовувати все, але война зохопила так, усе перетерло, але-то по войні тій були колгоспи, тій всьо забирали, тій нічим не платили. Тій ти шо відробила, тій податок, то сікірація колись казали. То, то ти відробила, робила цілий сезон в колгоспі. І нічо не взєла» [11]. Як бачимо зі спогадів респондентів, платити за роботу в колгоспах, почали у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст.: «…мама робила в колгоспі десь в п'ятдесятих роках [і в] шістдесятих [то] кілограм пшениці, то то давали» [12].

На Східному Поділлі, розміри «сікірації» та норми праці у колгоспі були ідентичними Західному Поділлю. Мешканець села Трудолюбівка Барського району Вінницької області згадує: «…це вже як стало за радвлади, то я скажу, шо городянину дуже було вигодно. Рабочому класу. А нам, селянину, дуже тяжко було. А які налоги були, податки. Яічок це треба було чотириста штук самому не з'їсти, віддати государству. М'ясо, так само. А шо, а гроші – нема. Селянину важко було. Канєшно, ті шо вчили дітей, ну ті, шо вчителі, ну, то вони получали гроші, то єнакша значить справа була. А цим остальним важко» [13]. На Поділлі було багато цукрових заводів. А, отже, основні колгоспні норми були пов'язані з обробітком цукрового буряку: «От за союзу, це три гектари буряка жінці посапати. Це всьо своє хозяйство, там корови це всьо. І йде і сапає, як то може не піти ?» [14]. Внаслідок того, що в повоєнний час робота на колгоспному господарстві була примусовою та ніяк не оплачувалася, селяни були вимушені красти та продавати колгоспне майно. Свідчення глибокої вкоріненості практики крадіжки «соціалістичної власності» у повсякденне життя селян ми знайшли немало підтверджень: «… а йдемо до машини, молотарка така молоте там зерно. Всьо. Але ми вже хочем, шось украсти. Подумай, там же такі гостряки в тому зерні, і ми все сюди у сорочку, а воно всьо коле. А ше, вибачай, тих сесів [грудей] не було. Сюди позалазе кругом. Сонце гріє, ідеш додому, впрієш. А ше шо, ми ж крали, не брали тако. Ше ж так дивишся, де той пішов, і

куди він пішов. І це тако, вже йдемо додому такі вже бузаті (грудасті) дівчатка. Прийшли додому, висипали, мама в форму зібрала. О, дитиночко, ти вже форму пшениці принесла. Ше, якшо може ввечері принесеш ? Тій я завтра на жорнах просію» [15]. Крадене зерно продавали на базарах, щоб отримати гроші для купівлі одягу.

Проте варто взяти до уваги, що у повоєнний час селяни, які працювали в колгоспному господарстві та визнавалися «передовиками праці», у якості заохочення могли отримувати щось із одягу: «…моя мама працювала на фермі, і вона така була, шо передовик труда, то їх визивали в Вінницю і давали подарки, і дали плаття вже. Таке воно, ну нище колін, само таке, ну я так запомнила, такий сивуватий цвєт, і такі полосочки, і в ньому бльоск такий. А таке воно було під шийку, а сюдиво, [під грудьми] така йшла полосочка блискуча. Но воно було вже вузьке, таке не розклинене, таке уже просте. Таке тоже, но красіве було» [16].

Між тим селяни новий одяг, який здавався їм найкращим, не носили, а берегли для своїх дітей, а самі продовжували ходити в старих спідницях і блузках. Пріорітетним для них залишався принцип зручності: «…то мені вже було, [те плаття] я в ньому довго походила, ну в тему платті» [17]. Додамо, що передовиків праці також деінде нагороджували екскурсійними чи санаториними путівками. Виїжджаючи за межі свого населеного пункту, часом досить далеко, селяни отримували можливість (звичайно, при наявності грошей) купити крам. Так, мешканка села Суходіл Гусятинського району Тернопільської області згадує: «І від людей тоді всьо позабирали, і поставили той колгосп і гонили туди пасти, а туди позабирали коні. То хто краще робив, того посилали в Москву, то всьо село вже знало, що Андрюшів їде в Москву. То тато привіз мені валянки вже з Москви. І валянки, і на валянках були снігурі. І такий був, ну перше випустили, тканину таку просту, то пошили плащ. То в тому плащу, що я вже пішла, вже віддалася, і ходили, і ходили – хто годен, то ходив» [18].

Ще одним способом заробляння грошей на придбання одягу та взуття був продаж саморобної горілки – так званої «бурачанки», яку потай збували: «Де брали [гроші]? А горілку носили. Нагнали горілку з буряків, та й носили. Продавали, рубель [карбованець] бутилка була. Десь яке свято, то занесу, десять рублів вторгую. Як нас чотири було. Це ж каждому треба було на літо якесь платтячко купити. Вторгувала, сітцу купила на платтячко. На другий четвер вторгувала, сітцу на другу, на третю, на четверту. І ше собі шось треба купити. І мамі і татові» [19].

Іншим видом заробітку, на який йшли селяни у повоєнний час задля купівлі одягу для себе і власної родини, був продаж крадених з колгоспного саду яблук. Це була одна з основних продукцій, яку експортували з Поділля в інші регіони країни та за кордон. Самовільно зібравши яблука в колгоспному саду, селяни возили їх на продаж не тільки у найближчі великі міста, але й по всьому Радянському Союзу. Отримані кошти спрямовувалися на купівлю одягу. Одна з наших респонденток згадувала: «…Галя вже була поїхала з яблуками. Накрала яблук, поїхала, продала і купила татові костюм. Такий якийсь, сельотовий, чи як там казали на нього. Таке сукно тонесеньке. Таке якесь негарне, тако як вироблене, то сукно дешеве. Но костюм купила татові» [20].

У селах Кам'янець-Подільського Придністров'я одяг та взуття можна було купити у євреїв. В умовах повоєнного лихоліття, передусім – відсутності у селян грошей для розрахунків, а також обмеженою можливістю будь-куди виїхати за межі села (не кажучи вже про поїздку до великих міст), саме євреї, які традиційно добре знались на справі купівлі-продажу, приходили на допомогу. Як згадує мешканка села Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області: «У жидів купували. Але вони ці жиди доставляли. А так люди не доставляли. Тілько жиди. А каже, підем ті й купим. А потом, чо їх так побили, вони ж людям помагали багато, ну куди та людина поїде, копійки не має, куди поїде. А так пішла до жида. І жид, шо там узяла, ну тій піде йому та й помагає, чи то, чи то, чи то, тако йшла етако за ето» [21].

У селах наближених до районних центрів, популярним заробітком грошей було збирання ягід або заготівля дрів. Сусідство з містечком відкривало можливість продати все це на місцевому базарі. Про поширеність цієї практики свідчить інтерв'ю мешканки села Мошкутинці Дунаєвецького району Хмельницької області: «…Моя мама, вона була така невеличка, маленька, вона дуже була хитра. Вона так літом, вона всьо врємя в лісі, так і збирала ту ягоду, і збирала губи [гриби], шо би де бачила, шо би де було в лісі, шо би те шо, всьо несла на базар продавала. А я була, но одна в неї, то вона могла мені ті чоботи зробити, ті капрони

купити, труси, і ту спідничку зробити. Моя мама йде в ночі в ліс, принесе дрова і поріже, порубає, і вже були, плита була груба така лежанка, і плита, і вона палит тими шишками, з ялини, з цьої сосни шишки, а воно, нема від него жару, а тільки но дим. І тільки дрова закурює, і складала їх по десять полінців в в'язочку, і зав'язувала житнім, соломою житньою, і вночі, в два-три часа ночі, йшла в Дунаївці, і вже там продавала ті дрова. І тоді, як розвиднеться, то вона купить там стакан муки якоїсь, і кусочок хліба. Як в селі, то кажу, ше залежно від кого, як в нас була корова, ми вже не були бідні, в нас дві було [корови]» [22].

Тим часом, бідні селяни, які не мали корови, та не знаходили способу самотужки заробити собі на одяг чи на тканину для його пошиття, носили старе вбрання, що бачимо у наступних свідченнях: «…а так як в мої мами братова була, ніби братова жінка, він на фронті погиб, в неї було четверо дітей, вони були бідні, ходили збирали по весні по ріллі картошку, шо де лишилася вона, вже біла була, така страшна. І вони так харчувалися, і бідували. І дуже, дуже бідували вони. Корови не мали нічого, там шось пять курок. А мама їхня, не могла вона піти назбирати тих ягідок в лісі, чи тих грибочків і понести продати…. Моя мама йде вночі в ліс, принесе дрова і поріже, порубає… А ця уже, мамина братова, вона вже того не робила. Вона вже не годна була. Ну то така була, така була не хитра» [23].

Отже, в умовах жорстких реалій життя за часів повоєнної відбудови та безгрошів'я, способи заробітку були типовими для всіх селян. Це і продаж продуктів харчування, як з власного господарства, так і крадених у колгоспі, підпільний вигін горілки-»бурачанки» та її продаж, збирання у лісі грибів та ягід задля продажу та інше. Що ж до способів розрахунку, то окрім традиційного грошового, поширювалися «нелегальні» види, закрема обмін у «гендлярів» одягу чи тканини на продукти харчування. Зафіксовано поодинокі випадки, коли селяни розраховувались за одяг відробітком. Як нагороду за свою працю, одяг отримували і передовики труда, вони також отримували і відрядження та екскурсійні поїздки до великих міст, де відкривались більші можливості придбати нове вбрання, тоді ще «дефіцитне» у сільській місцевості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Булгакова-Ситник Л. Подільська народна вишивка: Етнографічний аспект / Людмила Булгакова-Ситник. – Л.: НАН України. Інститут народознавства, 2005. – 336 с.
2. Записала Воробєй О. 2 серпня 2014 р. у. с. Токарівка Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Кузмінської Галини Іванівни 1942 р.н.
3. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Топчевської Аделі 1933 р.н.
4. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Топчевської Аделі 1933 р.н.
5. Записала Воробєй О. 5 серпня 2014 р. у. с. Дубова Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Волошиної Ганни Семенівни 1950 р.н.
6. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Гусак Олександри Аксентіївни 1935 р.н.
7. Записала Воробєй О. 25 червня 2013 р. у. с. Мошкутинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. від Арцаблюк Емілії Михайлівни 1940 р.н.
8. Записала Воробєй О. 5 серпня 2014 р. у. с. Дубова Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Волошиної Ганни Семенівни 1950 р.н.
9. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у. с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Калиновської Надії Іванівни 1943 р.н.
10. Записала Воробєй О. 18 червня 2014 р. у. с. Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. від інформантки 1925 р.н.
11. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у. с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Федонич Марії Петрівни 1946 р.н.
12. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у. с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Поліщук Наталії Петрівни 1942 р.н.
13. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Чорного Василя Павловича 1933 р.н.
14. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Чорного Василя Павловича 1933 р.н.
15. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Топчевської Аделі 1933 р.н.

16. Записала Воробєй О. 5 серпня 2014 р. у. с. Дубова Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Волошиної Ганни Семенівни 1950 р.н.
17. Записала Воробєй О. 5 серпня 2014 р. у. с. Дубова Жмеринського р-ну Вінницької обл. від Волошиної Ганни Семенівни 1950 р.н.
18. Записала Воробєй О. 7 вересня 2014 р. у. с. Суходіл Гусятинського р-ну Тернопільської обл. від Калиновської Надії Іванівни 1943 р.н.
19. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Гусак Олександри Аксентіївни 1935 р.н.
20. Записала Воробєй О. 19 липня 2014 р. у. с. Трудолюбівка Барського р-ну Вінницької обл. від Гусак Олександри Аксентіївни 1935 р.н.
21. Записала Воробєй О. 27 липня 2014 р. у. с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (переселенка з нині затопленого села Теремці) від Кособуцької Галини Іванівни 1939 р.н.
22. Записала Воробєй О. 25 червня 2013 р. у. с. Мошкутинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. від Арцаблюк Емілії Михайлівни 1940 р.н.
23. Записала Воробєй О. 25 червня 2013 р. у. с. Мошкутинці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. від Арцаблюк Емілії Михайлівни 1940 р.н.

Воробей О.В. ПОДОЛЬСКОЕ СЕЛО В ПЕРИОД ПОСЛЕВОЕННОГО ВОССТАНОВЛЕНИЯ 1940 – 1950-Х ГГ.: ДОБЫВАНИЕ ОДЕЖДЫ

В статье исследуются распространенные виды зарабатывания денег и получения дефицитных видов одежды в условиях послевоенного восстановления 40-х – 50-х гг. XX в. Проанализированы основные типы крестьянского заработка, исторические предпосылки и региональные различия возникновения и распространения тех или иных форм заработка и расчета. Рассматриваются способы покупки одежды и виды расчета, которые были типичными для подольского села середины XX века.

Ключевые слова: одежда, крестьяне, Подолье, послевоенное восстановление, способы заработка, покупка.

Vorobey O.V. PODILIAN VILLAGE IN POST-WAR RECONSTRUCTION PERIOD 1940 – 1950S: GETTING CLOTHES

The paper explores the most common ways of earning money and obtaining scarce and hard-to-get garments during the post-war reconstruction of the 1950s. The author analyzes the basic types of earnings in rural areas, historical background and local peculiarities of emergence and expansion of various forms of income and payments. The primary focus of the study is the ways to earn and pay that are typical for Ukrainian country in the mid-twentieth century.

Key words: clothing, peasants, Podillya, post-war reconstruction, ways to earn living, purchase.

УДК 398.33 (477.44=161.2)»19/20»

Н.В. Жмуд

ДІАЛОГИ «СВОГО-ЧУЖОГО» У СУЧАСНІЙ КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (ЗА ПОЛЬОВИМИ СТУДІЯМИ)

У статті на основі польових етнографічних матеріалів досліджуються площини діалогів «свого-чужого» у сучасній календарній обрядовості українців Східного Поділля та з'ясовується характер їх комунікацій.

Ключові слова: «свій», «чужий», календарна обрядовість, польові етнографічні матеріали, українці, Східне Поділля.

Посилення діалогічних тенденцій в умовах інтенсивних трансформацій полікультурного світу актуалізують комунікативно-рецепційні аспекти міжособистісного і міжкультурного спілкування. Об'єктивним тлом віддзеркалення життєдіяльності етносу певної доби та ключовим чинником конструювання етнічної та національної ідентичності була і залишається календарна звичаєво-обрядова культура.

Календарний цикл українців студіювався багатьма вітчизняними і зарубіжними дослідниками XIX – поч. XXI ст. (Хв. Вовк [1], В. Гнатюк [2], М. Максимович [3], А. Онищук [4], О. Курочкін [5], В. Борисенко [6], А. Гоцалюк [7] та і. н.) переважно в розрізі методології позитивізму.

Попри беззаперечну цінність цих праць досвід показує, що знати свою чи чужу культуру замало, успішне співжиття вимагає систематичної співпраці між ними. В сучасній

Україні активними майданчиками міжкультурної комунікації стають регіони. Тому завданням статті є відстежити площини діалогів «свого-чужого» у календарній обрядовості Східного Поділля та їхній потенціал у майбутньому з позицій імагології. Такий методологічний підхід допомагає увиразнити взаємні стереотипні уявлення учасників міжкультурного спілкування один про одного і механізми їх творення.

Для моніторингу цього питання за ініціативи секції етнології кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було проведено ряд етнографічних експедицій (2010-2014 рр.) у різні населені пункти. Інформаторами стали переважно етнічні українці християнського віросповідання (близько 90%). Результати польових студій засвідчили, що сьогодні соціокультурний простір регіону демонструє досить розлоге поле календарної обрядовості на перетині численних варіацій міжконфесійної та релігійної і світської сфер.

У релігійній площині найтісніші діалоги «свого-чужого» ведуться між християнськими течіями. Попри святкування за різними церковними календарями (юліанським і григоріанським) католики, греко-католики та православні сприймають переважно один одного як «своїх» (близько 80%), протестантів і старообрядців – як «інших» (рідше – «чужих»). Так, ліберальні поліконфесійні сім'ї відзначають чи вшановують найважливіші календарні дати (Різдво, Великдень, Трійцю тощо) двічі або один раз, схиляючись до релігійних інтересів більш уцерковлених членів родини. Ортодокси ставляться до святкувань інших християнських конфесій значно дистанційніше, але, зазвичай, теж відкрито неконфліктно [8]. Після подій Євромайдану помітно до розряду «чужих» потрапили навзаєм більшість представників православних конфесій Київського і Московського Патріархатів. Акценти на «своєму-чужому» особливо у контексті календарних свят (наймасовіші відвідування церков) ставляться на використанні проукраїнської етнічної та національної стилістики і риторики (синьо-жовті стрічки, вишиті рушники, ведення служби українською мовою, молитва за Україну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», служби за загиблих воїнів Небесної Сотні та АТО тощо) у церквах Київського Патріархату та відповідно проросійської – у Московському: «Батюшку із Тиманівки не пускають у двір святити хату, бо кажут, шо він оті гроші, які збирає з людей, відправляє сіпаратістам. А ше він якісь футболки із портретом Путіна роздавав. То вже півсела до нього не ходит, люди з Одаї і Дранки його, напрімєр, тоже не пустили. І це не тільки в наших селах. Так по багатьох батюшок Московського Патріархату розказують… Щитаю, що це гріх, там наших дітей вбивают, а він їм на патрони гроші посилає» [9]. Варто відзначити, що протягом 2014 р. градус «чужості» між православними Київського Патріархату та іншими християнськими течіями, релігіями (юдеї, мусульмани) значно зменшився на тлі спільної боротьби за євроінтеграцію і цілісність країни.

Діалоги «свого-чужого» мають місце у парадигмі «християнство і народні вірування». Більшість християн різних гілок конотують календарні прикмети про передбачення погоди й здоров'я людей, порядку здійснення сільськогосподарських робіт в цілому як «своє». Натомість персонажів міфологічно-демонічного світу – як «чужих». Хоча третина респондентів православного віросповідання – часто як просто до «іншого»: «Шось то воно є», «Людина не баче всього, а воно є», «Не знаю, чи воно є, але не треба його ображати», «Воно ж не просто так появляєця…значить для чогось треба» [10] тощо. Органічність цих персонажів у народному світогляді пояснюється дуальним характером православ'я, у якому дохристиянська складова залишається ще досить стійкою.

Комунікація «свого-чужого» має місце у локально-регіональній площині через специфіку проведення обрядовості та автентичність персонажів міфологічно-демонічного світу, зумовлених природно-кліматичними умовами і міжетнічними контактами. Наприклад, для Східного Поділля «чужими» є такі образи як чугайстер, мольфар (Галичина), болотник, русалка (Полісся) та ін. Натомість «своєю» вважається відьма, яка сприймається дуже часто як звичайна жінка (часом навіть родичка чи сусідка), здатна «наврочити» людей, худобу, «поробити» на щось («на самотність», «на смерть», «на хворобу», «на неврожай»). «Піками» її активності називають якраз Великдень та значні післявеликодні свята (Юрія, Івана Купала, Зелені свята). Причому, дні названих свят й досі деякі респонденти вважають періодом розпізнавання та попередження її ворожої магії, знешкодження шляхом низки способів.

Поширеними в контексті народного календаря є уявлення про «блуд» та «вихор» як певні уособлення зла, що активізуються саме на свята: «блуд водит, може і на свому подвір'ї

напасти,.. на великі празники не можна йти далеко від дому, особенно в ліс чи поле, бо блуд візьме… а вихор «підвіває» людину, може заболіти і померти, треба викачувати. А як крутиця, то присідати треба» [11]. До реліктових демонізованих персонажів відносять також «бабу», «діда», «бабая», якими лякають, зазвичай, малих неслухняних дітей.

Промовистим прикладом сприйняття навіть православними священиками певних сюжетів народних вірувань в певних ситуаціях як «свого» є залучення так званих магічних якостей вдови, яку традиційно сприймали як маргінальну особу, певного медіатора між «своїм-чужим» світами в обряді викликання дощу під час засухи. Ці дії проходять не тільки з благословення священика, а часто навіть під його керівництвом: обливання вдови водою, розчищання вдовами джерел та обсипання свяченим маком криниць [12].

Взаємозв'язки «свого-чужого» простежуються всередині самого обряду через такі ментальні категорії як час і простір, гендерні конотації. Комплекс захисних дій від сил, які, за народними уявленнями, «приходять» із «чужого» простору і можуть нашкодити людині, свідчить про силу традиції. Наприклад, новорічні травестування (хлопець, переодягнений у Маланку) і рядженння в балахонний, зношений, вивернутий одяг як ілюстрація несправжності (Коза та інші різдвяні образи) і звичай відкуповуватися від них подарунками (грошима, цукерками) як від «чужих»; «клечання» зіллям хати (квартири) і господарства (варіант: робочі місця, автомобілі) тощо.

У календарному контексті актуальними залишаються традиційні тлумачення про буденний і сакральний («свій-чужий») час. «Чужим» називають перехідні етапи між сезонами, днями сонцестояння та рівнодення, фазами місяця, «жіночими» і «чоловічими» днями, періодами доби, а також пости, свята, що сформувало регламентацію на дозвіл чи табу на ряд дій. Наприклад, «не можна спати в години, коли заходить сонце, бо буде голова боліти», «на захід сонця не можна думати чи говорити шось погане, бо справдиться. Ну кажуть, шо це така лиха минута» [13], справляти весілля у піст [14] і т.д.

Стійкими у християн західного і східного обрядів залишаються уявлення про предків, які на певні календарні свята «приходять» у гості до живих із «чужого» простору. Наділяючи душу «життєвими» маркерами (здатність «чути», «їсти»), її пригощають як живих гостей (годують, веселять). Так, до сьогодні поширене символічне запрошування покійних на родинну трапезу та їх своєрідне «частування» під час урочистої вечері на три Святвечори (6, 13, 18 січня). Зв'язок між «своїм» та «чужим» світами засвідчують мотиви вшанування «гостей» в контексті післявеликодніх поминальних днів («гробки», «проводи», «червона гірка», «діди», «задушна»). Семантика «межі» прочитується також в кінці жнив обрядом виплітання «дідуха» або «спасової бороди» як символічного вмістилища душ предків. На чіткий зв'язок із культом предків вказують вірування про домовика, якого задобрюють теж різними подарунками (збіжжям, солодощами, грішми). Його фігурки використовують в оселі у якості оберегу, він поширений в асортименті сувенірної продукції.

Опитувані продемонстрували низку уявлень про «фатальний» («чужий») для людини час. Наприклад, на Катерини (7 грудня) та Андрія (13 грудня) і досі практикують дівочі ворожіння, що символізують «відкривання» каналів у «чужий» простір, закликаючи «гостя» (нареченого). «Чужість» часу знімає на певний період відповідальність за антигромадські дії: «А на Андрея фіртки знімають. Сходяться дівчата, хлопці такі, як ви, туда-сюда. От в мене зняли фіртку і кинули до сусідів через мури і всьо…» [15].

Важливим маркером кодування «чужості» залишається гендерний розподіл. Попри майже повну десакралізацію календарної обрядової сфери до сьогодні побутує думка про суто «жіночі» та «чоловічі» обряди, деякі рудименти яких все ж вдалося зафіксувати.

Наприклад, «закритими» жіночими обрядами, які практикують у сільській місцевості, є «збирання роси» на Юрія (6 травня), Симона Зільника (10 травня), Івана Купала (7 липня). Аналогічним обрядом можна вважати магічні дії викликання вдовами дощу, про які вже згадувалося вище.

«Чужими» для жінок є чоловічі обряди «полазника», який здійснює посівання (Новий рік), обходу хати із молитвою і свічкою (Святвечір, Благовіщення), кроплення свяченою водою обійстя (Водохреща). Актуальними є ритуали, пов'язані із певними господарськими заняттями, ремеслами та промислами – «лякання» дерев з метою кращого врожаю (Василя, 14 січня) (садівництво), освячення зерна і поля (хліборобство) тощо.

Контакти «свого-чужого» у світській календарній обрядовості вибудовуються через діалоги декількох традицій – радянської, етнічної, західноєвропейської і східноазіатської.

Останні десятиліття соціокультурний простір звільняється від чим далі «чужих» образів тоталітарного минулого, що виявляється у відмові від старих ідеологічних міфів і доктрин. Яскравим прикладом є загальноукраїнський «ленінопад» 2013-2015 рр. як акт руйнування ритуальної сцени проведення основних соціалістичних державних свят (річниць Жовтневої революції, Першого Травня як дня солідарності трудящих).

Ряд свят переживають «перезавантаження» в категорію нової «своїсті» (8 Березня –у День Матері, День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту – у День захисника Вітчизни) або із позбавленням ідеологічних акцентів (Перше Травня). Святкуються вони, зазвичай, у сімейному колі. Але для людей середнього і літнього віку радянські свята ще залишаються «своїми».

Для різних вікових категорій хоча із своєрідними смисловими навантаженнями, але однаково високою тональністю, «своїм» святом залишається День перемоги (9 Травня). В його контексті виникають як серйозні конфлікти «свого-чужого» (воїни Червоної Армії та ОУН-УПА, Схід та Захід України), так і високі потенції для їх примирення й виховання непідробного почуття патріотизму молодого покоління і нації в цілому.

Попри акценти «свого-чужого» у новорічній обрядовості, порівняно неконфліктно співіснують образи Діда Мороза, Снігуроньки, Санти Клауса та Святого Миколая. Для людей різного віку вони залишаються більше чи менше «своїми»/»чужими». Останнім часом намітилася тенденція до певного «очуження» образів Діда Мороза і Снігуроньки на користь двох останніх як підтвердження вагомого значення західної та етнічної традицій для населення.

Про появу громадянського суспільства говорить перехід ряду державних свят у повноправні «свої» (День Незалежності, День прапору, День Соборності, День Злуки, День Європи), які ще декілька років тому були не чітко означені. Про народження єдиної нації свідчить конотація деяких нових календарних дат і свят відразу у категорію «своїх» (День пам'яті жертв Бабиного Яру, День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, День пам'яті Крутів, День гідності та свободи (на честь Помаранчевої революції та Революції Гідності), День Небесної Сотні).

На межі «свого-чужого» перебувають дати, які не ідентифікуються як свята. Наприклад, День Конституції, що є свідченням недовіри спроможності основного державного закону чесно захищати своїх громадян.

Західна традиція разом із комерціалізацією свята (супутня атрибутика (костюми, листівки, прикраси, сувеніри), кіноіндустрія, ЗМІ) також принесла масову споживацьку ідеологію, яка була «чужою» для радянської людини. Переважна кількість нових свят західного походження вже стала або стає «своїми» (День Святого Валентина, Хелловін).

Вплив західної культури увиразнив календарні професійні свята так званого корпоративного типу, що є невід'ємним атрибутом позитивного іміджу фірми. Вони проходять у різних формах (Team-building, дискотека, концептуальна вечірка, презентація, заміський пікнік тощо) і передбачають виконання певних ритуалів, звичаїв, церемоній, що є ознакою обрядовості. Саме їх «закритий» характер допомагає членам колективу швидше засвоювати існуючу шкалу цінностей як «свою» і сприймати конкурентів не просто як «інших», а як «чужих».

Віяння східної традиції демонструє вплив на святкування певною частиною респондентів (менше 5 %) поряд із Новим і Старим Новим роком Китайського Нового року, що супроводжується приготуванням відповідних страв, прикрашанням оселі символікою і кольором масті тварини, яка є знаком відповідного року тощо. Також промовистим є і той факт, що ¾ опитаних використовують сувенірну продукцію, що пов'язана із знаком року.

Досить високий рівень «чужості» констатують інформатори щодо «шароварщини», як прояву нефахового (часто утопічного) підходу у справі відродження народних свят. Таку позицію не варто вважати фактом зречення «своєї» культури, а спротивом дилетантству, що породжує бульварний патріотизм і спекулює на таких важливих чинниках, як мова та етнічність. Адже сьогодення засвідчило появу нової формули української ідентичності із багатомовністю та багатоетнічністю як показниками непідробленої «своїсті».

У сучасній календарній обрядовості стратегічним детермінантом конструювання діалогів «свого-чужого» залишається менталітет. Так, віддзеркаленням індивідуалістичного

світогляду є увиразнення українцями зі знаком «своїсті» тієї обрядовості, яка консолідує, насамперед, малі соціальні групи – родину, конфесію, територіальну громаду (село, місто). При запозиченні «чужого» основою залишається «своє» в образі народно-християнської традиції.

Українці Східного Поділля відносно мирно співіснують серед значної кількості різних за походженням календарних звичаїв. Але природу української толерантності до «іншого»/»чужого» варто теж препарувати через такі ментальні риси як інфантильність, амбівалентність, консервативність, конформізм тощо. Часто ця толерантність не є результатом об'єктивного сприйняття «чужого», а продиктована рядом чинників. По-перше, землеробським способом життєдіяльності, який сформував циклічно-замкнену світоглядну парадигму. По-друге, дуалістичним характером народного православ'я як специфічної релігійної форми, що надає пріоритетності емоційно-чуттєвій сфері, а відтак – підвищеній міфотворчості і нерозбірливості.

Такий некритичний фокус може породити або перманентне потрапляння під маніпуляції і небезпеку втрати власної ідентичності, або оцінку «чужого» лише з позиції етноцентризму, що відсуває українців на маргінес світових процесів. З огляду на це варто будувати співжиття із «іншим»/»чужим» через оптику «тверезого» культурного релятивізму.

Концепт «свій-чужий» має архетипну ґенезу, спільну для всіх людей схему сприйняття себе та інших. Але для українців, враховуючи ментальні особливості, він завжди буде основною системою соціокультурної комунікації та ідентифікації. Звідси наступним завданням є подальше вивчення площин діалогів українців крізь призму «свій-чужий» з іншими етнічними, конфесійними і соціальними групами Східного Поділля. Це дасть можливість краще відстежити трансформаційні та деформаційні культурні процеси, виробити ефективні методологічні підходи й конкретні практичні рекомендації щодо подальшої тісної співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк Хв. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Хв. Вовк. – Т. 2. – СПб., 1916.
2. Гнатюк В. Колядки і щедрівки / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. 35. – 270 с.; Т. 36 – 380 с.
3. Максимович М.А. Дни и месяцы украинского селянина // М.А. Максимович // Собрание сочинений. – Т. 3. – К., 1877.
4. Онищук А. Народний калєндар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907 – 10 р. в Зеленици Надвірнянського повіту / А. Онищук // Матеріяли до української етнольогії. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 1 – 61.
5. Курочкін О. Календарні звичаї та обряди / О. Курочкін // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 297 – 332; Радянська спадщина у сучасних календарних святах України [Електронний ресурс] / О.Курочкін / Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2011. – С. 213-223. / Режим доступу: http://archaeology-ethnology.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2013/11/Kalendarna_obryadovist_u_zhyttyediyalnosti.pdf.
6. Борисенко В. К. Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців) / В. К. Борисенко. – К.: Унісерв, 2000. – 191 с.
7. Гоцалюк А. А. Традиції та новації в різдвяно-новорічній обрядовості українців Карпатського регіону (друга половина XX – початок XXI ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. / А. А. Гоцалюк. – К., 2007. – 20 с.
8. Польові студії з теми ««Свій-чужий» у сучасному соціокультурному просторі українців Східного Поділля» (за результатами викладацьких і студентських експедицій 2010-2014 рр.). – Вінниця, 2014. – 194 с.
9. Записано Жмуд Н. від Якобенчук Юлії Кирилівни, 1943 р. н., с. Одая, Тульчинського р-ну, Вінницької обл., 2015 р.
10. Записано Жмуд Н. від Рабенчук-Ломакіної Світлани Олексіївни, 1944 р. н., с. Сальник, Калинівського р-ну, Вінницької обл., 2009 р.
11. Записано Жмуд Н. від Карасєвич Ганни Іванівни, 1948 р. н., с. Одая, Тульчинського р-ну, Вінницької обл., 2013 р.
12. Записано Жмуд Н. від Гедзя Віктора Миколайовича, 1960 р. н, с. Сальник, Калинівського р-ну, Вінницької обл., 2009 р.
13. Записано Жмуд Н. від Марчук Оксани Павлівни, 1962 р. н, с. Одая, Тульчинського р-ну, Вінницької обл., 2012 р.
14. Записано Жмуд Н. від Жмуд Галини Михайлівни, 1942 р. н., с. Одая, Тульчинського р-ну, Вінницької обл., 2012 р.

15. Записано Момот Т. від Шуляка Сигізмунда Войтковича, 1915 р. н., с. Мурафа, Шаргородського р-ну, Вінницької обл., 2009 р.

Жмуд Н.В. ДИАЛОГИ «СВОЕГО-ЧУЖОГО» В СОВРЕМЕННОЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЬЯ (ЗА ПОЛЕВЫМИ СТУДИЯМИ)

В статье на основании полевых этнографических материалов исследуются плоскости диалогов «свого-чужого» в календарной обрядности украинцев Восточного Подолья и выясняется характер их коммуникаций.

Ключевые слова: «свой», «чужой», календарная обрядность, полевые этнографические материалы, украинцы, Восточное Подолье.

Zhmud N.V. DIALOGUES «ONE'S OWN – THE OTHER'S» IN THE MODERN CALENDAR RITES OF THE UKRAINIANS OF EASTERN PODILLIA (BASED ON THE FIELD RESEARCH)

The research is based on the field ethnographic materials, it focuses on dialogues «one's own – the other's» in the calendar rites of the Ukrainians in Eastern Podillia region and explains the nature of their communication.

Key words: «one's own», «the other», calendar rites, the field ethnographic materials, the Ukrainians, Eastern Podillia.

УДК 930.2(476):316.647.8=162.1

А.М. Кротов

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКОЙ ИМАГОЛОГИИ (НА ПРИМЕРЕ БЕЛОРУССКОГО СТЕРЕОТИПА ПОЛЯКА)

В статье на примере белорусского стереотипа поляка рассматривается состояние белорусской имагологии. Отмечается, что начало имагологических исследований в Беларуси связано с ростом национального самосознания белорусов и развитием белорусского национального мировосприятия, частью которого является стереотип поляка. Утверждается, что изучение и освоение белорусскими учёными зарубежного опыта имагологических исследований не должно стать механическим перенесением и внедрением элементов чужих стереотипов в белорусскую ментальную среду, в частности – элементов польского автостереотипа и русского стереотипа поляка в белорусский его стереотип.

Ключевые слова: имагология, ментальность, белорусский стереотип поляка, польский автостереотип, русский стереотип поляка, Г.Д. Гачев, В.А. Хорев.

Проблема белорусского стереотипа поляка попала в фокус внимания учёных, представляющих различные отрасли гуманитарного знания только после распада СССР. Однако было очевидно, что такой объект научного интереса, как белорусский стереотип поляка требует к себе серьёзного внимания, ибо фактор его присутствия в обыденной и общественно-политической жизни Беларуси и Польши ощущался постоянно, чего нельзя было не учитывать при анализе состояния белорусско-польских отношений и прогнозировании их развития.

В ходе коренного изменения политической ситуации в Центральной и Восточной Европе, связанного с распадом СССР, появилась необходимость в налаживании новой системы отношений между народами, утратившими прежние, основанные на идеологии связи. В выстраивающихся заново международных отношениях стали неактуальными прежние, искусственно сконструированные позитивные образы «друзей», «братьев», «сестёр» и т. д. Без всяких усилий были реанимированы, как оказалось, прекрасно сохранившиеся на обыденном уровне сознания масс национальные стереотипы, которые стали активно использоваться в пропагандистском обеспечении внутренней и внешней политики независимых государств региона, формируя общественное мнение и являясь тем самым фактором исторического процесса.

Опыт последних двух с половиной десятков лет показал, что ожидания того, что новая система международных и межнациональных отношений будет носить цивилизованный, добрососедский, саморегулируемый характер, себя не оправдали. Выстраиваемая на базе эгоистически понимаемых национальных интересов политика привела не только к возрождению негативных национальных стереотипов, но и к актуализации образов

«исторических врагов», помогая возрождению традиций взаимного недоверия и неприязни в новых исторических условиях и на качественно новом уровне.

В этой связи возникает вопрос о практической целесообразности изучения белорусских стереотипов соседей, в т.ч. и стереотипа поляка. В частности, – зачем фокусировать внимание на этом стереотипе, если изначально понятно, что результат самим полякам вряд ли покажется убедительным и объективным? Да и помогут ли подобного рода «знания» (стереотип знанием не является – это эрзац, строящийся на предубеждении) сегодняшним белорусам выстраивать позитивные отношения с внешним миром и, в частности, – с поляками и Польшей.

Ответ на этот вопрос достаточно прост. Национальный стереотип – это средство позиционирования себя и своей национальной группы. Он основан на противопоставлении себя «другим» («чужим»), а также собственных, позитивно оцениваемых ценностей, традиций, норм, культурных достижений, «их» ценностям, традициям, нормам и культурным достижениям, которые чаще всего оцениваются негативно. Имея, благодаря удобству и лёгкости восприятия, исключительную силу убеждения и инерции стереотип унифицирует представления о «чужой» этнической группе, её культуре, истории. А этноцентризм, на котором он стоится, придаёт ему высокую живучесть [1, с. 10].

Белорусы, которые, как считается, имеют проблемы с национальной самоидентификацией, проще и вернее всего осознают свою уникальность и обособленность от других, сталкиваясь с отчуждённым поведением в отношении себя представителей других народов, имеющих более высокий уровень развития национального самосознания, нежели они сами, прежде всего – народов близкородственных. При неизбежной конфронтации к «чужому» (поляку, русскому) происходило постижение «своего» и осознание собственной принадлежности к белорусской национальной общности.

Белорусский автостереотип (т. е. взгляд на себя или самохарактеристика) развивался через отношение «чужого» к «себе» и «своему». В частности, негативное отношение поляков к белорусам привело к тому, что в их устном народном творчестве, литературе, искусстве формируется и закрепляется негативный стереотип поляка, который передаётся из поколения в поколение, становясь тем самым постоянно действующей нормой.

Содействие поляков развитию национального самосознания белорусов состояло также и в том, что именно представители «кресовой польскости» запустили механизм белорусского национально-культурного возрождения, целью которого было недопущение распространения в Беларуси русификаторских влияний и противопоставления им если уж не польскости, то хотя бы белорусскости. Именно усилиями польских участников белорусского национально-культурного возрождения в польском секторе белорусского национального мировосприятия не смог укорениться враждебный полякам и Польше стереотип. Конечно, белорусский стереотип поляка, как уже было сказано выше, не был позитивным и не мог таковым быть по определению. Но он не содержал элементов ксенофобии, удивительно напоминая польский стереотип мазура, являвшегося основным участником польского колонизационного движения на территорию Беларуси и воплощавшего собой в представлении белорусов типичного поляка [2, s. 68-69].

Выяснение и тщательное изучение исторических корней белорусского стереотипа поляка, условий и факторов его формирования, разумеется, в большей степени необходимо самим белорусам – для развития собственного национального самосознания, формирования исторической памяти, правильной ориентации в современном мире. А сам стереотип в этой связи можно назвать одним из инструментов всё ещё идущего процесса «конструирования» белорусской нации. Знание обстоятельств его генезиса имеет также практическую важность, ибо позволит более отчётливо видеть суть проблем, существующих в белорусско-польских отношениях.

Однако и полякам, для которых Беларусь никогда не была чужой страной, это знание поможет понять, что история белорусско-польских межнациональных отношений, в целом позитивных, является хорошим фундаментом для развития партнёрства и добрососедства в наши дни.

Как уже выше отмечалось, в советской науке, в т.ч. и белорусской, интерес к проблематике национальных стереотипов проявился довольно поздно. Ощущалась нерешительность учёных, которые, заинтересовавшись вопросами национального

мировосприятия, оказались бы на передовых позициях идеологической борьбы, и попали бы под жёсткий идеологический пресс.

Между тем, за период с 1922 г., когда классик американской журналистики Уолтер Липпман впервые ввёл термин «стереотип» в обществознание, до 1970-х гг. на Западе сложились уже три типа эмпирических исследований социальных стереотипов: историко-культурный, психо-динамический и познавательный [3].

В начале 1970-х гг. проблема этнических стереотипов, как разновидности социальных стереотипов, была поднята и в польской науке. Сначала на неё обратили внимание социологи [4]. Затем, в середине 1980-х гг., когда стали исчезать идеологические препоны, за дело взялись и историки, открыв для себя новое перспективное направление исследований [5].

В начале 1990-х годов в Польше вышло большое количество научных трудов, посвящённых этническим стереотипам и, прежде всего, наиболее актуальным из них – польскому стереотипу русского и русскому стереотипу поляка. Одним из наиболее известных из них стала монография А. Кемпиньского «Lach i moskal. Z dziejów stereotypu» («Лях и москаль. Из истории стереотипа») [6]. Был осуществлён настоящий прорыв в этой области. Главное же внимание обращалось на польский автостереотип и связанную с ним проблему польского национального характера [7], поднятую ещё в XIX в. польским публицистом и естествоиспытателем Ю. Охоровичем [8].

О понимании в Польше важности популяризации проблематики национальных стереотипов свидетельствует также и издание соответствующей учебной литературы. В частности, в 1999 г. на польском языке был переиздан незадолго до того вышедший в США академический учебник «Stereotypy i uprzedzenia» («Стереотипы и предубеждения») [9].

На куда более массового читателя нацелены книги издаваемой в Польше с 1997 г. серии «Przewodnik ksenofoba» («Справочник ксенофоба»), одна из которых посвящена и самим полякам [10]. Фокусируя критический взгляд на отличительных качествах отдельных народов, на связанных с ними предубеждениях и предрассудках, рассказывая о них в немного насмешливой манере, «Справочник» претендует на роль целителя против ксенофобии. Однако нельзя не обратить внимания на то, что ни один из народов, с которыми поляков связывала их историческая судьба – литовцы, белорусы, украинцы – почему-то не попал пока в фокус внимания авторов книг этой серии.

Разрабатывая проблему польского автостереотипа, польские учёные не могли не прийти к необходимости ознакомления со стереотипами Польши и поляка, которые стали частью национальных традиций соседних народов. Характер этих стереотипов был очевидным и, как считалось, мог помешать Польше занять то авторитетное место в регионе, на которое она, учитывая историческую и политическую ситуацию, могла претендовать. Кроме выявления факторов, определивших характер стереотипов, изучались возможности их модификации через ослабление оценивающе-эмоционального компонента и ликвидацию предвзятости [11].

Наработки западных учёных в области изучения национального характера и менталитета, конечно, оказывали стимулирующее влияние на развитие советского обществознания, но приобретали в нём весьма специфическое отражение. Так, например, советская этнопсихология появилась на свет как наука, призванная бороться с идеологическим врагом путём изобличения его «диверсий». Монография С.И. Королёва «Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов» – красноречивое тому подтверждение [12]. Изучение западными учёными проблем этнопсихологии рассматривалось как разработка оружия для психологической войны, а полученные ими знания – как материал для оправдания враждебного отношения к тому, кто на взгляд общественности Запада являлся «недемократичным и нецивилизованным врагом».

Таким образом, на тему социальных (в т.ч. и национальных) стереотипов советские учёные выходили, лишь рассматривая проблему социального заражения и роли в нём средств массовой информации [13].

Интерес к тематике национальных стереотипов, однако, получил возможность себя реализовать в художественной литературе. Опосредованно через эту литературу он проникает в сферу литературоведения и философии. В этой связи, прежде всего, следует назвать имя Г.Д. Гачева, который первым из советских учёных всерьёз занялся изучением национальных образов и долгое время писал «в стол». Он объяснял: «Писал – но издавать не мог. Ибо сама тема была в многонациональной стране СССР, где идеология казенного интернационализма

прикрывала гладкостию национальные проблемы, – опасна... И вдруг с конца 80-х годов национальный вопрос выступил как первейший для осмысления и действия – и пошел спрос, и стало можно печатать» [14, с. 7].

В своём оригинальном подходе к тому, что называл «мыслеобразами» он исходил из нерушимости во времени основ национального понимания бытия и восприятия реальности. В духовной истории человечества посредством метода дедукции воображения (или «имагинативной дедукции») Г.Д. Гачев находил множество образов и ассоциаций. Метод же свой объяснял следующим образом: «Необходимо выделить в системно-рассудочных рассуждениях интуиции, созерцания и видения, которые проступают в наглядных примерах, сравнениях, иллюстрациях» [15, с. 19].

У Г.Д. Гачева проблема картины мира рассматривается в том числе через призму особенностей восприятия, обусловленного культурной спецификой. Так, в очередном своём труде серии «Национальные образы мира», над которой он работал 40 лет, Гачев писал: «Зарываюсь на некоторое время в данную страну, читаю книги про её природу, историю, быт, нравы, изучаю культуру: литературу, искусство, религию, философию, науку... – словом, с разных сторон заезжаю в её пространство-время, в толщу её бытия, пишу по ходу проникновения свои наблюдения, соображения, сравниваю с аналогичными явлениями в других странах, и в итоге получается у меня некий портрет этого национального мира…» [14, с. 7]. С высоты своего богатейшего опыта работы над проблемами национального менталитета Г.Д. Гачев заявляет: «Природа данной страны, язык, обычаи, психика, «ментальность» народа и человека … – основа самости каждой страны, её самобытности, ради чего и ломаются копья в борьбе за национальную независимость и государственность. И с этой устойчивостью надо считаться и в политической практике… Так что неторопливое, вдумчивое вникание в константы каждого национального мира, в присущие ему особенности… может пригодиться» [14, с. 7]. Пожалуй, лучшего объяснения необходимости изучения национальных стереотипов найти невозможно.

В скором времени обнаружилось, однако, что идеалистические, пасторальные размышления Г.Д. Гачева над национальными картинами мира не соответствуют духу времени – прорвались долго сдерживаемые национальные страсти, интерес к данной тематике стал прагматически-политическим, приобрёл вид «национального вопроса», требующего безотлагательного решения! И, вядя это, учёный писал: «Некогда разбираться. Торопятся действовать – без понятия. В ход пошли короткодыханные статейки, эссе, лидеры жаждут шпаргалок – подскажи!.. И такая путаница в умах и акциях…» [14, с. 7].

Путаница продолжалась недолго – с конца 1990-х годов российские учёные стали работать в общем русле происходивших в стране тенденций. Россия вступала в новую эпоху, где «классика жанра» Г.Д. Гачева (его «мыслеобразы») оказалась не очень востребованной. Настало время жёсткого разговора о том, что, кто и почему мешает России быть тем, чем она желает быть. Стали необходимы пассионарные стереотипы, которые можно было бы использовать в идеологической и пропагандистской работе. Разумеется, эти стереотипы должны были иметь генетическую связь с русским менталитетом и русские исторические корни.

Актуализировавшийся в России интерес к национальным стереотипам вскоре оформился в новое направление в литературоведении, названное имагологией (от лат. imago – образ). Его возникновение и развитие связано с именем известного исследователя польской литературы В.А. Хорева, который в свете разработанных им теоретических положений этой новой науки [16, с. 99-100] анализировал сложный процесс взаимоотношений русских и поляков. Он же дал этой науке следующее определение: «Имагология ставит своей задачей выявить истинные и ложные представления о жизни других народов, характер и типологию стереотипов и предубеждений, существующих в общественном сознании, их происхождение и развитие, их общественную роль и эстетическую функцию... Она изучает образ другого народа» [1, с. 7].

Имагология требует от исследователя не только знаний особенностей жизни, истории и культуры других народов, но и чувства меры, такта и уважения к ним, тем более что в имагологическом подходе зачастую приходится обращаться не только к тому, что богато эмоционально окрашено, но и намеренно или ненамеренно деформировано [16, с. 101].

Спору нет – история русско-польских взаимоотношений полна драматических событий, следствием своим имевших формирование негативных стереотипов, поддерживаемых не только исторической памятью обоих народов, но и национальными идеологиями [16, с. 102]. В то же время в русском и польском обществах существовала тенденция к преодолению негативного взаимного восприятия. Этой цели призван был служить проект «Россия – Польша. Взаимное видение в литературе и культуре», возглавлявшийся В.А. Хоревым. Под его руководством был проведён ряд международных научных конференций, по материалам которых изданы публикации, вызвавшие живой интерес в научном мире [17].

Хотя трудовая деятельность В.А. Хорева была связана с Институтом славяноведения Российской АН, в котором он проработал до последнего дня своей жизни (25.05.2012 г.), основатель имагологии сыграл значимую роль в становлении и развитии полонистики в Гродненском государственном университете имени Янки Купалы, где сложился первый в Беларуси полонистический центр [18]. В 2012 г., в канун своей смерти, В.А. Хорев стал почётным профессором этого университета. В Гродно закончился и его жизненный путь [18, с. 160].

Парадоксально, но в имагологических исследованиях российских учёных тема белорусского взгляда на интересующую их проблему стереотипа поляка не затрагивается, точно так же, как в трудах польских учёных, посвящённых польскому стереотипу русского, не всплывает тема белорусского стереотипа русского. И те, и другие игнорируют факт существования оригинального белорусского видения поляка и русского, что, по меньшей мере, вызывает недоумение.

Зато и русские, и поляки охотно обращаются к белорусской аудитории, рассказывая о своей неприязни друг к другу, объясняя её исторические, политические и иные причины. Этот взгляд со стороны, взгляд «чужого» на «чужое», как показывает история, может иметь искажающее воздействие на ход научного изучения белорусского стереотипа поляка и даже на сам стереотип. Иначе говоря, пытаясь влиять на характер научного интереса белорусских учёных к национальному стереотипу поляка и как-то воздействовать на генезис этого стереотипа, давно уже являющегося данностью и фактором исторического процесса, стараясь привить ему новые символические значения, российские и польские образотворцы исходят из собственных идеологических и политических интересов.

Потому для белорусской науки большую актуальность приобретает не только вопрос изучения белорусских национальных стереотипов, родившихся и выросших в рамках белорусской культуры, вобравших в себя её традиции, ценности и приоритеты, но и вопрос о создании защитной среды для дальнейшего развития этих стереотипов, недопущения влияний, могущих воздействовать на этот процесс, искажая, в конечном счёте, создаваемую национальную картину мира. Представляется, что являющийся частью этой картины белорусский стереотип поляка, который был и остаётся объектом негативных стереотипотворческих влияний, нуждается в этом прежде всего.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Хорев В. А. Польша и поляки глазами русских литераторов. Имагологические очерки / В.А. Хорев. – М.: Индрик, 2005. – 231 с.
2. Krotau, A. Geneza białoruskiego stereotypu Polski i Polaków / A. Krotau // Przegląd Wschodni. – T. VIII. – Zeszyt 1 (29). – S. 57-74.
3. Kurcz, I. Stereotypy, prototypy i procesy kategoryzacji / I. Kurcz // Praca zbiorowa. Stereotypy i uprzedzenia. – Warszawa: Wyd-wo Inst. Psychologii Polskiej AN, 1992. – S. 29-44.
4. Wilska-Duszyńska, B. Roważania a naturze stereotypów etnicznych / B. Wilska-Duszyńska // Studia Socjologiczne. – 1971. – №3. – C. 97-116.
5. Tomashewski, J. Byelorussians in the Polish Eyes / J. Tomaszewski // Acta Poloniae Historica. – 1985. – №40. – S. 101-122.
6. Kępiński, A. Lach i moskal. Z dziejów stereotypu / A. Kępiński. – Warszawa – Kraków: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1990. – 221 s.
7. Lewandowski, E. Charakter narodowy polaków i innych / E. Lewandowski. – Londyn – Warszawa; Aneks – Polityka, 1995. – 205 s.
8. Ochorowicz, J.L. O polskim charakterze narodowym / J.L. Ochorowicz. – Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 172 s.
9. Macrae, C.N. Stereotypy i uprzedzenia / C.N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone. – Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 1999. – 430 s.

10. Lipniacka, E. Przewodnik ksenofoba. Polacy / E. Lipniacka. – Warszawa: Adamantan, 1997. – 64 s.
11. Chlewiński, Z. Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna / Z. Chlewiński // Praca zbiorowa. Stereotypy uprzedzenia. – Warszawa: Inst. Psychologii Polskiej AN, 1992. – S. 7-28.
12. Королёв, С. И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов / С.И. Королёв. – М.: Наука, 1970. – 100 с.
13. Богомолова, Н.Н. Социальная психология печати, радио и телевидения / Н.Н. Богомолова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 125 с.
14. Гачев, Г. Национальные образы мира. Соседи России. Польша, Литва, Эстония / Г. Гачев. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 384 с.
15. Синянский, Д.А. Картина мира и кризис современной культуры: дис. … канд. философ. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Д.А. Синянский. – Ростов-на-Дону , 2002. – 149 с.
16. Мусиенко, С. Польская литература в имагологической интерпретации В.А. Хорева [Электронный ресурс] / С. Мусиенко // Балтийский филологический курьер. – 2013. – Выпуск 9. – С. 99-113. – Режим доступа: http://journals.kantiana.ru/upload/iblock/071/Мусиенко С._99-113.pdf.
17. Поляки и русские в глазах друг друга / Ответственный редактор В. А. Хорев. – М.: Индрик, 2000. – 272 с.
18. Мусиенко, С. Ф. Он между нами жил… и жив / С.Ф. Мусиенко // Веснік Гродненскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – Серыя 3 (Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія.). – 2012. – №3 (143). – С.155-160.

Кротов А.М. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ БІЛОРУСЬКОЇ ІМАГОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ БІЛОРУСЬКОГО СТЕРЕОТИПУ ПОЛЯКА)

У статті на прикладі білоруського стереотипу поляка розглядається стан білоруської імагології. Відмічається, що початок імагологічних досліджень в Білорусі пов'язаний із ростом національної самосвідомості білорусів і розвитком білоруського національного світосприйняття, частиною якого є стереотип поляка. Затверджується, що вивчення та засвоєння білоруськими вченими закордонного досвіду імагологічних досліджень не повинно стати механічним перенесенням та впровадженням елементів чужих стереотипів у білоруське ментальне середовище, а саме – елементів польського автостереотипу і руського стереотипу поляка в його білоруський стереотип.

Ключові слова: імагологія, ментальність, білоруський стереотип поляка, польський автостереотип, руський стереотип поляка, Г.Д. Гачєв, В.О. Хорєв.

Krotov A.M. PROBLEMS OF BELARUSIAN IMAGOLOGY DEVELOPMENT (ON THE EXAMPLE OF THE BELARUSIAN STEREOTYPE OF THE POLE)

The article considers the problems of Belarusian imagology through the study of the Belarusian stereotype of the Pole. It states that the beginning of imagological research in Belarus is connected with growth of national consciousness of the Belarusians and with development of the Belarusian national mentality, the part of which is the stereotype of the Pole. The author affirms that study and development of foreign imagological research by the Belarusian scientists should not turn into mechanical transference and implementation of elements of foreign stereotypes into the Belarusian mental environment, in particular – elements of Polish autostereotype and Russian stereotypes of the Pole into Belarusian stereotype.

Keywords: imagology, mentality, the Belarusian stereotype of the Pole, the Polish autostereotype, the Russian stereotype of the Pole, G.D. Gachev, V.A. Chorev.

УДК 398-053.4/5:929Присяжнюк

В.О. Гребеньова

ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР ЗА МАТЕРІАЛАМИ Н. А. ПРИСЯЖНЮК

Стаття присвячена дослідженню дитячого фольклору за матеріалами Н.Присяжнюк. Відстежено й проаналізовано дитячий фольклор, який зібрала відома фольклористка, етнограф Настя Присяжнюк в смт.Погребищах Вінницької обл. у 30-80-х рр., з'ясовано динаміку його розвитку й найбільш типові приклади побутування на Вінниччині до сьогодення в дитячому середовищі.

Ключові слова: дитячий фольклор, дитяча субкультура, лічилки, колискові, забавлянки, дитячі пісеньки, заклички.

Емпіричні спроби натуралізувати навколишній природний світ для кращого розуміння його дитиною викликали до життя надзвичайно багатий виховними можливостями такий жанр

народної творчості як дитячий фольклор. Він є одним із найефективніших засобів навчання та виховання в народній педагогіці. Дитячий фольклор формує світоглядну систему дітей та сприяє засвоєнню етнічних стереотипів поведінки з перших років життя, що є головним механізмом стабільності і безперервності культури.

Питанню вивчення дитячого фольклору приділяли увагу чимало вчених, зокрема В. Бойко [1], Є. Сявавко [2], Г. Довженок [3], К. Луганська [4], Н. Сивачук [5] та інші. Усі жанри дитячого фольклору сприяли здійсненню виховних завдань, маючи в той же час і більш вузьку, конкретну функцію, зумовлену характером побутування, зв'язком із грою та іншими факторами [3]. Серед них – вплив різних соціальних та вікових груп, їх фольклору, масової культури, побутових уявлень та іншого. Дитячий фольклор умовно поділяють на три групи: тексти, створені дорослими для дітей; твори, які перейшли у дитячий фольклор із загального фольклорного доробку; твори самих дітей. [6] Він легко засвоюється, оскільки відбувається надбання знань без спеціального навчання.

Метою нашого дослідження є спроба відстежити й проаналізувати дитячий фольклор, зібраний відомим фольклористом, етнографом Настею Андріанівною Присяжнюк в смт. Погребищах Вінницької області у 30-80-х рр., з'ясувати причини модифікацій деяких із жанрів, а також найбільш типові приклади їх побутування і до сьогодення в дитячому середовищі. За роки своєї діяльності вона створила особистий архів, який переданий до Державного архіву Вінницької області. Її особистий фонд налічує 209 справ (2 730 документів) за 1930-1987 рр. [7]

Понад 70 років свого творчого життя Настя Андріанівна присвятила збиранню народної творчості: пісень, казок, легенд, приказок та прислів'їв. В її фонді містяться записи понад 4 тис. пісень, 4 тис. казок, бувальщин, гуморесок, більше 100 голосінь, 44 тис. прислів'їв, приказок та іншого мудрослів'я. Окрема справа присвячена дитячому фольклору.

Алізуючи матеріали Н.Присяжнюк, присвячені дитячому фольклору, можна простежити, що частина жанрів розрахована на виконання переважно дорослими для дітей, як-от: колискові, забавлянки, безкінечні казочки. Інші твори складали репертуар самих дітей, наприклад, лічилки, ігри заклички, примовляння, дражніння.

До поширених жанрів фольклору належать колискові. Вони є першими із зразків музичного дитячого фольклору, з яким знайомиться дитина. Ці пісні мають чітко визначену конкретну функцію – заспокоїти і приспати дитину. Вони виконуються переважно матір'ю, бабусею (рідше батьком чи іншими членами родини). Колискові не були татуйованими навіть в піст, тоді як на інші фольклорні жанри накладалася заборона. Вони сприяли розвиткові музичних здібностей дитини та є основою творення усієї української пісенності [8, с. 93].

Серед колискових пісень в записах Н.Присяжнюк побутують такі, в яких значну увагу приділено «образу сну» (Сон, Дрімота тощо) в різних варіантах. Наприклад: «Ой ходив Сон коло вікон. А Дрімота біля плота. Питається, Сон Дрімоти: «Де ми будем ночувати?» Де хатинка біленька, Де дитиночка маленька, Там ми будем ночувати, дитятко колисати. Кашкою, молочком ще й червоним яблучком годувати. Ой люлі, люлі, люлечки» [7, арк. 16]. Колискову записано в 1976 р. Її пам'ятають і сучасні діти.

Серед різноманіття міфологічних образів колискових пісень важливе місце посідає кіт, навіть синонімом до поняття «колискова» є вислів «співати кота». В українців, як і в інших народів, кіт є тотемною твариною, оберегом домашнього житла [9, с. 152]. Наприклад: «Котику сіренький, котику біленький, Котку волохатий, не ходи по хаті, Не збуди дитяти, дитя буде спати, І щастячко мати. Котик воркотати, Софійку присипляти» [7, арк. 8-9].

Тотемне значення мають у колискових піснях «гулі» – голуби, які своїм воркотанням сприяють здоровому сну дитини. Наприклад: «А, а люлі, налетіли гулі… А, а, а сіли на воротях, В червоних чоботях: «Ти, Петрику, не гуляй, піди гулі позганяй, А щоб гулі не гули, щоб Ганнусі спать дали». [7, арк. 8]

Є колисанки для дитини взагалі, а є окремо для хлопчиків і окремо для дівчаток. Порівняймо: «А, а, а, Катрусю, заколеши Танюсю: Дитя буде спати і щастячко мати». Або «А, А, А.Люлі, люлі, Васильочку. Сплету тобі колисочку. Та й повішу на дубочку: Буде вітрець повівати, Василечка колисати. Будуть пташки прилітати, Василюня забавляти [7, арк. 8-9].

Зміст колискових відтворює сутність оточуючого світу, систему цінностей, предмети, явища, живі істоти. Тексти програмують здоров'я, розум, щастя, основні закони й норми. Через дії та вчинки героїв колискових у дитини формуються перші уявлення про моральні категорії: «добро», «зло», «краса», «потворність» тощо.

В сучасному побуті пісенність цього жанру зменшується. Сьогодні молоді мами дуже часто не знають колискових пісень, тим самим втрачають можливість ніжного діалогу з дитиною, що шкодить обом. Деякі матері, щоб не співати самим, використовують диски з записами колискових. Часто ставиться тиха музика або дитина засипає під звук радіо чи телевізора.

У справі спостерігаємо чимало забавлянок. Їх функція полягає в активізації життєвої позиції, поведінки дитини, в створенні у неї позитивних радісних емоцій. У забавлянках звертаються до предметів, доступних дитячому розумінню, заповнюються діями, знайомляться з основними господарчими заняттями сім'ї. Вони призначені для розвитку дитини, тому мають вікову диференціацію. За кожною пісенькою-забавою в народній традиції міцно закріплені саме ті, а не інші рухи.

Їх можна умовно поділити на ігри: з голівкою, шиєю, ніжками, пальчиками, підкиданням. Зокрема, забавлянка, при якій злегка хитають збоку вбік голівку дитини долонями, примовляючи: «Печу, печу хлібчик, дітям на обидчик. Турки-турки шур у піч» (у різних варіантах), а потім зі словами «шусть у пічку, шусть» нахиляють голівку назад, імітуючи саджання хліба в піч та є досить поширеною серед творчості дітей [7, арк. 23]. Або «Солдат піде на учення. А я хліба вріжу таки вріжу. Таки вріжу солдатського хліба (2) та добавлять імітацію наче ріжуть шийку [7, арк. 11]. Дана забавлянка є маловідомою та записана автором у 1965 р.

Зустрічаються й «пальчикові» ігри-забавлянки («ладусі», «сорока-ворона»), які часто відображають характерний ланцюг дій, пов'язаних з домашнім господарством та розподілом праці в залежності від фізичних можливостей: «Сорока ворона, дітям кашку варила, на припічку студила: «Біжіть дітки по тріски, дам Вам кашки потрошки». «Цьому дала» (4 рази), а цьому шийку скрутила, бо ти дров не возив і води не носив». [7, арк. 6]

Такі пісеньки співали тоді, коли дитина вже починала сидіти самостійно. Вони покликані стимулювати загальний розвиток дитини і мають практично-побутове призначення: активізувати дитину, заспокоїти її, викликати в неї позитивні емоції [9, с. 24]. Часто діти використовують забавлянки, бавлячись із своїм меншим братиком чи сестричкою.

Безкінечні казки широко побутують в дитячому середовищі погребищан. Це коротенькі віршовані жанри, де в жартівливому тоні йдеться про якусь несерйозну чи малоймовірну подію, яка розповідається багато разів, не перериваючи оповіді казочки [6, с. 578]. Основна функція цих творів полягає в тому, щоб відвадити дитину, коли вона дуже наполегливо вимагає розповісти казку. Найтиповішими текстами у Погребищах були: «У попа була собака», « Був собі хлопець Сашко, була в нього синя семиряжка…», «Ми з тобою йшли, йшли, кожуха знайшли, знайшли…», «Йшов я через річку Рось: став на колоду, Кладка схибнулась, а я був в воду. Вимок, викис, виліз, висох, став на колоду й знов впав в воду» [7, арк. 24].

Значну частину матеріалу у справі складають дитячі пісеньки. Саме в них відтворювалися певні аспекти навколишнього життя та були простими і легкими для запам'ятовування. Їхня тематика, коло персонажів широкі й різноманітні. В них живуть і діють як тварини, так і люди. Своєрідно відображаючи окремі сторони реального життя та побуту, дитячі пісні служили і справі виховання у їхніх носіїв простих соціальних почуттів – любові, співчуття, жалості [4, с. 14-16].

Дитячі пісні як складова побутового фольклору представлені в записах україномовними речитативами. Це пісні, які діти співали вдома, на дитячих майданчиках, у садочку. Зокрема: дитячі пісні («Два півники, два півники», «Я Лисичка, я сестричка», «Ходить гарбуз по городу», «Галя по садочку ходила», «Ми послали по ялину Гриця в ліс», «Два веселих гусі»), з казок («Котику-братику, несе мене лиска», «Івасику-Телесику», «Я коза-дереза»), жартівливі пісні («Бім-бом, дзелень-бом, загорівся кицин дом», «Гриб, гриб-боровик, над грибами полковник», «Пішла киця по водицю», «Обізвались сироїжки, ми до того торгу пішки» тощо) [7]. Крім спільних (для дівчат і хлопчиків), є окремо «дівчачі» і «хлоп'ячі» пісеньки:

Я Маленька дівонька, Я маленький хлопчик,
Як у полі квітонька, Виліз я на стовпчик.
На сопілку граю, пісеньку співаю: На дудочку граю:
Всіх Вас розважаю, Всіх Вас забавляю.
З святом вас вітаю. [7, арк. 6]

На Вінниччині в другій половині XX – на початку XXI ст. дитячі пісні діти співали переважно російськомовними речитативами, рідко україномовними. Це були пісні: авторські, з дитячих фільмів та кінофільмів, естрадні.

Архівні матеріали представлені таким жанром, як лічилки – невеличкі віршовані твори, якими визначаються роль і місце у грі кожного з її учасників. Вони належать до тих словесних дитячих творів, які супроводжують життя дитини майже у всі періоди – від 3-х до 12-ти років. У ранньому дитинстві їх вчили для тренування пам'яті, правильної вимови слів. Вони сприяють засвоєнню числових понять у їх практичному застосуванні, зокрема: «Раз, два, три, м'яч кидати будеш ти» [7, арк. 27].

Лічилки використовували й при розподілі ролі у майбутній грі. Наприклад: « Котику сіренький, котику біленький. Котик волохатий, не ходи по хаті. Вийди нас шукати». Завдяки їм, чесно, без сварок та образ відбувається поділ ролей [7, арк. 28].

Є лічилки, в яких числівники зашифровані у вигаданих словах:

«Ене, бене три кантори. Ене, бене, рес, фінтер, вінтер жес. Ене, бене, раба, фінтер, вінтер-жаба». [7, арк. 22].

М. Стельмахович вважає, що така незрозуміла мова лічилок може бути зумовлена, по-перше, архаїчним уявленням про магічну силу числа – забороною лічити й називати числа, намаганням обминути лічбу навіть у розмові. По-друге, участю в іграх дітей, які ще не вміють лічити, тому й застосовують замість цифр інші слова [10, с. 268]. Слова дитячого задуму, що виникають в дитячій лічилці на ігровій основі, надають мовленню жвавість, динамічність. Як зазначає дослідник О. Капіца: «у них немає понятійного смислу, увесь інтерес у звуковому боці таких слів, що дає дітям задоволення від незвичайного звукосполучення» [11].

Отож, лічилка була призначена одночасно і для рахування, і для гри. Вони закінчувалися питаннями, завданнями, вказівками та іншими вимогами. Їй властиві такі форми як зачин, який виражається найчастіше в рахунку. Процес, який починається фактично з самого зачину, тримається за нього і розвиває тему, а після вихід.

З кінця 1980-х рр. XX ст., зокрема й для Вінниччини, спостерігаємо явище етнокультурної дифузії, яке продиктоване впливом на дитячий фольклор персонажів мультфільмів та дитячих фільмів іноземного виробництва, що веде подекуди до доповнення традиційних текстів лічилок новими персонажами. Наприклад: «На златом крыльце сидели: мишки Гамми, Том и Джерри, король, королевич, сапожник, портной, кто ты такой?» або «На одном крыльце сидели мишки Гамми, Том и Джерри, дядя Скрудж Макдак и три утенка, выходи – ты будешь Понка» [12].

У справі наведено декілька прикладів дитячих закличок. Колись вважалося, що заклички та примовки мали магічну силу, тому були спеціальні слова, щоб прикликати бажані та відвертати небажані явища, звертатися з якимось проханням до істот, рослин, супроводжувати певними словами свої дії. Зміст їх тісно пов'язаний з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Діти смт. Погребища найбільше пам'ятають закличок до дощу, адже саме вони пов'язані з господарськими роботами села. Дощ просять лити «цебром, відром, дійницею». В таких закличках поєднувалась дитяча розвага й серйозна турбота про долю вкладеної у землю праці і таке поєднання сприяло підсвідомому засвоєнню дітьми уявлень про основний сенс життя селянина-трудівника, норм життя свого середовища.

Активно побутують у дитячій групі дражніння (прозивалки) й прізвиська та складають одну з найбільш поширених ділянок саме дитячої творчості. Як складова дитячої субкультури це, насамперед, природна потреба в критичному ставленні до вчинків та формуванні позитивної поведінки тощо. В. Анікін писав, що «у дитячому середовищі звичка дражнити викликала протест» і розглядав дражнилки як «явище безсумнівно негативне» [13, с. 119]. Але жанр дитячих дражнилок продовжує жити і активно поповнюватися новими творами і сьогодні. Їх стійкість залежить від особливостей дитячого психічного розвитку (сприйняття критики). Дитина, яка вміє за себе постояти, знайде і підходящу відповідь для того, хто її образив, так звану обмовку.

Власне польові матеріали Н.Присяжнюк, дозволяють виділити наступні види дражнінь, як висміювання рис характеру та поведінки: « Засмійся, Матвійку, дам копійку « (дразніння), « Ішла Гандзя в поле жати забулася, Серпа взяти. Серпа взяла хліб забула. Так Гандзя вдома була» (неуважність, розсіяність).

У дражнилках яскраво проявляються особливості дитячої психології, безпосередність дитячої реакції в момент сварки чи суперечки на слова-образи, жести, гримаси, а то й дії.

Отже, проаналізувавши архівні записи Н.Присяжнюк, можна зробити висновок, що дитячий фольклор існував і певною мірою продовжує існувати як суттєва частина загальнонаціональної народної творчості. Він допомагає історикам, етнографам краще зрозуміти життя та побут, культуру наших пращурів, бо в багатьох дитячих піснях та іграх згадуються такі часи і події, що давно забулися у пам'яті народу. Фольклор прилучає дітей до народної культури, формує у них національний образ світу та розвиває дитяче мовлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Г.В. Дитячий фольклор – важливий засіб трудового й естетичного виховання наймолодших / Г. В. Бойко // НТЕ. – 1962. – № 4. – С. 123-131.
2. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К. : Наук. думка, 1974. – 151 с.
3. Довженок Г. В. Український дитячий фольклор (віршовані жанри) / Г. В. Довженок. – К. : Наук. думка, 1981. – 172 с.
4. Дитячі пісні та речитативи / [упоряд. Г. В. Довженок, К. М. Луганська]. – К. : Наук. думка, 1991. – 448 с.
5. Сивачук Н. Український дитячий фольклор : підручник / Н. Сивачук. – К. Деміург, 2003. – 288 с.
6. Лановик М. Українська усна народна творчість : підручник / М.Лановик, З.Лановик. – К. : Знання-Прес, 2001. – 591 с.
7. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), ф.5105, оп.1, спр.70. – 34 арк.
8. Борисенко В. Обряди перших років життя людини // Народна культура українців : іст.-етнолог. дослідж. : у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К. : Дуліби, 2008.– Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – С.80-95.
9. Дитячий фольклор: колискові пісні та забавлянки / [упоряд., прим. Г. В. Довженок ; нотн. матеріал К. М. Луганської]. – К. : Наукова думка, 1984. – 501 с.
10. Стельмахович М. Народна педагогіка / М. Стельмахович. – К. : Рад. школа, 1985. – 312 с.
11. Капица О. І. Детский фольклор: песни, потешки, дразнилки, сказки, игры / О. І. Капица. – Л. : Прибой, 1928. – 124 с.
12. Архів Рукописного фонду навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського (далі РФП ВДПУ), ф.1, оп. 28, спр. 76, арк. 8.; ф.1, оп. 28, спр. 86, арк. 13.
13. Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В. П. Аникин. – М. : Просвещение, 1957. – 240 с.

Гребенёва В.А. ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР ПО МАТЕРИАЛАМ Н.А.ПРИСЯЖНЮК

Статья посвящена исследованию детского фольклора по материалам Н.Присяжнюк. Отслежено и проанализировано детский фольклор, который собрала известная фольклористка, этнограф Настя Присяжнюк в смт.Погребищах Винницкой обл. в 30-80-х гг., установлено динамику его развития и наиболее типичные примеры бытования на Винниччине в детской среде к настоящему времени.

Ключевые слова: детский фольклор, детская субкультура, считалки, колыбельные, потешки, детские песенки, зазывалки.

Grebenova V.O. CHILDREN'S FOLKLORE (THE MATERIALS OF N.A. PRYSIAZHNIUK)

The author focuses on and analyzes children's folklore, collected by the famous ethnographer Nastia Prysiazhniuk in the town Pohrebyshche, Vinnytsia region in the 30-80s of the XX century. The article defines the dynamics of children's folklore development and presents its most typical examples which still exist in the children's environment of Vinnytsia region.

Key words: children's folklore, children's subculture, counting rhyme, lullabies, nursery rhymes, children's songs.

УДК 39:745.54(477.44)

В.А. Косаківський

ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ВИТИНАНКИ

У статті розглянуто основні етапи становлення української витинанки як унікального виду народного мистецтва. Охарактеризовано її особливості на Поділлі, де вона пройшла шлях від звичайної хатньої прикраси до вишуканого мистецького шедевру.

Ключові слова: витинанка, кустодії, хатня прикраса, Україна, Поділля, с. Саїнка, О.В. Салюк, с. Слобода Яришівська, М.А. Руденко, м. Могилів-Подільський – столиця української витинанки.

Серед різних видів українського народного мистецтва витинанка посідає особливе місце. Вона тісно пов'язана з побутом і культурою народу. Витинанка пройшла шлях від звичайної хатньої прикраси до вишуканого мистецького шедевру.

На витинанку звернули увагу дослідники кінця XIX – початку XX ст. саме в цей час вона потрапила до музейних зібрань. Незважаючи на поважний вік витинанці присвячено не багато праць, та й то, переважно, другої половини XX – початку XXI століття. Станкевич М.Є. у монографії «Українські витинанки», що побачила світ 1986 р., зібрав і узагальнив усю відому на той час інформацію про цей вид народного мистецтва [1]. Лише з 90-х рр. інтерес до витинанки значно зріс. Про це свідчать всеукраїнські свята народного мистецтва «Українська витинанка», що проводились у м. Могилеві-Подільському у 1993, 2002, 2005, 2008 рр. [2-5]. Свято 2011 р. стало міжнародним. Участь у ньому взяли понад 50 народних майстрів з 15 областей України, а також з Молдови, Литви, Білорусії та Росії [6; 7]. Сьогодні м. Могилів-Подільський називають «столицею української витинанки». Кращі роботи українських майстрів експонувались на всеукраїнській виставці в Києві у 2013 р. [8, с. 6-87].

Історія витинанки нараховує багато століть. Перші витинанки, своєрідні аналоги українських, виникли в Китаї. Саме тут винайшли папір. Китайські джерела VII-XII ст. розповідають про цей вид народної творчості. Напередодні свята весни жінки наклеювали на вікна своїх будинків графічно чіткі паперові візерунки «чуанхуан» (віконні узори), які виготовляли взимку. Це були переважно одноколірні зображення божеств, духів, героїв народних легенд, драконів, феніксів, квітів, винограду, метеликів, риб тощо. Витинали їх ножицями і маленькими ножиками з вражаючою філігранністю [1, с. 6-10].

Завдяки високим художнім якостям та простоті виконання, витинанки стали відомі сусіднім народам. У XIII ст. вони з'являються в Персії. В XV ст. через Туреччину потрапляють до Європи: спочатку у Венецію, а згодом - в Угорщину. В кінці XVI ст. в Німеччині їх використовують для оздоблення обкладинок книг. У XVI - XIX ст. вони поширюються у Франції, Португалії, Данії, Голландії, Швеції, Швейцарії, Польщі, Словаччині, Литві, Росії, Білорусії тощо.

Прототипом українських витинанок дослідники вважають невеличкі шматочки білого паперу з ажурно витятими краями - кустодії, що служили підкладкою і оздобою для канцелярських печаток у середині XVI ст. Спочатку кустодії були шкіряними, і, очевидно, від них пішли паперові. Вони прикріплювалися безпосередньо на площині аркуша під текстом документа. Ажурно витинали лише край, центр залишався для відтиску печатки. Кустодії співрозмірно пов'язувалися не лише з печатками, а й з аркушами актів, прикрашаючи їх. Зразки кустодій XVI–XIX ст. виявлені в архівах та рукописних відділах великих наукових бібліотек України. Географія їх розповсюдження досить широка: Київ (1508, 1628 р.), Вільно (1514 р.), Берестя (1580 р.), Вінниця (1583 р.), Житомир (1619 р.), Чигирин (1655 р.), Львів (1656, 1726 р.), Роздол (1653 р.), Батурин (1692 р.), Глухів (1710, 1728, 1735 р.), Кам'янець-Подільський (1766 р.), Калуш (1780 р.) [1, с. 10-11]. У XVIII ст. традиція високохудожнього оздоблення кустодій досягає свого апогею. Її обкладали синіми, зеленими та червоними стрічками. На відміну від практики XVII ст., коли кустодії мали просту форму прямокутника, квадрата, трапеції, трикутника або овалу з носиком, у XVIII ст. вони часто-густо мають вигляд складного орнаменту, де примхливо переплітаються гілки, листя, квіти або військова арматура, яку доповнюють рослини, птахи та герби [8, с. 90-93; 9, с. 525; 10, с. 547, 550;]. На початку XIX ст. витяті кустодії трапляються зрідка, а згодом і зовсім виходять з ужитку.

В середині XIX ст. витинанка в Україні, як хатня прикраса, набула найбільшого поширення серед інших прикрас - «павуків», «голубів», «квіток». Це явище було тісно пов'язано з появою на селі паперу та з переходом від курної хати до «чистої», яку почали мазати, білити, а згодом і прикрашати мальованим і паперовим декором. У виникненні й розвитку витинанок певну роль відіграли настінні розписи. На Поділлі паперовий декор співіснував з мальованим, інколи доповнюючи його. В окремих випадках паперові прикраси повністю витісняли розписи, переймаючи тим самим на себе функцію декорування інтер'єру. У витинанках втілювалися мотиви орнаменту, подібні до стінних розписів. Селянки надавали перевагу витинанкам, оскільки виготовити їх швидше та простіше замінити при потребі.

Про поширення витинанки на Поділлі на початку XX ст. розповідала жителька с. Саїнка (нині Чернівецького району Вінницької області) Н. Кушнір, 1910 р. н., зазначаючи при цьому: «Мода ця стара, давня… Коли я ще була мала, краси в хаті не було ніякої, а так хотілося мати її… І я ще дівчам робила витинанки, які чіпляли на стінах, над вікнами замість фіранок. І сволок на стелі з обох боків обліплювали витинанками, щоб не так падав у вічі отой дерев'яний виступ» [1, с. 11].

Виготовляли витинанки навесні перед святами, а подекуди й перед Новим роком. Зазвичай «жили» такі прикраси один рік, зрідка кілька років, а потім змінювались новими.

Найдавніші українські витинанки, що зберігаються в музеях, походять із Прикарпаття та Західного Поділля. У 1887 р. вони експонувались на етнографічній виставці в Тернополі. В кінці XIX – на початку XX ст. витинанки були надзвичайно поширені. У 1909 р. К. Широцький для етнографічного відділу Російського музею зібрав по селах Подільської губернії паперові прикраси – «павуки» і «голуби». Кілька творів з цієї колекції він опублікував у монографії «Очерки по истории декоративного искусства Украины». У той же час велика колекція витинанок із Західного Поділля, зібрана С. Удзелею, зберігається нині в Краківському музеї етнографії [1, с. 13, 17].

На початку XX ст. під впливом міста виникає новий вид витинанок, які називали «фіранковими» або «фіранками». Від них походять витяті паперові «рушники», «рамочки», «серветки». У 20-30-ті рр. XX ст. основним регіоном побутування витинанок в Україні стає Поділля. Про це свідчить багатий матеріал у музейних і приватних збірках. У 1924 р. в ході етнографічної експедиції Російського музею були зібрані зразки витинанок та інших хатніх паперових прикрас, які збереглися до сьогодні у м. Санкт-Петербург [11, с. 22; 12, с. 32-34]. Велику кількість паперових прикрас зібрали у навколишніх селах протягом 1926-1928 рр. учні Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи на чолі з В. Гагенмейстером. Зібрані матеріали були опрацьовані і опубліковані окремим альбомом. У Львівському музеї українського мистецтва зберігається колекція витинанок з с. Радянське (Тиманівка) Ямпільського району Вінницької області, яка надійшла сюди у 30-х рр. XX ст. На Поділлі у 20-х рр. XX ст. витинанки органічно співіснували з настінними розписами. Дослідниками зафіксовано взаємовпливи розписів і витинанок та їх спільну роль в системі хатнього декору. У витинанках і розписах цього часу застосовується характерна композиція декорування стін «під шпалери». Внаслідок міського впливу, на селі поширюються «фіранкові» і «шпалерні» паперові прикраси. Однак витинанки-шпалери з околиць Брацлава 1938 р. свідчать, що народні майстри не наслідували міські зразки, а лише наслідували рядковий спосіб розташування елементів. У 20-30-х рр. минулого століття мистецтво витинанки ще популярне на Поділлі та інших регіонах України, проте воно вже перестає бути масовим захопленням як у попередні часи [1, с. 21-22; 8, с. 95].

У важкі воєнні і повоєнні 40-ві та 50-ті рр. витинанка жила по звичайних сільських хатах як прикраса. Як правило, це були витяті з газет фіранки, або з кольорового паперу інші нехитрі прикраси сільської оселі [13, с. 8]. Через багато років витинанку-фіранку по пам'яті відтворила 84 річна майстриня Ірина Гоцуляк для музею етнографії і народного мистецтва ім. Марії Руденко, що діє у м. Могилів-Подільський [14, с. 8].

Витинанки, виготовлені з газети у 50-60-х рр. XX ст. та пофарбовані у різні кольори, бачив автор у кінці 60-х на початку 70-х рр. у хаті Мазуренко Франі, жительки смт Чечельник на півдні Вінницької області. Лише у липні 1991 р., обстежуючи вже пусту і напівзруйновану хату вищезгаданої господині, ми звернули увагу на невеличкі витинанки у вигляді зірочок-квіточок з 8 променями-пелюстками, які були наклеєні по обох сторонах балків-сволочків та по горішній частині стіни, утворюючи таким чином своєрідний декоративний фриз. Витинанки,

пофарбовані в червоний, синій і фіолетовий кольори, розміщувалися на віддалі 15-17 см одна від одної [15].

Новим етапом у розвитку настінних паперових прикрас є 50-ті, а особливо 60-ті рр., коли почали популяризувати витинанку. Одним з перших підняв ініціативу відродження подільських витинанок О.В. Салюк з с. Саїнка, нині Чернівецького району Вінницької області. Він зібрав кращі витинанки односельчан і організував у Києві 1969 р. виставку «Саїнські витинанки», яка мала великий успіх та відкрила імена багатьох самобутніх майстрів – Є.І. Британ, Т.С. Британ, М.Т. Купчик, Н.П. Кушнір, Г.Я. Петльована та ін. [1, с. 23-24, 87].

Визначним майстром витинанки був сам О.В. Салюк, який протягом 1968-1975 рр. створив близько 300 оригінальних витинанок. В родині Салюків витинали усі – дружина Анастасія Мефодіївна, дочки Людмила і Валентина [1, с. 89-90]. У квітні 1972 р. родина Салюків презентувала свої витинанки на республіканському, а в серпні 1974 р. – на центральному телебаченні [1, с. 23-24].

О. В. Салюк народився 25 квітня 1922 р. в с. Саїнка в родині Салюка Василя Васильовича та Ковтунової Євгенії. До 1917 р. батьки працювали на пана Манькoвського: Василь Васильович – у столярні, а мати - в полі. У рідному селі Олександр Васильович закінчив семирічку та вступив до Уманського технікуму, в якому провчився лише рік. Почалась війна. На фронт пішов разом зі своїм вчителем, який став для нього старшим другом і бойовим побратимом. Фронтові дороги пройшли через Грузію, Україну, Чехословаччину. Був електромеханіком, ремонтував літаки. Дочка Валентина (1952 р. н.) згадувала: «Тато якось нам розказував, що був такий випадок: загорівся літак, але його врятував товариш, тому що сам не міг нічого зробити, бо чоботи татові примерзли до дна літака, а його ноги до чобіт…». Після війни закінчив навчання та повернувся до Саїнки. Збудував у селі першу електростанцію і саме завдяки йому у хатах односельчан з'явилося світло. «Тато згадували, що, намагаючись збудувати електростанцію на воді, змушений був їхати до Вінниці, щоб йому допомогли, адже він мав свій проект. Туди він їхав конем, але по дорозі його забрали в батька і він змушений був іти пішки з Вінниці до дому», - згадувала про батька дочка Валентина. Електромеханіком працював у селі близько 4 років. Згодом пішов працювати в школу, де викладав трудове навчання, вів учнівський гурток художньої витинанки. У школі працював 10 років. «Коли тато вирізав свої «витиянки», як ми малими казали, то ми з сестрою Людою були усі в папері, гралися ними» - згадувала дочка Валентина. У 2003 р. майстра не стало [16, арк. 1-9].

У 70-х рр. не було жодної республіканської виставки народного мистецтва, на якій би не експонувались витинанки з Вінницької області. Багато витинанок з цих виставок закуплено музеями [1, с. 24].

Неподалік від Саїнки у с. Слобода Яришівська, нині Могилів-Подільського району Вінницької області, багато років жила і творила відома майстриня витинанки Марія Авксентіївна Руденко (1915-2003), яку ми знаємо також як українську фольклористку. В науковому архіві ІМФЕ ім. М. Рильського нині зберігаються 54 густо списані шкільні зошити, які містять багатий фольклорно-етнографічний матеріал, зібраний нею, та два альбоми народних мелодій, записаних переважно з її голосу. Марія Авксентіївна записала 1200 пісень різних жанрів, 1000 прислів'їв і загадок, 100 казок, легенд, анекдотів, 134 повір'я тощо. Записи фольклористки друкувалися у виданнях «Ігри та пісні», «Колядки та щедрівки», «Весілля», «Народні оповідання», «Балади. Родинно-побутові стосунки», «Пісні родинного життя». Понад 30 років керувала М. А. Руденко фольклорно-етнографічним колективом «Горлиця» [17, с. 16-17]. У Вінницькому обласному державному архіві є фонд фольклористки, в якому зберігаються фольклорно-етнографічні матеріали з с. Слобода Яришівська [18, с. 32-34]. М. А. Руденко – Заслужений працівник культури України (1970), Лауреат премії імені П. Чубинського (1992). Міжнародний центр малих планет при астрофізичному інституті США назвав її іменем відкриту кримськими астрономами зірку [19, с. 68].

У листі до відомого українського етнографа та релігієзнавця Л.П. Зінченка від 18 травня 1984 р. Марія Авксентіївна детально написала про своє заняття витинанкою: «…4-5-6 травня була в Києві. Запросили на весняний святковий ярмарок у Музеї НАП УРСР. Продавали свої вироби майстри з багатьох областей України. З витинанками була я одна та ще з Тернополя чоловік продавав витинанки моєї учениці. Я не продавала. Що мала в запасі з дому і що там вирізала за 2 дні, - все роздала добрим людям. Подарунок дорожчий за куплену річ.

Привезли мої роботи з Москви. Були вони 2 місяці на ВДНХ, за що одержала бронзову медаль «За успехи в народном хозяйстве СССР». Потім 6 місяців експонувались у павільйоні Всеросійського товариства охорони природи на виставці «Мелодия цветов». Звідси я одержала грамоту…

Були в мене персональні виставки (в Києві, в Могилеві-Под., і в своєму селі). Побували витинанки на виставках і в Харкові, і в Львові, і в Челябінську, і в Ленінграді (одні з України) (*підкреслення М.А. Руденко* – В.К.).

Всі майстри, що приїздять до Києва, мають офіційні звання, тільки я і досі самозванець. Кажуть: звання «Заслужений працівник культури» відноситься й до мистецтва. Та ж, справді, не знають, культпрацівник може не бути художником і навпаки.

Хіба ж винна я, що в моїй праці переплелись ці дві галузі мистецтва? Вони мені однаково дорогі.

А як підбирали комплект листівок для «Мистецтва» «Українські народні витинанки», то зважали на звання. Мені ж влаштували немов екзамен, поки взяли 2 роботи. Але, здається, увійшла лише одна «Піду в садочок» (дівчина під вишнею) в червоному кольорі. Комплекти вже вийшли з друку, але не надійшли в продаж.

Питали мої київські друзі в завсектором РНМЦ, чому я досі не маю звання в галузі мистецтва декоративно-прикладного.

Вона відповіла, що, мабуть, я не хочу. Як це я маю хотіти?

Не заслуговую, видно. То чого ж мої витинанки завжди на першому місці на всіх виставках. Скільки нагород одержала. Почесних грамот багато. Диплом є. Грошові премії торік дві одержала. Іменний подарунок з обл. виставки, а скільки безіменних. З Канади на 8 березня моя знайома вчителька синтетичну шубу прислала. Важить всього 2 кг. Тепер можеш, не можеш, посилай витинанки. Значить людям вони потрібні.

Як мене просили в Києві японці, поляки, венесуельці, з ГДР, ФРГ та інші продати чи прислати. Адрес скільки. Посилала в Англію, Болгарію, Канаду. Дарувала кубинцям, консулу США, французам, чехословакам, іспанцям, австрійцям, навіть австралійцям…

Що з того, що я роздаю, посилаю, ну в Музей інколи продаю, як більше треба. Мені ж треба декілька віків, щоб людські бажання виконати хоч трохи…» [20, с. 77-79].

Саме завдяки ініціативі М.А. Руденко м. Могилів-Подільський став місцем проведення Всеукраїнських свят «Українська витинанка» у 1993, 2002, 2005, 2008 рр. [2-5]. У 2011 р. це свято набуло статусу міжнародного.

Сьогодні у Могилеві-Подільському діють «Музей витинанки» та «Музей етнографії і народного мистецтва ім. Марії Руденко» [14]. Місто стало «столицею української витинанки». Витинанки нині є окрасою багатьох музеїв України. Є вони також в колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею [21, с. 10-18]. Лише у фондовій колекції етнографічного музею навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля ВДПУ ім. М. Коцюбинського сьогодні нараховується близько 500 витинанок [22, с. 4].

На Поділлі нині працює плеяда талановитих майстрів витинанки, серед яких слід назвати Марію Гоцуляк, Оксану Городинську, Віктора Наконечного, Дмитра Власійчука, Наталю Гуляєву, Ларису Шаран, Людмилу Філінську, Людмилу Сорочинську, Ліну Концевич, Тетяну Мороховець, Юрія Кафарського, Тетяну Філь, Євдокію Чугунову, Світлану Поляруш та багато інших.

На базі різних навчальних закладів, в тому числі і ВДПУ ім. М. Коцюбинського, сьогодні проводяться майстер-класи з витинанки для учнівської і студентської молоді, а також для усіх охочих освоїти цей унікальний вид українського народного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Станкевич М.Є. Українські витинанки / М.Є. Станкевич. – К, 1986. – 124 с.
2. Майстри витинанки. Всеукраїнське свято «Українські витинанки». м. Могилів-Подільський. – Б. м., Б. д. – 40 с.
3. Свято витинанок // Народне мистецтво. – 2002. – № 3-4. – С. 56.
4. Всеукраїнське свято народного мистецтва «Українська витинанка», присвячене 90-річчю від дня народження народної майстрині Марії Руденко. 27-31 травня 2005 р. м. Могилів-Подільський // Світлиця. – 2005. – Травень (спецвипуск). – 16 с.
5. Титаренко В.В. Свято витинанки у Могилеві-Подільському / В.В. Титаренко // Народне мистецтво. – 2008. – № 1-2. – С. 30-32.

6. Цвігун Т. Українська витинанка / Т. Цвігун // Світлиця. – 2011. – № 3 (34). – липень-серпень. – С. 1-3.
7. Городинська О. Роздуми після свята / О. Городинська // Там само. – С. 4-5.
8. Українська витинанка. Альбом-каталог / Автор.-упоряд.: Є. Шевченко, В. Корнієнко. – К.: Народні джерела, 2013. – 112 с.: іл.
9. Музиченко П. Козацька держава і права / П. Музиченко // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2007. – С. 504-525.
10. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) / І. Ситий // Там само. – С. 546-550.
11. Зарембский А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Л, 1928. – 48 с.
12. Украинцы: Каталог-указатель этнографических коллекций XIX-XX в. – Л., 1983. – 64 с.
13. Гоцуляк М. Безсмертна філософія предків / М. Гоцуляк // Світлиця. – 2005. – Травень. – С. 8.
14. Гоцуляк М. Музей етнографії і народного мистецтва ім. Марії Руденко / М. Гоцуляк. – Могилів-Подільський. – 8 с. (буклет).
15. Польові спостереження автора 10 липня 1991 року у смт Чечельник Чечельницького району Вінницької області.
16. Польові записи Будняк Ю. в 2005 р. у с. Саїнка Чернівецького району Вінницької області // Архів В.А. Косаківського. – Фонд 1. – Оп. 24. – Спр. 25. – 10 арк.
17. Зінченко Л. Сторінки фольклористики Поділля / Л. Зінченко // Народна культура Поділля в контексті національного виховання: Зб. наук. пр. / Ред. кол. Н. Л. Іваницька та ін. – Вінниця, 2004. – С. 13-18.
18. Верховлюк В. Фольклористи-краєзнавці у фондах Вінницького державного архіву / В. Верховлюк // Етнографія Поділля: Тези доп. наук. конф. – Вінниця, 1992. – Ч. 2. – С. 32-34.
19. Подолинний А.М. Руденко Марія Оксентіївна / А.М. Подолинний // Вінниччина фольклорна: Довідник / Упорядники А.М. Подолинний, Т.О. Цвігун. – Вінниця, 2003. – С. 67-68.
20. Косаківський В.А. Листи М.А. Руденко до Л.П. Зінченка / В.А. Косаківський // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 р. – Вінниця, 2009. – С. 74-80.
21. Гальчевська Л.А. Витинанки Східного Поділля. Писанки Східного Поділля. 18 листівок з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею / Л.А. Гальчевська. – Вінниця : Едельвейс і К, б.р. – 18 листівок.
22. Федорчук І. «Як у хаті витинанка, то добро стоїть на ганку» / І. Федорчук // Педагог. – 2013. – Вересень. – № 1 (407). – С. 4.

Косаковский В.А. К ИСТОРИИ ПОДОЛЬСКОЙ ВЫТЫНАНКИ

В статье рассмотрены главные этапы становления украинской вытынанки как уникального вида народного искусства. Дана характеристика ее особенностей на Подолье, где она прошла путь от обыкновенного украшения для жилища до изысканного произведения искусства.

Ключевые слова: вытынанка, кустодии, украшение жилища, Украина, Подолье, с. Саинка, А.В. Салюк, с. Слобода Ярышовская, М.А. Руденко, г. Могилев-Подольский – столица украинской вытынанки.

Kosakivsky V.A. TO THE HISTORY OF PODILLIA VYTYNANKA

The article focuses on the basic stages of the history of Ukrainian vytynanka as a unique form of folk art. The author characterizes its features in Podillia region, where it has changed from ordinary house decoration to exquisite artistic masterpiece.

Keywords: vytynanka (paper decorations), kustodiyi, house decoration, Ukraine, Podillia, village Sayinka, O.V. Saluk, village Sloboda Yaryshivska, M.A. Rudenko, Mogyliv-Podilsky - the capital of Ukrainian vytynanka.

УДК 398.1-054

Т.В. Полек (Момот)

ФАКТОРИ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ ДО МІСТ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються особливості міграції сільської молоді до міст в пострадянській Україні. На основі широкого залучення статистичних даних, а також результатів авторського анкетування та глибинних інтерв'ю проводиться аналіз соціально-економічних та культурних умов проживання у сучасному селі, виділяються найбільш актуальні проблеми сільської місцевості. Основна увага приділяється визначенню факторів, які сприяють міграції сільської молоді до міст. Автором виокремлюються основні (економічні

та неекономічні) та додаткові фактори міграції, що дає змогу глибше зрозуміти мотивацію молодих людей при переїзді до міста.

Ключові слова: сільська молодь, міграція до міста, фактори міграції, безробіття, цільове направлення, мотиви міграції.

Дана робота є спробою дати вичерпну картину умов життя молоді в сучасному українському селі, охарактеризувати економічні, соціальні та культурні реалії сільського простору та виокремити фактори, які змушують мігрувати сільську молодь до міст. Тема дослідження є гострою та актуальною, адже попри те, що минуло понад двадцять років після проголошення незалежності, українське село продовжує перебувати у стані кризи, а міграція молоді сягає критичного рівня.

Проблеми сільської молоді в Україні досліджувалися переважно в публікаціях соціологічного та соціально-педагогічного спрямування. Головним джерелом даної розвідки є власні польові записи автора (5 глибинних інтерв'ю із молодими мігрантами з села), результати власного анкетування, проведеного серед приїжджих до Києва та Вінниці (загалом 651 анкета), матеріали моніторингу інтернет-ресурсів (сайти районних та обласних адміністрацій, місцевої преси, молодіжних форумів), статистичні та соціологічні дані. Зокрема нами були використані дані звітів та щорічників Державного комітету статистики України. Теоретичним підґрунтям дослідження стали висновки американського економіста М. Тодаро, викладені ним у праці «Економічний розвиток».

Метою даної роботи є виявлення факторів, які спричиняють міграцію сільської молоді до міст.

Наукова новизна дослідження полягає в актуалізації вивчення саме молодих мігрантів та з'ясуванні їхньої мотивації щодо переїзду за допомогою анкетування (яке проводилося вже після міграції до міста) та глибинних інтерв'ю.

Дослідження міграції сільської молоді до міст вимагає з'ясування загальної демографічної ситуації, особливостей міграційної активності молоді та характеристики міграції із сіл у міста в умовах сучасної України. Крім того, необхідним є виявлення факторів, що сприяють підвищенню міграційної активності молодих людей.

В Україні кількість міського населення давно перевищує кількість мешканців сіл. Починаючи із 2003 і на 2014 р. міське населення в Україні зросло з 67,2% до 69,0%, сільське, відповідно, зменшилось з 32,8% до 31,1% [1, с. 163]. Загалом за 1979-2006 рр. сільська місцевість втратила 4 374 тис. осіб, і саме молодь становить більш ніж половину всіх мігрантів [2, с. 12]. Моніторинг статистичних даних свідчить, що молодь віком від 15 до 24 років становить більшу частину загальної сукупності мігрантів із сіл до міст по всьому світі [3, с. 245]. Визначальну роль у такому співвідношенні відіграють вікові особливості молодих людей: вони більше схильні до ризику, легше пристосовуються до нових умов та нових видів діяльності, мають більше амбіцій.

Загальноприйнятим у сучасній науці є поділ факторів міграції на економічні та неекономічні. На думку М.Тодаро, «Співвідношення між економічними і неекономічними факторами в прийнятті рішення про міграцію рішення неоднакове, адже попри те, що неекономічні фактори відчутно впливають на рівень міграції, більшість спеціалістів схильні вважати, що в її основі знаходяться все ж економічні причини» [4, с. 244].

Таким чином, рішення індивідуума про міграцію постає наслідком цілого комплексу причин, пов'язаних з економічною та неекономічною сферами, не останню роль серед яких займає фактор престижності міського життя.

Аналізуючи причини міграції сільської молоді до міст, пропонуємо розділити їх на два блоки: основні (економічні та неекономічні фактори) та додаткові.

Основні фактори міграції (економічні)

В Україні прийнято говорити про затяжну кризу у сільськогосподарській сфері, і хоч українська економіка вже подолала перехідний етап та стала ринковою, суттєвого покращення рівня життя в селі так і не відбулося.

За часи незалежності фактично відбулося повне падіння рентабельності малих і середніх господарств, а отже, і престижності сільськогосподарської праці [5]. Опитані нами респонденти постійно наголошують на збитковості сільськогосподарської діяльності: «Вона (земля – Т.П.) не виправдовує себе, тобто прибуток, який ти отримуєш на землі себе не

виправдовує, тому шо вкласти треба набагато більше. Виростити елементарну пшеницю, крім того, що тобі потрібне пальне, щоб зорати землю, тобі потрібне пальне, щоб обробити її, культивувати, тобі потрібне пальне, щоб запустити техніку, засіяти це зерно, обробити пестицидами» [6]. Вказують інформанти і на монополізацію аграрного сектора: «Якшо в тебе багато землі, тоді оці витрати вони покриють одне одне. Де в якої людини стільки є грошей, шоб скупити, наприклад, 1000 гектарів землі? Тоді воно оправдає себе. Чому? Тому шо там, наприклад, кілька гектарів піде на те, шоб оплатити бензин. А решта – це твій голий прибуток. Нема зараз у простих звичайних людей, у звичайних фермерів, навіть купити тих кілька гектарів, шоб це все погасити. Получається шо? Монополія на землю (…). Один голова колишній. Він, відповідно, має такі гроші, він скупив, він ці паї повикупляв або в оренду вони йому здають. Він може це зробити, а звичайний селянин цього не зробить» [7].

За рівнем оплати праці робітники сільського господарства завжди посідали одне з останніх місць серед робітників різних галузей господарства України. У 2014 році середня заробітна плата працівників сільськогосподарської сфери у січні-листопаді становила всього 2469 грн. [8]. Для порівняння люди, зайняті у промисловості, отримували у цей період в середньому 3947 грн. [9].

Одним з найважливіших чинників, який впливає на відтік молоді з сіл, є безробіття. Загалом по Україні рівень безробіття за методологією МОП у 2014 році становив 8% [10]. На кінець 2011 р. в середньому по країні на одне вільне робоче місце претендувало 8 осіб, однак серед працівників сільського господарства показники суттєво відрізнялись – на одне робоче місце було 43 бажаючих працевлаштуватись [11, с. 24]. Серед опитаних нами молодих людей чимало заявляли про те, що охоче повернулися б до села, якби там була робота: «В селі зараз нема куди, як то кажуть, влаштуватись на роботу, тому, насамперед, така причина, чому я не збираюсь повертатися. А якби було нормальне працевлаштування, нормальні умови на селі, дороги зробили і так далі, то я б, ясно, мене село вабить. Те, що я люблю саме село, мені сама атмосфера, ця природа мені дуже подобається» [12].

Зрозуміло, що переїзд до міста не означає автоматичного отримання високооплачуваної роботи, однак, на думку М.Тодаро, специфікою молодих мігрантів є те, що вони розглядають міграційний процес у більш тривалому часовому періоді: «Якщо мігрант розраховує на отримання роботи у більш віддаленому майбутньому, коли у нього зав'яжуться зв'язки у місті, він може проігнорувати високою ймовірністю не знайти подібної вакансії в початковий період (періоди) і зважитися на міграцію, хоча у перший час його заробіток буде нижчий, ніж у селі» [13, с. 248].

Основні фактори міграції (неекономічні)

Рівень освіти та її якість складають одну з додаткових причин міграції, що було помічено спеціалістами [14, с. 245]. Навіть за умови однакових вихідних умов, бажання людини мігрувати до міста завжди посилюється при збільшенні тривалості її освіти. Водночас спостерігається і пряма залежність між рівнем освіти та перспективами знайти роботу: чим краща освіта, тим більше шансів на хороше робоче місце.

В Україні серед різних прошарків суспільства так само існує стійке переконання у необхідності вищої освіти для отримання добре оплачуваної роботи. Показовою у цьому плані є тенденція щорічного збільшення конкурсу на вступних іспитах до вищих навчальних закладів. Так, якщо у 2005 році на 100 зарахованих до вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації було подано 129 заявок, а до III-IV рівня – 153, то у 2013 році бажаючих стало 213 і 472 відповідно [15, с. 200].

Переважаюча більшість опитаних за допомогою анкетування вихідців із села як у Вінниці, так і в столиці, заявила саме про своє бажання отримати освіту як про основну причину міграції: «Ми жили дуже добре (в селі – Т.П.), в мене була забезпечена родина (…). Тобто в мене не було десь якоїсь такої думки, шо я живу погано і хочу тікати, в мене жодного разу не було. Вчитися, вчитися» [16]. У Києві відсоток осіб, які приїхали навчатись, був навіть більший, ніж у Вінниці. Іншими групами причин, які призвели до міграції були пошук роботи (13,% опитаних у Вінниці і 2,7% опитаних у Києві) та сімейні обставини (12,6% опитаних у Вінниці і 6,9% опитаних у Києві).

В Україні сільська молодь, вступаючи до вишів, має квоту на бюджетні місця. Її набір на пільгових засадах регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року №1159 «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості» [17]. Відповідно

до даної постанови вводиться порядок встановлення квоти підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах. Прийом абітурієнтів до вищих навчальних закладів за встановленою квотою здійснюється на підставі цільових направлень, що видаються абітурієнтам, які постійно проживають у сільській місцевості або селищах міського типу. Після закінчення навчання випускники вищих навчальних закладів, які були зараховувані за цільовими направленнями згідно з установленою квотою, розподіляються і направляються для роботи на підприємствах, в організаціях агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органах та закладах соціальної сфери села.

Втім, як стало зрозуміло майже відразу, система цільових направлень, запроваджена державою для найкращих учнів шкіл з метою сприяння сільській молоді в отриманні вищої освіти та підготовці кваліфікованих працівників у сільській місцевості, себе не виправдала. Отримавши необхідні для вступу пільги, більшість молодих людей після завершення навчання не планує повертається на роботу до села.

За нашими спостереженнями досить часто вирішальну роль у прийнятті молодими людьми рішення про міграцію відіграють батьки. Варто враховувати, що вік, у якому рідне село залишає основна частина мігрантів, це 15-17 років. Зрозуміло, що молоді люди на той час ще не зовсім самостійні, тож закономірно, що саме батьки приймають остаточне рішення про міграцію. Крім того, в сільській місцевості існує стійке уявлення, що для успішного майбутнього дитину потрібно «вивчити», адже «всі так роблять» і «що люди скажуть», якщо батьки не зуміють «влаштувати» кудись своє чадо.

Важливим фактором, що стимулює молодих людей до міграції, є побутові умови життя в селі. Незважаючи на зростання темпів індивідуального житлового будівництва в селі, що в цілому випереджає темпи зростання у міських поселеннях, а також вищу, ніж у містах, середню забезпеченість житлом (22,1 м2 у середньому на одного жителя у місті і 27,5 м2 – у селі у 2013 році) [18, с. 192], за якісними характеристиками і комфортністю сільське житло значно поступається міському. Більшість сільських помешкань позбавлені елементарних побутових зручностей: на 2014 рік 61,1% сільських домогосподарств мали центральне газопостачання, 46,3% були оснащені водопроводом, але лише мали 10,2% гаряче водопостачання, 45,5% – каналізацію, 39,9% ванну або душ і всього 0,6% центральне опалення [19, с. 39].

Що ж до сучасної техніки, то збільшення її кількості у мешканців як міст, так і сіл відбувається однаково високими темпами, хоча забезпечення технікою міст, безумовно, значно краще. Особливо важливим є простеження розповсюдженості у сільському побуті комп'ютерів як невід'ємних атрибутів сучасного інформаційного суспільства. На 2012 рік 16,6% мешканців села мали персональні комп'ютери і 6,3% ноутбуки, а лише за два роки до цього показники були 9,9% та 1,8% відповідно [20, с. 13]

Мобільні телефони давно стали для українців буденним основним засобом спілкування, а для багатьох і способом виходу в інтернет. Їх мають 84,3% сільських мешканців і 93,7% міських [21, с. 13]. Варто згадати і про соціальне значення мобільного телефону для сучасної молоді, адже його престижна дорога марка є свідченням статусу та успішності, що нерідко зумовлює невідповідність між рівнем життя сільської молоді та вартістю мобільних телефонів у багатьох її представників.

Вкрай незадовільним лишається рівень медичного обслуговування у сільській місцевості. На 2013 рік загальна кількість лікарняних закладів у сільській місцевості скоротилась до 114 од (у 2000 році таких закладів було 1007), кількість самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік зменшилась з 2 321 у 2000 році до 911 у 2013, а кількість фельдшерсько-акушерських пунктів з 16 113 тис. до 14 154 тис. відповідно [22, с. 8]. Зрозуміло, що за таких умов своєчасне медичне обслуговування просто неможливе, а мізерне фінансування унеможливлює і його якість.

Складна ситуація склалась з сільськими освітніми закладами. На 2013 рік, порівняно з 1990, кількість дитсадків у сільській місцевості зменшилась із 24,5 тис. до 16,7 тис. [23, с. 405]. Кількість загальноосвітніх шкіл за відповідний період скоротилась із 15 135 тис. до 12 467 тис [24, с. 13]. Зрозуміло, що закриття освітніх закладів зумовлене зменшенням кількості сільського населення, однак темпи скорочення населення не відповідають темпам скорочення навчальних закладів.

Практично не піклується держава про забезпечення культурних потреб селян. Якщо у 1991 році у селах було 18,7 тис. бібліотек, то у 2014 році їх кількість скоротилась до 14,6 тис., з 21,0 тис. клубів лишилось 16,4 тис., а кількість демонстраторів фільмів зменшилася з 22,2 тис. до 1, 0 тис [25, с. 449].

За відсутності організованих державою місць забезпечення культурних потреб та руйнації традиційних форм дозвілля, вільний час молоді заповнюється здебільшого переглядом телевізора, комп'ютерними іграми та вживанням алкоголю. Коли ж у селі відсутній клуб, основне місце збору і спілкування молоді, цю функцію перебирає на себе магазин або кафе чи бар. Численні «генделі», «генделики» (як називають такі заклади місцеві мешканці) приваблюють молодь дешевим алкоголем (пивом) та гучною музикою: «Середньостатистична сільська молодь має дотерпіти до п'ятниці, в п'ятницю дискотеки, і по центральній вулиці кругом парка, там з десяток «генделіків», де можна «побухать». Ну і, відповідно, «діскатєка», «побухать», і так далі» [26].

Певною альтернативою беззмістовному дозвіллю молоді є робота творчих об'єднань, що існують і в сільській місцевості.

Додаткові фактори міграції

Крім основних мотивів, які стимулюють молодих людей до міграції, можемо виділити додаткові:

- Бажання відповідати образу успішної людини, який пропагується у ЗМІ
- Загальний рівень міграції молоді у селі.
- Особисті мотиви та амбіції.

В умовах глобалізації та інформаційного суспільства вирішальну роль має вплив засобів масової інформації на світогляд молоді. Світові ЗМІ активно нав'язують аудиторії свій канон успішної людини: цілеспрямованої, здорової, привабливої, заможної та успішної. Крім того, така людина неодмінно є городянином. Постійна присутність подібного образу у масовій культурі призводить до закономірного бажання його наслідувати, а отже, місто в очах молодих вихідців з села стає ще привабливішим.

Опитані нами мігранти однозначно заявили про своє бачення міста як простору для самореалізації (73,9% опитаних у Києві і 64,9% опитаних у Вінниці). При цьому більше місто дає більше можливостей, тому і кількість тих, хто їде до столиці, щоб реалізувати свої амбіції більша, ніж тих, хто їде до провінційного міста. Респонденти коментують переваги міста наступним чином: «Мені подобається місто, там більше можливостей і… Не знаю, в селі просто якось все доволі обмежено, тут нема, наприклад, тих самих можливостей, шо я можу, шо є так само в місті, там, банально в спортзал ходити чи десь якісь секції, гуртки, там на різне-різне-різне.».

Друга найважливіша принада міста, на думку опитаних, полягає у насиченості культурно життя (22,6% респондентів у Києві і 23,1% респондентів у Вінниці). Найменша кількість опитаних назвала визначальною атракцією міського життя комфорт (15,2% у Києві і 29,4% у Вінниці).

Варто також зауважити, що у селах із стабільно високою міграційною активністю завжди спостерігається ланцюгова реакція, і з'являються ще більша кількість бажаючих виїхати.

Таким чином, міграція сільської молоді до міст у сучасній Україні поступово набуває критичного характеру. Це спричинене дією цілого ряду основних (економічних та неекономічних) та додаткових факторів. Серед основних слід вказати збитковість сільськогосподарського виробництва, безробіття (економічні фактори), низьку якість освіти, медичного обслуговування, поганий розвиток транспортної системи, культурної сфери, закладів дозвілля та відпочинку (неекономічні фактори). Додатковими мотивами виступає бажання відповідати канону успішної людини, нав'язаному ЗМІ, загальний рівень міграції молоді у селі та особисті мотиви й амбіції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Україна у цифрах у 2013 році. Статистичний збірник ; Державна служба статистики України / [за ред. Осауленка О.Г.] – К., 2014. – 240 с. с. 163
2. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / [відп.ред. Е.М. Лібанова] ; НАН України Ін-т демографії та соціальних досліджень. – К., 2007. – 468 с.

…….
3. Тодаро М.П. Экономическое развитие: Учебник / М.П.Тодаро ; пер. с англ. под. ред. С. М.Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
4. Тодаро М.П. Экономическое развитие: Учебник / М.П.Тодаро ; пер. с англ. под. ред. С. М.Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
5. Кочемировська О. Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України. Аналітична записка / О.Кочемировська ; Національний інститут аналітичних досліджень при президентові України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1107/#_ftnref10. – Дата доступу: 10.10.2014
6. ПМА. Записано у серпні 2011 р. у м. Вінниця від Галини Г., 1980 р.н., уродженки с. Мітлинці Гайсинського р-ну
7. ПМА. Записано у серпні 2011 р. у м. Вінниця від Ірини Б. 1978 р.н., уродженки м. Калинівка Калинівського р-ну Вінницької обл.
8. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2014 році ; Державний комітет статистики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/gdn/Zarp_ek_p/zpp2014_u.htm – Дата доступу: 15.01.2015 р.
9. Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року у 2014 році ; Державний комітет статистики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/gdn/Zarp_ek_p/zpp2014_u.htm – Дата доступу: 15.01.2015 р.
10. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за регіонами у 2014 році ; Державний комітет статистики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/rp/rp_reg/reg_u/rbn_2014_u.htm. – Дата доступу: 15.01.2015 р.
11. Завалевська В. О. Дослідження рівня зайнятості та безробіття сільського населення України [Електронний ресурс] / В. О. Завалевська // Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки. – 2013. – Вип. 23. – С. 17-25. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pav_2013_23_4.pdf
12. ПМА. Записано у 2013 р. у м. Київ від Богдана К., 1988 р.н., уродженця с. Сосника Іваничівського р-ну Волинської обл.
13. Тодаро М.П. Экономическое развитие: Учебник / М.П.Тодаро ; пер. с англ. под. ред. С. М.Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
14. Тодаро М.П. Экономическое развитие: Учебник / М.П.Тодаро ; пер. с англ. под. ред. С. М.Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
15. Україна у цифрах у 2013 році. Статистичний збірник ; Державна служба статистики України / [за ред. Осауленка О.Г.] – К., 2014. – 240 с.
16. ПМА. Записано у серпні 2011 р. у м. Вінниця від Наталі Ж. 1975 р.н, уродженки с. Одає Тульчинського р-ну Вінницької обл.
17. Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості. Постанова Кабінету міністрів України від 29 червня 1999 р. №1159. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1159-99-%D0%BF. – Дата доступу: 10.09.2014
18. Україна у цифрах у 2013 році. Статистичний збірник ; Державна служба статистики України / [за ред. Осауленка О.Г.] – К., 2014. – 240 с.
19. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний збірник ; Державна служба статистики України. – К.,2014р. – 87 с.
20. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування у жовтні 2012 року). Статистичний збірник ; Державна служба статистики України. – К., 2013 р. – 157 с.
21. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування у жовтні 2012 року). Статистичний збірник ; Державна служба статистики України. – К., 2013 р. – 157 с.
22. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2013 році. Статистичний бюлетень ; Державна служба статистики України. – К., 2014. – 92 с.
23. Статистичний щорічник України за 2013 рік ; Державна служба статистики України / [за ред. Осауленка О.Г.] – К., 2014. – 534 с.
24. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2013/14 навчального року. Статистичний бюлетень ; Державний комітет статистики. – К., – 100 с.
Статистичний щорічник України за 2013 рік ; Державна служба статистики України / [за ред. Осауленка О.Г.] – К., 2014. – 534 с.
25. ПМА. Записано у серпні 2011 р. у м. Вінниця від Олексія С., 1985 р.н., уродженця с. Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл.

26. ПМА. Записано у серпні 2011 р. у с. Михайлівці Красилівського р-ну Хмельницької обл. від Гірного Миколи Юрійовича, 1989 р.н. уродженця с. Підцерквіне Івано-Франківської обл., переїхав у с. Михайлівці Красилівського р-ну Хмельницької обл. одразу після народження.

Полек (Момот) Т.В. ФАКТОРЫ МИГРАЦИИ СЕЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ГОРОДА В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ

В статье рассматриваются особенности миграции сельской молодежи в города в постсоветской Украине. На основе широкого использования статистических данных, а также результатов авторского анкетирования и глубинных интервью осуществляется анализ социально-экономических и культурных условий жизни современной деревни, выделяются наиболее актуальные для сельской местности проблемы. Основное внимание уделяется определению факторов, способствующих миграции сельской молодежи в города. Автором выделяются основные (экономические и неэкономические) и дополнительные факторы миграции, что позволяет глубже понять мотивацию молодых людей при переезде в город.

Ключевые слова: сельская молодежь, миграция в город, факторы миграции, безработица, целевое направление, мотивы миграции.

Polek (Momot) T.V. FACTORS OF YOUNG PEOPLE'S RURAL TO URBAN MIGRATION IN POST-SOVIET UKRAINE

The article deals with the peculiarities of the migration of rural youth to urban areas in post-Soviet Ukraine. The analysis of socioeconomic and cultural conditions of life in modern village including the most pressing problems of rural areas is based on the extensive involvement of the statistics and the results of the author's questionnaire and interviews. The focus is on the definition of the factors that contribute to the migration of rural youth to urban areas. The author differentiates the main (economic and non-economic) and additional factors of migration which allows to understand the motivation of young people who move to the city deeper.

Key words: rural youth, rural to urban migration, factors of migration, unemployment, target direction, migration motives.

УДК 351.858 : 321.01

В.І. Цимбалюк , В.І. Гришко

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються основні чинники, що сприяли зародженню національної свідомості українського народу. Характеризуються перші державні утворення, що посприяли появі розвитку української державності в цілому. Аналізується значення Запорізької Січі та козацтва у становленні національної свідомості.

Ключові слова: національна свідомість, Україна, держава, народ, Київська Русь, козак, Запорізька січ, незалежність, політизація, національно-визвольний рух, політична партія.

Процес формування національної свідомості українського народу, на жаль, ще не дійшов до свого завершення навіть сьогодні. Українські прапори, що маячать на дахах житлових та адміністративних споруд, синьо-жовті мости у кожному селі чи місті, наспіви гімну України на кожному кроці, що звучать з уст населення… І це далеко не повний список спроб відтворення національно-патріотичних настроїв українців. А варто б задуматися, де ці настрої були протягом років незалежності, коли гімном розпочиналися тільки важливі масові заходи, а прапор вивішували у святкові дні та в дні вседержавної жалоби, а про мости чи інші прояви патріотизму і думки не було.

У наш час між собою зіткнулися інтереси трьох різних поколінь, а саме: покоління, сформоване в умовах тоталітарного режиму, виплекане ідеями марксизму та ленінізму; покоління, що зростало під пильним оком комуністичної партії та покоління, народжене у незалежній країні. Інтереси цих поколінь дуже відрізняються між собою, адже суспільство радянське і мріяти боялося про те, що теперішня молодь навіть не цінує. Отут і відбуваються сутичка національних свідомостей, непорозуміння, конфлікти, що призводять до моральних, психологічних та етичних розладів. Зіткнення поглядів у межах якоїсь певної родини не

викликає бурхливої реакції з боку оточуючих, а коли ці протистояння відбуваються на державному рівні, тоді починають виникати бурхливі реакції населення, незадоволення з боку зарубіжних країн, що призводить до зародження національного руху, а ще гірше – війни. Саме тому формуванню національної свідомості потрібні служити уроки історії нашого краю, щоб у майбутньому ми змогли їх уникнути, не повторити.

Формування патріотичної свідомості українського населення вже давно стало предметом досліджень багатьох відомих науковців. Першим спробу охарактеризувати цей процес зробив М. Грушевський, котрий описав історичну необхідність рівності українців з іншими націями, зокрема росіянами та розкритикував тих, хто не вірив у єдність своєї країни. Передісторія формування національної свідомості українців знайшла свої відображення у роботах В. Дорошенка. У наш час цією проблемою займаються Карлова В. (досліджує особливості та суперечності розвитку національної свідомості), Головатий М. (аналізує державну само ідентифікацію України в процесі реалізації національних інтересів), Куц Ю. (характеризує національну свідомість крізь призму державотворчих процесів в Україні), Свідзинський А. (розкриває проблеми формування нації та держави в сучасній Україні), тощо.

Отже, проблема формування національної свідомості знаходиться в процесі активного обговорення, пошуку вирішення основних питань. Проте, ще не дослідженні повною мірою причини, рушійні сили, поштовхи, що дають початок її становленню, не узагальнені етапи формування.

Саме тому необхідністю сучасної історичної науки є ґрунтовне дослідження основних історичних подій, фактів та явищ, що протягом всієї історії нашої держави були передовою ланкою у формуванні національної свідомості українського народу. Таким чином, метою нашого дослідження є історичний аналіз основних національно-визвольних рухів в Україні як стимуляторів державотворчих процесів та їх значення у становленні національної свідомості населення.

Національна свідомість – це система знань та уявлень про свою націю, про її історичне минуле й сучасне, розуміння матеріальної й духовної культури, знання рідної мови, усвідомлення того, яке займає місце культура народу у свідовому історичному процесі [1, с. 8].

Національна свідомість розглядається також, як усвідомлення особою приналежності до своєї нації, що виявляється у ставленні до вивчення історії свого народу, його матеріальної та духовної культури, в оволодінні національними й загальнолюдськими цінностями, перетворенні цих знань у переконання, в особистісні орієнтири, спрямуванні власної діяльності на вирішення головних проблем соціального розвитку, розбудову громадянського суспільства в українській державі [2, с. 90].

Українська держава, як і кожна світова країна, має свої ознаки, виділені та класифіковані за допомогою суперечливих, трагічних, уроків історії. І коли тепер ми говоримо про національну свідомість, то прояви її формування та розвитку відбуваються у процесі зазіхання ворогами-агресорами на законно належні нашій державі речі. А становлення національної свідомості українців бере свій початок з давніх-давен.

Незламне бажання українців до незалежності та власного суверенітету зародилося ще у часи монголо-татарської навали, коли племенами вперше було утворено державне об'єднання з метою захисту власної території від нападів ворожих племен. Так виокремилася перша ознака держави – єдина, неподільна територія, кордони якої українці захищають протягом усієї історії існування свого народу.

Згодом, в результаті розвитку Полянського союзу – об'єднання полян, древлян та сіверян, утворилося Київське князівство або, як його прийнято називати – Київська Русь. Саме в цей час Україна стала єдиною, неподільною державою, кордони якої постійно змінювалися в ході воєнних походів князів.

Історія Київської Русі сформувала фундамент нашої національної свідомості, дала початок усвідомленню значення людини у розвитку державності. У період розквіту Київської Русі було введено єдину грошову одиницю, запроваджено єдину релігію – християнство, розбудовано сотні міст та пам'ятків архітектури (храмів, соборів), утворено державний апарат, укладено перше писане зведення законів «Правда Ярослава» або «Писана правда», створено перші школи, написано безліч книг, літописань, засновано першу бібліотеку, тощо.

В результаті таких надбань наша держава була чи не однією із найбагатших країн того часу, на яку постійно зазіхали та намагалися загарбати. Людина в той час відчувала себе активним творцем та учасником розбудови своєї держави.

І з тієї пори стало заведено, що якщо відібрати в особи чи територію, чи релігію, чи мову, то тоді просто нема народу, а якщо відібрати народ – нема держави.

Ця теорема супроводжувала розвиток державності українського народу протягом століть. Галицько-Волинське князівство, Велике князівство Литовське, Польща, Молдавія, Московська держава – кожна з цих країн намагалася насадити нашому народу власну думку, ідеологію, закони та правила. Проте, бунтарський дух, що вселявся у серця нашого народу з кожною такою спробою щоразу давав відсіч. Прикладом цьому слугує утворення Запорізької Січі, а причинами – нездатність пануючої влади організувати надійний захист населення, посилення соціального і національно-релігійного гноблення українського населення, запровадження кріпацтва, організаторська роль місцевих, прикордонних землевласників і урядовців [3, с. 38].

Запорізька Січ стала тим основним чинником, що суттєво вплинув на подальшу еволюцію національної свідомості українського народу. Січ була державним утворенням, що заявила про Україну як країну на весь світ. Специфічність цієї політичної організації полягала в тому, що вона, будучи органом примусу, не була засобом класового придушення, а засобом виховання та самовиховання тих, в чиїх загальних інтересах здійснювався цей примус. У Конституції України нині міститься ряд положень, які ґрунтуються на історичному минулому Запорізької Січі, зокрема з питань державного будівництва, функціонування органів влади та управління. У Конституції знайшли також відображення демократичні засади формування та функціонування управлінського апарату, які були характерними для Запорізької Січі.

Заснуванню та історичному розвитку Запорізької Січі посприяла поява такої категорії населення України як козацтво, що в перекладі означає «вільна людина». Утворення козацтва стало своєрідною формою протесту українського народу проти зростаючого соціального та національно-релігійного гноблення, посилення кріпацтва і розвитку кріпосного права. Українське козацтво сьогодні вже є реальною та досить впливовою силою. Так, ще існують певні проблеми й непорозуміння, пов’язані з багатьма політичними та загальносоціальними факторами в розвитку молодої української держави. Але вже зараз, незважаючи на досить складний етап козацького ренесансу, треба програмувати наше майбутнє.

У сучасному українській суспільстві створено національну міфологічну модель козацтва, згідно з якою козак - це надзвичайно хоробрий лідер, морально чиста, високодуховна й матеріально незалежна людина, яка керує своїми емоціями, розумом і волею, постійно морально, психологічно, духовно й фізично готує себе до оборони Батьківщини, захисту родини, свого роду та всього українського народу, дбає про єдність козацтва й українців усього світу, є полум’яним патріотом України [4].

Проте, слід пам’ятати, що козак, як елемент цієї моделі, постраждав від панування Російської імперії, котра використовувала його у своїх інтересах та від Радянської імперії, яка знищувала все козацько-національне.

У наш час почалося своєрідне відродження козацького минулого. Створюються козацькі об’єднання, осередки, спілки з метою:

- утвердження в свідомості українців високих моральних і духовних цінностей, спрямованих на засвоєння кращих зразків національної та світової духовної спадщини;
- забезпечення духовно-морального розвитку населення, виховання патріотизму, високої політичної культури та трудової моралі, сприяння утвердженню соціального оптимізму у світогляді населення;
- запобігання негативному впливу на свідомість громадян інформації, яка містить елементи жорстокості, бездуховності, насильства, порнографії, пропагує паління, наркоманію, пияцтво, антисоціальну поведінку;
- актуалізація в суспільній свідомості переваг здорового способу життя, формування національного культу соціально активної, фізично здорової та духовно багатої особистості;

- організація та проведення наукових фольклорно-етнографічних, археологічних експедицій, конференцій, семінарів, присвячених вивченню й розвитку духовних традицій українського козацтва;
- створення умов для об'єднавчого процесу в українському православ'ї зі стратегічною метою створення єдиної помісної національної церкви та участь у цьому процесі [4].

Становлення та формування національної свідомості продовжувало розвиватися і наприкінці XVIII – XIX ст. ст. У цей час на теренах нашої держави почали зароджуватися національно-визвольні рухи, створюватися товариства та політичні організації. Рушійними силами ставали селяни, молодь, студенти, які не боялися заявити про своє бачення майбутнього України, сіяли у народі ідею національного відродження, зароджували бажання до незалежності. Яскравими сторінками історії України є діяльність Кирило-Мефодіївського братства, Руської трійці, Товариства українських поступовців, тощо. Проте, на нашу думку, найвагомішу роль у історії становлення державності відіграла політизація національно-визвольного руху, а саме створення та діяльність перших українських політичних партій у Наддніпрянській Україні, що по суті стало підвалиною до тієї політичної системи, яку ми маємо зараз.

Радянська історіографія пред'явила політичним партіям звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі», «антинародній ідеології», «прагненні підпорядкувати національно-визвольну боротьбу своїм вузьконаціональним інтересам», «проповіді національної винятковості й розпалюванні міжнаціональної ворожнечі». Історики, котрі стояли на захисті національної свідомості були або репресовані або емігрували. Із проголошенням незалежності України почали відкриватися досі невідомі чи замовчувані факти з історії нашої держави.

На рубежі XIX-XX ст. національно-визвольний рух в Україні значно посилився та поступово переходив від культурно-освітньої діяльності до політичної, стала все гучніше звучати ідея незалежності та самостійності України. Передумовами політизації національно-визвольного руху стали прихід до українського руху молодого покоління діячів, яких не влаштовувало старе культурництво; загальна тенденція опозиційних рухів у Російській імперії до створення політичних партій; соціально-економічні зміни другої половини XIX ст.. – індустріалізація економіки, пролетаризація, обезземелення селянства, загострення соціальних протиріч і політизація суспільства [3, с. 223].

Переорієнтація національно-визвольного руху на політичну діяльність пов'язана зі створенням першої політичної партії Наддніпрянщини – Революційної української партії (РУП), головною метою якої стала ідея національно-територіальної автономії України. РУП була заснована на зборах студентських громад у Харкові взимку 1900 р. Ініціаторами створення виступила так звана «Рада чотирьох»у складі лідерів студентського руху Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича, М. Русова. Ця подія і знаменувала початок якісно нового періоду у боротьбі студентства за українські національні права.

Політичною програмою РУП була брошура «Самостійна Україна», написана М. Міхновським на замовлення керівництва партії. У брошурі йдеться: «часи вишитих сорочок минули, українська інтелігенція стає до боротьби безпощадної і рішучої…боротися за єдину, вільну, самостійну Україну від Карпат до Кавказу» [5, с. 38].

Окрім політичної мети, діяльність партії ставила і інші цілі, які намагалася досягнути шляхом реформ, а саме: в економічний сфері - експропріація у великих власників землі, заводів фабрик, передача землі селянам у власність з умовою подальшої виплати на вигідних пільгових умовах; в соціальній сфері - запровадження 8-ми годинного робочого дня на підприємствах, державне страхування працівників на випадок каліцтва, обмеження праці підліткам до 16-ти років [6, с. 40]. У 1903 р. РУП офіційно відмовилась від програмового завдання – самостійності України, віддавши перевагу соціалістичним, соціально-економічним вимогам та боротьбі за автономію України в складі Російської федерації.

Націоналістичною опозицією діяльності РУП у 1902 р. стало найбільш радикальне її крило і утворило свою партію-Українську народну партію (УНП) на чолі з М. Міхновським. Її метою стало створення єдиної, нероздільної, самостійної, демократичної України. Партія була відверто націоналістичною. Головний програмний документ «10 заповідей» проголошував створення самостійної демократичної республіки під гаслом «Україна для українців». Основними методами реалізації програми партії, які вона намагалася досягнути шляхом

революції, були: в економічній сфері – охорона дрібної та середньої власності, скасування великої земельної власності, обмежене право на купівлю землі 25 десятинами; у соціальній сфері – запровадження 8-ми годинного робочого дня на підприємствах, цілковита заборона праці дітей на підприємствах до закінчення курсу обов'язкової освіти, заборона праці жінок на заводах і фабриках з шкідливими умовах для здоров'я [5, с. 37].

У 1903 р. з РУП вийшло ще одне політичне угрупування під егідою Б. Ярошевського. Воно іменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Але, як і УНП, так і УСП були нечисленними і, не маючи необхідної підтримки у суспільстві, скоро занепали.

Наприкінці 1904 р. – на початку 1905 р. після нового розколу в РУП утворилася нова політична організація – Українська соціал-демократична спілка (скорочена назва «Спілка») на чолі зі студентами М. Меленевським-Баском та О. Скоропис-Йолтуховським. Спілка була досить чисельною для того часу (близько 6 тис., де основною частиною стали робітники. Політичною метою «Спілки» ставила собі створення та забезпечення національної автономії України. Шляхом революції представники «Спілки» намагалися досягти: в економічній сфері – знищення всіх залишків кріпосництва на селі, ліквідація поміщицького землеволодіння; у соціальній сфері – запровадження 8-годинного робочого дня на підприємствах, підвищення заробітної плати. Проте, для реалізації своїх планів «Спілка» збройного повстання як форми революційної боротьби не схвалювала. Земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенародної конституційної Ради. Однак, у 1905 р. Спілка влилася до меншовицької фракції РСДРП на правах її автономної секції [6, с. 40].

Існували і інші політичні партії, що сприяли посиленню національно-визвольного руху в Україні та формуванню національної свідомості населення, які шляхом реформ та революції намагалися досягнути єдиної мети – національної автономії України.

Отже, діяльність партій у Наддніпрянщині об'єднана спільною політичною метою – національною автономією України та, в основному, однаковими цілями в економічній та соціальній сферах за допомогою різних програм та шляхів реалізації, народниками якої стала молодь, а соціальною базою – практично всі верстви населення України.

Посилили становлення та розвиток національної свідомості українського населення революції та війни, що відбувалися на території України протягом ХХ ст.. Це століття увійшло в історію як криваве, оскільки кількість жертв, які принеси нам наслідки діяльності тогочасної влади (голодомори, масові репресії, депортації, тощо) навіки ввійшло в серця і душі кожного свідомого українця.

Проголошення незалежності України, здавалося б, мало бути завершальним етапом формування та утвердження національної свідомості нашого населення. Проте, народжені у незалежній державі діти – покоління, яке бачило тільки мир, тому їхня свідомість потребує детального вивчення та аналізу уроків минулого. Події, що нині розгортаються на території України і які сколихнули весь світ, повинні зародити у душах та серцях молоді національну ідею, любов до Батьківщини, сформувати свідому, розумну інтелектуально розвинену особистість здатну за допомогою трагічних уроків минулого бачити світлу мету сьогодення.

Отже, процес становлення національної свідомості українського народу – це тривалий, болісний процес, який формується та розвивається в ході історичної долі нашої держави. І ми повинні всіляко сприяти посиленню та активізації його становленню, особливо у молодого покоління. Необхідно підтримувати давні традиції України, які зароджені ще нашими предками-козаками, а саме – відстоювати волю та незалежність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горохівський П. Формування національної самосвідомості учнів 7-9 класів на уроках історії України: Автореф. дис. Канд. Пед. Наук: 13.00.02 / П. Гороховський // НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 22 с.
2. Присакар В. Формування національної самосвідомості засобами усної народної творчості при вивченні історії України в загальноосвітній школі / В. Присакар // Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Випуск 2. – 160 с.
3. Гісем О. Історія України в таблицях / О. Гісем, О. Мартинюк, О. Трухан. – Харків, 2007. – 478 с.

4. Шевченко А. Роль та місце українського козацтва у формуванні громадянського суспільства: аналіз феномену та завдання сьогодення / А. Шевченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec5/s5a1.html
5. Соломахіна Н. Початок нового етапу українського руху в Наддніпрянщині / Н. Соломахіна // Історія в школі. - № 4, 2006 С. 36-39.
6. Косачевич М. Допоміжні матеріали для вивчення теми: «Розвиток національно-визвольного руху в Наддніпрянщині (1900-1914 рр.)» / М. Косачевич // Історія в школі. - № 4, 2006 С. 39-42.

Цимбалюк В.И., Гришко В.И. СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ УКРАИНСКОГО НАРОДА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются основные факторы, способствовавшие зарождению национального сознания украинского народа. Характеризуются первые государственные образования, содействие появлению развития украинской государственности в целом. Анализируется значение Запорожской Сечи и казачества в становлении национального самосознания.

Ключевые слова: национальное сознание, Украина, государство, народ, Киевская Русь, казак, Запорожская сечь, независимость, политизация, национально-освободительное движение, политическая партия.

Tsymbaliuk V., Grishko V. UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS FORMATION IN THE CONTEXT OF PEOPLE STATE: SOME ASPECTS

The article reviews the main factors that contributed to the emergence of national consciousness of the Ukrainian people. The author characterizes first public formations, which contributed to the emergence of the Ukrainian state as a whole and analyzes the importance of Zaporizhzhya Sich and Cossacks in the development of national consciousness.

Key words: national consciousness, Ukraine, state, nation, Kievan Rus, Cossack, Zaporizhzhya Sich, independence, politicization of the national liberation movement, political party.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:[94(477)»16»:929 Хмельницький]

Ю.С. Степанчук

ОСОБЛИВОСТІ ПОГЛЯДІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО ФУНКЦІЙ ЗАГАЛЬНОЇ КОЗАЦЬКОЇ РАДИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується роль та значення загальної козацької ради до початку Національно-визвольної війни та сучасна історіографія мотивів небажання Б. Хмельницьким та найближчим його оточенням регулярно скликати загальну козацьку раду для вирішення загальнодержавних справ.

Ключові слова: Б.Хмельницький, загальна козацька рада, старшинська рада, Національно-визвольна війна,сучасні історики.

До середини XVII ст. найвищим органом козацького самоврядування була козацька, або загальна рада. Збиралася вона регулярно у точно визначені строки – 1 січня і 1 жовтня кожного року. Козацька рада збиралася і в інші строки, коли на те була воля «товариства». На радах вирішувалися усі найважливіші питання життя Запорозької Січі: оголошувалася війна і укладався мир, оголошувалися військові походи, каралися злісні злочинці, переділялися поміж куренями землі, річки, озера, ліси, звірині та рибні лови тощо, обиралася й зміщувалася козацька старшина [1, с. 177].

Кожен козак на раді міг виступати та голосувати. Приймалося рішення, яке вигуками підтримувала більшість. Такі демократичні принципи, у різні історіографічні періоди, по різному оцінювались вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Наприклад, радянська історіографія посилаючись на визначення Карла Маркса, що Запорозька Січ – це «християнська козацька республіка», возвеличувала козацьку раду як єдину інституцію по реалізації природних прав рядового козацтва.

З початком і розгортанням Національно-визвольної війни, роль та значення загальної козацької ради поступово занепадає. Причини цього, загалом, об'єктивні, з'ясування яких розглядається нижче. Мета означеної статті полягає в тому, щоб на конкретному історіографічному матеріалі показати мотиви небажання Б. Хмельницьким та найближчим його оточенням регулярно скликати загальну козацьку раду та з'ясувати наслідки її усунення від загальнодержавних справ.

Спеціальних досліджень, крім загальних праць Л. Окіншевича [2], присвячених даному питанню, на сьогодні немає. Проте, це питання тісно переплітається з проблемою становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького. Важливий внесок у дослідженні якої зробили сучасні українські історики Смолій В.А., Степанков В.С. [3], Струкевич О.К. [4], Брехуненко В. [5], Горобець В.М. [6], Чухліб Т.В. [7], Мицик Ю. [8] та ін.

Прихід Хмельницького до влади був традиційним. На загальній козацькій раді 19 квітни 1648 р. все Військо Запорозьке одностайно і одноголосно визнало його своїм гетьманом [9, с. 59].

Як зазначає літописець, в цей же день, після отримання Хмельницьким гетьманської булави, зібралася «приватна рада» у кошового отамана. Після якої, наказано було знову скликати козаків на загальну раду. Січовикам довели розпорядження Хмельницького і кошового отамана про те, що проти поляків починається війна і скільки війська піде на Україну [9, с. 59]. Понад тридцять тисяч козаків одностайно підтримали ці рішення [10, с. 156].

Отримавши, таким чином, легітимність на гетьманство, Б. Хмельницький, з цього часу, усі справи у відносинах з польською стороною змушений був вирішувати тільки за згодою козацької ради. Безумовно він розумів, в очах козаків гетьман Війська Запорозького має бути лише слухняним виконавцем козацької волі.

Відомий дослідник подій української історії середини XVII століття В. Степанков застерігає від ідеалізації «демократичності» форми правління Запорозької Січі. Демократичний принцип виборності на загальних радах своїх старшин, на його думку, з часом розвинувся у ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) цих рад. Адже, керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заложником доброї чи злої волі,

хвилинного спалаху позитивних чи негативних емоцій козацького загалу, постійно відчувало загрозу втрати не лише посади, але й життя [11, с. 16].

Про непрості відносини між гетьманами і козацькою радою свідчить французький інженер і картограф Г. Л. де Боплан, «гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході… Бо коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана, як я вже це описав. Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні» [12, с. 67].

У перші місяці Національно-визвольної війни загальна козацька рада продовжувала вважатися головним органом влади Війська Запорозького. Після перемоги під Корсунем у Білій Церкві відбулася загальна рада за участю 20 тис. козаків. Ця рада розглядала питання перемир'я і переговорів з польським урядом. Наступна загальна рада відбулася наприкінці червня 1648 р. в Чигирині. Вона також вирішувала актуальні політичні питання відносин з Польщею та Кримом [13, с. 233].

Джерела свідчать що загальні ради проходили дуже бурхливо та галасливо. Рішення радикально налаштованих учасників ради могло бути не завжди прогнозованим для старшини. Угодницька політика якої у питанні переговорів з Польщею завжди сприймалася вороже. Рядове козацтво вимагало негайного продовження війни з поляками.

Проте, через часту непідконтрольність і непрогнозованість загальна рада стала незручним інструментом санкціонування вироблених заздалегідь рішень. На наявність у старшин міцних асоціацій між загальною радою та соціальним бунтом безпосередньо вказує дослідник О. Струкевич. Він зазначає, що стосовно загальної ради у старшин дуже швидко виробилася чітка орієнтація щодо її невизнання як інструменту прийняття політичних рішень. Даний факт, на його погляд, уже давно був помічений українськими істориками. Зокрема О. Левицький стверджував, що в освічених колах українського суспільства набула поширення думка, що така рада є зло й безлад, і не може здійснити обрання гетьмана в інтересах держави. Дана орієнтація набула сили уже за гетьманування Б. Хмельницького [4, с. 287].

Протягом липня-серпня 1648 р. Б. Хмельницький відмовляється від скликання загальної ради, обмежуючись нарадами зі старшиною. Ще після корсунської перемоги Хмельницький радився тільки зі своєю старшиною та Тугай-беєм з приводу великої кількості взятих полонених [9, с. 73].

На цей новий аспект політичної діяльності гетьман звернув увагу посланців А. Кисіля: «Не так у нас тепер дієть ся, як це було здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся». За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомили, що тепер з черню Б. Хмельницький ради не має, «чого перед цим не було, бо завжди чернь домагалася того, що з нею радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду» [14, с. 19].

Діяльність старшинських рад – окрема сторінка історії Гетьманщини. До складу старшинської ради входили в першу чергу полковники і генеральна старшина. Інколи на ній були присутні сотники і «всі козацькі урядники», «голови сіл і міст». Крип'якевич перелічує понад 20 відомих йому старшинських рад, що провів Б. Хмельницький у період з 1648 по 1657 рік [13, с. 235].

О. Струкевич вважає, що переорієнтація політичної еліти Гетьманщини з загальної ради на раду старшини як провідного суб'єкта прийняття політичних рішень є наслідком природно-історичної закономірності монополізування старшинською елітою влади у суспільстві. Орієнтації на неприйняття загальної ради насамперед формувалися під впливом постійної небезпеки її перетворення у привід до соціального виступу [4, с. 291].

Отже, Б. Хмельницький все рідше звертається до загальної ради як до органу вищої влади в Україні. Він не лише обмежив повноваження, а й узяв курс на її ліквідацію. Хоча, повторимось, формально вся повнота влади належала загальнокозацькій раді. Натомість альтернативою вироблення і прийняття рішень стає більш вузька старшинська рада. До її компетенції входили військово-політичні питання, здійснення адміністративних перетворень, ведення господарських справ, зовнішньополітичні відносини.

Варто відмітити, що і старшинська рада на чолі з гетьманом не стала постійною інституцією вироблення та впровадження у життя тих чи інших рішень і не перетворилася у

політичну форму правління Української держави. Хмельницький прагнув до монархічного правління (спадкового гетьманства).

В останні роки життя він скликав старшинську раду все рідше і не ставив всі питання на її розгляд. Так, переяславський полковник П. Тетеря в серпні 1657 р. скаржився у Москві, що гетьман безконтрольно веде фінансові справи, і вимагав, щоб російські бояри спонукали його «зібрати полковників, осавулів, всю старшину і зробити раду» [13, с. 336].

Як зазначає В. Степанков, з другої половини 1648 р. у політичному розвитку козацької України виразно окреслилася тенденція до відмови від скликання загальної ради й зміцнення прерогатив гетьманської влади. Так, на скликаній козацькій раді під Замостям Б. Хмельницький міг уже заявити: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!» [14, с. 20]

По суті, гетьман зосередив у руках необмежену владу і усвідомлював себе як повноправного володаря козацької держави. Окреслився процес відродження ідеї українського монархізму. Про це збереглося немало свідчень. У 1649 р. російським послам він говорив: «Повелінням Божим останньому серед людей мені велено над Військом Запорозьким і над Білою Руссю у війні сій начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу мати». Послам Речі Посполитої Киселю і Смяровському він прямо заявив у січні 1649 р., що є «єдино властителем і самодержцем» Русі [15, с. 84]. Від підлеглих Хмельницький вимагав відповідного до себе ставлення. Джерела засвідчують, що в жовтні 1653 р. у Чигирині Хмельницький власноручно «вийняв шаблю і порубав черкаського полковника Єська» за неповагу, виявлену до гетьмана [15, с. 68].

Отже, жорстка політика Б. Хмельницького по відношенню до загальної козацької ради, на думку більшості сучасних істориків, мала позитивні наслідки. Незважаючи на значний спротив рядового козацтва та окремих старшин йому вдалося зміцнити гетьманську владу з метою створення незалежної соборної Української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тацій В.Я., Рогожин А.Й. Історія держави і права України / В.Я. Тацій, А. Й. Рогожин. – Т. 1. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. - 648 с.
2. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII вв. Ч.1.: Генеральна рада / Л.Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. - К.: Академія Наук, 1929. - Т. 6. – с. 425; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч.2.: Рада старшини / Л.Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. - К.: Академія Наук, 1930. - Т. 8. – 352 с.
3. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: «Либідь», 1995. – 624 с.; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. - № 4. – С. 14-32.
4. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. К. Струкевич. - К.: НАН України. Ін-т історії України. - 2002. - 532 с.
5. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року / Відп. ред. О.Ю. Мицик. – К.: НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. – 2005. – 368 с.
6. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В.М.Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 536 с.
7. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т.В. Чухліб. - Київ – Нью-Йорк, Інститут історії України НАН України, 2003. – 520 с.
8. Мицик Ю. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. / Козацька спадщина / Ю.Мицик. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 184 с.
9. Самійло Величко. Літопис / С. Величко. – К., Академія Наук, 1926. – Т. 1. – 268 с.
10. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Львів, видавництво "Світ", 1991. – Т.2. – 391 с.
11. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. - № 4. – С. 14-32.
12. Боплан Г.Л. Опис України / Г.Л. Боплан. – Львів, 1990. – 467 с.
13. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крипякевич. – Львів, «Світ», 1990. – 408 с.
14. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) / В.С. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. - № 4. – С. 14-32.

15. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України. Легенди, міфи, біографії / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків, «Фоліо», 2007. – 415 с.

Степанчук Ю.С. ОСОБЕННОСТИ ВЗГЛЯДОВ Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО НА ФУНКЦИИ ОБЩЕЙ КАЗАЦКОЙ РАДЫ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье исследуются роль и значение общей казацкой рады до начала Национально-освободительной войны и современная историография мотивов нежелания Б.Хмельницким и его ближайшим окружением систематически собирать общую казацкую раду для решения общегосударственных дел.

Ключевые слова: Б.Хмельницкий, общая казацкая рада, старшинская рада, Национально-освободительная война, современные историки.

Stepanchuk Y.S. THE SPECIAL FEATURES OF B.KHMELNITSKY'S VIEWS ON THE FUNCTIONS OF THE COMMON COSSACK COUNCIL IN MODERN HISTORIOGRAPHY

This article examines the role and importance of the common Cossack Council before the beginning of the National Liberation War and the modern historiography of the reasons why B. Khmelnytskiy and his associates were regularly unwilling to summon the common Cossack Council to negotiate the state affairs.

Key words: B.Khmelnytskiy, the common Cossack Council, the Council of Cossack Senior Officers, the National Liberation War, modern historians.

УДК 94 (477.83. 86)

М.Ю. Дорожинська

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДОВСЬКИХ МИСТЕЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті зроблено аналіз архівних та опублікованих джерел важливих для вивчення діяльності українських народовських мистецьких товариств Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст. Опрацювавши весь комплекс джерел, що мають відношення до цієї теми, зокрема архівні фонди, спогади, автобіографії, публіцистичні праці, періодичні видання отримуємо різнопланову інформацію про діяльність громадських об'єднань культурно-мистецького спрямування.

Ключові слова: народовські мистецькі товариства, Галичина, джерела.

В другій половині XIX – на початку XX ст. в Галичині починається зародження різноманітних товариств. Важливою і непересічною подією національно-культурного життя стало створення народовських об'єднань у 60-х рр. XIX ст. Слід зазначити, що поряд з товариствами національно-культурного, педагогічного напрямку беруть свій початок мистецькі народовські громадські організації, які відіграли важливу роль в культурному житті краю, адже саме завдяки діяльності цих товариств українське народне мистецтво стало доступним широкому загалу громадськості Галичини. Безперечно, їхня праця заслуговує уваги сучасних науковців.

Метою статті є дослідження архівних та опублікованих матеріалів, що розкривають діяльність українських народовських мистецьких товариств, їх зародження і функціонування на теренах Галичини у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. На основі різнопланових джерел зможемо почерпнути більше інформації цінної для реконструкції діяльності мистецьких товариств того часу.

Вивчення обраної теми стало об'єктом багатьох істориків. Окремі аспекти даної проблеми були охарактеризовані у працях С.Чарнецького [1], І.Франка [2] наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед українських зарубіжних вчених, яких зацікавила тематика нашого дослідження можна виокремити праці С.Чорнія [3], а із радянських – Д.Ханика [4]. Чимало наукових розвідок про діяльність українських народовських мистецьких товариств Галичини зазначеного періоду написано сучасними науковцями, зокрема Г.Бурдуланюк [5], М.Черепанін [6], Л.Шологон [7]. Однак комплексного розв'язання вона ще не отримала в українській історіографії.

В другій половині XIX ст. на розвиток українського національного руху досить суттєво впливала загальнополітична ситуація в Австрійській імперії. Проведення керівництвом ряду конституційних реформ, зокрема, прийняття нового закону про товариства від 15 листопада 1867 року, який відкрив можливості для створення й розвитку громадських та політичних організацій в краї. Найперше новими можливостями скористалися народовці. Згідно із законом було дозволено створювати товариства, які отримали право проводити публічні збори, вносити зміни до статуту тощо [8, с. 371]

Чимало важливих документів, що розкривають створення та діяльність товариств мистецького спрямування знаходиться у Центральному державному історичному архіву України у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). Зокрема, саме тут міститься чимало інформації про перше громадсько-культурне та освітнє товариство, яке було засновано в 60-х рр. XIX ст. – «Руську Бесіду». У фонді 514 «Тетральне товариство «Українська бесіда» (1861–1939) зібрано офіційні документи, що дають змогу на основі архівного матеріалу дізнатися про діяльність товариста. Серед його документів знаходимо переважно організаційно-розпорядчі матеріали – це примірники статуту, затвердженого 1892 р., звітна документація, протоколи засідань правління, листування з режисерами, акторами театру, повідомлення про гастролі в містах Галичини, спогади окремих акторів, матеріали про збір коштів на будівництво українського театру у м. Львові та афіші театру.

Згідно з статутом товариства «Руська бесіда», який був прийнятий у 1892 р., мету громадської організації окреслено таким чином : «ціллю товариства є плекати та розвивати драматичну штуку в українсько-руській мові» [9, арк. 1]. Для реалізації поставлених завдань передбачалося: організація роботи української мандрівної театральної трупи, створення театру у Львові та побудова для нього відповідного нового приміщення, допомога аматорським театральним колективам у містах і селах Галичини, створення навчального закладу для підготовки театральних акторів та режисерів, оголошення конкурсів, створення бібліотеки.

Окрім того, «Руська бесіда» було товариством, яке влаштовувало літературні, музичні і танцювальні вечори, лекції, урочисті академії. Слід зазначити, серед завдань, які ставила перед собою громадська організація, до кінця вдалося втілити в життя тільки одне – створити мандрівний український професійний театральний коллектив. Він розпочав роботу 1864 р. у Львові за ініціативи відомого громадського діяча, судді, засновника товариства Юліана Лаврінського. Відкриття українського театру розпочалося виставою «Маруся» за повістю Григорія Квітки-Основяненка. [10, с. 184].

У фонді товариства зберігаються рукописи театральних постановок починаючи з 1865 р. Це п'єси таких галицьких авторів як Григорія Яхимовича «Роксолана», Володимира Шашкевича «Сила любові, або друга коханка», Івана Гушалевича «Підгіряни». Однак за популярністю переважали п'єси письменників Наддніпрянщини. Також до репертуару театру входили перекладні твори західноєвропейських драматургів [11, арк. 9]. Протягом багатьох років театр «Руської бесіди» ставив водевілі, мелодрами, оперети українську побутову драму, маючи багатогранний репертуар, який припадав до вподоби галицькому глядачу.

Серед архівних джерел знаходимо інформацію про часті гастролі театру. Артисти театру виступали у Коломиї, Станіславові, Калуші, Снятині, згодом у Тернополі, Перемишлі та інших містах Галичини [12, арк. 3].

Завдяки Ю.Лаврінському «Руська бесіда» щороку отримувала грошову субвенцію від Галицького сейму в розмірі 3000 гульденів. За часів керівництва театром артистами Іваном Гриневицьким та Іваном Біберовичем (1881–1899) сейм підвищив її вдвічі [13, арк. 4].

У Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України зберігаються неопубліковані матеріали, що стали для нас важливим джерелом до вичення українських народовських товариств мистецького напрямку. Так, серед документів НТШ знаходимо перший статут «Руської бесіди» за 1861 р. З нього дізнаємося, що товариством було поставлено за мету «скріплення і піднесення національного духа» [14, арк. 2]. Статутом громадського об'єднання передбачалося безкоштовне користування членами товариства періодичними виданнями, організація концертів, театральних вистав та інших культурних заходів.

Першим директором новоствореного театру став галицький актор Омельян Бачинський. Під його керівництвом, дізнаємося із звіту товариства від 29 березня до 21 липня 1864 р., у Львові було поставлено 22 вистави. З оригінальних українських творів грали «Марусю» та

«Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка, «Наталку Полтавку» та «Москаля-чарівника» Івана Котляревського, «Назара Стодолю» Тараса Шевченка тощо. [15, арк. 3]. Це свідчить про успішний початок доброї справи, яку робили громадські та культурні діячі мешканців Галичини.

Серед джерел до вивчення діяльності народовських товариств заслуговують уваги матеріали особового походження, такі як спогади та автобіографії багатьох відомих громадсько-політичних діячів, які були свідками та учасниками важливих подій національно-культурного життя краю. Цікавою є праця державного діяча, адвоката і публіциста Костя Левицького «Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914): на підставі споминів і документів». Автор залишив нам чимало цікавої інформації про діяльність українського тетрального колективу «Руської бесіди». Про плідну роботу театру К.Левицький писав: «Побіч артистів горнулась до нашого театру академічна молодь, щоби жертвувати свої сили для розвою рідної штуки драматичної. Тодішні русини зрозуміли, що живе народне слово, голошене прилюдно зі сцени, причиниться значно до оживлення духа народного…» [16, с. 138].

Варто згадати також про мемуарну працю політика і педагога, Олександра Барвінського. У «Споминах з мого життя» він не оминув увагою діяльність професійного театрального коллективу «Руської бесіди». Зокрема, про гастролі українського театру у 1865 р. в Тернополі, (до речі, родом з цього краю і був О.Барвінський). 1884 р. у своєму рідному місті він став засновником філії «Руської бесіди», активно підтримував товариство упродовж свого життя навколо, згуртував навколо нього українське міщанство, селян та інтелігенцію [17, с. 146].

На неабияку увагу заслуговують спогади визначного галицького політика, адвоката і журналіста, театрального діяча Євгена Олесницького «Сторінки з мого життя». Ще навчаючись в університеті, дізнаємося із книги, що він досить активно брав участь в громадському та культурному житті народовської молоді. Впродовж 1887–1891рр. він був причетним до керівництва театральним колективом «Руської бесіди». Є.Олесницький друкував статті з театрального життя, зробив безліч перекладів драматичних творів для мандрівного театру. 1903 р. він став одним із керівників крайового комітету будівництва національного театру. Йому доручили організацію зборів української інтеліґенції у містах краю для ознайомлення громадськості з цією ініціативою [18, с. 82]. Зусиллями Є. Олесницького у місті Стрию розпочало роботу товариство «Міщанська бесіда», що також займалася культурно-просвітницькою діяльністю.

Цінним джерелом для вивчення діяльності згаданого товариства стали автобіографії та спогади акторів і режисерів, що працювали в українському професійному театрі Галичини. Зокрема, «Автобіографія» Марка Кропивницького, де він згадував про керівництво театром «Руської бесіди» упродовж 1875 р., гастролі з ним містами Галичини, ведення практичних занять із молоддю. М.Кропивницький зіграв багато визначних ролей, проте одна з причин повернення на Наддніпрянщину, важке матеріальне становище театру [19, с. 447]. На галицькій сцені в цей час з'явилися такі відомі театральні постановки Марка Лукича як «Актор Синичка», «Пошились в дурні», «Невільник», «Дві сім'ї» та інші.

Цікаві спогади про керівництво «Руською бесідою» залишив Микола Садовський, якого товариство запросило очолити трупу у 1905 р. Він, як і М.Кропивницький зробив чимало для розвитку театрального життя Галичини. Протягом 1905 р. М.Садовський з гастролями відвідав такі міста як Станіславів, Коломию, Городенку, Тернопіль, Стрий тощо. Із захопленням у своїх спогадах згадував про галицький театр, про повернення додому писав: «У мене виникла думка поставити український театр на широку ногу, але цю думку я гадав здійснити в себе на Великій Україні… » [20, с. 55].

Не менш важливу інформацію про діяльність «Руської бесіди» можна знайти у народовських часописах – «Діло» і «Батьківщина». Галицька преса інформувала населення краю про національно-культурний рух в Галичині, на сторінках періодики публікувалися оголошення про організацію концертів, театральних вистав. Майже в кожному номері громадсько-політичного часопису «Батьківщина» (1879–1896) друкувалися оголошеня народовських товариств. «Руська бесіда» часто оголошувала конкурси на кращі драматичні твори для поповнення репертуару професійного театрального колективу. Його провід хотів бачити серед переможців ті, що грунтувалися на українській історії, звичаях і традиціях нашого народу [21, с. 3].

Особливу увагу в контексті дослідження нашої проблематики слід звернути на народовську громадско-політичну газету «Діло», яка почала виходити з 1880 р. на противагу русофільському «Слову». Зокрема, у статті «Діла» за 1884 р. читаємо про те, що товариство «Руська бесіда» влаштовувала багато музичних вечорів. 16 березня 1884 р. воно власними силами провело перший концерт. У ньому прийняла участь, тоді ще мало кому відома, Соломія Крушельницька. Згодом громадське обєднання збагатилося новими музичними колективами і виконавцями, створило чоловічий і мішаний хори, оркестр, залучило до їх участі відомих співаків [22, с. 11]. Музичні зустрічі «Руська бесіда» влаштовувала регулярно в багатьох містах краю, де діяли філії товариства. Тому чимало статтей про їх проведення зустрічаємо на шпальтах щоденника.

Важливу роль в мистецькому житті краю відіграли також різноманітні музичні товариства, що діяли по всіх куточках Галичини наприкінці XIX – початку XX ст. Перша така громадська організація була заснована з ініціативи «Руської бесіди» 2 лютого 1891 р. і отримало назву «Львівський Боян». В ЦДІАУ у м. Львові зберігається статут товариства. Згідно з ним завдання новостворенної організації окреслені так: «Плекання головного руськонаціонального співу, як хорового, так сольного, а також інструментальної музики» [23, арк. 1]. Засобами для реалізації поставленої перед собою мети стала організація концертів, утримання музичної школи, створення бібліотеки музичної літератури, заснування музичних видавництв.

З першого засідання товариства дізнаємося, що головою товариства було обрано громадського діяча, етнографа і педагога Володимира Шухевича, а першим диригентом хору українського Анатоля Вахнянина. Долучився до створення товариства також відомий західноукраїнський композитор Денис Січинський [24, арк. 2]. 14 квітня 1891 р. відбувся перший концерт «Львівського Боян» привячений 30 річниці від дня смерті Т.Шевченка. Його влаштували за допомогою «Просвіти», НТШ, «Руської бесіди», Руського товариства педагогічного. Програма концерту складалася з творів українських композиторів – Миколи Лисенка, Михайла Вербицького, Анатоля Вахнянина [25, с.188]. Такого роду концерти, які проходили і в інших містах Галичини сприяли створенню нових товариств, подібних «Боянові». Вони мали стати осередками, довкола яких би гуртувалася українська інтелігенція та розвивалося пісенно-хорове мистецтво.

У архівному фонді 818 зберігаються особисті документи відомого громадсько-культурного діяча А.Вахнянина, які є досить репрезентивним джерелом для дослідження діяльності українських мистецьких товариств зазначеного періоду. Зокрема, зібрано інформацію про його діяльність як першого голови товариства «Просвіти» (1868–1869), співредактора «Діла», організатора і керівника музично-хорових товариств «Торбан» (1870) і «Боян» (1891). А.Вахнянин був один із засновників Вищого музичного інституту імені М.Лисенка у Львові та його першим директором, керівником Союзу співацьких і музичних товариств [26, арк. 4]. Він залишив нам цікаві згадки про важливі події мистецького руху, у яких приймав активну участь. «Спомини з життя», які автор розпочав писати наприкінці життя, завершив знаний громадський діяч та філолог Кирило Студинський.

Змістовною також була «Автобіографія» А.Вахнянина, де він згадував, що у Львові успішно діяло кілька співочих товариств: «Галицьке музичне товариство», «Руська Бесіда», «Львівський Боян». З них дізнаємося, що автор спогадів створив хорові музичні твори «Молоді сни», «Стіймо разом друг при друзі», гармонізував ряд українських народних пісень «Чи я в лузі не калина була», «Ой нависли чорні хмари», «Чи се ж тая керниченька?», підготував кілька в'язанок народних пісень для «Львівського Бояна». З музичних жанрів йому належить опера на чотири акти «Купало» [27, с. 79].

Про діяльність музичного товариства «Львівський Боян» цікаві матеріали зберігаються у фонді 735 ЦДІАУ у м. Львові Володимир Шухевич – етнограф, педагог, громадський діяч. У особовому фонді є інформація про його діяльність з метою популяризації українськго мистецького життя краю за кордоном; у 1891р. під керівництвом В.Шухевича організовано поїздки хору «Боян» до Праги; він займався концертною діяльністю товариства, працював над заснуванням музичного музею. В 1903 р. В.Шухевич запросив відомого композитора, диригента М.Лисенка, щоб відзначити 35-річчя його творчої діяльності. На ювілейному вечорі в «Руській бесіді» вчений виголосив привітальну промову та вручив композиторові грамоту в оправі роботи гуцульського різьбяра Василя Шкрібляка [28, арк. 1].

Інформаційні матеріали про діяльність товариства «Львівський Боян» постійно публікувались на сторінках часопису «Діло». Чимало статей знаходимо в газеті про репертуар «Бояна», який з часом збагатився творами відомих галицьких митців. В одній із публікацій наголошено на тому, що великою заслугою для товарства є наполеглива праця композитора диригента Остапа Нижанківського. Завдяки його зусиллям «Львівський Боян» став одним з найкращих хорових колективів Галичини. Це підтвердив концерт, організований у лютому 1896 р. в залі Народного дому. «Крім хору, великим успіхом користувалася співачка Софія Пясецька та баритон Олег Носалевич, який дуже вдало інтерпретував твори М.Лисенка «Ой Дніпре» і О.Нижанківського «Мені аж страшно» –, читаємо у періодичному виданні [29, с. 8]. Також «Діло» публікувало матеріали про діяльність такого роду товариств в інших містах Галичини, які стали важливими музичними осередками; видання музичної літератури, оголошення конкурсів на вокальні композиції, чим заохочували композиторів до написання нових творів.

На увагу заслуговує ще одне товариство мистецького спрямування «Союз українських співацьких і музичних товариств», який згодом був переіменований на «Музичне товариство ім. Миколи Лисенка». Воно розпочало роботу із об'єднання галицьких «Боянів» у єдине товариство. У 1903 р. було затверджено статут «Союзу українських співацьких і музичних товариств». Головою обрано В.Шухевича. Перші загальні збори 1903 р. ухвалили обрати почесним членом товариства М.Лисенка та проект 35-річного святкування ювілею його композиторської діяльності, який передбачав влаштування у Львові концерту зусиллями «Боянів», видання життєпису основоположника української національної музичної культури. Окрім цього, на установчих зборах було вирішено наступного року відкрити музичну школу, працювати над відкриттям консерваторії [30, арк. 4].

Серед архівних джерел є важлива інформація про зміну назви «Союзу співацьких і музичних товариств» в 1907 р. на нову – «Музичне товариство ім. Миколи Лисенка». Метою діяльності громадської організації стало: «провести інститут і науку до результатів, які би дорівнювали нинішному станови музики у других культурних народів…» [31, арк. 2].

Цікаві спогади про роботу цієї громадської організації залишив вже згаданий А.Вахнянин. Він написав про роботу Вищого музичного інституту у Львові, першим директором якого був, концертну діяльність музичних товариств Львова та різних міст Галичини. Потрібно зазначити, що у великій мірі завдяки діяльності А.Вахнянина зросла кількість студентів і педагогів музичного інституту, зміцніла його матеріальна база, частині з них було знижено за навчання оплату, а найбідніших зовсім звільнено від неї [32, с. 6].

Заслуговують уваги рукописні спогади сина В.Шухевича піаніста, професора Музичного інституту ім. М.Лисенка Тараса Шухевича. Автор згадав про перебування М.Лисенка у Львові, його знайомство з містом та культурно-освітніми установами. Перед від'їздом він в пам'ятній книзі Тараса записав: «Ростіть, любий юначе, трудіться та визволяйте свою матір Русь-Україну з недолі-неволі. Бог Вас підпиратиме у тій святій Вашій справі» [33, с. 15]. Окрім цього М.Лисенко висловив велику подяку галичанам, які назвали музичне товариство його іменем.

Таким чином, підсумовуючи огляд джерел, де вміщена інформація з історії діяльності українських народовських мистецьких товариств на теренах Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст., слід зауважити, що накопичилося чимало цінних документів та праць. Вони дозволяють розкрити різноманітні аспекти роботи громадських об'єднань мистецького спрямування зазначеного часового проміжку.

Опрацювавши різні групи джерел, як архівні так і опубліковані, можна говорити про те, що мистецькі товариства відіграли важливу роль в національно-культурному житті краю, а особливо розвитку театрального та музичного мистецтва, хоча їм не вдалося виконати всі поставлені перед собою завдання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині / С. Чарнецький. – Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – 253 с.
2. Франко І. Руський театр в Галичині / І.Франко // Зібрання творів у 50-ти томах / упоряд. Є. Кирилюк. – К.: Наукова думка, 1980 . – Т. 26. – 463 с.
3. Чорній С. Український театр і драматургія / С. Чорній – Мюнхен–Нью-Йорк, 1980. – 385 с.

4. Ханик Д. З історії хорового товариства «Львівський Боян» // Українське музикознавство. – К., 1969. – Вип. 5. – С. 159–167.
5. Бурдуланюк Г. Український театр на Прикарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст. / Г. Бурдуланюк // Галичина : науковий та культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2004. – № 10. – С. 242–247.
6. Черепанін М. Музична культура Галичини (друга половина XIX – поч. XX ст.) / М.Черепанін. – К.: Вежа, 1997. – 324 с.
7. Шологон Л. Джерела з історії театрального життя українців Галичини (1848–1914 рр.) / Л. Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск 16. – С. 101–111.
8. Пашук В. «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині // В. Пашук Народознавчі зошити. – 2000. – № 6. – С. 966–975.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 514, оп. 1, спр. 2. – 10 арк.
10. Український драматичний театр: У 2-х т. – Т.1/ Упоряд. М.Рильський. –К., 1967. – 284 с.
11. ЦДІА України у м. Львові, ф.514, оп.1, спр.23. – 28 арк.
12. ЦДІА України у м. Львові, ф.514, оп.1, спр.18. – 8 арк.
13. ЦДІА України у м. Львові, ф.514, оп.4, спр.206. – 19 арк.
14. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф.1. НТШ. спр.486. – 2 арк.
15. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф.1, оп.1, спр.45. – 3 арк.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914): на підставі споминів і документів / К. Левицький. – Львів, 1926. – Ч. 1. – 432 с.
17. Барвінський О. Спомини з мого життя: частина перша та друга / О.Барвінський. – Нью-Йорк-Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с.
18. Олесницький Є. Сторінки з мого життя (1860–1890) / Є.Олесницький – Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1935. – 283 с.
19. Кропивницький М. Збірник статей, спогадів і матеріалів / Упоряд. О.Білецький. – К.: Мистецтво, 1995. – 530 с.
20. Садовський М. Мої театральні згадки. 1881–1917 / Упоряд. І. Піскун. – К.: Держ. в-во образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1956. – 141.
21. Руська бесіда у Львові // Батьківщина. – 1880. – 16 лютого. – С. 16–18.
22. Про організацію музичних вечорів «Руської бесіди» // Діло. – 1884. – 18 травня. – С. 10–14.
23. ЦДІА України у м. Львові, ф.309, оп.1, спр.112. – 7 арк.
24. ЦДІА України у м. Львові, ф.309, оп.1, спр.5. – 3 арк.
25. Черепанін М. Музична культура Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Черепанін. – К.: Вежа, 1997. – 326 с.
26. ЦДІА України у м. Львові, ф.818, оп.1, спр.22. – Арк. 6.
27. Вахнянин Анатоль Спомини з життя / Зладив К. Студинський. – Львів: З печатні В.Шийковського. – 1908. – 137 с.
28. ЦДІА України у м. Львові, ф.735, оп.1, спр.2.– 3 арк.
29. Репертуар «Бояна» під керівництвом диригента Остапа Нижанківського 1896 р. // Діло. – 1896. – 26 листопада. – С. 5–9.
30. ЦДІА України у м. Львові, ф.309, оп.1, спр.195. – 4 арк.
31. ЦДІА України у м. Львові, ф.309, оп. 1, спр.196. – 8 арк.
32. Шухевич В. Вахнянин А. «Музичне товариство ім. Миколи Лисенка» // Діло. – 1906. – Ч. 212. – 27 червня. – С. 6–7.
33. Шухевич В. Моє життя: спогади / упоряд. С.Гнатюк. – Лондон: Укр. видав. спілка, 1991. – 319 с.

Дорожинская М.Ю. ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ НАРОДОВСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОБЩЕСТВ ГАЛИЧИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX В.

В статье сделан анализ архивных и опубликованных источников важных для изучения деятельности украинских народовских художественных обществ Галичины во второй половине XIX - начале XX в. Проработав весь комплекс источников, имеющих отношение к этой теме, в частности архивные фонды, воспоминания, автобиографии, публицистические работы, периодические издания получаем разноплановую информацию о деятельности общественных объединений культурно-художественного направления.

Ключевые слова: народовского художественные общества, Галичина, источники.

Dorozhynska M. SOURCES TO THE STUDY OF UKRAINIAN GALICIA POPULIST ART SOCIETIES OF THE LATE NINETEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURY.

The article analyzes archival and published sources which are important for the study of the Ukrainian artistic societies of Galicia in the second half of XIX - early XX century. Upon learning the full range of sources relevant to the topic, including archives, memoirs, autobiographies, journalistic works, periodicals, the author obtains and presents various information about the activities of associations of cultural and artistic direction.

Key words: populist art societies, Galicia, sources.

УДК 94(477) «191»

І.І. Ратушняк

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. С. КИСЕЛЬОВ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

У статті проаналізовано спогади українських і російських емігрантів, радянських діячів про Подільського губернського старости в період гетьманату 1918 р. С. Кисельова. Розглянуто певні аспекти його діяльності щодо відносин із органами самоврядування, допомоги у відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету, реалізації аграрної політики.

Ключові слова: Українська революція, Українська Держава, Поділля, губернський староста, С. Кисельов, органи самоврядування.

Об'єктивне дослідження історії української революції 1917-1920 рр. передбачає залучення якомога ширшої джерельної бази. У випадку Подільської губернії інтерес викликає тематика діяльності окремих її діячів, зокрема, особистості Сергія Івановича Кисельова (1877-1937 рр.). Юрист за фахом, до революції він очолював Проскурівську земську управу, у 1917-1919 рр. – працював на посаді Проскурівського повітового комісара, голови Проскурівської повітової продовольчої управи, Подільського губернського старости, голови Проскурівського осередку Червоного Хреста. У радянський час доля С. Кисельова склалася трагічно. 1937 р. він був засуджений за «контрреволюційну» діяльність. При обшуку в Кисельова було вилучено рукопис «Про спогади» [16, с. 76]. В архівній слідчій справі С. Кисельова вони не містяться [9]. У зв'язку з цим, актуальним завданням історичної науки є вивчення спогадів сучасників про професійну діяльність С. Кисельова. Зазначена проблема частково відбита у працях А. Антонишина [1], О. Завальнюка [25], В. Галатира [4], О. Кравчука [17], А. Трембіцького [28] і Л. Іваневич [29] та інших.

У працях, що висвітлюють загальноукраїнські події, постать С. Кисельова згадується побіжно. Йдеться про підготовлені на еміграції спогади В. Винниченка [3], Д. Дорошенка [11], П. Скоропадського [26], П. Христюка [31], М. Шкільника [32]. Так, В. Винниченко, згадуючи про губернських і повітових старост писав: «Це були переважно старі царські губернатори, жандармські офіцери, справники, поліцмейстери. Все старі, відомі населенню, жахні призвища» [3, с. 51]. Згадуючи про призначення старост, Винниченко писав, що ними «настановлено відомих істино-руських людей» і при цьому наводив декілька прізвищ старост, серед яких і Кисельова [3, с. 67]. У подібних висловах згадував гетьманську місцеву адміністрацію П. Христюк, який вважав її втіленням диктатури поміщиків і капіталістів, констатував адміністративне свавільство, що проявилося в репресіях проти своїх політичних противників, зокрема, української інтелігенції, робітників, селян [31, с. 37, 39]. Це доволі суб'єктивні оцінки В. Винниченка і П. Христюка – відомих противників гетьманату.

Один з пересічних учасників української революції М. Шкільник згадував Кисельова серед інших адміністраторів, «старорежимних урядовців», які переслідували українські просвітницькі і господарські інституції, здійснювали «карні експедиції» [32, с. 226-227]. На думку М. Шкільника, «режим гетьмана мусів опертись на фахових адміністраційно-досвідчених людях, себто росіянах і малоросах, які служили давніше в українській адміністрації, що були ворогами українства і боролися з українським рухом» [32, с. 251].

Більш достовірною є інформація про старост відомого українського історика, в.о. міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. Навівши прізвище С. Кисельов в загальному списку губернських і повітових старост, Д. Дорошенко констатував, що адміністратори були «люди місцеві, досвідчені й придатні», за соціальним статусом були поміщиками, а за професією – земцями, суддями, військовими [10, с. 63, 65]. Д. Дорошенко згадував, що «боротьбою з українством» опоненти гетьманату називали арешти адміністраторами в їх «нагінці за большевиками … українських соціалістів-небольшевиків» [11, с. 327].

У своїх спогадах П. Скоропадський не згадував конкретно С. Кисельова, але подав певну інформацію про місцеву адміністрацію. Так, він писав про труднощі формування апарату управління на місцях: «впродовж півтора місяця неможна було заповнити місця губернських старост, що є господарями губерній …» [26, с. 158]. Гетьман стверджував, що «Потрібно … дивуватися, що урядовий апарат був порівняно так швидко налагоджений і навіть витримав таке випробування, хоча б, наприклад, при відході австрійських військ, коли на всьому півдні України порядок втримувався повністю, поки Винниченко і Петлюра не підняли повстання…» [26, с. 158]. Відзначав гетьман і доволі непрості умови діяльності влади в районах окупації австро-угорськими військами, до яких відносилося і Поділля: «… з австрійцями ж справа не клеїлась, так як там пограбування просто-напросто були узаконені, і всі мої розмови з австрійськими представниками ні до чого не вели. Хабарництво і обман були доведені там до колосальних розмірів». Але все-таки життя народу гетьман вважав кращим за попередній період [26, с. 184].

У спогадах української громадсько-просвітницької діячки, емігрантки Н. Дорошенко-Савченко (1888-1974) розповідається про початковий період революційних подій на Проскурівщині та зміни в професійній діяльності С. Кисельова. Центральною темою її спогадів є висвітлення утворення в Проскурові, де провідні позиції посідали росіяни і поляки [12], Української Громади. Особлива увага приділена її першому громадському успіху – переобранню складу повітової земської управи. Кандидатом російської громади «на голову нової управи Земства був попередній голова, дідич Сергій Кисільов, російський к-де (конституційно-дсмократична партія). Вже всі паркани кричали про це афішами й закликами підтримувати кандидатуру Кисільова. Стало відомо також, що вчительство середніх шкіл буде підтримувати згадану кандидатуру. Почалася моральна сугестія, що, мовляв, тільки Кисільов переможе, бо за ним «усе громадянство». Та ми не здавалися. Почалася, по модному кажучи, «холодна війна», яку ми й виграли, завдяки винятковій енергії й винахідливості Т. Верхоли» [13]. Вони зуміли переконати селянських делегатів голосувати за кандидатуру М. Стаховського, якого і було обрано [14]. Автор не називає дати виборів. Відомо, що вони відбулися 23 квітня 1917 р. [18, с. 184].

Обставини призначення С. Кисельов на посаду губернського старости Поділля згадував Д.Ф. Гейден (1862-1926) [16, с. 209-214] – великий землевласник Поділля, голова правління Київського обласного союзу земельних власників [30], який на початку 1918 р. трансформувався у Всеукраїнський союз хліборобів-власників і став одним з організаторів з'їзду хліборобів, що обрав гетьманом П. Скоропадського. Будучи активним діячем російської еміграції, Гейден підготував спогади, в яких позитивно згадував добу гетьманату. Він писав, що «До Союзу хліборобів гетьман звернувся з проханням рекомендувати йому місцевих земських діячів, що користуються довірою населення для призначення губернськими і повітовими старостами. За моєю рекомендацією потрапили повітовими старостами в Київ колишній подільський віце-губернатор Чарторийський, а в Кам'янець – голова Проскурівської повітової управи Кисельов, а в Вінницю повітовим старостою полковник Гусаков» [27, с. 144]. Згодом, один з лідерів Союзу хліборобів-власників князь О. Голіцин згадував стосовно губернських старост, що «Гетьман хотів бачити в обличчі таких людей йому відданих і добре йому особисто відомих» [5, с. 453].

У спогадах українського військового діяча, командира II Подільського корпусу П. Єрошевича (1870-1945) розповідається про відвідування ним Кам'янця-Подільського на початку гетьманату: «… Переговорив з губерніяльним старостою; розповів йому про село з вовками (в Проскурівському повіті – І. Р.), зараз же розіслали дробовики. Вдаряло в око, що за півтора місяці зайшли великі зміни в складі цивільної адміністрації; в роботі заступили люди більш фахово здібні; вони майже не відріжнялися від адміністрації старого часу, але

українською мовою майже не володіли. Працювати з ними було легше, бо вони вже були добре натаскані в своїй роботі, але зразу видно, що вони спільного (крім дехто з них маєтків) з Україною нічого не мають і тільки й мріють про стару Російську імперію» [15, с. 16-17].

Найбільш змістовні спогади про С. Кисельова залишив один з провідних політичних діячів Поділля доби українських визвольних змагань, голова Подільської губернської народної управи в 1918-1920 рр. В. К. Приходько (1886-1982 рр.). Про події 1918 р. розповідає підготовлена на еміграції друга частина спогадів Приходька «Під сонцем Поділля» [22].

У спогадах В. Приходько негативно оцінював гетьманський режим, вважав його реакційним, інспірованим поміщиками з метою ліквідації української державності. Водночас, В. Приходько відзначив певні риси стабілізації: «… в місяцях травні-листопаді, пощастило перевести на Поділлю дуже велику роботу. Передусім тому, що на Україні панував відносний спокій, ходили потяги, функціонувала пошта, виходили часописи, селянство, хоч розчароване і тероризоване, працювало на своїй землі – був урожай і не було голоду та стихійних нещасть» [22, с. 274]. Одночасно він вважав, що загалом гетьманат був антиукраїнським, оскільки «було організоване полювання на українську інтелігенцію з метою ліквідації цілого «українства» з його державою…» [22, с. 296].

В. Приходько коротко охарактеризував Кисельова: «Звичайно, «ідеологічно» він вповні відповідав новому режимові, не дурно був призначений губерніяльним старостою. Але – треба признати, був розумніший і обережніший, ніж інші – «ідеологи» гетьманського перевороту. З походження Кисельов не був приїзжий великорос, а скоріше малорос і діяв більш обачно. Крім того, він був «земець», а не урядовець-бюрократ і з ним можна було легше порозумітись…» [22, с. 273]. В. Приходько позитивно оцінював те, що С. Кисельов не пішов на «усунення демократичної губерніяльної управи від урядування», за що виступав Кам'янецький союз земельних власників. Розповідаючи про зустрічі з Подільським губернським старостою у травні-липні 1918 р., В. Приходько писав: «Кисельов, як мешканець Проскурівського повіту, знав українську «простонародню» мову і старався говорити зі мною по українськи. Я, зі свого боку, старався відрекомендувати нашу Губерніяльну Управу, як передовсім ділових людей, що мають на увазі не «політику», а тільки культурну земську працю…» [22, с. 273]. В. Приходько згадував допомогу С. Кисельова у визволенні з ув'язнення представників української інтелігенції, зокрема, голови Гайсинської народної управи Я. Огородника, члена Могилів-Подільської повітової управи В. Гут-Ковалева [22, с. 292].

Під час одного з візитів до Кисельова В. Приходько запам'ятав його ставлення стосовно майнових претензій поміщиків до селян: «… я бачив не раз в прийомній губернаторського дому цих «петентів», що очікували черги для аудієнції у старости. Пригадую, одного разу, Кисельов сказав: оце сидить повна прийомна поміщиків. Ці люди виявляють таку елементарну жадність, що аж противно. І, як здається, говорив цілком щиро» [22, с. 298]. Головну відповідальність за репресії проти селянства за допомогою австро-угорських підрозділів Приходько покладав на місцевих поміщиків.

В. Приходько розповів також про ревізію губернського земства, що здійснювалася 24 липня – 29 серпня 1918 р. комісією на чолі з членом окружного суду Гловацьким [22, с. 343-345]. Про результати роботи комісії Приходько не писав. Цікаво, що висновок роботи ревізійної комісії містить неприємні для Приходька висновки, не виключено, обумовлених політичним «замовленням» тодішньої авторитарної влади, яка не могла співіснувати з демократичними органами: «Діяльність нинішнього складу губернської управи можна охарактеризувати як цілком безгосподарську, безсистемну і до того ж безпомічну вовтузню з невтримним прагненням до широкого безплідного розкидування народних грошей. Земське господарство, що занепало і повністю розладналося через війну і революцію, не тільки не відновлюється, але навіть не може втриматися в нинішньому його вигляді, а йде по подальшого розвалу…» [8, арк. 7-10]. Водночас, В. Приходько не згадує про «Меморандум українського громадянства на Поділлі Подільському губернському старості на захист української державності» від 27 серпня 1918 р., який він підписав як голова губернського земства. У документі критикувалась репресивна політика влади і пропонувались заходи по її виправленню [7, арк. 146 зв.].

У розділі про відкриття Кам'янець-Подільського українського державного університету 22 жовтня 1918 р., не подано детальної інформації, автор відсилав читачів до своїх спогадів – «Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлю», надрукованих у

часопису «Наша культура» в Варшаві 1935 р. Особистість Кисельова, як і інших представників влади в уривку оцінені критично: «… Був лагідний осінній ранок. Усе вишикувалось на пероні й ждало. Була якась урочиста тиша, і в цій тиші думка невільно робила «перегляд» гетьманській «губернії», що ось вишикувалась в очікуванні Пана Гетьмана. Справді, думалося, дивна доля України! Ось має над'їхати Господар Держави. Нехай і Гетьман, а не Президент Республіки. Аби Україна! Але при чім же тут Губерніяльний Староста Кисельов, по якого хитрих очах видно, що людина тонко грає комедію. При чім тут його помішник – страшний ворог українства Лемені-Македон, що поростикав усю провінціяльну українську інтелігенцію по тюрмах. При чім губерніяльний жандармський полковник великорос Ніколаєв, губерніяльний інспектор державної партії великорос Потатуєв і колишній царський поліцмейстер Лобанцов... Ось вони поглядають у наш бік – виборних представників від населення, і в очах у них ясно написано, що наше тимчасове «нахожденіє на свободе» для них – явне непорозуміння…» [25, с. 140].

Важлива інформація про С. Кисельова міститься у розділі спогадів про повалення гетьманської влади у Кам'янці. В. Приходько «запропонував зробити переворот по телефону. Гострим і категоричним тоном з'ясувати в двох словах ситуацію і зажадати передати владу. Мирно, без спротиву, без крови. За те гарантувати Кисельову повну недоторканність». Зазначену вимогу поставив перед С. Кисельовим від імені Українського Національного Союзу Г. Степура, обраний губернським комісаром Поділля. Автор згадує, що «Кисельов не сперечався і зразу заявив згоду… Попросив тільки, щоби, крім нього, було забезпечено недоторканність також губерніяльному інспекторові поліції Потатуїву. Послідувала наша згода … « [22, с. 351-359]. В. Приходько датує цю подію 16-м листопада 1918 р. Ця дата потребує уточнення. Так, за даними В. Лозового, Г. Степура почав видавати накази 18 листопада 1918 р. [19, с. 555], а в г. «Голос Подольской Церкви» було опубліковано повідомлення Г. Степури генерал-значковому П. Єрошевичу, що перехід влади у Кам'янці-Подільському відбувся ввечері 20 листопада 1918 р. [6].

Спогади інших мемуаристів не підтверджують слова В. Приходька про зневажливе ставлення губернського старости до відкриття університету. Зокрема, у праці І. Огієнка «Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва», опублікованій у 8 книзі варшавського українського науково-літературного місячника «Наша культура» (1935 р.) [25, с. 133-138] розповідається про допомогу Кисельова у підготовці до відкриття університету у жовтні 1918 р.: «Ціла Кам'янецька влада, на чолі з Губерніяльним Старостою Кисельовим, очікуючи приїзду до Кам'янця Гетьмана, гарячкове допомагає закінчувати ремонт будинку К.-П. Д.У.У. Ціле місто допроваджується до порядку». Також він згадував про візит «Губерніального Старости Кисельова до Ректора й оповідання про те, що напроти Університету, в будинку кол. «Просвіти» відкрито підозрілий склепик садової води, а його господарі, два жидки соціалісти-революціонери, готовлять замах на Гетьмана. Пропонує, щоб Ректор просив Гетьмана на Свято не приїжджалити. Ректор … настоює, що Гетьман приїде, а тому треба всі ремонти покінчити, а місто допровадити до порядку». Огієнко згадував, що 20 жовтня 1918 р., коли до нього завітав губернський старост і просив «негайно телеграфувати Гетьманові не приїжджати», одночасно заявивши, «що він для охорони Гетьмана й гостей зробив усе можливе», ректор зазначив, що бере на себе «охорону безпеки особи Гетьмана в стінах Університету…» [25, с. 135]. Інформацію про допомогу С. Кисельова у підготовці до відкриття Кам'янець-Подільського університету підтверджують спогади викладача цього навчального закладу Л. Т. Білецького. Критикуючи ставлення, «яке виявляли вищі місцеві російські урядовці, російська бюрократія до укр [аїнського] університету» він пише: «Зате цілком инакше відношення спостерігалося з боку старости Подільського Кисільова, який дуже багато допоміг в справі організації Університету … і пішов так далеко назустріч нашому святі, що проголосив 22 жовтня навить національним святом м [іста] Кам'янця, а шкільна влада оголосила це свято як найбільше шкільне свято цілого Поділля» [2, с. 140].

У працях прорадянських мемуаристів Подільський губернський староста С. Кисельов згадується лише побіжно, в контексті характеристики дій владі. Так, М. Руцький-Василевський (1894-після 1937), радянський військовий, державний і партійний діяч на Ямпільщині у 1918-1920-х рр., згадує циркуляр губернського старости від 18 липня 1918 р. до мирових посередників Поділля не застосовувати принцип колективної провини при відшкодуваннях селян поміщикам за зруйновані або пограбовані маєтки [24, с. 111]. Цей, хоч і запізнілий, але

справедливий захід в аграрній політиці є чи не єдиним відносно позитивним фактом в прорадянських мемуаристів про діяльність гетьманських урядовців.

Певна інформація про гетьманську аграрну політику міститься у спогадах О. Осліковської (1896 – ?), що брала активну участь в діяльності більшовицького підпілля і повстання проти гетьмана П. Скоропадського на Летичівщині у листопаді 1918 р. О. Осліковська згадала у своїх спогадах постанову С. І. Кисельовв від 24 липня 1918 р. про те, що всі роботи на полях землевласників покладаються на сільські громади, що грабували маєтки [21, с. 98]. Відзначимо, що згадуючи про «карні експедиції» проти селян, Осліковська провину за їх організацію покладає не на гетьманську адміністрацію, а поміщиків.

Окремі відомості про професійну діяльність С. Кисельова після падіння гетьманату подав український громадсько-політичний діяч, емігрант І. Розгін (1897-1972). Він згадував, що на Проскурівщині «Особливо в тяжкому стані опинилися національно – свідомі українці під час приходу поляків, що також заводили свої порядки і поводилися як на завойованій землі: настановляли свою адміністрацію, поліцію, навіть шкільну інспекцію. Ще гірше стало під час короткотривалого перебування в повіті денікінців (узимку 1919 року). Вони заарештували В. Мудрого, як українського політичного діяча, що не встиг зникнути з очей, і посадовили до місцевої в'язниці. Звільнено його лише завдяки втручанню голови Червоного Хреста п. Сергія Кисельова, колишнього Кам'янець-Подільського губерніяльного старости за часів гетьманату і голови міста Проскурова за української влади…» [23].

Отже, спогади надають матеріали з діяльності С. Кисельова у 1917-1918 рр., зокрема, на посаді губернського старости Поділля. У спогадах міститься інформація про його особисті якості, охарактеризовано політичну ситуацію та умови діяльності самоврядування на Поділлі за часів гетьманату. Незважаючи на певний суб'єктивізм, у комплексі з іншими джерелами, спогади дозволяють заповнити окремі прогалини у вивченні діяльності С. Кисельова на Поділлі у 1917-1919 рр.

Звичайно, зазначена стаття не висвітлює всього комплексу спогадів про громадсько-політичну діяльність С. Кисельова на Поділлі. Потрібно продовжити пошук відповідної інформації у спогадах командирів австро-угорської армії, які діяли в Подільській губернії у 1918 р., місцевих поміщиків та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонишин А. П. Спогади як важливе джерело дослідження становища Поділля в добу гетьманату П. Скоропадського / А. П. Антонишин // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 22 жовтня 2009 р. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 55-59.
2. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Л. Т. Білецький – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. – 239 с.
3. Винниченко В Відродження нації / В. Винниченко К : Політвидавництво України 1990. – Ч. III. – 542 с.
4. Галатир В. В. Джерельна база питання формування та функціонування місцевих органів державної влади на в Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського / В. В. Галатир // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 33-40.
5. Голицын А. Д., кн. Воспоминания / Сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А. К. Голицына / А. Д. Голицын – М.: Русский путь, 2008. – 608 с.
6. Голос подольской церкви 1918 - № 32. - 4 грудня.
7. Державний архів Вінницької області, ф. Д. 255, оп. 1, спр. 124.
8. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 4162, оп. 1, спр. 2.
9. Державний архів Вінницької області, ф. Р. 6023, оп. 4, спр. 16611.
10. Дорошенко Д Історія України 1917 1923 В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д Дорошенко / Упоряд.: К. Ю. Галушко. – К.: Темпора, 2002 Т 2 Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 352 с.
11. Дорошенко Д Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д Дорошенко К.: Темпора, 2007. – 632 с.
12. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (1) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 249. – 28 грудня. - С. 2.
13. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (2) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 250. – 29 грудня. - С. 2.

14. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (3) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 251. – 30 грудня. - С. 2.
15. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Частина І. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади / П. Єрошевич // За державність. – 1938. - № 8. – С. 9-31.
16. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 248 с.
17. Кравчук О. М. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) / О. М. Кравчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 636-648.
18. Кравчук О. М. Просурівський період в житті і діяльності С. І. Кисельова / О. М. Кравчук // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол.Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 177-189.
19. Лозовий В. С. Григорій Степура – політичний та громадський діяч Поділля в добу революції / В. С. Лозовий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т 6 (8). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 552-558.
20. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX-перша половина XX ст.) /О. Малюта – К.: Вид. центр «Просвіта»,2008.–840 с.
21. Осликовская Е. С. Большие события в маленьком городе. Документальная повесть / Е. С. Осликовская – Киев: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1978. – 224 с.
22. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
23. Розгін Ів. Деякі епізоди боротьби з большевиками на Поділлі / Ів. Розгін // Сводоба. Український щоденник. - 1955. - №. 87. – 7 травня. - С. 3.
24. Руцький-Василевський М. Революційний рух на Ямпільщині з 1917 року по 1921 рік / М. Руцький-Василевський // Завальнюк К. В., Борсуківський С. М. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – С. 83-115.
25. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Укладач, автор переднього слова і досліджень О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.
26. Скоропадський П. Спогади Кінець 1917 грудень 1918 Київ-Філадельфія: АТ «Книга», 1995 - 493 с.
27. «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. - № 3. – С. 144-160.
28. Трембіцький А. М. Національна революція 1917 року на Проскурівщині у спогадах Наталії Дорошенко-Савченко / А. М. Трембіцький // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І., Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 211-222.
29. Трембіцький А. М., Іваневич Л. А. Подолянин Іван Розгін про Національну революцію 1917-1921 рр. на Поділлі / А. М. Трембіцький, Л. А.Іваневич // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 454-566.
30. Уставъ Киевскаго Обласнаго Союза Земельныхъ Собственниковъ. – Киев: Типография Акціонерного Общества «Южная Копъйка», 1917. – 11 с.
31. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Прага, 1921. – Т III. – 164 с.
32. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. Передмова проф. д-ра Б. Бацюркова / М. Шкільник – Торонто: Др. ОО Василіян, 1971. – 366 с.

Ратушняк И. И. ПОДОЛЬСКИЙ ГУБЕРНСКИЙ СТАРОСТА УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА 1918 Г. С. КИСЕЛЕВ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННИКОВ

В статье проанализированы воспоминания украинских и российских эмигрантов, советских деятелей о Подольском губернском старосте в период гетманата 1918 г. С. Киселеве. Рассмотрено некоторые аспекты его деятельности относительно отношений с органами самоуправления, помощи в открытии Каменец-Подольского государственного украинского университета, реализации аграрной политики.

Ключевые слова: Украинская революция, Украинское Государство, Подолье, губернский староста, с. Киселев, органы самоуправления.

……

Ratushnjak I.I. PODILLIA PROVINCE HEADMAN OF UKRAINIAN STATE S.KISELOV IN THE REMINISCENCES OF CONTEMPORATIES

The article investigates the memoirs of Ukrainian and Russian emigrants and Soviet figures about the Podillia region headman S. Kiselov in the period of hetmanate in 1918. The author focuses on several aspects of his activities in relation to local self-government, assistance in opening Kamianets-Podilskiy States Ukrainian University, realization of agricultural policy.

Key words: Ukrainian revolution, Ukrainian State, Podillia, province head, s. Kiselov, local self-government.

УДК 930.2 (477+560) »1917/1920»

Я.В. Попенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВЗАЄМИН 1917-1920-Х РР. У ВІТЧИЗНЯНІЙ МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ

У статті, на основі мемуарної спадщини вітчизняних дипломатів, досліджується складний процес встановлення та розвитку дипломатичних взаємин між Україною та Туреччиною впродовж першої чверті ХХ ст. Українсько-турецькі відносини мають багатовікову історію. Не завжди ці взаємини були продуктивними, але на певних історичних етапах обидві держави мали спільні геополітичні інтереси. Один з таких періодів припав на період 1917-1920-х рр., коли на уламках імперіалістичної російської монархії постала суверенна Україна. 9 лютого 1918 р. Туреччина не лише однією з перших визнала УНР, а й, що найважливіше, після поразки українських визвольних змагань, турецький уряд тривалий час визнавав український провід на еміграції.

Ключові слова: Україна, Туреччина, мемуари, міждержавні відносини, посольство, дипломатія.

На минулий 2014 р. «припала» знамена дата всесвітньої історії, а саме виповнилося рівно сто років від початку Першої Світової війни. Подія, яка без перебільшення сколихнула весь світ. Більше того, саме вона фактично «підштовхнула» світову спільноту до створення абсолютно нової системи політико-економічних відносин. Впродовж нетривалого часу світова карта почала кардинально змінюватися. Великі імперії «розхитували» національно-визвольні рухи, поступово зросла національна самосвідомість поневолених народів, на політичній карті активно виникали нові країни, між великими держави суттєво загострилася боротьба за економічне та політичне домінування. Ці загальносвітові тенденції та події не могли оминули Україну. З початком світової війни поступово сформувалося і окреслилося «українське» питання, яке за гостротою боротьби не поступалося іншим. І хоча провідні держави намагалися не виділяти його як окреме, але тією чи іншою мірою вони з ним постійно «зустрічалися». З часом, як лідери країн Антанти, так і блоку Центральних держав зрозуміли, що в разі невирішення «українського» питання не вдасться впорядкувати ситуацію у всьому Центрально-Східному європейському регіоні. Водночас, кожен із членів по військово-політичним коаліціям мав власне бачення вирішення питання статусу українських земель. Якщо держави Антанти, в основному, прагнули трактувати Україну як складову «російського» або «польського» питання, то партнери по Центральному блоку мали дещо інакший погляд. Хоча і вони були неодностайні у своєму ставленні до українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст.

Досить прихильно вихід на міжнародну політичну арену незалежної України сприйняли державні кола Туреччини. Ще 24 листопада 1914 р. міністр внутрішніх справ Талаат-бей заявляв українському представнику від Союзу визволення України: «Висока Порта … узнає необхідність визволення України з під російського панування; коли Росія буде побита, правительство Оттоманське допоможе українському народу створити незалежну державу» [1, с. 1]. 9 лютого 1918 р. Туреччина не лише першою визнала незалежність УНР (в межах Брест-Литовського договору), а й, що найважливіше, після поразки українських національно-визвольних змагань, турецький державний провід тривалий час продовжував визнавати український уряд на еміграції.

Отже, історія українсько-турецьких міждержавних відносин досі не втратила своєї актуальності. Більше того, сучасні події (анексія Росією Кримського півострова, війна на сході

України) демонструють, що турецький уряд як і за часів українських визвольних змагань першої чверті XX ст., так і зараз послідовно підтримує Україну не лише у причорноморському регіоні, а й на світовій політичній арені.

Слід зауважити, що попри тривалу історію українсько-турецьких відносин, лише після 1991 р. вона стала безпосереднім об'єктом вивчення вітчизняних істориків. При цьому, відзначимо, що історія дипломатичних взаємин між державами знайшла своє відображення в мемуарній спадщині безпосередніх учасників українського державотворення 1917-1920-х рр.

Спогади або мемуари є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як історичного джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку саме роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності детально, системно або загально запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів тощо. Чітко відслідковується тенденція, що спогади, відтворені та зафіксовані «по гарячих» слідах подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст. Водночас, у спогадах, написаних через тривалий час, на характер авторської думки та оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах та сприйнятті дійсності.

Одним з перших, хто фактично започаткував дослідження історії розвитку українсько-турецьких міждержавних відносин був міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко. Саме на сторінках його робіт можна знайти як авторські спостереження та міркування, так і важливі фактологічні матеріали стосовно складного процесу встановлення дипломатичних відносин між Україною та Туреччиною впродовж 1918 р. [2] Д. Дорошенко відзначав, що одним із перших його кроків на посаді міністра українського зовнішньополітичного відомства було вирішення питання кадрової ротації та призначення нових дипломатів у європейських країнах [2, с. 264]. Важливу роль він відводив українському представництву в Туреччині. За його словами, Туреччина у той час була не лише стратегічним політичним союзником України, а й була потенційно важливим економічним партнером для Києва у всьому причорноморському регіоні.

Головним кандидатом очолити українське посольство у Стамбулі (до 1930 р. офіційна міжнародна назва міста – Константинополь – авт.) був О. Кістяковський, але останній, фактично в останній момент, відмовився від запропонованої посади. Той же Д. Дорошенко відзначав, що «уже пароплав чекав в Одесі, вже було сповіщено турецький уряд, вже мав прибути до Києва турецький посол, а Кістяковський усе не їхав…» [2, с. 271]. Щоб уникнути непорозумінь із офіційним Константинополем, міністр змушений був надзвичайно швидко знайти рівноцінну заміну. Незабаром українське посольство в Туреччині очолив М. Суковкин. За спогадами того ж Д. Дорошенка, М. Суковкин «був старий досвідчений громадський діяч, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям» [2, с. 272]. Щоправда згодом, Д. Дорошенко, відзначав, що М. Суковкин «відійшов від українства» [2, с. 537]. Серед мемуарної спадщини окреме місце займають спогади П. Скоропадського, в яких гетьман характеризував «причорноморську» зовнішньополітичну діяльність періоду свого правління [3].

Важливі авторські спостереження про діяльність українського посольства в Туреччині залишили вітчизняні дипломати. В цьому контексті слід відзначити роботу О. Лотоцького (голова посольства у 1919-1920 рр.) [4]. Четверта частина його спогадів «Сторінки минулого» присвячена діяльності українського представництва в Константинополі. Надаючи важливий матеріал з повсякденної роботи посольства, О. Лотоцький досить критично оцінював результати власної діяльності в цій країні. Водночас, автор застерігав своїх наступників від повторення здійснених ним помилок: «І досвід моєї праці в Царгороді, як не були б малі практичні результати, так само, припускаю, може бути корисний хоча б уже тим, що дасть уяву нашим майбутнім дипломатам, в яких трудних обставинах може ще, в тому чи іншому окремому випадкові, доведеться їм працювати» [4, с. 5–6]. Крім того, автор на сторінках своїх спогадів залишив матеріал про діяльність урядів УНР, Гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви тощо. Відзначимо, що власні спогади, О. Лотоцький підтверджував опублікованими у додатку офіційними документами. Серед яких ноти, звернення, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти тощо [4, с. 153–175].

Його наступник І. Токаржевський-Карашевич (голова посольства у 1920-1921 рр.) також залишив свої враження від роботи в Туреччині [5]. Він фактично звинуватив М. Суковкіна в антидержавній діяльності: «На чолі посольства стояла людина, для якої Україна була лише частиною великої Росії» [5, с. 26]. Саме через це, на думку автора, вже за часів УНР посольству в Константинополі було надзвичайно важко налагодити ефективну роботу. Він же у своїх спогадах надав надзвичайно важливу інформацію стосовно перебігу поточної роботи посольства України у Константинополі. Зокрема, саме українське представництво під керівництвом І. Токаржевського-Карашевича наполягало на підписанні з Туреччиною консульсько-торговельної конвенції, «яка навіть, коли б не мала практичного значення, була б аргументом проти скасування берестейського договору, як цього вимагала антанта» – (мова та авторський стиль збережено в оригіналі – авт.) [5, с. 27]. Саме завдяки перу українського дипломата сьогодні маємо і інформацію про ситуацію в Константинополі після «кримської катастрофи» П. Врангеля. Саме І. Токаржевський-Карашевич підсумовував, що наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. українське представництво хоча і мало більш-менш міцні позиції в середовищі турецьких урядових кіл, але у практичній площині робота зводилася суто до консульських справ (допомога українським біженцям, візування паспортів тощо) [5, с. 29]. Хоча, навіть в тій непростій ситуації, вітчизняний дипломат не полишав надій, що турецька сторона надасть Україні практичну допомогу: «Ми регулярно бували на прийомах у міністра Закордонних Справ та Великого Везира і багато разів зустрічалися поза урядовими побаченнями» [5, 27].

Водночас, загальна ситуація як в Україні, так і в Європі була надзвичайно складною. Фактична перемога більшовиків, поразка та відступ української армії за р. Збруч, початок еміграційного періоду уряду УНР, поступово схиляли турецький уряд до встановлення більш тісних відносин з російським більшовицьким урядом. 16 березня 1921 р. в Москві між урядом Туреччини та урядом РРФСР був підписаний договір про «дружбу і братерство». Більше того взимку 1921 р. до Константинополя прибула спеціальна торговельна місія від уряду РРФСР, яка проводячи переговори з турецькими урядовими колами цілеспрямовано доводила, що більшовики вже готові розпочати реальні торговельні відносини між країнами. Таких гарантій від імені уряду УНР українське посольство дати не могло.

Крім вищезгаданих робіт голів українського посольства в Константинополі, свої фрагментарні враження залишили Л. Кобилянський (радник посольства) [6] та О. Ратгауз (аташе посольства) [7].

Спогади Л. Кобилянського підтверджують факт складних відносин в середовищі представництва УНР. Автор констатував, що ідея української незалежності, на жаль, так і не стала об'єднуючим фактором для роботи амбасади. За його словами, провина цілком була на М. Суковкіну. Радник фактично звинуватив його у бездіяльності та відверто ворожому ставленні до всього українства та української державної ідеї: «Становище нашого посольства було кепське. Всі бачили, що політика Суковкіна веде посольство до загибелі…» [6, с. 88]. Водночас, частина спогадів Л. Кобилянського присвячена і безпосередньо роботі українського представництва у Константинополі. Серед іншого міститься матеріал про зустріч дипломатів з турецьким султаном та його найближчим оточенням, співпраця амбасади з місцевими часописами тощо. Слід відзначити, що українські дипломати не лише вели переговори з турецьким урядом стосовно питання налагодження реальних відносин з Україною, паралельно велися переговори і представництвами інших держав, які перебули у Константинополі. Зокрема, за свідченнями Л. Кобилянського вдалося налагодити контакти з посольствами Болгарії, Греції, Італії та Румунії [6, с. 91]. Завдяки праці співробітників українського представництва вдалося заручитися підтримкою з боку одного з найдосвідченіших місцевих дипломатів Ахмед Мухтар-бея Моллаогли (колишній посол Туреччини при уряді Української Держави – авт.). За словами того ж Л. Кобилянського, останній «давав нам всілякі технічні поради та вказівки і через те став нам вельми у пригоді» [6, с. 91]. На жаль, власні спогади Л. Кобилянський довів лише до 22 квітня 1919 р., коли до Константинополя прибув новий український посол – О. Лотоцький. На відміну від Л. Кобилянського, О. Ратгауз в основному згадував офіційний прийом української делегації у турецького султана [7, с. 169].

Отже, можна констатувати, що наявна мемуарна спадщина лише частково може висвітлити перебіг українсько-турецьких міждержавних відносин впродовж 1917-1920-хх рр. Більше того, матеріал наведений у спогадах потребує порівняння та «зіставлення» з іншими

історичними джерелами (опублікованими та неопублікованими). Попри це, саме використання мемуарної спадщини стосовно теми встановлення та розвитку міждержавних відносин України з Туреччиною, надає сучасному досліднику можливість зрозуміти у яких складних умовах формувалася суверенна Україна впродовж першої чверті XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація Талаат-бея // Вістник Союза визволення України. – 1914. – Ч. 5–6. – С. 1–2.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
3. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 рр. / П. Скоропадський. — К; Філадельфія, 1995. — 495 с.
4. Лотоцький О. Сторінки минулого : в 4 ч. / О. Лотоцький. – Баунд-Брук : Видання Української православної церкви в США, 1966. – Ч. 4 : В Царгороді. – 1966. – 178 с.
5. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1952. – Ч 7 (58). – С. 25–34.
6. Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI 1918 – 22/IV 1919) / Л. Кобилянський // Нова Україна. – 1925. – № 2/3. – С. 77–91.
7. Ратгауз О. Українці у останнього султана / О. Ратгауз // Літопис політики, письменства і мистецтва. – 1924. – Кн. 1, Ч. 11. – С. 168–170.

Попенко Я.В. ИСТОРИЯ УКРАИНСКО-ТУРЕЦКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В 1917-1920-Х ГГ. В ОТЕЧЕСТВЕННЫХ МЕМУАРАХ

В статье, на основе мемуаров отечественных дипломатов, исследуется сложный процесс установления и развития дипломатических взаимоотношений между Украиной и Турцией на протяжении первой четверти XX в. Украинско-турецкие отношения имеют многовековую историю. Не всегда эти взаимоотношения были продуктивными, но на определенных исторических этапах у обоих государств были общие геополитические интересы. Один из таких этапов пришелся на 1917-1920-е гг., когда на руинах империалистической российской монархии возникла суверенная Украина. 9 февраля 1918 г. Турция не только одной из первых признала УНР, но, что очень важно, и после поражения украинского освободительного движения, турецкое правительство длительное время признавало национальное украинское правительство в эмиграции.

Ключевые слова: Украина, Турция, мемуары, межгосударственные отношения, посольство, дипломатия.

Popenko Ya.V. HISTORY OF THE UKRAINIAN-TURKISH DIPLOMATIC MUTUAL RELATIONS IN 1917-1920 IN HOME MEMOIRS

The author investigates a difficult process of establishment and development of mutual diplomatic relations between Ukraine and Turkey during the first quarter of the XX century. The research is based on the memoirs of home diplomats. Ukrainian-Turkish relations have centuries-old history. Not always were these relations productive, but in the certain historical periods both states had common geopolitical interests. One of such periods was in 1917-1920s, when sovereign Ukraine emerged from the ruins of the imperialistic Russian monarchy. On February, 9 1918 Turkey was not only one of the first states that recognized the UNR, but, which is very important, even after the defeat of the Ukrainian liberation movement, the Turkish government acknowledged the national Ukrainian government in emigration.

Key words: Ukraine, Turkey, memoirs, intergovernmental relations, embassy, diplomacy.

УДК 930(470+571)»20»:94(478:477)»1924-1940»

В.А.Тучинський

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ У СКЛАДІ УРСР 1924-1940 РР. В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються наукові здобутки сучасної російської історіографії історії Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, що існувала у складі УРСР протягом 1924-1940 рр. та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження обраної автором проблеми.

Ключові слова: російська історіографія, джерельна база, Молдавська Автономна Республіка, УРСР, національна політика, політична боротьба.

Розвиток російської історіографії кінця XX – початку XXI століття характеризується процесами подібними до тих, що відбуваються у сучасній українській історичній науці. У пострадянській російській історичній думці, як і в українській, спостерігаються процеси переосмислення, пошук нових методологічних підходів до трактування подій 20-х-30-х років XX століття загалом, так і проблем національної політики та національно-державного будівництва зокрема.

Останнім часом у російській історичній літературі більш активно почала висвітлюватися тема народів Росії, їх приєднання і наступного перебування у складі Російської імперії та СРСР. Слід також відзначити, що дослідження вказаних проблем характеризується плюралізмом думок, спектр яких в сучасній російській історіографії є достатньо широким. Це у повній мірі стосується історії молдавського народу Придністров'я та Бессарабії, а також причин та наслідків утворення Молдавської Автономної Республіки. Інтерес до її минулого залишається гостро актуальним через існування сучасної Придністровської проблеми.

Варто зауважити про те, що вітчизняними та зарубіжними вченими робилися окремі спроби дослідити історіографію обраної проблеми. Нашу увагу привернула, зокрема історіографічна довідка, що міститься у дисертаційному дослідженні Ю. Бабюха [1], однак у ній головна увага приділяється працям, що характеризують формування території та національний склад населення Автономної Республіки. Актуальні проблеми історіографії історії МАРСР знайшли своє відображення у публікаціях істориків самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки. Зокрема, у публікаціях О. Галущенко [2] та М. Бабілунги [3] подано загальну характеристику наукового доробку молдавської та російської історіографії стосовно причин та наслідків утворення на лівобережжі Дністра у 1924 році Молдавської Автономної Республіки.

Метою статті є характеристика наукового доробку сучасних російських дослідників історії Молдавської Автономної Республіки, що існувала у складі УРСР 1924-1940 роках.

Одним із актуальних завдань сучасної російської історіографії є вироблення новітніх методологічних підходів до вивчення національної політики, проблем та конфліктів національного будівництва на території СРСР у 20-х-30-х роках XX століття. У цьому контексті значний інтерес викликають праці Є.Степанова та О. Здравомислова.

У дослідженні Є. Степанова [4] вивчаються методологічні та теоретичні проблеми міжнаціональних конфліктів на теренах колишнього СРСР, їх генезис автор вбачає у грубих політичних помилках вищого партійно-державного керівництва, що були допущені у міжвоєнний період, коли ідея світової революції була поставлена вище інтересів окремих народів.

Вивченню виникнення та розвитку Придністровського конфлікту, а також міжнародних відносин пов'язаних із ним, присвячує свою монографію О. Здравомислов [5].Особливе зацікавлення викликає аналіз політичних причин, що призвели до утворення Молдавської Автономної Республіки, при цьому автор оперує значною кількістю джерел, які характеризують головні етапи політичної боротьби в керівництві більшовицької партії щодо майбутнього національно-державного утворення молдаван Придністров'я. В роботі наводяться цікаві порівняння утворення Молдавської та Карело-Фінської автономних республік, виникнення яких переслідувало однакові цілі - приєднання до СРСР території Бессарабії та Фінляндії.

Актуальні проблеми міжнаціональних відносин в СРСР 1930-х років досліджуються у монографії Г. Денисової [6]. В роботі наводяться цікаві статистичні дані щодо динаміки чисельності молдаван Придністров'я, характеризуються міжнаціональні відносини у регіоні у контексті національної політики більшовицької партії. Політичний розвиток Молдавської Автономної Республіки, автор намагається дослідити через призму національного фактору, зокрема політики українізації та молдаванізації, що проводилася на території Республіки у 1920-х-на початку 1930-х років. Варто відзначити і те, що цікавий за змістом фактичний матеріал доповнюється в роботі ґрунтовними висновками та узагальненнями.

Упродовж 90-х років XX – початку XXI століття російські історики активно розробляють низку науково-теоретичних проблем, що стосуються тлумачення таких термінів до історії Молдавської Автономної Республіки, як «молдавський народ», «молдавська мова», «русифікація», «румунізація» та інші. Яскравим представником такого напряму досліджень є В. Гросул. Відомий сучасний російський вчений-молдавеніст працює головним науковим

співробітником інституту Російської історії РАН, є автором та співавтором великої кількості вагомих історичних праць. Народився В. Гросул у Тирасполі 1939 року і до сьогодні підтримує тісні наукові контакти з істориками Придністровської Молдавської Республіки. Результатом чого стало видання у 2001 році за його редакцією багатотомного видання з історії ПМР. Все це дає нам підстави вважати В.Гросула представником як російської так і придністровської історичної школи.

У цьому контексті, підвищений науковий інтерес викликає цікава перш за все з фактологічної та методологічної точки зору праця В. Гросула»О терминах «молдавский народ» и «молдавский язык» [7], що стала першим у російській історіографії принципово новим концептуальним дослідженням не лише «Бессарабської проблеми», але і пов'язаною з нею Молдавської Автономної Республіки. Важливими у ній є положення про цілковиту самостійність як молдавського народу, так і його мови. Автор роботи, зокрема, вступає у дискусію з румунськими дослідниками, які вважають, що термін «молдавани» з'явився після приєднання у 1812 році Бессарабії до Російської імперії, а тому схильні характеризувати його не як етнічний а політичний [7,с.87-88]. Спростовуючи таке твердження В. Гросул подає широку історичну ретроспективу румунського та молдавського минулого. Як головний аргумент використовується утворення у 1359 році Молдавського князівства, від якого на думку автора розпочинається історія молдавського народу [7,с.143,147]. Ми детально зупинилися на змісті дискусії через те, що вона має принципове значення для з'ясування національної суті Молдавської Автономної Республіки, яка на думку багатьох румунських вчених насправді була румунською як за територією так і за національним складом населення.

Зацікавленість викликає монографія В.Гросула про утворення СРСР та національно-державне будівництво в 1917-1924 роках [8].Утворення цілої низки автономних республік розглядається автором як дієвий засіб спрямований на розширення території новоствореного Радянського Союзу.

З погляду нашої теми дослідження, певний інтерес викликає наукова розвідка В.Гросула [9], присвячена зародженню молдавського національного руху в середині XIX століття. В ній автор намагається пов'язати виникнення молдавської національної ідеї з утворенням у 1869 році незалежної румунської держави. Дослідження містить цікаві історіографічні узагальнення про те, що в питаннях національної свідомості надто загальні оцінки спрощують проблему та показують її як сталу, в той час як функціонування молдавської свідомості було динамічним процесом. Йдеться не тільки про її розвиток та піднесення, а й про зворотній процес, що був наслідком русифікаторської політики Російської імперії по відношенню до молдавського населення Бессарабії та Придністров'я.

Протягом останніх років російські історики помітно розширили спектр проблем пов'язаних з вивченням історії Молдавської Автономної Республіки за рахунок залучення раніше невідомих джерел. У цьому контексті заслуговує на особливу увагу двотомне видання «Непризнанная республика. Очерки.Документы.Хроника», укладачем якого виступив В. Гризлов [10].Матеріали опубліковані у збірнику торкаються переважно проблем сучасного конфлікту у Придністров'ї, однак, містять свідчення про зародження державності молдавського народу на лівобережжі Дністра, зокрема - Бессарабську РСР та Молдавську АРСР.

Для сучасної російської історіографії пріоритетне значення має вивчення історії міжнаціональних відносин на тлі сучасних проблем національної політики Російської Федерації. Органічне поєднання минулого та сучасного у національній політиці простежується у колективній праці «Национальная политика России: история и современность» [11]. Вцілому праця занадто ідеалізує національну політику, що проводилася на території СРСР у 1920-х-1930-х роках, це у повній мірі стосується і утворення національної державності молдавського народу. Головне завдання утворення МАРСР, що передбачало дестабілізацію ситуації в Бессарабії та приєднання її території до СРСР у збірнику розглядається побіжно, зате значна увага приділяється характеристиці досягнень та успіхів молдавського народу у творенні власної національної держави.

Ще одним не менш важливим науковим напрямком сучасної російської історичної науки є дослідження проблем етнічного розвитку російського населення в сучасних національних державних утвореннях, де вони складають національні меншини. Із значної кількості праць присвячених цій проблематиці нашу увагу привернули монографії Л. Остапенко і І. Суботіної та О. Вдовіна. Так, своє дослідження «Русские в Молдавии:

адаптация или миграция» [12] Л.Остапенко та І.Суботіна присвятили минулому та сучасному становищу російського населення у Молдавії та Придністров'ї.

Автори постійно наголошують на значній ролі російського населення у розвитку науки, культури та освіти Молдавської Автономної Республіки. Зокрема, в роботі наводиться інформація про створення на початку 1930-х років в Тирасполі вищих навчальних закладів - молдавського педагогічного та сільськогосподарського інститутів, а також вечірнього учительського інституту, викладацькі кадри яких формувалися за рахунок навчальних закладів РРФСР та УРСР. Схожі процеси досліджуються у праці О. Вдовіна [13], де вивчається роль і місце російського народу у національній політиці Російської імперії та СРСР у XX столітті, зокрема і в регіоні Півдня України та Придністров'я.

Яскравим прикладом такого напряму наукових розвідок може слугувати новаторська за змістом та постановкою проблем колективна праця «Русское население национальных окраин России XVII-XX вв.» [14]. В ній значна увага приділяється формуванню російського населення Молдавії, Буковини та Придністров'я, наводиться інформація про особливості соціально-економічного, політичного та етнокультурного становища росіян у 20-х-30-х роках XX століття на вказаних територіях.

Помітною подією в російській історіографії історії Молдавської Автономної Республіки початку XXI століття, став вихід у світ вагомої за концептуальними підходами праці Д.Соїна [15]. Сама назва праці – «Создание Молдавской Автономной Республики как евроазийский вызов Советской России на Балканском направлении», свідчить про намагання автора показати справжню мету утворення Автономної Республіки на лівобережжі Дністра, що полягала у неприхованому прагненні партійно-державного керівництва СРСР повернути до свого складу втрачену територію Бессарабії та Північної Буковини. Однак, як стверджує автор праці, це було лише перше завдання, що ставилося перед МАРСР, глобальна стратегічна мета цього політичного проекту полягала у намаганні таким чином експортувати полум'я світової революції в Румунію і далі на Балкани [15, с. 94-95].

Такі завдання стояли перед Молдавською Автономною Республікою аж до середини 1930-х років, і лише зміни зовнішньополітичного становища СРСР та встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Румунією у 1934 році, внесли суттєві корективи у реалізацію цих планів. В нових історичних умовах завдання Автономної Республіки обмежувалося лише впливом на Бессарабію з метою її приєднання до складу СРСР.

В роботі всебічно характеризується зовнішньополітична діяльність СРСР в кінці 30-х років, яка завершилася підписанням пакту Ріббентропа-Молотова, що дало можливість реалізувати план приєднання до Радянського Союзу території між Дністром та Прутом. Праця Д.Соїна є однією із небагатьох в сучасній російській історіографії в якій зроблено вдалу спробу об'єктивно дослідити причини та наслідки утворення МАРСР, варто також відзначити і те, що автор, на відміну від переважної більшості російських істориків, не бачить прямого зв'язку між Молдавської Автономною Республікою та сучасною проблемою Придністров'я.

Подіям у Бессарабії та Придністров'ї, що відбувалися протягом 1917-1918 років присвятив частину своєю оригінальної за змістом та викладом матеріалу праці Г. Трукан [16]. На основі значної кількості раніше не відомих документів, дослідник відтворив діяльність «Сфатул Церій», яку автор вважає антибільшовицьким органом влади у Бессарабії. В роботі Г. Трукана нашу увагу привернули взаємини Центральної Ради та парламенту Бессарабії щодо територіальної належності території між Дністром та Прутом, а також населеної молдаванами незначної за площею території Придністров'я.

Упродовж 1990-х років – початку XXI століття російські історики активно розробляють значну кількість науково-теоретичних проблем, що стосуються формування кордонів України та особливостей національної політики та національного будівництва в умовах українізації 20-х-початку 30-х років XX століття. Така проблематика об'єднала зусилля Л.Горизонтова, Є.Борисьонка та В.Стоякіна.

Сутність процесів національно-територіального розмежування між УРСР та МАРСР на етапі її утворення, розвитку та ліквідації у 1940 році стала предметом наукового дослідження Л. Горизонтова [17].Автор намагається визначити територіальні межі Придністров'я виходячи не з політичних, а з етнічних чинників, при цьому зауважуючи, що регіон Придністров'я співпадає сьогодні з кордоном Придністровської Молдавської Республіки. Приєднання до новоствореної Молдавської Автономної Республіки значної частини території населеної

українським населенням, зокрема Балтського, Бирзульського та інших районів і населених пунктів Одеської та Подільської губерній автор вважає помилкою національно-територіального будівництва [17,с.271].

На відміну від Л.Горизонтова, Є.Борисьонок у своїй праці [18] досліджує актуальні проблеми та особливості політики українізації 20-х-30-х років XX століття. Робота, що має до нашої проблеми дотичний характер, торкається лише загальних проблем проведення політики українізації та молдаванізації на території Молдавської Автономної Республіки.

Окремі віхи історичного процесу у Придністров'ї в період існування МАРСР та складні питання формування адміністративного кордону розкриті у праці В. Стоякіна [19], яка носить відкрито антиукраїнський характер. Характеризуючи вцілому процес творення державного кордону України, дослідник, зокрема заявляє:»Територія сучасної України була сформована Катериною II, Сталіним і Хрущовим. Ті хто в Україні говорять про «російську та радянську окупацію» повинні бути готові до перегляду кордонів на користь жертв «російської та радянської окупації» [19]. При цьому російський історик зовсім не згадує про те, що частина території МАРСР площею більше 3 тис. км2 у 1940 році була забрана в УРСР і передана до складу новоствореної МРСР.

Винятковий науковий інтерес представляє праця сучасного російського історика та публіциста М.Мельтюхова «Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 гг.» [20], в якій досліджується територіальна суперечка Радянського Союзу та Румунії через належність Бессарабії. Аналізуючи рішення вищих органів партійного та державного керівництва, дослідник наводить незаперечні висновки про те, що саме зовнішньополітичний фактор визначив необхідність утворення на кордоні з Бессарабією Молдавської Автономної Республіки [20, с. 189-190].

Радянсько-румунські відносини автор поділяє на три головні періоди. Перший період тривав із 1917 до часу утворення МАРСР, коли СРСР намагався збройною силою приєднати територію Бессарабії, другий охоплює період із 1924 до 1934 років, в якому Молдавська Автономна Республіка виконувала функцію «активного впливу та дестабілізуючого фактору».Третій тривав із 1934 до 1940 років, період розпочався встановленням дипломатичних відносин між СРСР та Румунією, коли приєднання Бессарабії було відкладено, а завершився підписанням радянсько-німецької угоди 23 серпня 1939 року та приєднанням до Радянського Союзу території межиріччя Дністра та Прута. Після цього політичний проект під назвою Молдавська Автономна Республіка було згорнуто, в результаті чого Україна втратила у Придністров'ї частину своєї території [20, с. 236].

Із видань сучасної російської наукової біографістики нашу увагу привернула праця В.Савченко «Г.Котовський» [21].В ній зроблено спробу дослідити багато маловідомих сторінок та «білих плям» у біографії відомого червоного командира, уродженця Бессарабії. Нашу увагу привернули ті сторінки монографії, де вивчається його діяльність напередодні утворення Молдавської Автономної Республіки, адже саме він та М.Фрунзе зуміли переконати більшовицьке керівництво СРСР у необхідності її утворення.

Певні напрацювання сучасних російських вчених з обраної нами проблеми містять видання наукової періодики Російської Федерації. Із них науковий інтерес викликають статті М. Єрещенка, О. Борщевського, В. Рєпіна та М. Рєвнівцева.

У публікації М. Єрещенка [22] «Бессарабське питання» розглядається у контексті головних подій в історії європейської дипломатії міжвоєнного періоду, робота містить цікаву історіографічну довідку, в якій значне місце займають румунські та інші іноземні видання. Схожі проблеми досліджуються у науковій розвідці В.Рєпіна «Территориальный спор о Бессарабии во взглядах Советской и Румынской политических элит(1918-1934 гг.)» [23]. На основі залучення значного кола джерел, автор аналізує складний переговорний процес між СРСР та Румунією щодо територіальної належності Бессарабії в період до встановлення дипломатичних відносин між двома країнами.

О.Борщевський у своїй праці [24] вивчає еволюцію місцевих органів влади у Молдавії в період 1940-1990 років, тому її значимість полягає лише у контексті трансформації органів влади на території МАРСР, що відійшла до складу МРСР. З неї дізнаємося про те, що під час військової операції 28 червня – 3 липня 1940 року Бессарабію зайняла Червона Армія і цю територію, без Хотинського повіту, було включено до складу МАРСР. Партійні та державні органи Автономної Республіки стали законодавчими та розпорядчими органами влади в

Бессарабії й виконували цю функцію до виборів Верховної Ради Молдавської РСР у січні 1941 року [24, с. 65-66].

Цікаву спробу відтворити процес формування державної символіки Молдавської Автономної Республіки протягом всього часу її існування зробив у своєму оригінальному дослідженні М.Рєвнівцев [25].У публікації, зокрема, зазначається про те, що всі Автономні Республіки СРСР в 1920-х-1950-х роках мали свої, інколи досить примітивні державні прапори та герби, розроблені, як правило, на основі символів тих союзних республік, до складу яких вони входили. Проте пошуки зображень гербів та прапорів МАРСР у складі УРСР виявилися безрезультатними, що підтверджується висновком про відсутність таких матеріалів у фондах Архіву громадсько-політичних організацій Республіки Молдови.

У нашому розпорядженні, зауважує далі М.Рєвнівцев, є лише опис герба та прапора, що міститься в Конституції Молдавської Автономної Республіки, прийнятій 6 січня 1938 року. Там, зокрема, вказується:»Стаття 111.Державним прапором МАРСР є державний прапор УРСР, який складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в променях сонця, облямованих колоссям, з написом «УРСР» і «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» українською та молдавською мовами з додатком літерами меншого розміру напису «Молдавська АРСР» українською та молдавською мовами» [25,с.5-6].

Із кандидатських дисертацій у яких дотично вивчається обрана проблема, нашу увагу привернула робота О.Герцена [26], в якій досліджується еволюція адміністративно-територіального поділу Молдавії. Автор, зокрема зазначає, що східна частина Молдавії, до якої на його думку належить і Придністров'я, на відміну від західної, не брала участі у формуванні румунської держави, тому східні молдавани не ідентифікують себе як частину румунської нації.

Крім спеціальної наукової літератури, різні аспекти історії національної політики та національно-державного будівництва, в тому числі і на території Молдавської Автономної Республіки, у сучасному російському історіографічному процесі представлено на сторінках узагальнюючих та науково-популярних видань та у навчальних посібниках. У цьому контексті найбільшу зацікавленість викликає колективна праця з історії Валахії, Молдавії та Румунії, що побачила світ у 2003 році [27].В ній історія Автономної Республіки вивчається у тісному взаємозв'язку із вирішенням «Бессарабської проблеми». Концепція національної політики більшовицької партії у 20-х-30-х роках XX століття, як складової частини соціалістичного будівництва представлена також у виданні, укладачем якого яких є М.Худяков [28].

На підставі опрацьованих історіографічних джерел можна зробити висновок про те, що в новітній російській історіографії досліджуються різноманітні проблеми історії Молдавської Автономної Республіки. Її утворення дослідники тісно пов'язують з вирішенням «Бессарабської проблеми», що передбачало приєднання території між Дністром та Прутом до СРСР. Варто також зауважити про те, що в сучасній російській історичній науці відсутнє комплексне та узагальнююче дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Сучасні російські вчені активно полемізують з молдавськими та румунськими істориками щодо виникнення «Бессарабської проблеми» та її вирішення на користь СРСР у 1940 році. Багато уваги російські дослідники приділяють вивченню минулого російського населення Придністров'я.

Наукова література свідчить, що Росія не позбулася імперського синдрому. Замість об'єктивного розкриття агресивної зовнішньої політики сталінського керівництва, значна частина російських істориків показує Росію як жертву міжнародних відносин, обґрунтовуючи тезу, що вона змушена була рухатися на південний захід. В сучасній російській історіографії часто простежується підкреслення величі та могутності СРСР та Росії як його правонаступниці.

У перспективі подальших досліджень обраної нами проблеми актуальним видається вивчення надбань молдавської та румунської історіографії історії Молдавської Автономної Республіки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабюх Ю.А. Молдавська АРСР в складі УРСР: формування території та національний склад населення(1924-1940 рр.):дис. кандидата істор.наук:07.00.01/Бабюх Юрій Антонович. – К.,2012. – 219 с.
2.Галущенко О. О. Актуальные проблемы образования МАССР в современной историографии// Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – 2003. – № 6. – С.72-78;
3.Бабилунга Н.В. Непризнаное государство и его историография. – Тирасполь, 2007. – 79с.

4.Степанов Е.И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. – М., 1996. – 635 с.
5.Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М.,1996. – 490 с.
6.Денисова Г.С.Этнический фактор в политической жизни России 30-х гг. ХХст. – Ростов на Дону, 1996. – 342 с.
7.Гросул В.Я.О терминах «молдавский народ» и «молдавский язык». – М.,1991. –184 с.
8.Гросул В.Я. Образование СССР(1917-1924 гг.) – М., ИТРК, 2012. – 215 с.
9.Гросул В.Я.Молдавское движение до и после образования Румынии(1821-1866). – Кишинев, Штиница,2006. – 172 с.
10.Непризнанная республика. Очерки. Документы. Хроника.-Т.1.Т.2.(Составитель и отв. ред. В.Ф.Грызлов). – М., 1997. – 378 с.
11.Национальная политика России: история и современность. – М.:Информационно-издательское агенство»Руский мир».1997. – 680 с.
12.Остапенко Л.В. Субботина И.А. Русские в Молдавии: адаптация или миграция. – М.:Наука,1998. – 534 с.
13.Вдовин А.И. Русский народ в национальной политике ХХ века. – М.:Мысль,1998. – 349 с.
14.Русское население национальных окраин России XVII-XX вв. – М.: Славянский диалог, 2000. – 320 с.
15.Соин Д. Создание Молдавской Автономной Республики как евроазийский вызов Советской России на Балканском направлении. – М., 2001. –129 с.
16.Трукан Г.Антибольшевистские правительства России/ Г.Трукан. – М.,Мысль, 2000. – 255с.
17.Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / РАН. Институт славяноведения, отв. ред. Л.Е. Горизонтов. – М.: Институт славяноведения РАН, 2005. – 303 с.
18.Борисенок Е. Феномен советской украинизации 1920-1930-е годы / Е.Ю.Борисенок; [Институт славяноведения и балканистики РАН; отв.ред.А.Л.Шемякин]. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 256 с.
19.В.Стоякин. Как формировались границы Украины. Режим доступу:http://stoyakin.org.ua/2013/11/kak-formirovalis-granicy-ukrainy/.
20.Мельтюхов М.И.Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940/М.И.Мильтюхов. – М.:Вече 2010. – 464 с.
21.Савченко В.А. Г.Котовский / В.А. Савченко. – Москва: «Эксмо», 2010 р. – 256 с.
22.Ерещенко М.Д. Бессарабский вопрос в лабиринтах европейской дипломатии / М.Д. Ерещенко // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940): сборник статтей. – М.: ИСБ, 1991. – С. 187-193.
23.Репин В.В. Территориальный спор о Бессарабии во взглядах Советской и Румынской политических элит(1918-1934) // Ставропольский альманах Российского общества интеллектуальной истории. – №6. – Ставрополь, 2004. – С. 46-68.
24.Борщевский А.П.Эволюция местных органов власти в Молдове(1940-1990 гг.) // Закон и жизнь. – 2002. – №10. – С.61-78.
25.Рєвнівцев М..До питання про державну символіку України для Молдавської автономії в 1924-1940 рр. // Знак, №34, 2004. – С.4-11.
26.Герцен А.А.Эволюция административно-территриального деления Молдавии: дис.канд географ. наук / А.А.Герцен. - М., 2010. – 209 с.
27.История Валахии, Молдавии и Румынии. – М.,2003. – 317с.
28.Новейшая история России.1914-2005.Учебное пособие.Под ред.М.В.Худякова. – М., 2007. – 527 с.

Тучинский В.А. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ МОЛДАВСКОЙ АВТОНОМНОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СОСТАВЕ УССР 1924-1940 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируются научные достижения современной российской историографии истории Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики в составе УССР 1924-1940 гг.и определяются перспективные направления дальнейших исследований избраной автором проблемы.

Ключевые слова: российская историография, источниковедческая база, Молдавская Автономная Республика, УССР, национальная политика, политическая борьба.

TuchinskiyV.A. AKTUAL PROBLEMS OF THE HISTORY OF MOLDAVIAN AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC WITHIN THE USSR IN 1924-1940s IN THE MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY.

The article analyzes scientific achievements of the modern Russian historiography of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic within the USSR in 1924-1940s and identifies the perspective directions for further research of the problem.

Key words: Russian historiography, source base, the Moldavian Autonomous Republic, Ukrainian Soviet Socialist Republic, the national policy, the political struggle.

УДК 94(477.44) "1941-1944":394:930.2

О.А. Коляструк

ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ТА СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВІННИЧАН В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ

У статті йдеться про пізнавальний потенціал джерел з історії окупації, залежність документального забезпечення дослідження повсякденного життя вінничан у роки окупації. Простежуються окремі тенденції виявлення та використання джерел різного походження.

Ключові слова: Друга світова війна, джерела, офіційні документи, спогади, інтерпретації, історична пам'ять, Вінниця, окупація, повсякденне життя.

Життя населення України в роки нацистської окупації дедалі частіше стає темою наукових розвідок. Історія повсякдення все впевненіше опановує свою нішу в дослідницькій культурі вітчизняних гуманітаріїв. Людинознавчий складник спричиняється на більш глибокому розумінні трагедії Другої світової війни. За зауваженням історика О.В.Стяжкіної, вітчизняні дослідники розпочали подолання стереотипів історіографії радянської доби, коли в окупації могли реалізовуватися лише три життєві сценарії: жертви – героя – зрадника [1], хоча реальність була складнішою і драматичнішою. Слід визнати, що такий антропологічний підхід до минулого дозволить і сучасні мілітаристські виклики оцінювати й усвідомлювати передусім з позицій суспільства й людини в ньому, а не лише з погляду держави.

Війна радикально впливає на звичні норми життя, зачіпає всі його сторони, без винятку. Вона підриває налагоджений порядок забезпечення елементарних матеріальних потреб, їх передбачувану доступність і сподівану стабільність. Війна унеможливлює усталені норми людських стосунків і комунікацій, піддає випробуванню духовні цінності, зовсім їх спростовуючи, нагло знищуючи чи, навпаки, загострюючи розуміння їх визначальності за екстраординарних умов. Війна зачіпає кожну людину, незалежно від віку і статі, посади і звання, соціального статусу й ідеологічних переконань, релігійної й етнічної приналежності. Війна вдирається у життя всіх, не запитуючи про освіченість і здоров'я, багатство і цивільність, війна не залишає повсякденний світ неушкодженим, вона самим своїм фактом спростовує його сталість і зрозумілість, вона його нівечить, спонукаючи до трансформацій, аби вижити.

Період німецької окупації Вінниці (липень 1941 р. – березень 1944 р.) був одним з найскладніших в її новітній історії. Окупаційні будні зміцнили й загартували вінничан, випробувавши їх на опірність і терплячість, гідність і витривалість, милосердя і співчутливість. Нам важить замислитись, чому в однакових умовах окупації одні зберігали не лише власне життя, а й обличчя; інші ж купували свої дні ціною інших, зрадливістю і пожадливістю; треті з приниженої безвиході виходили з арсеналом уроків для майбутніх поколінь.

Окупаційне повсякдення Вінниці має достатньо різноманітну і багату документалістику. До традиційних джерел, в яких вдалося відшукати інформацію про особливості буденного життя вінничан в роки нацистської окупації, належать архівні документи та матеріали. Велика кількість документів, що дозволяють з'ясувати особливості повсякдення городян в окупованій Вінниці, містяться у фондах Державного архіву Вінницької області, у центральних державних архівах – громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) і вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВОУ). Саме на підставі цих архівних джерел українськими істориками В.Ю. Васильєвим, р.Ю. Подкуром, с. Д. Гальчаком за участі німецьких науковців Д. Байрау та А. Вайнера було впорядковано фундаментальне видання «Життя в окупації. Вінницька область. 1941-1944 рр.) [2]. Під однією обкладинкою дослідники зібрали джерела різного походження: офіційні директиви, накази, розпорядження німецьких і румунських керівників; зведення і повідомлення радянських агентів та розвідників, які з спецзавданнями перебували на захопленій нацистами території; свідчення сучасників подій, залишені по свіжому сліду, а також зібрані методом усної історії. Серед особових документалістів – представники інтелігенції, службовці, учасники радянського націоналістичного руху Опору, пересічні українці, поляки, євреї й росіяни, які пережили окупацію. Зрозуміло, кожен з них мав свій специфічний погляд на означені події, тому цей факт слід обов'язково враховувати при залученні відповідних документів. Історики воєнного повсякдення визнають, що вони є нерівноцінними для дослідника і потребують підготовленості в роботі із ними [3].

Офіційні документи німецької адміністрації націлювали населення на незаперечне виконання вимог окупантів. За ними, українське суспільство потребувало жорсткої регламентації. Вона йшла кількома напрямками: економічним (регулювання цінової політики, грошового обігу, діяльності підприємств), адміністративному (затвердження структури і штатного розкладу місцевих органів управління, освіти, охорони здоров'я тощо, розподілу повноважень місцевих чиновників, регламентація розпорядку робочого дня, атрибутики в офіційних закладах, взірців форменого одягу, поведінки населення при зустрічі з представниками окупаційної адміністрації, службовців у робочий час), політичному (створення українських громадських організацій, завданням яких є маніпулювання громадською думкою, формування підтримки місцевим населенням ідеї «самостійної України під протекторатом Великої Німеччини) і каральному (створення гетто для єврейського населення, організація масових розстрілів) [2, с. 50].

Офіційні зведення радянських підпільних агентів, адресовані вищим органам влади, просякнуті пропагандою. Вони оминають факти з життя, що викривають незгоду з офіційною ідеологією радянської системи чи містять її критику, вони замовчують злочинні дії в них не знайшли висвітлення проблеми і потреби пересічних людей. У зв'язку із цим нагальність залучення альтернативних джерел (щоденників, усних і письмових спогадів, листування, світлин тощо) усвідомлюється також і через необхідність поборювання радянської методології [4, с. 16]. Особові документи не лише дисонують з офіційними версіями подій, а й виносять на поверхню пам'ять тих, хто виніс тягар випробування окупаційною неволею. Насичення історії голосами «простих» людей є спробою побачити минуле з їхніх позицій, зрозуміти його і їхню долю в ньому.

Серед документів особового походження на особливу оцінку заслуговують свідчення очевидця окупації вінничанина В.Я. Куликова – гарно освіченого лікаря, ерудованого інтелігента (володів німецькою, французькою, класичними мовами), уважного і небайдужого спостерігача [5]. Він усе життя вів нотатники, які стали безпосереднім підґрунтям споминів, які він заповів оприлюднити «не раніше початку XXI ст.», що й здійснив його онук-нащадок професор-нейрохірург Є.Г. Педаченко, знаний в Україні лікар і активний діяч гуманістичного спрямування.

Книга лікаря В.Я. Куликова – не лише літопис окупованого міста, це свідчення про людину в екстремальних обставинах. У статті-передмові до цих мемуарів професор В. Скуратівський підкреслює, що ці спогади засвідчують, що «людина навіть у тому, ледь не останньому колі пекла, в якому опинився світ, […] прагне людського у знелюднілих умовах. […]. Ось автор-лікар і подав всю міру людського у тому знелюднілому часі. Так, люди в ньому жили – і хотіли жити по-людськи. […] При цьому лікар-мемуарист відтворює цей під'яремний побут, що намагається себе зберегти, з професійною, цеховою спостережливістю. З пам'ятливістю вражаючою. Відповідні сторінки, розділи, епізоди у тих спогадах, по суті, унікальні в усій нашій мемуаристиці: вони позначені рідкісною в них системністю, мимовільним, втім дуже послідовним прагненням створити свого роду «етнографію» і «соціологію» того начебто вкінець відчуженого, але все ж збережуваного існування» [5, с. 18-19].

Істотно позначилась на спогадах В.Я.Куликова його загальна висока фахова культура лікаря. Основним змістом споминів є стурбованість людиною у надзвичайних обставинах, аналітичне спостереження за мірою її фізичної, психологічної, моральної витривалості. Невитравна звичка бути уважним до деталей і нюансів, помножена на повагу до людини, зробила працю вінницького лікаря неоціненним документом про реалії в окупації. В.Я. Куликов тяжіє до об'єктивного наративу, його не обходить ідеологічно-політичний чи етно-конфесійний контекст, його турбує ЛЮДИНА як така. Йому однаково чужі і мотиви політичних репресій більшовиків, і расистська зверхність нацистів, і підступність зрадників. Самий факт, що лікар писав спогади з документальною достовірністю, без замовчування й ідеалізації баченого, виказує силу професійності і гідності. Звичайно, ці мемуари слід сприймати критично, зіставляючи з іншими документами. Цілком слушним є застереження П'єра Нора стосовно чутливості і магічності норовливої природи пам'яті. Вона «мириться лише з тими деталями, які для неї зручні. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними і поточними, частковими і символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон чи проекцій» [6, с. 20]. Авторська пам'ять В.Я. Куликова пропонує наратив як «історію

хвороби», складену на підставі анамнезу, спостереження, аналізу, клініки. За цими спогадами можна скласти певне уявлення про морально-психологічний стан, настрої, поведінку населення, соціокультурні, економічні і політичні процеси в умовах нацистської окупації.

Автор спогадів гарно продумав логіку викладу і основні теми. Передусім, він описав, як німці ввійшли до Вінниці 17-20 липня, як встановлювали свій порядок. В окремому розділі детально охарактеризовано політику нацистів по відношенню до євреїв, зокрема масові розстріли 19 вересня 1941 р., 16 квітня 1942 р., коли були знищені 25 тис. єврейських мешканців міста. Чимало уваги приділено настроям городян як до окупації, так і під час поневолення, причому простежено їх з врахуванням ментальних особливостей українців, росіян, євреїв та ін. етносів. Спеціально виокремив лікар проблему зламу звичного життя і налагодження повсякдення в окупації. Як лікар В.Я. Куликов тяжко переживав розорення Вінницької обласної клінічної лікарні ім. М.І. Пирогова, показав спротив медичного персоналу, його боротьбу за збереження морфологічного корпусу Вінницького медичного інституту. Піддав характеристиці відновлену за окупаційного режиму навчальну діяльність медичних навчальних закладів, про долю студентів та викладачів. Правдиво і гранично відверто повідомляє мемуарист історію знищення понад тисячі душевнохворих Вінницької психіатричної лікарні шляхом евтаназії, про психологічний стан і позиції лікарів і владників стосовно цих розпоряджень нацистів. В.Я. Куликов описав дії владних структур у Вінниці: від першої розгубленості покинутого напризволяще обласного центра, болісної колаборації її жителів, влади міської управи на чолі з лікарем О.О. Севастьяновим до кінця грудня 1943 р., втечі німців та їх повернення і поновлення управління за проф. Г.С. Гана. Окремо у персоналіях показана німецька управлінська верхівка міста, її методи з налагодження свого режиму. Автор зіставив особливості окупаційних порядків Вінниці, що підлягала до юрисдикції рейхскомісаріату «Україна», та інших подільських земель, що ввійшли до Трансністрії.

Заключні розділи книги споминів присвячені показу евакуації німців, фольксдойчів та ін. колабораціоністів у лютому – березні 1944 р., а також розкривають перші повоєнні спроби налагодити життя після вигнання німців, про конфлікт, який виник між тим, хто пережив окупацію в рідному місті, і тими, хто повернувся з евакуації з Середньої Азії. Зверхність і невиправдана жорстокість останніх була вражаючою. Сусід В.Я. Куликова прямо заявив його дружині: «Ви ще не відаєте свого кінця: ми ще будемо фарбувати вашою кров'ю дахи наших будинків» [5, с. 375].

Не обійшов увагою автор і такої драматичної сторінки окупаційного життя, як викриття більшовицьких масових розстрілів 1930-х р. і розкопки та ексгумація розстріляних «ворогів народу». Тут обов'язково варто взяти до уваги інші мемуари – спогади М. Селешка, перекладача німецької дослідної комісії з розкриття злочинів НКВД в 1937-1938 у Вінниці [7]. Вони цінні тим, що написані людиною з загостреним національним чуттям. Михайло Селешко був переконаним українським націоналістом, працював на високих посадах в ОУН(м), мав великий досвід підпільної роботи, записав спогади після повернення в Німеччину зразу по завершенню війни. Його спогади суб'єктивні, як зазначає їх публікатор Василь Верига, «написані так, як те все бачив і розумів їх автор, але в них стільки цінних спостережень, що вони становлять одночасно цінний документ трагічної долі українського народу під більшовицькою, як і під німецькою окупацією» [7, с. 4]. Спогади М.Селешка містять дуже багато деталей про життя в окупації: як виглядали люди, що одягали, чим харчувались, якими були базари і магазини, про що і як говорили, як реагували на розпорядження окупаційної влади, як ставились до поліцаїв, партизанів, оунівців, червоноармійців.

Отже, вивчення життя городян в окупації – важлива тема в історії Другої світової війни. На сучасному етапі, коли проблема окупації є фактом сучасної історії України, актуальність подолання стереотипів в оцінюванні повсякденних практик людей в умовах несвободи ще більш зростає і вимагає дослідницької відповідальності і самостійного мислення,а відбір, читання й тлумачення різноманітних за походженням джерел потребує посиленої й копіткої праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Стяжкіна О. Про окупацію [Електронний ресурс] / О. Стяжкіна // Тиждень. – 2014. – 13 листоп. – Режим доступу : http://tyzhden.ua/Columns/50/123578
2. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, р.Ю. Подкур, с. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. – М. : РОССПЭН, 2010. – 856 с.

3. Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – №14. – С. 23-36.
4. Лисенко О.Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни / О.Є. Лисенко // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 8-22.
5. Куликов В.Я. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца / В.Я. Куликов. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2012. – 384 с.
6. Нора П. Проблематика мест памяти [Електронний ресурс] / Пьер Нора // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – С.17-50. – Режим доступу : http://ec-dejavu.ru/m-2/Memory-Nora.html
6. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938 / Михайло Селешко. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 1991. – 211 с.

Коляструк О.А. ОФИЦИАЛЬНЫЕ ДОКУМЕНТЫ И СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ О ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ВИИНЧАН В ОККУПАЦИИ

В статье рассматривается познавательный потенциал источников по истории оккупации, зависимость документального обеспечения изучения повседневной жизни жителей г. Винницы. Прослеживаются отдельные тенденции выявления и использования источников различного происхождения.

Ключевые слова: Вторая мировая война, источники, официальные документы, воспоминания, интерпретация, историческая память, Винница, оккупация, повседневная жизнь.

Kolyastruk O.A. OFFICIAL DOCUMENTS AND EYEWITNESS ACCOUNTS ON THE DAILY LIFE OF VINNITSA IN OCCUPATION

The article analyzes the informative potential of the sources on the history of the occupation, the necessity of the documentation of Vinnitsa citizens daily life. The author outlines certain trends of identifying and applying of the sources of different origin.

Key words: World War II, the sources, official documents, memories, interpretation, historical memory, Vinnytsia, occupation, daily life.

УДК 941 (477)

В.В. Тарасов

«ДЕРЖИСЬ, КАЗАК, АТАМАНОМ БУДЕШЬ!». ЩОДЕННИК ТА ЛИСТУВАННЯ З РІДНИМИ ВИПУСКНИКА ЗАЛІЗНИЧНОГО ТЕХНІКУМУ. 1946-1948 РР.

Дослідження присвячене післявоєнній соціальній історії (1946-1948 рр.) в СРСР та УРСР. Автором аналізується щоденник та листування з рідними випускника залізничного технікуму, котрий як молодий спеціаліст працював на ділянці Конотопського відділення Московсько-Київської залізниці. Дослідження має джерелознавче та методологічне спрямування.

*Ключові слова**:** післявоєнна відбудова, голод 1946-1947 рр., грошова реформа 1947 р., карткова система, соціальна історія*

Джерело, із яким ми хочемо познайомити читача, походить із сімейного архіву родини Тарасових, що зібрала та продовжує збирати Наталя Володимирівна Тарасова (1953 р.н.), молодша донька автора описуваних у документах подій. Сам факт збереження щоденника можна вважати щасливим виключенням, адже більшість подібних документів – особистих, певною мірою навіть інтимних – нищаться самими авторами або ж просто зникають у побутових поневіряннях радянських родин другої половини XX ст. Принаймні, подібних випадків післявоєнна радянська археографія знає чимало.

Щоденник В. Тарасов-ст. розпочав ще у 1943 р. і, вочевидь, кілька разів кидав та знову повертався до записів. Утім, на жаль, у сімейному архіві збереглася лише одна щоденникова сторінка від 4 квітня 1943 р. Натомість пропонований для публікації фрагмент є вірогідним історичним джерелом, що у своєму хронологічному просторі (від 3 вересня 1947 до 16 квітня 1948 р.) не має втрачених записів або ж пізніших втручань у текст. Окрім щоденника важливу ланку джерела складає листування В. Тарасов-ст. із рідними, що тривало паралельно із

щоденниковими записами, та вносить до морфології загального документу компаративну складову – вкрай важливу, на наш погляд, для розв'язання дослідницьких завдань.

Події, зафіксовані у щоденнику, розгортаються переважно у невеличкому залізничному містечку Бахмач Чернігівської області. Напередодні війни там проживало близько 10 тис. мешканців. До 1959 р. Конотопське відділення, до якого відносилась залізнична станція Бахмач, перебувало у складі Московсько-Київської залізниці, з управлінням у Калузі. У роки війни Чернігівщина сильно постраждала від бомбардувань та воєнних дій. У складних умовах опинилась Московсько-Київська магістраль, яка з кінця листопада була повністю окупована німцями за виключенням невеличких ділянок поблизу Москви [1].

У березні 1946 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Закон «Про П'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр.», в якому першочергово передбачалось «відновлення і розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту» [2, с. 480]. Вже у 1947 р. залізничний транспорт остаточно мав увійти до регламентного режиму роботи.

Проте, «першочергове відновлення залізничного транспорту» не означало першочергове покращення умов праці та побуту залізничників [3]. Як стверджує І.Мазило, власне мирне життя і побут працівників українських залізниць налагоджувалися повільно, оскільки «основні фінансові й матеріальні ресурси держава спрямовувала на відродження дорожнього господарства, підприємств транспорту», а відтак «швидко покращити добробут залізничників було неможливо» [4, с. 357].

Утім, у вітчизняній історіографії склалося переконання у тому, що, завдяки пріоритетності сформульованих у п'ятирічному плані завдань, працівники залізничного транспорту перебували у кращих умовах, ніж решта робітників. У нашому випадку не слід забувати, що автором щоденника є молодий спеціаліст, учорашній випускник залізничного технікуму. Відтак, для максимально об'єктивної оцінки того масиву свідчень, що можуть дати дослідникові зазначені джерела (щоденник та листування), варто відповісти на два ключових питання: 1) яку саме соціальну групу представляє автор записів; 2) у якому середовищі та в яких історичних обставинах відбуваються події, що знайшли свій відбиток у джерелі.

Загальновідомо, що восени 1946 р., коли в країні почав наростати голод, норми розподілу хліба залежали не від рівня професійності робітника або його кваліфікації, а від галузі виробництва та характеру роботи, яку працівник виконував. У межах цього правила найкраще, впродовж зазначеного часу, мали забезпечуватися робітники важкої промисловості [5, с. 121]. Випускник залізничного технікуму за нормами карткового постачання формально належав до пріоритетної категорії робітничих спеціальностей. Проте, як ми можемо переконатися із записів щоденника та листування, статус «техніка» («*техник по движению и грузовой работе*») автоматично не забезпечував учорашньому випускнику відповідні його кваліфікаційному розряду умови харчування та житла. Цілком ймовірно, що у випадку В. Тарасова-ст. мало місце заниження кваліфікаційного розряду, що напряму пов'язувалося із матеріальним забезпеченням працівника і було доволі поширеним явищем [6, с. 216-228]. Можна стверджувати, що подібне ставлення до випускників ФЗУ і технікумів також було достатньо типовим для повоєнного часу. Приміром, подібну практику утисків молодих спеціалістів відмічає С. Нікілєв на прикладі сільської виробничої інтелігенції [7, с. 416]. Певна напруга, яка відчувається у щоденникових записах та листах В. Тарасова-ст. стосовно «начальників», вочевидь, першочергово пов'язана саме із цим комплексом причин.

За свідченням фахівців, робота залізниці зажди вимагала цілої низки реальних вмінь і навичок, які часто просто неможливо було здобути в аудиторних умовах. Молодих спеціалістів у всі часи включали до практичної роботи підприємства поступово, що можна вважати специфічною рисою саме радянської школи підготовки залізничників. Утім, навряд чи подібні міркування могли б заспокоїти голодного та невлаштованого «молодого спеціаліста», що, за його власними словами, «чотири роки навчався, а прогодувати себе не здатен». Помітні зміни у робочому настрої в бік більш виваженої оцінки власних знань і практичних навичок, відчуваються вже у перші місяці роботи як практиканта-оператора залізничної станції восени 1947 р. та в подальшій роботі: [3 вересня 1947 р., щоденник] «*...Практика идет ничего, хотя вчера не пошел на дежурство. Даю себе слово, что этого со мною больше не повторится.*

……

Нужно добиться, что бы за эту неделю знать все, что положено знать оператору. Много конечно уж знаю, но есть еще недоделки»

[2 жовтня 1947 р.] «*... Сегодня мне предложили подежурить смену вместе с Русаковой. Какая хорошая женщина! Я очень тужу сейчас, что не практиковался у нее, а у Матвеенко. Сегодня я сделал гораздо больше, нежели за все дни. Завтра мне дежурить придется самостоятельно, но я почему-то надеюсь, что этого не будет, т.к. будет оператор. Сегодняшнее мое дежурство (не совсем самостоятельное) показало, что я недостаточно подготовлен к работе оператора. Знаю работу в общих чертах, но есть много недоделок, которые сегодня постарался устранить частью. Я почему-то не особенно волнуюсь, но все-таки слишком боюсь диспетчеров и теряюсь, когда они на меня кричат. В общем, работать смогу, но только будут такие моменты, когда я буду становиться в тупик. Плохо то, что я не знаю еще расположения ст-ни и прилегающие участки.*»

[5 жовтня 1947 р.] «*..Мне, конечно, немного стыдно за то, что я до сего времени еще практикуюсь на оператора. Но ведь сейчас я же могу работать вполне, теперь дело зависит от Фролова*».

[22 жовтня 1947 р.] «*...Ровно два месяца как я приехал в Бахмач. Ровно два месяца, как я не вижу здесь хорошей жизни. ...Работа идет замечательно. Я сам почему-то удивляюсь тому, что сижу все дежурство голодный и есть особенно почему-то не хочется. И, несмотря на это, работа идет хорошо. Даже как-то и не думаешь о том, как бы пожрать. Думаешь только, как бы получше выполнить свою работу и работа эта меня очень интересует. ...Нужно будет сходить к инженеру и вызубрить посты, районы и стрелки. Теперь я точно уверен, что вполне смогу работать дежурным по станции. Конечно только с практикой…*»

[23 січня 1948 р., лист брату] «*... Робота идет хорошо. Сейчас вернее не работаю, а практикуюсь на ДСП. Вообще есть небольшой сдвиг в работе, оклад немного увеличится, будет примерно 600-650 р. в среднем, т.к. чистыми буду получать рублей 500. Вообщем в дальнейшем будет видно, сейчас загадывать нечего. 30 января поеду в Конотоп сдавать экзамены ...*»

Таким чином, характеристика соціального статусу автора, а відтак і в цілому соціально-демографічна характеристика джерела виглядатиме, на наш погляд, наступним чином: *травень – серпень 1946 р.:* корпус листів до рідних, що написані *студентом* залізничного технікуму, який перебував в умовах виробничої практики та мав забезпечуватися відповідно до категорії «соціально вразливих робітників»; *серпень 1947 р.– жовтень 1947 р.:* щоденник та листи написані *молодим спеціалістом – стажером* оператора станції із відповідним утриманням та заробітком; *листопад – грудень 1947 р.:* щоденникові записи та листи, написані оператором станції; *січень – лютий 1948 р.* – щоденникові записи та листи до рідних, написані під час підготовки до іспитів та стажування на посаду чергового по станції; *лютий-травень 1948 р.* – щоденникові записи та листи до рідних, написані під час роботи на посаді чергового по станції; *червень-жовтень 1948 р.* – листування із рідними в статусі чергового по станції.

Не менш важливим для розуміння сутності особистої життєвої історії В. Тарасова-ст., що її так чи інакше демонструють зазначені щоденникові записи та листування, є характеристика загальних історичних обставин повоєнного часу, тогочасних умов праці та матеріально-побутового стану працівників транспорту. Насамперед, підкреслимо, що зафіксовані у джерелах події, стосуються містечкового залізничного Бахмача, оточеного аграрним «поліським морем». Наприклад, цінова політика на місцевому колгоспному ринку та специфіка постачання державних крамниць скоріше наближала умови проживання залізничників до сільських, тобто гірших за усіма показниками у 1946-1948 рр. [5, с. 121].

Ця специфіка знайшла своє віддзеркалення у матеріалах В. Тарасова-ст., що намагався якомога менше користуватися послугами ринку, а сподівання на найближче покращення матеріального становища пов’язував із покращенням саме карткового розподілу. Наприклад, у листі від 18 листопада 1948 р. він пише: «...Но ничего, получим то, чего добиваемся [карточек. – В.Т.], *прекратим походы на рынок и тогда будет гораздо лучше [*виділено нами. – В.Т.]. Норма карточная должна быть увеличена; 650 гр. хлеба и соответствующая жировая карточка».

Так само, у листі до рідних від 10 липня 1948 р. (тобто у той період, який на тлі голоду попереднього року взагалі можна вважати цілком благополучним) є така згадка: «В магазинах кроме хлеба ничего почти нет ни съестного, ни промтоваров. Из-за хлеба стало плоховато, *но*

……

по организациям ничего [виділено нами. – В.Т.]. У нас свой ларек, т.ч. 2-1,5 кг взять можно всегда, стоит постоять минут 40 или час».

Взагалі, становище залізничників, що працювали у сільській місцевості, незалежно від того, яку ланку в рядовому складі вони посідали, у повоєнний час в умовах голоду мало чим відрізнялося від становища загальної маси голодуючих «сільських» робітників. Наприклад, як і в середовищі робітників важкої промисловості у 1946-1948 рр., під час чергових хвиль голоду, захворюваність на дистрофію ставала масовою і серед залізничників [8, с. 190; 9, с. 35]. На жаль, у нас немає відомостей по ділянці залізниці Бахмач – Конотоп, проте, певне враження про становище працівників залізниць, особливо нижчого рівня, та характер їхнього «привілейованого» становища, порівняно з рештою категорій робітників, надають документи із інших областей УРСР [9, с. 179; 10]. Ознакою безпосередньої залежності працівників залізничного транспорту від загальної державної політики у соціальній сфері, їхньої незахищеності від голодних умов побуту та праці, є наступний факт, що його наводить В. Мамяченков. Після підвищення пайкових цін 16 вересня 1946 р. та скасування для цілих груп населення нормованого забезпечення продуктами значно підвищилися ціни у робітничих їдальнях. Наприклад, до їдальні депо ст. Ховрино Жовтневої залізниці 17 вересня, наступного після нововведень дня, прийшло на дві третини менше залізничників, ніж зазвичай [11, с. 119]. Для прикладу, кілька уривків із щоденникових записів В.Тарасова, які прямо свідчать про неналежне карткове утримання, недоступність продуктів на ринках через зависокі ціни та голодування : «[8 березня 1947 р.] *...Сегодня праздник – «Женский день», но для меня этот день хуже обычного. Уже больше недели не вижу хлеба, ем один раз в сутки. Зато я учился за эту жизнь три года в техникуме! [*Виділено нами. – В.Т.] *И горько, и грустно подумать об этом. Я терплю только потому, что надеюсь на какое-то улучшение впереди.*

[9 березня 1947 р.] *...Дядюшка пишет, что я «впечатлительный парень». Да, я с ним вполне согласен. У меня эта черта есть. Но что этому причиной? Жизнь! Жизнь сама заставляет быть впечатлительным. У меня есть терпение, но оно начинает исчезать, когда живешь такой «житухой» уже полгода. Что я видел хорошего за эти месяцы? Да, ничего! Все время недостатки в деньгах и поэтому голод*.

[12 березня 1948 р.] *...Сегодня первый раз с 3/III получил 2 кг хлеба, т.к. живу сегодняшний день по пански*.

[3 жовтня 1947 р., лист до матері] *...Живу «замечательно». Бюджет мой кончился окончательно, остался долг и все. Обедаю, – варю котелок картошек, а ужинаю по-разному. Вчера например, ужинал Лермонтовым, читал поэму «Мцыри». Позавчера ужинал Пушкиным. Жить, конечно, можно немного, правда трудновато, но можно. Буду ждать улучшения своей жизни, ваших денег, которые вы мне послали*.

[26 жовтня 1947 р., щоденник] *...Ходили с Вовкой на базар продавать «туфли». Не продал, купил пару лепешек, творогу. ...Колька, бедняга, голодный с утра. Денег у него нет, но он виноват сам. Я считаю так, что жизнь дороже манаток, а он их почему-то жалеет. Сейчас расколол одну доску от постели и «варит» себе суп. Идет дым, в комнате нельзя сидеть. Сейчас сижу на чемодане, дым лезет в глаза, но хочется писать.Эх, жизнь наша бекова ...Да разве так можно жить. Хочется крикнуть Вороне, Котову, Норину и др. похожим на них: «Разве могут так жить советские люди!?! Что вы делаете, поганцы вы!?!*»

[16 квітня 1948 р.] *...В 11.00 иду провожать Семена в армию. Хозяева что-то дуются, получки нет, денег нет, хлеба тоже нет, хочется всех послать к е[…] матери. Пусть чуть о чем-нибудь заикнуться и я смотаюсь быстро, даже быстрее чем они думают!*».

Наведені документи розкривають також обставини післявоєнного голоду 1946-1947 рр. серед залізничників, що працювали у сільській місцевості. Його найважча фаза припадає на весну-літо 1947 р. Для прикладу, саме у цей час у 15-ти областях України фіксуються факти людожерства, які, щоправда, за даними В.Швидкого, оминули Чернігівську область [12, с. 147-148], а вживання бруньок, лободи, кропиви тощо стали способом ледь не щоденного харчування.

Наприклад, щоденник В.Тарасова-ст. починається із вересня 1947 та триває до квітня 1948 р. На той час в Україні голод набув характерної нерівномірної, «хвилеподібної» динаміки [9].

Окремі обставини повсякденного життя В. Тарасова-ст. та його матеріально-побутових умов є абсолютно незрозумілими поза контекстом соціальної історії того часу. Найцікавішим

прикладом цього є, на наш погляд, історія підготовки та впровадження грошової реформи 1947 р. та відміна системи карткового забезпечення.

Грошова реформа, особливо на початковому етапі, безпосередньо не позначилася на матеріально-побутовому становищі тих верств населення, що цілковито залежали від заробітної плати та не мали грошових вкладів у банках. Першочергове значення для них мало зниження ринкових цін та збільшення кількості товарів (продуктів харчування та промтоварів) у товарообігу. Наочно це стало зрозумілим ще в ході підготовки реформи восени 1946 р., коли Рада Міністрів СРСР Постановою від 16 вересня підвищила ціни продуктів карткового розподілу та дещо знизила комерційні ціни. Причому перше відчувалося набагато гостріше за друге, оскільки «майже все населення країни жило від зарплати до зарплати» [11, с. 116].

Відтак, у 1945-1946-ті рр., які можна вважати підготовчими для проведення грошової деномінації та відміни карткового розподілу товарів, позначилися передусім масовим зубожінням тих, хто як раз не мав грошових заощаджень. Залежність від розміру щомісячної заробітної платні та рівня забезпеченості продуктовими і промисловими картками відчувалася практично усіма верствами робітників, у тому числі – і залізничниками. Для значної частини робітників рівень заробітної плати у 1945-1947 рр. не відповідав навіть необхідним щоденним витратам. В. Зима пише: «Однією з комісій по перевірці скарг було встановлено, що видатки на дво- та триразове харчування в їдальні, включно із вартістю хліба, сплату за гуртожиток, спецодяг, баню у молодого робітника-одинака складали 250 крб. на місяць при умові середньої зарплатні у 200 крб.» [9, с. 41].

Оклад В. Тарасова-ст. впродовж 1947 р. коливався у розмірі 210-220 крб., яких не вистачало навіть на головне: елементарне харчування та оплату місця проживання. Відтак, не дивно, що роздумам про те, як прожити на отримані кошти, відводиться таке значне місце у щоденникових записах: « [6 вересня 1947 р.] *...Оклад положили 220 р., но думаю сходить к начальнику станции» [...]; [*26 вересня 1947 р.] *«..Он [начальник] совершенно не хочет понимать того, что на эти несчастные 210 р. прожить невозможно» [...]; [*28 вересня 1947 р.] *«...Зарплату получил, но такую «большую», от которой мне стало даже немного не хорошо (75 рублей за полмесяца). Нужно было, конечно, спросить, почему так мало, но было много народу, да я об этом в тот момент и не думал. Вовке должен 57 р. Поэтому не выдержал и смалодушничал, написал маме письмо с просьбой о помощи. [...].*

[5 січня 1948 р.] *«Эти дни хлеба ни разу не получал. Зарплаты до сих пор нет. Сегодня хозяйка сварила последнюю крупу, поел и теперь, очевидно, до зарплаты. В общем, сегодня настроение было упадшее. Держаться и терпеть нет никакой возможности. Я не знаю, что я буду делать, если не получу завтра зарплаты. Семен уехал домой, – может быть привезет что-нибудь. Зарплаты мне конечно не хватит. Отдам хозяину 120 р. и останется рублей 70-80, на которые нужно будет жить до 20 числа, т.е. 15 дней» [...]».*

Варто звернути увагу на те, що усі працевлаштування В. Тарасова-ст., не важливо як практиканта чи штатного працівника, – неодмінно супроводжувалися «картковими» проблемами. Ось кілька прикладів з періоду проходження практики на Конотопській дільниці Московсько-Київської залізниці влітку-восени 1946 р.: « [Бахмач, 28 травня 1946 р.]*...В столовую еще тоже пока не ходим, т.к. нет еще карточек и сидим на том, что есть в чемодане. Прожитых 4 дня дают себя уже знать, но это все пока, а в будущем надеемся зажить по настоящему*».

[Бахмач, 9 червня 1946 р.] «*...Наверное с нашими «карточными богами» произошло что-то не то. Вы понимаете, вот уже 9 число, а приехали 27 числа и в течении этого срока мы получили только пятидневный талон. Ходили каждый день к разным начальникам (чтобы они пропали), просили, молили, ругались и все бесполезно. И вот наконец нынче соблаговолили дать и то в уменьшенной норме. А для того, чтобы выдать норму причитающуюся, ждут телеграммы из Чернигова (обл. карт бюро), которую везут очевидно на «му-2» [*на корове. – В.Т.] *не иначе*».

[Бахмач, 11 червня 1946 р.] «*... Я живу хорошо. Карточки, как я уже писал вам, выдали, хотя и в уменьшенной норме. Дали еще по одного [одному] дополнительному талону – обеденному в день. В будущем обещают дать еще по одному талону на каждый день, на который будут давать по 100 гр. хлеба. Так-что как видите дела наши понемногу поправляются. У нас получается как бы трехразовое питание, которое для нас имеет большое значение. Вообщем вся наша жизнь за эти полмесяца прошла в просьбах разных карточек и*

талонов. Приехали сюда на практику, а больше думаем как бы поесть, чем о практике. Самой же практикой занимаемся мало».

Труднощі із оформленням продовольчих карток у 1946 р. мають свої пояснення. У вересні 1946 р. Постановою уряду СРСР «Про економію у видатках хліба» цілий ряд категорій громадян були позбавленні карткового забезпечення. В цілому в СРСР поза межами нормованого розподілу товарів залишилося майже 5 млн. осіб, серед яких майже 500 тис. складали діти [11, с. 119]. Характерно те, що у Постанові Уряду було виписано лише загальний порядок відміни карток, який міг мати (і мав, виходячи із регіонального аналізу введення в дію Постанови) свої особливості. Приміром, В. Мамяченков, аналізуючи соціально-економічне становище у Свердловській області, зауважує: «...Жорсткість та непродуманість Постанови від 16 вересня [1946 р. – В.Т.] проявлялась хоча б у тому, що карток були позбавлені ті громадяни, що проживали у сільській місцевості, проте почасти не мали навіть горо́дів – вчителі, медичні працівники, персонал шкіл та лікарень, працівники зв'язку, партійно-радянських органів тощо» [11, с. 117].

Подібна практика, на наш погляд, сама по собі демонструвала специфічність соціальної політики в СРСР у 1946-1947 рр., у своєму реальному втіленні отримала низку додаткових нюансів, які, вочевидь, не були заплановані державним керівництвом. Одна з таких особливостей набула назви «економія по контингенту», що на практиці, в умовах дії карткового розподілу продуктів, фактично означало обов'язкову «економію» продуктового та промислового забезпечення робітників, а в окремих ситуаціях – просте зняття певної кількості «контингенту» з карткового постачання. Наприклад, подібну практику, застосовану у доволі активній формі, аналізує російська дослідниця О. Вєтошкіна на прикладі повоєнного становища робітників оборонної промисловості Удмуртії [13]. Стосовно УРСР О. Веселова наводить подібні факти по Полтавській області [8, с. 178, 181]. Чи могла бути застосовано така практика до «молодих спеціалістів» у 1947-1948 рр., лишається остаточно не з'ясованим, оскільки формально випускники училищ та технікумів вважалися «соціально вразливою категорією» і упродовж післявоєнного часу не випадали із поля зору законодавців. Так, восени 1946 р., на тлі відміни карткового постачання для цілого ряду громадян, студентам училищ і технікумів було дещо підвищено стипендію та утримання [11, с. 116].

Серйозну проблему становила нерегулярність постачання продуктів за картками. Відтак, включення робітника до системи державного забезпечення насправді не гарантувало ані належний рівень утримання, ані його регулярність та системність [13, с. 80].

Цю рису першочергово треба враховувати, аналізуючи матеріально-побутове становище робітників, що формально забезпечувалися за т.зв. першою категорією постачання. Наприклад, для залізничників, які працювали у сільській місцевості, нестача двох найголовніших продуктів (хліба та картоплі) була у 1946-1947 рр. повсякденним явищем.

Варто відмітити, що дані стосовно робітників, які працювали у сільській місцевості та у невеличких містах, на сьогодні не систематизовані або вкрай епізодичні. Ця риса загалом характерна і для Чернігівської області. Приміром, чернігівська дослідниця Т. Демченко відносить «практичні дані про становище в містах, де діяла карткова система, але люди голодували» до «нез'ясованих питань» в історії голоду 1946-1947 рр. [14, с. 169]. Не менше, ніж від нестачі хліба, потерпали робітники у повоєнний час від неврожаю картоплі 1946 р. Залізничників, особливо тих, що працювали у сільській місцевості, це стосувалося безпосередньо. Т. Демченко взагалі відносить «вживання в їжу картоплі» у 1946-1947 рр. до першочергової «технології виживання», пояснюючи це значенням для регіону саме цього продукту, власне – «другого хліба Полісся» [14, с. 169].

У тексті щоденника із цього приводу також є чимало промовистих записів: *«* [28 вересня 1947 р.]*... Хлеба осталось 100 гр., а жить еще три дня не знаю, как буду. Сейчас пробовал купить картошек, но на всем базаре всего два ведра по 30 р., поэтому не купил, а придется опять сходить «кое-куда» [*накопать в поле. – В.Т.). *Хорошо бы пошел Вовка, веселее было бы.*

[1 жовтня 1947 р.]*... Денег нет ни копейки. Сегодня купил на последние 3 р. перо 2 помидора. Завтра даже не на что пообедать и выручить хлеб, а жить еще до 7 числа. Занимать совершенно не у кого, а жить нужно.*

……

[2 жовтня 1947 р.]... *Плохо так же то, что придется два-три дежурства совершенно голодным, т.к. в кармане нет ни копейки денег. Сегодня съел только 600 грамм хлеба и больше ничего.*

[3 жовтня 1947 р.] *Пришел домой, убрал двор и вот уже 1 ч. дня. Поспели картошки. Поел пол котелка, т.к. почему-то не естся. Очевидно потому, что совершенно пустые. Сегодня денег нет ни копейки, даже не на что выручить хлеб. Ну да ладно, потерплю. Может быть, послезавтра придут деньги. Завтра, конечно, ждать нечего, т.ч. придется опять обойтись котелком картошек. Хорошо хоть, что «купили» [*накопали в поле. – В.Т.) *картошек с Вовкой, а то бы совсем хана, да и только.*

[22 жовтня 1947 р.] *Я себя очень ругаю за то, что купил мало круп, а купил зачем-то буханку хлеба. Сегодня и завтра еще сварю, после этого наступят совсем «золотые» деньки. Тогда придется жить по-волчьи.*

[25 жовтня 1947 р.]...*Картошек нет, хлеба нет, денег 120 р., жить до 10 числа.*

[25 грудня 1947 р.] *Сегодня мой расход суточный сводится к нулю. Пришел с дежурства в 9.00, лег спать и проспал до 6 часов вечера. Экономия в еде! Таким образом, прожил на 200 гр. хлеба и кружке воды.*

[26 грудня 1947 р.] *Если не считать 200 гр., которые я «скушал» вчера, то можно считать опять двое суток не емши. В общем, мне начинает нравится такая жизнь, по крайней мере ни покупать, ни жрать, ни ср…. и пр. В общем все удобства. Сегодня день прошел «замечательно»! Сейчас «скушаю» 600 гр. (паек) и опять на сутки. Замечательно! Не жизнь, а малина! Да, делишки…!!!!*

[30 грудня 1947 р.] *В общем, до третьего числа у меня будет хороший праздник. Новый год буду «праздновать» без копейки денег. Хлебушек придется забыть тоже до третьего с нынешнего дня».*

Як висновок, варто, на наш погляд, відмітити не тільки достатньо значний обшир інформації, що міститься у щоденнику та епістоляріях, але й звернути увагу на цілий ряд проблем, що гіпотетично могли б мати своє віддзеркалення у записах В. Тарасова-ст., але з певних причин пройшли повз уваги автора або просто не були віднесені до важливих. Серед них як суто побутові, повсякденні теми, так і реальна «подієва» історія. Наприклад, відновлення залізничного вокзалу станції Бахмач (одного з найкрасивіших у Південно-Західній залізниці), що був зруйнований під час війни. Або комсомольські зібрання та мітинги, святкування 7 листопада і 1 травня. Можемо припустити, що голод, важкі матеріальні умови та психологічна скрута брали своє.

Окрім накреслених вище тем (голод 1946-1947 рр. серед залізничників; матеріально-побутові умови молодих спеціалістів-залізничників; обставини проведення грошової реформи 1947 р. тощо), матеріали В. Тарасова-ст. можуть зацікавити і дослідників національного питання в СРСР. Характеристики, які автор-росіянин, виходець з Калужччини,дає тодішній Україні, мешканцям Бахмача та ін., є доволі стереотипними, проте вони демонструють цікаву еволюцію. Зрештою, усе своє подальше життя В. Тарасов-ст. пов’язав саме з Україною.

Повертаючись до проблеми повоєнного повсякдення, відмітимо також цікаві ремарки автора стосовно відвідування кіно та театру, читання книжок та алюзії вбік літературних героїв, роздуми над пріоритетністю тієї або іншої професії у настановах молодшому брату та ін.

В цілому, на нашу думку, зазначений корпус документів є характерним прикладом складності прочитання та аналізу повоєнного повсякденного життя в СРСР. Зокрема, щоденникові записи мають чимало лакун та відкритих запитань, які, начебто, не повинні такими бути. Приміром, чому у щоденнику, який, підкреслимо, у хронологічному просторі 1947-1948 рр. не має втрачених фрагментів, жодного разу не згадується «війна» та «перемога»? Чому на тлі епістолярних згадок про батька, що у 1944 р. «пропав без вісті» в Румунії, відсутня щоденникова автокомунікація із ним? Чому автор записів практично не спілкується із селянами та фактично не дає характеристик містечкових та сільських мешканців, за виключенням хіба що родин, у яких ситуативно квартирується? Звісно, частина цих запитань є риторичними. Утім, як писав Карло Гінзбург: мікро-історія вимагає простору. Чим локальнішим є об’єкт дослідження, тим більш глобальним постає оточуючий його історичний антураж. У нашому разі – бажання поставити наприкінці «три крапки» є сильнішим за спокусу розставити усі крапки над «і».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобылев А. Н. Сквозь расстояния и годы [Текст]: о прошлом и нынешнем Конотопского региона Юго-Западной железной дороги / А. Н. Бобылев. – Б.м.: [б.и.], [200-?]. – 234 с.: ил.
2. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917-1958 гг.) / отв. ред. И.М. Волков. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 622 с.
3. Робота профорганізацій зі здійснення завдань першої повоєнної п'ятирічки (1945, березень – 1950, грудень) // 100 років на захисті трудящих. Історія профспілкового руху залізничників і транспортних будівельників України / авт.-упоряд. В.Уржанов; ред. В.Ткачов, М. Сінчак. – К.: [б.в.], 2006. – 336 с.
4. Мазило І. Житлові і матеріально-побутові умови працівників залізничного транспорту України 1943-1950-ті рр. / І.Мазило // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 12. – С.347-357
5. Данилов А. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы / А. Данилов, А. Пыжиков. – М.: РОСПЭН, 2001. – 304 с.
6. Вєтров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.) / І.Вєтров // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – К., 2010. – Вип. 13. – 261 с.
7. Нікілєв С. Виробнича інтелігенція українського села: до проблеми формування (середина 1940-х – 1960-х рр.) / О. Нікілєв // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 414-420
8. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 2008. – 273 с.
9. Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 годов / В.Ф.Зима // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С.35-52.
10. Задніпровський О.І. Хроніка голоду 1946-1947 років у Донбасі / О.І. Задніпровський. – Донецьк : Схід. вид. дім, 2007. – 372 с.
11. Мамяченков В.Н. Политика цен и карточная система в СССР: государство и общество в 1946 году (на материалах Свердловской области) / Мамяченков В.Н. // Вестник Челябин. гос. ун-та. – 2009. – № 37 (175). – История. –Вып. 36. – С.115-119.
12. Швидкий В. Голод 1946-1947 рр. як причина сплеску девіантних явищ в Україні // Укр. істор. журнал. – 2010. – №1. – С. 142-164.
13. Ветошкина О.В. Социально-экономическое положение рабочих оборонной промышленности Удмуртии в 1945-1950 гг. : дис. … канд. истор. наук / спец. 07.00.02 – Отеч. история. – Ижевск, 2010. – 221 с.
14. Демченко Т. Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2008. – Вип.13.– С.161-172.

Тарасов В.В. «ДЕРЖИСЬ, КАЗАК, АТАМАНОМ БУДЕШЬ!». ДНЕВНИК И ПЕРЕПИСКА С РОДНЫМИ ВЫПУСКНИКА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТЕХНИКУМА. 1946-1948 ГГ.

Исследование посвящено послевоенной социальной истории (1946-1948 гг.) в СССР и УССР. Автором анализируется дневник и переписка с родными выпускника железнодорожного техникума, который в качестве молодого специалиста работал на участке Конотопского отделения Московско-Киевской железной дороги. Исследование имеет источниковедческую и методологическую направленность.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, голод 1946-1947 гг., денежная реформа 1947 г., карточная система, социальная история.

Tarasov V.V. «HOLD ON, COSSACK, YOU'LL BE A CHIEFTAIN!». DIARY AND CORRESPONDENCE WITH RELATIVES OF THE RAILWAY COLLEGE GRADUATE. 1946-1948.

The study focuses on the post-war social history (1946-1948) in the USSR and the Ukrainian SSR. The author analyzes the diary and family correspondence of a Railway College graduate, who worked as a young specialist in the area of Konotop branch of the Moscow-Kiev railway. The research has methodological and source-orientation.

Keywords: post-war reconstruction, the famine of 1946-1947s, the currency reform of 1947, the card system, social history

РЕЦЕНЗІЇ

УДК: 378: 94(075.8)

О.В. Зінько

ЗІНЧЕНКО А.Л. ІСТОРІЯ. ВСТУП ДО СПЕЦІЯЛЬНОСТИ: НАВЧ. ПОСІБ. ДЛЯ СТУД. ВИШІВ СПЕЦ. «ІСТОРІЯ» / А.Л.ЗІНЧЕНКО. – ТОВ «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ», ВІННИЦЯ, 2014. – 236 С.

У статті прорецензований навчальний посібник А.Л.Зінченко, в якому окреслюються предмет і завдання історії як науки, основні етапи її розвитку; розкрито призначення основних історичних дисциплін.

Ключові слова: історія, національна спадщина, революція гідності, історичні джерела, допоміжні історичні дисципліни.

Рецензована книга – навчальний посібник, в якому розглядаються особливості професії, суспільне покликання історика як фахівця й громадянина, подаються матеріали, що сприятимуть формування у студента інтересу до вивчення історичних джерел, усвідомленню значення діяльності історика в плеканні історичної, культурної, та екологічної свідомості.

Посібник має дванадцять розділів у кожному з яких розкривається тематична проблематика, яку автор пропонує розглянути в рамках Вступу до спеціальності «Історія»: історія як наука та фах; історія науки історія; як рухається історія; історія і географія; корені українського народу; Україна європейська: історія і сьогодення; становлення фахівця історика; студент-історик: право на здобуття кваліфікації та обов'язки; історична пам'ять та історична свідомість; у колі історичних дисциплін; технологічні винаходи в історії людської цивілізації; цивілізація і довкілля. Після кожного розділу пропонується список використаної літератури, а також запитання–завдання для самоконтролю знань студентів.

В розділі «Історія як фах» розглядається питання: Історія: зміст і значення. Автор пояснює, що саме слово «наука» означає знання про довколишній світ, які описують природу, суспільство й людину як системні явища і мають об'єктивний характер, тобто засновуються на вірогідних доказах. Сучасні історичні знання нагромаджуються саме таким чином, тобто перевіряються й обґрунтовуються виробленими науковою спільнотою методами на основі представничого (різнобічного, достатньо повного, за можливости – вичерпного) кола джерел. Тому історична наука має завданням вироблення достовірних знань про минуле людського суспільства й передавання їх у вигляді опису й пояснення цього минулого.

Автор зазначає, що не всі розуміють цінність історичного знання, тому пропонує розглянути підпитання: Історичні знання як суспільна потреба. Оскільки історія є своєрідною колективною пам'яттю суспільства про минуле, то минуле відображається у суспільних скарбницях пам'яті: документах архівів, працях професійних істориків, матеріалах кіно- та фото документалістів, у монументах, пам'ятних місцях, літературних та малярських творах на історичну тематику. Все це спонукає плекати цінності культури, зберігати цілісність нації, впливає на формування громадянського суспільства й розуміння цінностей демократії, формування високого рівня історичної свідомості, необхідність спрямовувати свою професійну діяльність в дусі національного інтересу. Ключовою функцією історичної освіти є виховання патріотизму.

В розділі «Історія науки історії», автор акцентує увагу на зародження історичної думки та історіописання на прикладах античних істориків, елементів давньокитайської історичної науки, середньовічних істориків, історичних знань в Русі-Україні та концептуальних підходів наукового характеру XIX-XX ст.

Історичні закономірності, циклічність історичного процесу, історія і цивілізації, війна і мир як явища історії автор навчального посібника пояснює в розділі «Як рухається історія». Людське суспільство – це складна рухлива система, яка постійно розвивається й змінюється. Виділення закономірностей та визначення універсальних законів для всіх часів і суспільств є справою складною, але без усвідомлення загальних закономірностей історичного процесу знання перетворюються на скриньку з фактами. Одним з варіантів опанування був запроваджений хронологічний поділ історії на епохи.

Актуальними є пояснення А.Л.Зінченко, на прикладі російської агресії проти України 2014 р., такого історичного явища як війна, яке є надзвичайно живучою та характерною як для давно минулих епох, так і для сучасності.

Навчальний посібник пропонує розділ: Історія і географія, в якому пояснюється історія вивчення Ойкумени, важливість історичної географії, історичної ономастики, орієнтації в довкіллі, закріплення спостережень у відтворенні їх у зображеннях на прикладах давніх картографів та зображень українських земель на старих картах.

Важливим є розгляд проблемного питання про походження українського народу в розділі: Корені українського роду. Автор пропонує на прикладі формування історичної свідомості розглянути процес деформації свідомості українського народу після панування чужої державної та церковної пропаганди. Тому, на думку А. Л. Зінченка, необхідно приділяти більше уваги питанню походження українців, мовно-культурної та історичної окремішності. В посібнику акцентується увага на те, що за висновками археологів, істориків, мовознавців та антропологів, український етнос почав формуватися в ту саму історичну епоху, що й інші європейські етноси – чехи, поляки, серби, іспанці, французи, тобто в добу Великого переселення народів – у V-VII ст., а Русь – наша національна спадщина.

Логічним продовженням є розділ: Україна європейська: історія і сьогодення. Автор посібника наводить історичні факти, які обґрунтовують висновок, що Україна – складова європейської цивілізації. Основні ментально-культурні орієнтири українців є європейсько-християнськими. Її культура є людино центричною, гуманістичною й євангельсько-софійною, а ключові її акценти орієнтовані на повагу до закону, правди й справедливості. Тому, на думку А. Л. Зінченка, європейські основи української культури не є декларацією про наміри, а мають під собою соціокультурні підвалини, які сформувалися історично.

Автор посібника пропонує також розглянути події революції гідності листопада 2013 – лютого 2014 рр., як приклад боротьби за євроінтеграцію. Матеріал подає хронологію подій, який супроводжується фотодокументами та переліком студентів – Героїв Небесної Сотні. За допомогою аналізу суті таких подій формується не лише фахівець-історик, а й громадянин Української держави.

Розділ про становлення фахівця-історика містить пункти: передумови успіху, послідовність у навчанні, знання історичних джерел, ерудиція історика, інтернет-ресурси у вивченні історії. А розділ: Студент-історик: право на здобуття кваліфікації та обов'язки розглядає питання про право на одержання кваліфікації фахівця-історика, обов'язки випускника-історика у суспільстві, культура суспільства й етика фахівця-історика, державні вимоги до підготовки бакалавра-історика.

Важливим питанням для формування історика є розуміння історії як наукового знання, яке набуває значення раціональної основи суспільної історичної пам'яті. Тому наступний розділ присвячений історичній пам'яті та історичній свідомості, який складається з питань: історична пам'ять, історична свідомість, формування сторичної свідомості, історична свідомість і сьогодення.

Х розділ посібника розглядає важливість допоміжних історичних дисциплін, світ археології, етнологію та етнографію, історичну антропологію у формуванні фахівця-історика.

Посібник містить розділ: Технологічні винаходи в історії людської цивілізації. Пропонуються до розгляду питання: найзначніші винаходи давнини, техніка доби античності, технологічні винаходи в країнах Сходу, винайдення книгодрукування, промислова та науково-технічна революція, технологічні новації після Другої світової війни. Інформаційна революція. Автор посібника пояснює, що в нашу супертехнологічну епоху для фахівця-історика також важливо знати про основні переломні моменті у розвитку науки й техніки, без яких розуміння суспільних процесів є неповним.

Актуальною сьогодні є також проблема цивілізації та довкілля, тому необхідно у фахівця формувати екологічне мислення. В посібнику пояснюється, що для історика, який оперує знаннями гуманістичного змісту, формування нової ноосферної ідеології людства є особливо важливим. А.Л.Зінченко пропонує розглянути питання історичного аспекту господарської діяльності людини і довкілля, екологічні проблеми в історії України, основні історичні віх становлення екологізму.

Таким чином, в посібнику «Історія: Вступ до спеціяльности» А.Л.Зінченка подається матеріал, який сприятиме формуванню у студента інтересу до вивчення історичних джерел,

усвідомленню значення діяльності історика в плеканні історичної, культурної та екологічної свідомості. Посібник присвячений автором пам'яті українських істориків і мовознавців, переслідуваних і нищених комуністичним режимом.

Зинько О.В. ЗИНЧЕНКО А.Л. ИСТОРИЯ. ВСТУПЛЕНИЕ В СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: УЧЕБ. ПОСОБ. ДЛЯ СТУД. ВУЗОВ СПЕЦ. «ИСТОРИЯ» / А.Л.ЗИНЧЕНКО. – ТОВ «МЕРКЬЮРИ-ПОДОЛЬЕ», ВИННИЦА, 2014. – 236 С.

В статье прорецензировано учебное пособие А.Л.Зінченко, в котором рассматривается предмет и задачи истории как науки, основные этапы её развития; раскрывается значение основных исторических дисциплин.

Ключевые слова: история, национальное наследие, революция достоинства, исторические источники, вспомогательные исторические дисциплини.

Zinko O.V. ZINCHENKO A.L. HISTORY. INTRODUCTION TO SPECIALITY: TEXTBOOK FOR UNIVERSITY STUDENTS. SPEC. «HISTORY» / A.L.ZINCHENKO. - LLC «MERCURY-PODOLIE», VINNITSA, 2014. - 236 S.

The article reviews the manual of A.L.Zinchenko, which outlines the object and purpose of history as a science, the main stages of its development, reveals the significance of the major historical disciplines.

Key words: history, national heritage, dignity revolution, historical sources, auxiliary historical disciplines.

УДК 002.2(477.43/.44) «18-19»

С.І. Дровозюк

КАРОЄВА Т.Р. ПРОВІНЦІЯ У ГАЛАКТИЦІ ГУТЕНБЕРГА: КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ПОДОЛЯН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст. – ВІННИЦЯ, 2014. – 414 С.

Прорецензовано монографію, яка є результатом дослідження книжкової культури Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст., здійсненого з позицій дисциплінарної матриці історії.

Ключові слова: книжкова культура, Подільська губернія, трансдисциплінарність, дисциплінарна матриця.

Рецензована монографія є результатом багаторічних історико-книгознавчих досліджень авторки, частково відображених у низці її попередніх публікацій. Звернення дослідниці до цієї теми не є випадковим. Тетяна Кароєва, будучи фаховим книгознавцем, тривалий час працювала у книжковій галузі подільського регіону, цікавилася її теоретичними та прикладними аспектами. Її дослідницька практика довела, що студіювання профільної проблематики у межах однієї дисципліни чи навіть кількох споріднених книгознавчих дисциплін не може пояснити всього розмаїття книжкової культури краю. Отже звернення Т. Кароєвої до історичної площини витоків книжності стало логічним кроком у розумінні внутрішньої логіки розвитку галузі.

На початку XXI ст. гуманітарна спільнота дійшла висновку про те, що книга як така не вмирає, вона лише втрачає функцію основного каналу соціальної комунікації в інформаційному контексті, хоча зберігає свій духовний, інтелектуальний та естетичний потенціал. Тому її студіювання не втрачає актуальності. Незалежно від матеріальних (паперових чи електронних) носіїв книга продовжує впливати на поступальний розвиток людства.

Рецензована монографія є першим комплексним дослідженням книжкової культури окремого регіону на теренах України. Авторка запропонувала її вивчення на базі дисциплінарної матриці історії. Традиційно історики-книгознавці у своїх наукових студіях використовують принцип історизму, здійснюючи міждисциплінарні студії, але у монографії застосований трансдисциплінарний підхід до вивчення книжкового життя краян. Бажання зрозуміти динаміку його розвитку привело Т. Кароєву також до використання культурологічного підходу, що зумовило аналіз книжкової культури не з позицій галузевої структури, як це традиційно виконують профільні фахівці, а з історико-антропологічної. Цей підхід дозволив охарактеризувати подолян як творців та носіїв книжкової культури у певних історичних умовах. З комплексу методологічних засад виросла запропонована структура

монографії. Варто відзначити, що усі основні аспекти книжності регіону: книговидання, книжкова торгівля, бібліотечна справа, бібліографія, читання – знайшли належне відображення.

Привертає увагу активне використання матеріалів, що зберігаються у регіональних архівах, а також підхід авторки до роботи з опублікованими та речовими джерелами. Рівень їхнього опрацювання свідчить про її фахову зрілість як історика, засвідчує здатність до продуктивних дослідницьких дій. У науковому аналізі нею задіяний понад 50-тисячний масив книг, що були у використанні подолян у досліджуваний період, а сьогодні знаходяться у державних закладах регіону.

У першому розділі дослідниця розкриває кілька цікавих аспектів, що характеризують загальний контекст розвитку книжкової культури. Якщо характеристика нормативно-правової бази є звичним прийомом для істориків, то вивчення зростання добробуту населення як запоруки книгокористування є даниною сучасним тенденціям розвитку історичної науки. Т. Каруєва не лише розрахувала зміни у розмірі потенційної читацької аудиторії упродовж досліджуваного періоду, а й окреслила приблизне коло подолян, які могли самостійно формувати власне читання, маючи можливість купувати книги та користуватися платними бібліотеками. Для цього вона на широкій джерельній базі встановила приблизну межу річного бюджету сім'ї з трьох осіб, який дозволяв на початку XX ст. за необхідності купувати книги.

У другому розділі авторка охарактеризувала свідомі дії подолян для творення книжкової культури. Дослідниця вважає, що краян «не можна вважати культуртрегерами – радше слід визнати їх інтерпретаторами готових культурних форм у місцевих умовах»; творення книжкової культури «мало аматорський характер і призводило до необов'язковості, короткочасності всіх починань. Її регіональні досягнення не спиралися на професіоналів з відповідною теоретичною підготовкою, були скоріше наслідком особистих зусиль і подвижництва окремих діячів, які намагалися реалізувати конкретні задуми» (с. 185).

У третьому розділі подається загальна характеристика книжкової культури подолян як носіїв за кількома соціокультурними зрізами: соціальним, етноконфесійним, статевим та віковим. Дослідниця описує книжність найважливіших соціальних груп губернії (дворянства, середнього класу, селянства). На тлі панування російського канону книжкової культури вона докладніше зупиняється на проявах українського, польського та єврейського канонів книжкової культури. Особлива увага приділяється також розвитку жіночої та дитячої читацьких аудиторій краю. Віддаючи належне такому підходу, тут авторці можна закинути недостатню увагу таким специфічним конфесійним проявам книжності, як юдейська та старообрядницька. Ці варіанти книжкової культури мали поширення на теренах краю, але, на жаль, не знайшли адекватного відображення на сторінках монографії.

Попри, здавалось би, краєзнавчий характер книга поглиблює розуміння політичної, соціальної та культурної модернізації українського суспільства, розкриває специфіку становлення національних спільнот з опертям на книжкову комунікацію. Дослідниця вказує, що завдяки проникненню книжкової культури у всі соціальні групи населення краю відбувалося кілька процесів: а) утягнення Поділля у загальноросійський інформаційний простір; б) прискорення конструювання модерних націй, особливо недержавних –української, польської, єврейської; в) окреслення громадської думки (с. 342). Вона наголошує, що початкова покликаність до читання як «культурного капіталу», що унормувалася серед усіх прошарків населення Подільської губернії, зіграла злий жарт з можливостями і наслідками політичної агітації. Представники соціальних низів, особливо селяни, опинилися у пастці: на тлі безмежної довіри до друкованого слова, вихованого книгою, не маючи тривалого досвіду «книжного» читання, вони ставали об'єктами політичного маніпулювання через газету, політичну брошуру або листівку. Тому виникають паралелі із сучасними формами інформаційної боротьби. У контексті сучасних інформаційних процесів книжкова культура як суспільно-історичне явище набуває нового звучання і потребує системного, комплексного дослідження.

Отже, рецензована монографія є цікавою не тільки для вузького загалу істориків та книгознавців, а й для всіх, хто не байдужий до минулого у його багатогранному людському вимірі.

……

Дровозюк С.И. КАРОЕВА Т.Р. ПРОВИНЦИЯ У ГАЛАКТИКЕ ГУТЕНБЕРГА: КНИЖНАЯ КУЛЬТУРА ПОДОЛЯН ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX В. – ВИННИЦА, 2014. – 414 С.

Прорецензировано монографию, представляющую результат исследования книжной культуры Подольской губернии второй половины XIX – начала XX в., осуществленного на основе дисциплинарной матрицы истории.

Ключевые слова: книжная культура, Подольская губерния, трансдисциплинарность, дисциплинарная матрица

Drovoziuk S. I. KAROYEVA T. R. PROVINCE IN GUTENBERG'S GALAXY: BOOK CULTURE OF PODILLIA POPULACE IN THE LATTER HALF OF XIXTH – EARLY XXTH CENTURIES. – VINNYTSIA, 2014. – 414 P.

The article reviews the monograph which presents the research on the book culture in Podillia province of the second half of XIX – early XX centuries based on the disciplinary matrix of history.

Key words: book culture, Podillia province, transdisciplinarity, disciplinary matrix

УДК 930.85 (075. 8)

О.М. Круковська

О.В. ЗІНЬКО, Ю.А. ЗІНЬКО. НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ. / 2-ГЕ ВИД.: ДОПОВН., ПЕРЕРОБ. – ВІННИЦЯ, ТОВ «НІЛАН-ЛТД» 2012. – 248 С.

У статті прорецензований навчальний посібник О.В.Зінько, Ю.А.Зінько, в якому розкриваються найважливіші особливості розвитку історії української культури з найдавніших часів до початку XXI ст.

Ключові слова: історія, українська культура, література, архітектура, релігія, образотворче мистецтво.

Рецензована книга – навчальний посібник, в якому узагальнено досвід викладання культурознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах. Він підготовлений на основі програм, розроблених кафедрами «Історії та етнології України» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та «Культурології, соціології, педагогіки та психології» (зараз «Філософії та гуманітарних наук») Вінницького національного технічного університету. Навчальний посібник розрахований на студентів, які вивчають дисципліну «Історія української культури».

У посібнику, який складається зі вступу та десяти тематичних розділів, використано досвід викладання у вищих навчальних закладів таких дисциплін як «Українська та зарубіжна культура» та «Культурологія». Деякі розділи пропонуються як загальні культурологічні нариси, що дає можливість збагатити студента сучасними культурологічними знаннями. Також розглядаються проблеми історико-етнічного розвитку українців, ґендерна проблематика у вигляді нарисів шлюбно-сімейних стосунків української громади в процесі становлення та історичного існування. В кінці кожної теми подається хрестоматійний матеріал у вигляді додаток. Кожна тема завершується переліком контрольних питань та завдань.

У вступі пропонується розглянути теоретичні аспекти культури: поняття культури, структуру культури, основні функції культури, основні теорії культури, культурні форми.

В розділі «Ранні форми культур на українських землях» міститься матеріал щодо проблемних питань антропогенезу. Акцентується увага на найбільш відомі стоянки первісної людини на українських землях, перші форми релігії, особливості культурної еволюції (соціалізації) у первісному суспільстві, зародження образотворчого мистецтва, ранні форми культур (трипільська, культури кіммерійців, скіфів, сарматів). Розглядається культура давніх слов'ян, особливості міфологічної свідомості, особливості шлюбно-сімейних стосунків східних слов'ян. Додаток після розділу має інформацію про Велесову книгу, приклади української міфології та фольклору, українські легенди про створення світу (космогонічні) з книги: Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.

Походження українського народу: проблеми, пошуки подається в розділі «Загальні відомості про історико-етнічний розвиток українців». Враховучи той факт, що питання дискусійне, автори пропонують різні погляди та гіпотези етногенезу українців, антропологічні

типи українців та особливості національного характеру (менталітету). В додатках пропонуються уривки з наукових досліджень українських істориків: В пошуках національних першоджерел. Михайло Грушевський про давнє минуле східних слов'ян; Балушок В.Г. Коли ж народився український народ; Залізняк Л. Походження українського народу. Аналіз концепцій. Походження українців за даними сучасної етнології.

В темі «Культура Київської Русі» розглядається питання християнізації, зміна особливостей шлюбно-сімейних стосунків, писемні пам'ятки та література Київської Русі, мистецтво Київської Русі. В додатках подаються фрагменти літературних творів, пояснюється система звичаєвого права.

Тема «Українська культура XIV- першої половини XVII ст. Поширення ідей гуманізму» пропонує розглянути релігійне життя українських земель, розвиток літератури, друкарську справу, особливості мистецтва. Додатки містять матеріали про написання Пересопницького Євангелія, уривки з книги Мелетія Смотрицького «Тренос».

В наступному розділі, присвяченому освіті в Україні X-XVIII ст., автори звертають увагу на особливості освіти Київської Русі, освіти Литовської держави, Острозької школи та Києво-Могилянської академії. Додатки вміщають хрестоматійні матеріали про особливості бурсацького життя та методи заохочення до освіти в Києво-Могилянській академії.

Особливості українського бароко розглядаються в розділі «Розвиток культури у другій половині XVII-XVIII ст.». Архітектурні стилі, замкове та фортечне будівництво в розділі «Особливості архітектури України X-XX ст.

Окремо розглядається національно-культурне відродження України XIX ст. Пропонуються матеріали про революційно-демократичну та націоналістичну концепції культури, особливості літературного романтизму, освіти та шлюбно-сімейних стосунків. В додатках наводяться приклади студентських творчих робіт, присвячених сучасності поезій Т.Г.Шевченка.

В посібнику викладений теоретичний аспект художньої культури XIX-XX ст., пояснюються особливості художніх світоглядів та мистецьких напрямків періоду. В додатках акцентується увага на художні музеї Ф.З.Коновалюка Вінницького національного технічного університету та навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Додаються приклади студентських творчих робіт з музейного практикуму.

Завершується розгляд матеріалу узагальнюючою темою «XX-XXI ст. Культурологічний нарис», в якому розглядаються проблемні питання: трансформації культури та освіти, важливість формування у сучасної людини валеологічного (оздоровчого) мислення, особливості шлюбно-сімейних стосунків, синглізації як ознаки постсучасності.

В посібнику подаються теми рефератів та індивідуальних науково-дослідних завдань, термінологічний словник, список використаної літератури.

Таким чином, у навчальному посібнику розкриваються найважливіші особливості розвитку історії української культури з найдавніших часів до початку XXI ст. Узагальнено досвід викладання культурознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах.

Круковская О.М. О.В.ЗИНЬКО, Ю.А.ЗИНЬКО. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ. УЧЕБНОЕ ПОСОБИЕ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ. / 2-Е ИЗД.: ДОПОЛН., ПЕРЕРАБ. – ВИННИЦА, ТОВ «НИЛАН-ЛТД» 2012. – 248 С.

В статье прорецензированно учебное пособие О.В.Зинько, Ю.А.Зинько, в котором раскрываются характерные особенности развития истории украинской культуры з древних времён до начала XXI ст.

Ключевые слова: история, украинская культура, литература, архитектура, религия, изобразительное искусство.

Krukovska O.M. O.V.ZINKO, YU.A.ZINKO. UKRAINIAN ESSAYS ON THE HISTORY OF CULTURE. TEXTBOOK FOR UNIVERSITY STUDENTS. / 2ND ED .: ED., REVISED. - VINNITSA, LLC «NILAN-LTD», 2012. - 248 S.

The article reviews the manual of O.V.Zinko, Yu.A.Zinko, which reveals major features of the history of Ukrainian culture from ancient times to the early twenty-first century.

Key words: history, Ukrainian culture, literature, architecture, religion, art.

УДК [94: 321.74] (47+57): (477) «1917/1938» (049, 32)

А.В. Войнаровський

ВАСИЛЬЄВ ВАЛЕРІЙ. ПОЛІТИЧНЕ КЕРІВНИЦТВО УРСР І СРСР: ДИНАМІКА ВІДНОСИН ЦЕНТР – СУБЦЕНТР ВЛАДИ (1917 – 1938)/ ВАЛЕРІЙ ВАСИЛЬЄВ; ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ – К.: ВИДАВНИЦТВО ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2014. – 376 С.

У статті прорецензовано монографію Валерія Васильєва, в якій здійснено аналіз взаємодії та протистояння між політичним керівництвом УРСР та СРСР в період 1917 – 1938 рр. де розглянуто латентні механізми впливу Кремлівських керманичів та маніпуляції керівним центром Радянської України.

Ключові слова: комуністичний режим, Радянська України, Радянський Союз, політичне керівництво, репресії, влада, конфлікт, голодомор.

Буремні події революції 1917 – 1921 рр. стали однією з найбільш трагічних сторінок в історії українського народу, розпорошені між ідеологіями та політичними силами українці не зуміли здобути власної суверенної держави, втім одним з наслідків цієї боротьби стало проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Проголошення української державності під патронатом більшовиків було важливим тактичним кроком комуністичної Москви у досягненні миру та задоволенні амбіцій тієї частини українців які були прибічниками лівої ідеології та формальний аргумент про реалізацію права представників різних народів на теренах колишньої Російської імперії на творення власної держави. Втім, попри все, вперше в новітній історії було заявлено про створення держави українського народу.

Історії становлення комуністичної влади в Україні, її діяльності, зв'язкам з радянською Росією присвячено численні дослідження, значна частина яких перебуває в щільній залежності від ідеологічних міфологем та є політично заангажованою.

Еволюцію відносин між керівництвом більшовицької Росії (з 1923 р. – СРСР) та керманичами радянської України з моменту захоплення влади до апогею сталінського тоталітаризму в кінці 1930 – х років присвячено дану монографію. Автор з сучасних позицій здійснює аналіз розбудови відносин, формування механізмів прийняття управлінських рішень, взаємин та комунікацій між владним центром в Москві та залежною від нього периферією де-факто в УСРР.

Здійснено критичний аналіз історіографії проблеми, наголошено ідейно-політичних та ідеологічних штампах які використовували дослідники радянської доби при вивченні даної теми, дозованій вибірковості джерел та використанні владою фільтрів у доступі дослідників до інформації та відповідності її висвітлення. Цінність даної монографії в значній мірі зумовлена використанням дослідником та введенням до наукового обігу матеріалів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Галузевого архіву СБУ, Державних архівів Вінницької та Чернігівської областей, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Державного Архіву Російської Федерації, Архіву Гуверівського інституту війни, революції та миру.

Здійснюючи дослідження автор аналізує поняття феномену влади в Україні радянського періоду. Характерними якісними рисами влади є панування-підкорення, насадження ідеології, фальсифікація суспільного життя, терор як основний засіб комуністичної політики.

У монографії вказано на відмінності ситуації в Україні у 1917 році, коли відбувається більшовицький переворот. Відсутність масової підтримки більшовиків в Україні та наявність Центральної Ради спонукають РНК Росії імітувати реальність української радянської влади. Більшовицький центр влади опиняється в непростій для себе ситуації, декларуючи право народів на самовизначення постає розуміння, що даний процес несумісний з прагненням утримати владу у своїх руках. Тому найреальніше, що виявляється можливим, фальсифікувати події. Створити маріонеткову партію КП (б) У та боротись за визнання українського радянського уряду. Втім успішні дії країн Центрального блоку на початку 1918 р. змушують московських більшовиків відступити.

Поразка Німеччини та її союзників у війні активізували діяльність РКП (б) по створенню маріонеткових урядів. В кінці 1918 р. проголошується утворення УСРР,

Українського фронту які є декларуються Москвою «незалежними та справжніми народними», які ведуть боротьбу з буржуазною Директорією. Діяльність Української радянської держави цієї доби забезпечувалась керівництвом не українського походження та збройними силами які формувались переважно з не українців. Це стало причиною зростання опору більшовикам в українському суспільстві і призвело до неспроможності маріонеткового уряду УСРР управляти, керівні функції на себе перебирає більшовицький Кремль. З іншого боку це спонукало комуністичних лідерів у 1919 – 1920 рр. дедалі активніше пропагувати самостійну українську радянську державу, яка начебто є повноцінним суб'єктом політичного життя. Відповідно це спонукало до декларування розвитку національної культури, мови.

Спроби залучити українців до активної участі в комуністичному експерименті на початку 1920 – х років з одного боку та прагнення утворити наддержавне об'єднання спричинили існування двох проектів: автономії радянських республік та федеративного союзу. Ідея федерації набула популярності у частини керівного складу УСРР та спонукала до боротьби за розширення своїх прав. Втім у ході боротьби за розширення своїх прав субцентр влади програє, і всі претензії на самостійність керівництва УСРР набувають суто декларативного характеру.

Дослідник доводить, що для Сталіна який поступово починає узурпувати владу, позиція керівництва УСРР має надзвичайно важливе значення. Тому, заради зміцнення адміністративного впливу на посаду партійного керманича радянської України було призначено Л.Кагановича. результат виправдовує очікування, політичні лідери УСРР стають надійними поплічниками Сталіна у боротьбі за владу. Але це не призвело збільшення самостійності керівників більшовицької України, а навпаки збільшило їх залежність. В цей час схвально сприймаються силові адміністративно-командні методи управління.

Такі практики унеможливили будь-який опір реалізації репресивно-каральної політики та авантюрних експериментів в економіці з їх трагічними наслідками. Комуністичні лідери УСРР стали заручниками ситуації на початку 1930 – х рр., сліпо виконуючи волю вождя та перебуваючи нажаханими у випадку висловлення іншої думки, стають звинуваченими центром у Голодоморі та кризових явищах.

Врешті, від партійної номенклатури початку 1930 – х рр. Сталін позбавляється в роки «великого терору», повністю замінивши керівництво УСРР в кінці 1930 – х рр.

Характеристика динаміки відносин між Центральним більшовицьким керівництвом та лідерами українських комуністів вказує, що Москва утримувала важелі управління у своїх руках, час від часу створюючи певну видимість у самостійності прийняття рішень, з метою фальсифікацій,або ж політичних спекуляцій.

На перших порах перебування більшовиків при владі мала місце дискусія, обговорення. Згодом прийняття рішень набуло імперативного характеру. Автор вказує на різноманітні методи контролю та впливу на функціонування влади в радянській Україні.

Войнаровский А.В. ВАСИЛЬЕВ ВАЛЕРИЙ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО УССР И СССР: ДИНАМИКА ОТНОШЕНИЙ ЦЕНТР - СУБЦЕНТР ВЛАСТИ (1917 - 1938) / ВАЛЕРИЙ ВАСИЛЬЕВ; ИНСТИТУТ ИСТОРИИ УКРАИНЫ НАН УКРАИНЫ - К .: ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА ИСТОРИИ УКРАИНЫ НАН УКРАИНЫ, 2014. - 376 С.

В статье прорецензирована монография Валерия Васильева, в которой рассмотрено взаимодействие и противостояние между политическим руководством УССР и СССР в период 1917 - 1938 гг. Осуществлен анализ латентных механизмов воздействия Кремлевских руководителей и манипуляции руководящим центром Советской Украины .

Ключевые слова: коммунистический режим, Советская Украина, Советский Союз, политическое руководство, репрессии, власть, конфликт, голодомор.

Voynarovskyy A. V. Vasiliev Valery. THE POLITICAL LEADERSHIP OF USSR AND USSR RELATIONSHIP DYNAMICS CENTER - SUBTSENTR POWER (1917 - 1938) / VALERY VASILIEV; INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE NAS UKRAINE - K .: PUBLISHING INSTITUTE OF HISTORY OF NAS UKRAINE UKRAINE, 2014. - 376 p.

In the article reviewed Valery Vasiliev's monograph, which analysed the process of interaction and confrontation between the political leadership of Ukrainian Socialist Republic and USSR during 1917 – 1918 years, where considered latent mechanism of the influence of Kremlin leaders and manipulation of the governing centre of Soviet Ukraine.

Keywords: communist regime, Soviet Ukraine, Soviet Union, political leadership, repression, power, conflict, starvation.

Відомості про авторів

АНДРУЩАК Роман Іванович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БАЛИЦЬКИЙ Олексій Юрійович – м. Ізмаїл, кандидат історичних наук старший викладач кафедри права Придунайської філії Міжрегіональної академії управління персоналом.

БОРОДЕНКО Олена Анатоліївна – м. Полтава, кандидат історичних наук, викладач аграрно-економічного коледжу Полтавської державної агрономічної академії.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОРОБЄЙ Ольга Вадимівна – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

ГАНУС Дзвенислава Михайлівна – м. Київ, провідний етнолог Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

ГЕРАСИМОВ Тимофій Юрійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГРЕБЕНЬОВА Валентина Олександрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГРИШКО Вікторія Іванівна – м. Рівне, асистент кафедри спеціальних юридичних дисциплін Національного університету водного транспорту та природокористування.

ГУСАК Людмила Вікторівна – м. Слов'янськ, кандидат історичних наук, викладач історії Слов'янського професійного художнього ліцею.

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович – м. Кам'янець-Подільський, аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, завідувач археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ДОРОЖИНСЬКА Марія Юріївна – м. Івано-Франківськ, аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, ректор Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

ДРУЗДЄВ Олег Володимирович – м. Київ, аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ЖМУД Наталка Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗАХАРЧУК Вікторія Олександрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗІНЬКО Олена Василівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ІВАНЕВИЧ Лілія Анатоліївна – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України, доцент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права.

ІВАНОВ В'ячеслав Олександрович – м. Київ, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, декан-директор інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОРЗУН Олена Вікторівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРОТОВ Андрій Михайлович – м. Гомель, кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії НТ «Гомельський державний університет імені Франциска Скорини».

КРУКОВСЬКА Олена Миколаївна – м. Вінниця, викладач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

КУДІНОВА Анна Григорівна – м. Київ, аспірант Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУНЕЦЬКА Оксана Олександрівна – м. Умань, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЛАПШИН Сергій Андрійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛАСТОВЕЦЬ Наталія Олександрівна – м. Харків, аспірант Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

ЛОМАКА Олександр Анатолійович – м. Кіровоград, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та економічних дисциплін ПВНЗ «Кіровоградський інститут державного та муніципального управління Класичного приватного університету».

МАЗУР-СТУКАЛЬСЬКА Інна Віталіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна – м. Луцьк, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

МЕЛЬНИК Ірина В'ячеславівна – м. Умань, аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МУРАШОВА Ольга Петрівна – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕПРИЦЬКИЙ Олександр Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НІКОЛІНА Інна Іванівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ОКУНЬОВСЬКА Юлія Вікторівна – м. Вінниця, завідувач навчальної лабораторії кафедри політології, аспірант Донецького національного університету.

ОЧЕРЕТЯНИЙ Володимир Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри фундаментальних дисциплін Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна».

ПОКЛЯЦЬКА Анастасія Ігорівна – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОЛЕК Тіна Віталіївна – м. Київ, провідний етнолог відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України.

ПОЛІШ Вадим Володимирович – м. Київ, аспірант Київського національного лінгвістичного університету.

ПОПЕНКО Ярослав Володимирович – м. Мелітополь, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

РАТУШНЯК Ігор Іванович – м. Вінниця, викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені Миколи Пирогова.

СОКУР Людмила Анатоліївна – м. Канів, кандидат історичних наук, завідувач кафедри книгознавства та загальнонаукової підготовки Канівського гуманітарного інституту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТЕЛЬНИКОВИЧ Сергій Володимирович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТУПКО Костянтин Васильович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТАРАСОВ Володимир Володимирович – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну і мистецтв.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця**,** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЦИМБАЛЮК Валерій Іванович – м. Рівне, кандидат юридичних наук, доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін Національного університету водного транспорту та природокористування.

ЦІВАТИЙ В'ячеслав Григорович – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при МЗС України.

ЯКИМЕНКО Олександр Ігорович – м. Полтава, аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Василя Короленка.

ЯНІЦЬКИЙ Олександр Юрійович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукове видання

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2015. – 286 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 березня 2010 року № 1-05/2).

Відповідальний редактор Мельничук О.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мазур-Стукальська І.В.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 26.02.2015 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24,3.

Віддруковано на ДП «Державна картографічна фабрика»
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 24, наклад 300 прим.